

AETAS

1991
1

Tóth Szergej – A szovjet birodalmi nyelv

Zilahi Tibor – A szovjet-jugoszláv konfliktus

Löffler Tibor – Bolsevizmus és szociáldemokrácia

Meg kell-e újítani a szovjetológiát?

Rittersporn Gábor Tamás –
Az államilag tervezett terror

Ezerkilencszáztizenhét –
Szénási Gábor beszélgetése Szilágyi Ákossal

Kövér Lajos –
Érvek, érzelmek a francia forradalom megítélésében

Következő számunk tartalmából

Paulo Galloni: A bűnök hierarchiája

Szovák Kornél: Bertalan jegyző fia

Kubinyi András: Plébánosválasztások és egyházközösségi önkormányzat

Bemutatjuk Adriányi Gábor egyháztörténészt

Étienne de La Boétie: Javaslat a viszályok megbékítésére

Veszprémy László: Magyarországi minoriták Észak-Itáliában

1991/1

AETAS

Történettudományi folyóirat

Főszerkesztő: Deák Ágnes

A kiadványt szerkesztették:
Bellavics István
Náfrádi Zoltán
Tóth Szergej
Vajda Zoltán

A szerkesztőség címe:
6720 Szeged, Dugonics tér 12.
T.: (36) 62/12-140

ISSN 0237-7934

A kiadvány a Soros Alapítvány Bizottság,
a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Délmagyarország
Könyv- és Lapkiadó kft. és a szegedi József Attila
Tudományegyetem Közművelődési Bizottságának támogatásával
jelenik meg.

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

Felelős kiadó: Bellavics István

Szedés: Délmagyarországi Könyv- És Lapkiadó Kft.

Nyomás: Dürer Nyomda Kft., Gyula

Felelős vezető Székely András

Technikai szerkesztő: Papp Zoltán

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

TARTALOM

Tanulmányok

Tóth Szergej: A szovjet birodalmi nyelv, avagy a totalitarizmus grammatikája 5

Löffler Tibor: Új Babilon épül
Bolsevizmus és szociáldemokrácia. Adalékok a Szocializmus című folyóirat történetéhez 1934–38 40

Zilahi Tibor: A szovjet-jugoszláv konfliktus balkáni előzményei 64

Határainkon túl

Meg kell-e újítani a szovjetológiát?
A Russian Review című folyóirat vitája a szovjetológiai kutatások új irányzatairól 1986–87 87

Rittersporn Gábor Tamás: Az államilag szervezett terror és a szovjet állam dezorganizációja 106

Volkov, Valerij: Nyelv és ideológia
Lenin publicisztikájának pragmastilisztikai sajátosságai 147

Eszmecsere

Ezerkilencszáztizenhét.
Az orosz intelligencia és a forradalom. Szénási Sándor beszélgetése Szilágyi Ákossal 153

Kérdés-e a szovjet kérdés?
– az AETAS körkérdése – 177

Horn Gyula 177

Niederhauser Emil 180

Pető Iván 181

Surján László 183

Vajda Mihály 185

Kitekintés

Kövér Lajos: Érvek, érzelmek, indulatok
A francia forradalom a modern francia történettudományban 187

Figyelő

Sztálini terror – amerikai szemmel
(Getty, J. A.: Origins of the Great Purges)
Náfrádi Zoltán 198

A „Mihály arkangyal" Légió
(Heinen, Arnim: Die Legion „Erzengel Michael" in Rumanien Soziale Bewegung und politische Organisation)
Kuti Ágnes 205

Az előítéletek nélküli embertől a tulajdonságok nélküli emberig
(McCagg, William: A History of Habsburg Jews, 1670–1918)
Balog Iván 208

Kötetünk képeiről. Az egyház kálváriája Oroszországban 213

Számunk szerzői 217

TÓTH SZERGEJ:

A SZOVJET BIRODALMI NYELV, AVAGY A TOTALITARIZMUS GRAMMATIKÁJA

„Minden emléket elpusztítottak vagy
meghamisítottak, minden könyvet újraírtak,
minden képet újrafestettek,
minden szobrot, utcát és épületet újrakereszteltek,
minden dátumot megváltoztattak"

G. Orwell [1]

Bevezetés

Az októberi fordulat utáni orosz-szovjet történelmet a legkülönbözőbb nézőpontokból vizsgálták. Az utóbbi években bekövetkezett kelet-európai változások nyomán ezen munkák javarésze nálunk is ismertté vált. Állást foglaltak történészek, politikusok, irodalmárok és szociológusok. Tanulmányunk egy kevésbé ismert aspektusból kíván hozzájárulni a szovjet birodalom természetrajzához.

1917 őszén a gazdasági összeomlás határán lévő, még mindig hadviselő Oroszország fővárosában bekövetkezik az, amire egyetlen mérvadó politikai erő sem számított. Az „új típusú párt" – nem utolsó sorban az agilis és erőszakos, néha a saját elvtársaival szemben nyílt zsarolástól sem visszariadó Lenin hatására – ragadta magához a hatalmat, bár úgy látszott, hogy ereje annak megtartásához nem lesz.

A tulajdonképpen óvatos, vérontást elkerülni igyekvő bolsevik erők fellépése; a petrográdi helyőrségnek az eseményekben elfoglalt döntően semleges álláspontja; a többi politikai erő azon meggyőződése, hogy a bolsevikok úgysem tudják hosszabb ideig tartani magukat; és végül az Ideiglenes Kormány tehetetlensége és súlytalansága teszi lehetővé azt, hogy a hatalom a bolsevikok ölébe hullik, amivel az első órákban még vezetőik többsége sincs teljesen tisztában.

A hatalom könnyű megszerzése után következett a nehezebbje. Az egyre operatívabban dolgozó bolsevikok – immár a gyakorlati vezetést is teljesen átengedve Leninnek – semmiféle eszköztől sem visszariadva igyekeztek azt megtartani és megerősíteni. Eszköztárukba beletartozott a nyílt erőszak, a *mindent mindenkinek rögtön* ígérgetés demagógiája, más pártok programjának cinikus felhasználása éppúgy, mint a társadalmi tudat és annak verbális megjelenése, a nyelv fölötti ellenőrzés megszerzése a monopolizált hírközlés segítségével. A bolsevikok egyre tisztábban kirajzolódó politikájára szükségszerű válaszlépésként következő polgárháború és annak következménye, az új rendszer ideológiai lényegéből adódó és gazdasági alapjául szolgáló GULag-szisztéma, a hatalom birtokosainak azon törekvése, hogy a nyelvet is a totális hatalom önigazolásának

eszközévé változtassák – olyan majdnem visszafordíthatatlan változásokat idézett elő az orosz nyelvben, ami példa nélküli az európai nyelvek sorában. Természetesen itt nem a nyelvészeti értelemben vett nyelvről (langue), hanem a nyelvhasználatról – nyelvezetről (langage) van szó.

„Lehet-e egy állam társadalomellenes, elnyomhatja-e egy állam a polgárait? Pusztíthatja-e egy nemzet saját állama az illető nemzet saját kultúráját...?" – teszi fel a kérdést Szilágyi Ákos, hogy nyomban igennel válaszoljon rá.[2] És ha az előbbit elfogadjuk, úgy világossá válik, hogy *Puskin, Tolsztoj* vagy *Dosztojevszkij* orosz nyelvének tönkretételét, rombolását és elszegényesítését az októberi fordulattól kezdve maga a nemzet állama végzi el. Ez egyfelől tudatos tevékenység. A rombolás egyik eszköze a pártkormányzatú gyarmatbirodalom létrehozta soknemzetiségű – de alapjaiban mégiscsak orosz – nomenklatúra által rendszeresített és napjainkig fenntartott nyelv. Másfelől ez a rombolás az előbbitől – legalábbis nyelvi szempontból – független, mert bekövetkezése a későbbiekben részletezett eseményekből törvényszerűen adódik.

Az orosz nyelv kettős prés közé szorult. „Fölülről" az ideológiának való alárendeltség és a bürokratizálódás által létrehozott új rend új nyelvének elemei szennyezik. „Alulról" a *prosztorecsije*[3], az *orosz tolvajnyelv* és a *GULag-argó* nyomja. Ezek norma, illetve normavariáns szintjére emelkedését a társadalom „demokratizálódása", a GULag-szisztéma óriási méretűvé növekedése tette lehetővé. Ezt az újonnan keletkezett nyelvváltozatot a társadalmi helyzet, területi kiterjedés és beszédhelyzet hármas dimenziójába belehelyezni a szociológiai értelemben a 20-as évektől a reménytelenségig összekúszálódott szovjet valóság keretei közé nagyon nehéz. Akár csak az, hogy ezt a nyelvi alakulatot az orosz nyelvváltozatok valamiféle nyelvrendszertani strukturális szempontok szerinti kategóriájába soroljuk. Ennek a nyelvi alakulatnak a meghatározása csak részben sikerülhet nyelvészeti megközelítésből. Sőt negatív – publicisztikai elemeket is tartalmazó – definiálása talán közelebb hozhat minket az igazsághoz.

Nem *zsargonizálódott beszédről* van szó, mivel a zsargon – részben elveszítve a rá jellemző tulajdonságainak többségét – csak része ennek. Ez nem *szovjet politikai „nyelv"*, mivel az orosz nyelv politikai lexikája jól elkülöníthető csakúgy, mint az „átlag" bürokrácia nyelve. Nem is *„eszperantó orosz"*, hisz éppen zavart szemantikájából adódóan képtelen betölteni tényleges kommunikatív szerepét. Az orwelli *„újbeszél"* görbe tükre sem adja vissza lényegét, hiszen a mechanikus szóképzés, a pozitív értékek negatívvá válása, ill. fordítva közel sem meríti ki az általunk vizsgált nyelvi alakulat jellemzőit.[4] Ez a nyelvi jelenség inkább a beszélt és írott köznyelvi változatok közé sorolható. Ez valamiféle hivatalossá és mindenki által elfogadottá vált „csoportnyelv", amelyet a továbbiakban *szovjet birodalmi nyelvnek* nevezünk.

Előzmények és gyökerek

Egy nyelv különböző szintjein – fonetikájában, morfológiájában, de főleg szókészletében és annak szemantikájában – bekövekezett gyors ütemű változások hátterében mindig ott vannak az adott társadalomban végbement átalakulások. Igaz, a nyelvi fejlődés tempója a szociális átrendeződésektől elmarad, mintegy

követi azokat. A társadalom általában legalizálja a nyelvi újdonságokat, megerősíti a nyelv struktúrájának bizonyos vonásait, de nemritkán e hatás azonban destruktív is lehet. A politikai és gazdasági rendszerváltások, a háborúk és forradalmak – nagyságuktól és jellegüktől függően – valamilyen formában leképeződnek a nyelvben, módosítják az éppen aktuális nyelvi normát, összemossák az addig egymással csak érintőleges kapcsolatban lévő réteg- és csoportnyelveket, esetleg dialektusokat. A történelem számos példával támasztja alá a fentieket.

O. Jespersen az angol nyelvben a XIV–XV. században bekövetkezett nagyarányú fonetikai és morfológiai változások okait a franciák ellen vívott háborúban, a lakosság majd egyharmadát elpusztító pestisjárványban, a *Wat Tyler* és *Jack Cade*-féle felkelésekben és nem utolsó sorban a rózsák háborújában látta. Szerinte ezek az események többek között bomlasztóan hatottak a családra, így meggyengült a szülők és általánban a felnőttek nyelvi normát adó szerepe. A társadalom nagy része a „zavaros időkben" szinte kötelezőnek érzi magára nézve, hogy mindenféle szociális kötöttségtől függetlenedjen, és így még kevésbé fogadja be az addig legitimizált nyelvi normákat.[5]

A XVII–XVIII. századi párizsi királyi udvar finomkodó, eufemizmusokkal telített nyelve nagyon messze állt a mindennapi érintkezést szolgáló franciától. Például a *j'aime le melon* – 'szeretem a dinnyét' helyett azt mondták: J'estime le melon (estimer – tisztelni, értékelni), nehogy sérelem érje az *aimer* szót. Nem *les yeux* (szemek), hanem *les miroirs de l'âme* (a lélek tükre) stb.[6] Bár a szalonokba bekerülő burzsoázia már elkezdte higítani a maga „városiasabb" kifejezéseivel az udvar nyelvét, ennek semmi nyoma a nyelvi etalonként szolgáló irodalmi, filozófiai művek nyelvezetében, a nyelv tisztaságán őrködő Tudományos Akadémia szótáraiban. Ezt a nyelvi alakulatot 1789 söpri el végérvényesen.

A nagy francia forradalom a különböző rétegek lesüllyedésével és felemelkedésével együtt hihetetlen gyorsasággal demokratizálta a beszélt nyelvet éppúgy, mint az írottat. Ebben a „demokratizálódási" folyamatban élen jártak azok, akiknek szükségük volt céljaik eléréséhez a tömegek támogatására, és ezért viselkedésükben, öltözékükben (sabots – fapapucs; vörös sipka) és természetesen nyelvükben is hasonlítaniuk kellett azokhoz. Egycsapásra megváltozik a beszéd stílusa, az újságok nyelve. természetessé válnak a tegeződő formák, a „goromba" kifejezések.[7] A tömegesen megjelenő új jelenségek mindegyike nominációt kívánt. A neologizmusok többsége a régi nyelvi anyagból építkezett, de ezek vagy új jelentéssel ruházódtak fel (pl. *egaliser* – egyenlővé tenni politikai értelemben, *niveler* – egyenlővé tenni szociális értelemben), vagy a régi jelentés új elemekkel egészült ki (pl. *masse* – nem a fizikából ismert tömeg, hamem a nép).[8] A forradalom műveltebb vezetői virtuóz módon újították fel az addig is meglévő de produktivitásukat már elvesztő „filozófikus", „elméleti" képzőket, prefixumokat, amelyeket például a robbanásszerűen keletkezett politikai irányzatok és helyzetek jelölésére használtak. Vö. *-isme, -iste – dantonisme, robespierrisme, girondiste, dantoniste vagy az anti-, contre-, ultra-*, pl.: *anti social, contre-révulution, ultra-révolutionnaire.*[9]

Ezek szerint nem egy specifikus orosz jelenséggel van dolgunk. Ami szokatlan, az részben a deformálódás, ill. a változás nagyságrendje, másfelől bizonyos, az eddigi példákban alárendelt szerepet játszó jelenségek aránytalanul nagy, sőt sokszor meghatározó súlya.

A Szovjet-Oroszországban tapasztalható újfajta nyelvi standardizáció méltán kelthette fel a szociológiai indíttatású nyelvészetet művelő kutatók figyelmét. Sorra születnek a jobbnál jobb, a társadalom és a nyelv kölcsönhatását feltáró tanulmányok. Közös bennük, hogy bár gyorsan reagálnak és elég kevés anyagra támaszkodnak, mégis a sokszor formális-grammatikai hozzáállás ellenére is megállapításaik pontosak.

A. Barannyikov érdeme a változások időkeretének kitágítása, mivel vizsgálatai körébe vonta pl. az I. világháborút mint egyes jelenségek csíráinak születési idejét. *A Gornfeld* a nyelvrombolást esztétikai szempontból közelítette meg. A nyelvben lezajló folyamatok legfőbb okát abban látja, hogy a nyelvi standard egyedüli letéteményesévé a „kulturálatlan tömeg" vált. Nem lehet véletlen – a francia forradalomban bekövetkezett változások hasonlósága folytán – a két francia nyelvész, *A. Mazon* és *E. Mendras* gyors reagálása az orosz nyelvben bekövetkezett változásokra. Az előbbi fő morfológiai jelenségként az abbreviációt teszi meg vizsgálata tárgyául, az utóbbi már megkísérli rendszerezni azokat, és felfigyel olyan jelenségekre is, mint a *barbarizmusok* növekvő száma vagy az orosz és idegen eredetű morfémák egy szóban való egyesülése.[10]

A mindmáig legnagyobb érdeklődésre számottartó mű szerzője *A. Szeliscsev*, aki az 1905–1926 közötti időszak nyelvi változásait a nyelv kommunikatív, nominatív és emocionális-expresszív funkciói szerint elemezte. [11] A korabeli sajtót és irodalmat majdnem teljes egészében feldolgozó munka főbb megállapításai pontosan jelzik a későbbiekben bekövetkező változások irányát is. *A. Szeliscsev* az első (és egyben az utolsó) nyelvész, aki bár külön-külön, de megjeleníti a forradalom előtti normatív nyelvváltozatokat deformáló, születőben lévő prés mindkét oldalát: a nyelv sablonokra épült szerkezetét mint a szovjet birodalmi nyelv egyik tartóoszlopát, másfelől a GULag argójának alapját adó tolvajnyelv szavainak gyors terjedését.

A hosszú ideig csak néprajzosok, kriminalisták és nagyritkán írók kíváncsiságát felkeltő tolvajnyelvre felfigyeltek más nyelvészek is. Különösen megragadta őket a 20-as évekig csak zárt társadalmi rétegekben használt tolvajnyelv kifejezéseinek gyors ütemű beépülése a diákok nyelvébe, sőt a népies köznyelven keresztül a tömegsajtóba.[12] Ám ahogy a jól megfontolt politikai érdekekből tartott lélegzetvételnyi pihenő – a NEP – végéhez közeledik, úgy válnak nemkívánatossá a hatalom számára az egyre pontosabb diagnózist felállító és mélyebbre ásó dolgozatok. Abban az időben, amikor *Borisz Pilnyák* így ír: „Kezembe veszem az újságokat, a könyveket, és az első dolog, ami megdöbbent bennük, az a mindent elborító hazugság – a munkában, a társadalmi életben, a családi kapcsolatokban. Mindenki hazudik, a kommunisták, a burzsoák, a munkások, sőt a forradalom ellenségei is. Hazudik az egész nemzet", a hatalomnak semmi szüksége sincs a társadalmi folyamatokat érzékeny szeizmográfként tükröző nyelv kutatására.[13]

A 30-as években csak elvétve jelenhetett meg néhány zsargonnal foglalkozó szótár és tanulmány, de hamarosan ezek is a könyvtárak zárt részlegeibe kerültek.[14] Ugyanakkor a rendszer sajátos abszurd logikája következtében (a virágzó szovjet rendszerben a pozitív fejlődésből nem maradhatott ki a nyelv sem!) továbbra is teret kaphatott néhány a politikai rendszer által a nyelvben előidézett változás leírása. Az új nyelvi képződmények feltárása úgy vált

lehetségessé, hogy a hatalom a szovjet korszak vívmányának tekintette azokat. Így születhettek meg *Sz. Ozsegov* tanulmányai, melyek gazdagon illusztrált példaanyagukkal korrekt, tényszerű munkáknak bizonyultak, csak éppen a belőlük levonható elméleti következtetéseket kellett ellenkező előjellel olvasni.[15] (Nincs ez másként más műfajokban sem. *Mihail Romm* Hétköznapi fasizmus című filmje is inkább szól a sztálinizmusról, mint a film tulajdonképpeni tárgyáról, a fasizmusról.)

Természetesen *Sz. Ozsegov*nál kisebb tekintélyű nyelvészek mozgáslehetősége még ennyire sem terjedhetett ki. Még a látszólag politikailag teljesen semleges dolgok is veszélyt hordozhattak magukban, amit az alábbi példával illusztrálhatunk. Egy 1932-ben megjelent nyelvtankönyv helyesírási gyakorlatainak fele kihúzásra került. Az ok: a példák ideológiai és politikia szempontból károsnak bizonyultak. Így a lágyjel elválasztó funkcióját szemléltető pjaty [pjat'] – (öt) – pjan [p'jan] – (részeg) szópár azért elfogadhatatlan, mert az ötről az ötéves terv asszociálódik, az pedig semmilyen körülmények között nem állhat a részeg szó mellett.[16]

Ebben az időben keletkeznek a következő orosz közmondás parafrázisok is. 'Hétszer mérd, mielőtt egyszer vágsz' helyett *'szem raz podumaj – ogyin napisi'* (Hétszer gondold meg, mielőtt egyszer leírod) vagy 'Amit tollal leírtál, nem vágod ki fejszével sem' helyett *'Csto napiszano perom – ne virubis za gyeszjáty let na leszozagotovkah'* (Amit tollal leírtál, nem vágod ki tíz év alatt sem az irtáson, azaz a munkatáborban).

Az írott szó minden formája fölötti totális ellenőrzés tehát olyan nagy volt, hogy csak nagyritkán adódhattak kisiklások. Egy ilyen „elszólás" található a forradalom 50. évfordulója alkalmával kiadott reprezentatív szociolingvisztikai műben. Az állítás nem kevesebb, minthogy a forradalom után nyelvi csőd fenyegetett. Természetesen az elszólást megnyugtató szavak kísérik, miszerint e negatív tendencia a 30-as évekre már megszűnt.[17]

Ilyen körülmények között természetszerűen az ezirányú nyelvészeti kutatások lehetetlenné váltak és áttevődtek külföldre.

* * *

Azok a nyelvi jelenségek, amelyek elburjánzása oly nagy mértékben eltorzították a nyelvet, már fellelhetők az orosz forradalmi demokrata érzelmű értelmiség nyelvében is. Ezek többsége közvetlen francia átvétel, melyek a maguk idejében saját eredeti jelentésüket is már meglévő szavak szemantikájának kitágításával kapták. Ilyenek a *propaganda* vagy a *gyekret*, melyeket a francia forradalom előtt kizárólag az egyház tevékenységével kapcsolatban használtak, vagy a *nacionalizovaty* (nationaliser), *ekszpropriacija* (expropriation) stb.

A francia hatást fedezjetjük fel a már említett *-izm* képző (*trockizm, naplevizm* – 'a politikát fitymáló, aziránt közömbös magatartás'), az *anti-, kontr-*, prefixumok vagy az igéknél az *-izirovaty* (bolsevizirovaty) a főneveknél a *-zacia* indusztrializacija) esetében is.[18]

Azonban ezek többsége nem lépi túl a nyelvnek új jelenségekre való természetes reagálásának határait, használatuk az értelmiség és elit munkásság viszonylag szűk körére korlátozódott. Jelentőségük csak az 1917-es év eseményei

nyomán nő meg. Ezzel az évvel kezdődően abban az országban, ahol a lakosság nagyobb része még mindig analfabéta, a politikával összefüggő legáltalánosabb beszédforma a *szónoki beszéd.* Ahogy a hatalomra került bolsevikok is elismerik, a tan (marxizmus) interpretálását nem a tömegek, hanem egy szűk értelmiségi elit végezte el többek között az „utcán", a nemzetközi terminus-technikuszokkal agyonzsúfolt beszédeikben. Mivel az átlagember számára ezek a fogalmak semmiféle jelentéstartalommal nem rendelkeztek, a mondanivaló többnyire homályban maradt és egyszerű, közérthető jelszavakká degradálódott. Ugyanakkor az „érthetetlen fogalmak" valamiféle hamis áhítatot is beleoltottak a tömegekbe annál az egyszerű pszichológiai jelenségnél fogva, hogy valamit minél kevésbé értenek, annál inkább vonzódnak hozzájuk.

A vonzódás oka lehetett az idegen hangzás is. A forradalom előtt például az illegalitásban lévő bolsevik pártban nyíltan vállalt *grab nagrablennoje* (rabold az összeraboltat) jelszó nem maradhatott meg. A bolsevikok pártkasszájának feltöltésére – mikor ezt már legálisan is végezhették – nem volt többé szükség a tbiliszi bankrabláshoz hasonló gengszterakciókra. Így lett a közérthető jelszóból annak tényleges tartalmán semmit sem változtatva a Lenin által oly gyakran használt *„ekszpropriacija ekszpropriatorov"* azaz a kisajátítók kisajátítása (lat. expropriacio – kisajátítás) jelszó.

A „félművelt", ugyanakkor a tömegekre származásuk miatt hatni tudó „alvezérek" tovább torzították, saját műveltségüknek megfelelően további új jelentéssel ruházták fel ezeket a fogalmakat. Gyakori jelenség, hogy az emberek az adott szót csak a fogalmak egy meghatározott körébe tudják elhelyezni, azaz például a *Szovnarkomról* (Szovjet narodnih kommiszarov – Népbiztosok Tanácsa) nem tudják pontosan, mit is jelent, csak azt: valamilyen hivatal, nem pedig valamilyen tárgy.[19] Van rá példa, hogy a szavakat nemcsak a jelentés, de a helyes kiejtés, illetve a helyesírás szempontjából sem vették birtokba. Az igen hamar rendkívüli népszerűségre szert tett *konsztatyirovaty* (konstatálni) szó gyakori ejtése, illetve írása *konsztantyirovaty* lesz, (ki tudná megmondani, hogy a *Konsztantyin* keresztnév vagy a *sztancija* /állomás/ főnév hatására). A *probléma promblémává* változik valószínűleg az akkor mozaikszavakban gyakran megtalálható prom- (ipari) előtag mintájára.

Az I. világháború időbeli közelsége, az ország jelentős részét közvetlenül is érintő polgárháború már önmagában is okozhatta volna a katonai nyelv egyes elemeinek integrálódását a beszélt nyelvbe. Ám a döntő ok más volt. Az alkotmányozó nemzetgyűlési választások hűen tükrözték Oroszország politikai erőviszonyait. Kiderült, hogy a bolsevikok a maguk 24 százalékával az egyik legerősebb párttá váltak. Az egyikké, de nem az egyedülivé. És miután a Trockij vezette szárny – Kamenyev, Rikov, Zinovjev, Miljutyin és mások ellenében – a lehetséges baloldali koalíciót elutasítva az egypárti kormányzás mellett döntött, világossá vált, hogy ez csak a politikai terror segítségével valósulhat meg. A politika fő eszköze csakis az erőszak lehetett ott, ahol a többség nem azonosult a bolsevik ideológiával és céljaival. A demokrácián vett erőszak ellenállást szült, ez pedig újabb terrorhullámot váltott ki. Fokozatosan militarizálódik a gazdaság és vele együtt a társadalom is.[20] A „kommunizmusba való ugrás" programja abból indult ki, hogy a pénz mozgatóerejét az erőszakkal lehet helyettesíteni. Ekkor

kezdi *F. Dzerzsinszkij* a koncentrációs táborokat a "munka iskolájának" tekinti, és ekkor áll elő *Trockij* a „munka militarizálásának" programjával.

Fokozatosan a katonai szakszavak, csakúgy mint a katonai és a matrózzsargon kifejezései nemcsak a katonai szervezettséget mintául vevő párt- és gazdasági életben váltak használatossá, hanem a kulturális életben is. Van *krasznaja armija* (Vörös Hadsereg) és *rabocsaja armija* (munkás hadsereg), a *vojennaja gvargyija* (katonai gárda) mellett *gvargyija bolsevikov* (bolsevik gárda) is.

A mezőgazdaságban is *parancsnokok* (komangyiri) vannak, akik a *munka frontján* harcolnak. A mindennapi élet dolgaiban is *irányt tartanak* (gyerzsat kursz) vagy *„drájvolnak"* (drejfovaty – matróz szakzsargon a holland drijven-ből – szél vagy az áramlás segítségével haladni. V.ö. ang. drive). Az analfabétizmus felszámolására *kulturnije kampanyii* szerveződnek (a kampanyija jelentése hadjárat).

A katonai nyelv „varázsa" hamarosan átsugárzik a mindennapokra is. *Sztálin* a vasúti dolgozók előtt megtartott felszólalásáról például így számol be a *Rabocsaja Moszkva* című újság 1921. március 2-i száma: „Géppuskaropogás-szerű tapsvihar. A khaki színű katonakabátos pipás ember..." stb., stb.

Az OK(b)P KB politikai beszámolójának tervezetében Lenin is lépten-nyomon használja a katonai kifejezéseket. „Megtörtént a *felderítés* (kiem. a szerző). ... Ha a *visszavonulás* befejeződött, mi a feladatunk... az erők *átcsoportosítása, támadás.*"[21]

Sztálin is kedveli a katonai kifejezéseket. Beszédeiben rendszeresen előfordult a *razvedka* (felderítés), *front, nasztuplenyije* (támadás), *otsztuplenyije* (visszavonulás), *peregrupirovka szil* (az erők átcsoportosítása), *podtyágivanyija tilov* (a hátországi erők felzárkóztatása), *podvov rezervov* (a tartalékok bevetésre való felvezetése). Ezek a kifejezések nem váltak volna a szovjet birodalmi nyelv jelenségévé, ha nem a hétköznapi termeléssel kapcsolatban hangzottak volna el.

Analógiák térben is időben

A szovjet birdalmi nyelvnek nemcsak előfutárai (a nagy francia forradalom nyelvezete, a katonai nyelv stb.), hanem édestestvérei is vannak. A XX. század másik nagy totalitárius szisztémáját létrehozó náci Németország nyelvéről van szó. A Harmadik Birodalom nyelvének egyedüli hiteles jegyzője *V. Klemperer*, aki közvetlenül Németország veresége után – a háború alatt folyamatosan készített jegyzeteit felhasználva – adta közre munkáját, **LTI** címmel.[22]

A náci és a szovjet birodalmi nyelvben tapasztalható zavarba ejtő azonosság láttán felvetődik bennünk a kérdés: vajon a két rendszer hasonló politikai, hatalomgyakorlási stb. módszerei által mintegy objektíve lehetővé tett egyszerű, közvetlen átvételekről van-e szó, vagy arról, hogy a különböző társadalmakban hasonló módon lejátszódó folyamatok megközelítőleg azonos nyomokat hagynak a különböző nyelvekben is. Ám az is lehet, hogy a két tényező meghatározhatatlan irányú vegyüléséről van szó.

V. Klemperer a Harmadik Birodalom nyelvével kapcsolatban így ír: „...sok részmunkát kell elvégezni a legkülönfélébb szakterületeken,

germanistáknak és romanistákan, anglistáknak és szlavistáknak (...), vitákban és egész disszertációkban nagyon sok részproblémát kell megoldani, amíg egy bátor és egy átfogó elme arra vállalkozhat, hogy a Lingua Tertii Imperii-t a maga teljességében össze tudja foglalni".[23] Arról nincs tudomásunk, hogy bárki is megpróbálkozott volna ezt a munkát befejezni. Bizonyos részproblémák megoldásához a két birodalmi nyelv összevetésével a jelen tanulmány is hozzá szeretne járulni.

Az LTI és a szovjet birodalmi nyelv kapcsolódását szinte jelképesen mutatja a következő apró tény. A Németországtól kapott tengeralattjárók fedélzeti jelzésként szolgáló „U" betűjét (*Unterbot* – tengeralattjáró) a szovjet támaszpontokon a betűelem megduplázásával és kis kiegészítésével az orosz „scsá" betűvé („ ") alakították át. Így az „U"-hajók egyszeribe „ "-hajóvá változnak át, hogy e kezdőbetű alapján scsuka-nak (csukának) nevezzék a köznyelvben.[24]

A két nyelv „kapcsolatának" elmélyülését az is elősegítette, hogy a 20-as években a két ország viszonya – különösen a Rappalói-szerződés aláírása után – több mint kiegyensúlyozott, inkább jónak mondható. A német–szovjet viszony normalizálódása kiskaput jelenthetett az időközben lehetetlenné tett német légi- és páncélos erők fejlesztése számára is. *A. Nyekrics* számol be arról, hogy 1923-ban a *Junkers* cég repülőgépgyárat épít Moszkva mellett, Lipeckben német pilóták jutnak kiképzési lehetőséghez, a *Krupp-művek* ágyúgyárat hoz létre szovjet Közép-Ázsiában. 1929-ben a Szovjetunió 27 jelentős német céggel volt szoros gazdasági kapcsolatban, ami azzal járt, hogy az országban több ezer német szakember dolgozott.[25] Van jogunk tehát feltételezni, hogy a hazájukba visszatérő gazdasági szakemberek az addigra már általánossá vált szovjet birodalmi nyelv egyes elemeit ismerték és „magukkal is vitték", hasonlóan azokhoz az oroszul jól beszélő balti németekhez, akik szintén jeleskedtek az „eszme" közvetítésében, aminek hasonlóságához úgyszintén nem férhet kétség.

A szociális átszervezés kezdeti náci programja – nyelvészeti szempontból is – annyira hasonlít a bolsevikokéra, hogy *G. Nyilov* annak egyenesen egyszerű átvételét, vagyis fordítását tételezi fel szerzőiről. De *Sz. Kirov* és *E. Rhöm* 1934-es beszédeinek számos nyelvi-logikai érvrendszerbeli hasonlósága is bizonyítja: a totalitarizmus nyelvi képződményei mindkét oldalon hasonló termékeny talajba hullanak.[26]

Az LTI és a szovjet birdalmi nyelv összecsengő jelenségei közül csak a fontosabbakat emeljük ki. Az LTI-hez tartozókat V. Klempererre hivatkozva csak jelezzük, a szovjet birodalmi nyelv jelenségeit viszont valamivel részletesebben fejtjük ki, és természetesen nyelvi anyaggal is illusztráljuk.

„A Harmadik Birodalom a saját nyelve szavaiból nagyon keveset alkot maga (...). A náci nyelv sok dologban a külföldre utal, sok mást pedig a Hitler előtti német nyelvből vesz át. De megváltoztatja a szóértéket és szógyakoriságot, közkinccsé teszi, ami korábban egyesek vagy egy kis csoport sajátja volt, lefoglalja a párt számára, ami korábban közkincs volt" – írja V. Klemperer.[27] A fenti megállapításnak szinte minden részeleme vonatkozhat a szovjet birodalmi nyelvre is, sőt annak lényegét ragadja meg.

A negatív jelentésű szavak pozitív jelentésűvé (illetve fordítva) válnak mind a két nyelvben. A németben például a *fanatikus* szó „értékelhető

kifejezésként mindig erős tagadással járt együtt, fenyegető és visszataszító tulajdonságokat jelöl" – közli Klemperer, majd így folytatja: „A Harmadik Birodalom előtt soha senkinek nem jutott eszébe, hogy a fanatikust mint pozitív értékű szót használja...", de „a nemzetiszocializmus a fanatizmusra épült és minden eszközzel a fanatizmusra nevelt, ezért a 'fanatikus' a Harmadik Birodalom egész rendszere alatt felsőfokon méltányoló melléknév lett. A bátor, önfeláldozó állhatatosság legmagasabb fokát jelenti, pontosabban: mindezeknek az erényeknek dicsőséges, vegytiszta kifejeződését, és a leghalványabb pejoratív mellékjelentés is kihullott az LTI szóhasználatában."[28]

A szovjet rendszer többek között a *gyűlöletre* is akart építeni. Ezért a *nyénaviszty* (gyűlölet) szóhoz szókapcsolatokban olyan jelzőket illesztettek, melyek nemcsak hogy pozitív értékeket hordoznak, de többnyire ahhoz a kegyetlenül üldözött keresztény eszmerendszerhez kapcsolódnak, melynek lényege épp a gyűlölet tagadása: *szvjataja* és a *szvascsennaja* (mindkettő jelentése *szent*). Egy idő után a *nyenaviszty* szó jelzők nélkül is ugyanazt az asszociációt keltette.

A szovjet birodalmi nyelv jellemző tulajdonsága az, hogy egyes szavakat a hatalom számára szükséges célokra sajátít ki. A *vregyityel* (a termésben károkat okozó bogár vagy annak lárvája stb.) a mezőgazdasággal kapcsolatos szókincsből kiválva, hosszú éttizedeken keresztül a politikai – többnyire megsemmisítésre ítéltetett – ellenfelek megnevezésévé vált, sőt 1928-tól *hivatalos jogi terminus* rangjára emelkedett. Az eredeti jelentés még a szó természetes szövegkörnyezetében sem érvényesült már, ami azért is érthető, mivel a „kártervők" nemcsak az iparban „lepleződtek" le, hanem a mezőgazdaságban is.

A *vregyityel* megjelenésének természetesen vannak más, szinonímának tekinthető lexikai előzményei, mint ahogyan maga a *vregyityel* is szervesen illeszkedik a hatalom által megkomponált, időben jelentését egyre tágító ellenség-megnevezések sorába. Az „ellenség" megnevezésére szolgáló első szavak egyike ugyanis a **kaer**. Az a *kontrevoljucionyer* (ellenforradalmár) rövidítésére használt két betű: a **k** és az **r** összeolvasásából keletkezett. Ezzel illették a kadétokat, a szocialistákat (a mensevikeket éppúgy, mint az eszereket), az anarchistákat. A *vregyityeli* – mint a gazdasági bajok okozói – csak akkor lépnek színre, amikor a „tényleges ellenség" egyszerűen elfogyott. A kör tágul, a jelentés homályosodik. A „feketézők", az emigránsok a *forradalom ellenségei* lettek (vragi revoljucii), hogy majd a forradalmi hév csillapodtával – természetesen újabb jelentéstágulás mellett – a *nép ellenségeinek* (vragi naroda) minősüljenek. Ebbe a kategóriába már besorolhatók voltak a parasztoktól kezdve a genetikusokon, filateristákon (!) keresztül az orvosokig nagyon sokan. Ennek a kifejezésnek a jelentésköre sokkal tágabb, mint a *ropespierre*-i nép ellenségeinek vagy akár a lenini – formailag azonos – kifejezésnek, mely alattt egy időben „csak" a makacs parasztokat kellett érteni. A *vrag* előtagot tartalmazó szókapcsolat politikai életrevalóságát bizonyítja az, hogy megjelent a *peresztrojka ellensége* (vrag peresztrojki) is.

A fenti példák alapján jól nyomonkövethető az, hogy a konkrét felől az általános irányába tartó mozgás, a szemantikailag egyre homályosabb értelmezhetetlenség óriási, politikailag kiaknázható előnyöket rejt magában.

A kereskedelemben használatos *likvigyirovaty* (likvidálni – felszámolni, kiárusítani stb.) a rendszer egyik leggyakrabban használt „kedvenc" szavává vált, és egyértelműen az emberek fizikai megsemmisítését kezdte jelenteni.

Az ilyenfajta kisajátítás elősegítette a nyelvi sablonok kialakulását, ami viszont az asszociációs bázis szűkítésének irányába hatott. A *protyeszt* (tiltakozás) csakis *rezkij* (éles), a *szatyira* (szatíra, gúnyvers) csak *zlaja* lehetett (sajátosan ebben az esetben az elsődleges jelentésben *gonoszat* jelentő szó pozitív értéket képvisel). A *borba* (harc) nem lehet másmilyen, mint *besennaja* (őrült), *beszposcsadnaja* (környörtelen) vagy *resityelnaja* (határozott). A már említett metodika felhasználásával a *zakonnoszty* (törvényesség) a *revoljucionnaja* (forradalmi), az *etyika* (etika) és a *realizm* (realizmus) a *szocialisztyicseszkaja*, a *demokratyija* (demokrácia) a *narodnaja* (népi) jelzőkkel ellátva alkot állandósult szókapcsolatokat.

A szovjet sajtóban a 20-as évektől kezdve azt olvashatjuk, hogy a különböző határozatokat nem közzéteszik, hanem úgymond *zacsitivajut*, aminek eredeti jelentése 'elkezd olvasni' vagy 'időben nem visszahozni valami olvasnivalót' szinte eltűnik. Az ehhez hasonló – első ránézésre ártalmatlannak tűnő – jelenségek szintén a sablonok gyártásához járultak hozzá, hiszen az általánossá vált rettegés miatt az ezektől való eltérés is gyanút kelthetett, és a megbízható újságíróról kialakított képet áshatta alá.

Rendkívül szemléletes a *partyija* szó jelentésmódosulásának története. A szónak a következő jelentései voltak a régi Oroszországban. Jelenthette a politikai pártot, jelölhetett egy meghatározott mennyiségű árut, egy sakkpartit, egy zenekari vagy operaműben külön szerepre írt szólót, sőt még házasságot is. A többpártrendszer felszámolása után csak az uralmon lévő pártot jelenti. Emiatt feleslegessé váltak a „kommunista", „bolsevik" és az „új típusú" stb. jelzők. Ugyanakkor a *partyija* minden más jelentése – még ha a szó magában szerepel is – szinte fel sem merülhet. A politikai párton kívüli jelentésben a szó csak úgy szerepelhetett, ha valamilyen jelzővel látták el, pl. *sahmatnaja partyija* stb.

Valamivel összetettebb, a hatalomgyakorlás technikáját, illetve megideologizálásának kulisszatitkait feltáró példa a *vozsgy* (vezér) szó használat- és jelentésváltozása. A *vozsgy* szó a 20-as évek legtöbb konkrét és általánosabb értelemben is vett vezető funkció állandó kísérője. Trockij a Vörös Hadsereg vezére, Zinovjev és Trockij a forradalom vezére, a vörös szakszervezetek vezére Tomszkij, de az Internacionálénak és a Kommunista Ifjúsági Szövetségnek éppúgy vezérei vannak, mint ahogy a régiók kiskirályainak is járt e titulus. Tehát sok vezető beosztású funkcionáriusra használják a vezér szót, csak a ténylegesen legnagyobbikra nem: Sztálinra.[29] Ő *genszek* (*genyeralnij szekretarj* rövidítése – magyarul főtitkár). Vezérnek csak akkor fogják nevezni, amikor a többi vezér egy-kettő kivételével „ellenséggé" vált. Igaz, kijár a vezér titulus az 1938-as *Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története* című tankönyv szerint Leninnek is, de addigra ő már rég halott, így élő vezér tulajdonképpen mégiscsak egy van. A tényleges, hatalmi úton, erőszakosan fenntartott realitás lexikálisan is kifejezést nyer oly módon, hogy az immár egyedüli vezér megjelenésével végleg eltűnik a *genszek*. Ezt a megnevezést semmilyen pártdokumentumban Sztálinra vonatkoztatva annak haláláig nem használják. Az istenítés egyik legeredetibb formájaként a XVII. pártkongresszuson *genszeket*, azaz főtitkárt nem is

választanak, hiszen ha létezne ilyen funkció, akkor ezzel mintegy bizonyítható, hogy választható, illetve egyben le is váltható funkcióról van szó. A vezért viszont leváltani nem lehet.

V. Klemperer fizetéséből pl. *„önkéntes téli segélyt"* (Freiwillige Winterhilfe) vonnak le, ahol is „az önkéntesség abból áll, hogy az ember a megállapított összegen felül is fizethet, és emögött sokak számára alig burkolt kényszer van".[30] A gestapo az értékes magánkönyvtárakat nem elrabolja, hanem *„biztonságba helyezi"* (sicher gestellt). „A vereségre azt mondták: *ellencsapás* (Rückschlag) (...) menekülés (Flucht) helyett az *ellenségtől való elszakadásról* beszéltek (setzte man sicht nur vom Feinde ab), melynek az *áttörés* (Durchbruch) sohasem sikerült, mindig csak a *betörés* (Einbruch), legrosszabb esetben a *„messzire betörés"* (tiefer Einbruch), melyet *elhárítottunk* (aufgefangen), *„elreteszeltünk"* (abgerieget), mert hiszen *rugalmas fronton* voltunk (elastische Front)".[31]

Az elhurcolt zsidók ajtaján a postások tájékoztatására megjelentek a *„Hier wohnte der Jude Weil"* (Itt lakott a Weil zsidó) típusú feliratok, a feladó pedig az alábbi értesítést kapta: „Adressat abgewandert" (A cím megváltozott). „Ez a 'megváltozott' az LTI lexikonjában félelmetes mellékjelentést kapott" – olvashatjuk az LTI-ről írt könyvben.[32] A *„wurde der Endlösung zugeführt"* (végső megoldást véghezvinni)[33] agyonlövést vagy gázkamrába küldést jelentette, a hitleri táborokba megsemmisítésre küldöttek kartonján a „visszatérése nem kívánatos" szerepelt. A Szovjetunióban a letartóztatottak további sorsa felől érdeklődőknek a *bez prava perepiszki* (levelezésre nem jogosult) szóbeli válasz jelentette – az esetek túlnyomó többségében – az illető kivégzését, míg a hivatalos formula Sztálin javaslatára a *nakazanyije pervoj katyegorii* (első fokozatú büntetés) lesz.[34] Később a jogi szótárból a *nakazanyije* (büntetés) szót is eltörlik, és helyét a *mera szocialnoj zascsiti* (szociális védelmi intézkedés) foglalja el.

A fentebb felsorolt esetekben a hatalomgyakorlók azon szándékáról van szó, hogy ha ezeknek a – nevezzük – eufemisztikus megfogalmazásoknak a segítségével nem tudják áthidalni az utopisztikusnak bizonyuló vágyak megvalósítása érdekében elkövetett tettek és a valóságos, kézzelfogható dolgok közötti szakadékot, úgy a jog, eszmék, gazdasági objektív folyamatok és óriási embertömegek fölötti totális hatalomgyakorlás mértéke az irracionalizmusba való átbillenéssel fenyeget. Ezek a kifejezések úgy idéznek elő változásokat a normatív nyelv szemantikájában, hogy csak a pszichikum tudat alatti rétegeiben működnek, és ilyen módon a gondolkodás mindennapi szintjén elfogadhatóvá teszik az elfogadhatatlant. Miközben az emberek milliói halnak éhen, a propaganda nem folytathatja a *kenyérgabona* betakarításáról szóló sikertudósításait, hiszen a szembesülés túl gyors, közvetlen és nyilvánvaló lenne. Ezért fognak szólni a tudósítások a kenyérgabona helyett a *kalászosokról* (zernovije). Minden fordított esetben (Vö. Adressat abgewandert, bez prava perepiszki stb.) az ideológia telepszik a valóságra, és a valóságos, kézzelfogható dolgok eufemizmusok formájában jelennek meg.

Az LTI-ben a totaliraizmussal egyenes arányban nő a mindenféle helyzetben használható, sokfajta nyelvi eszközzel kifejezhető szuperlatívuszok száma. (A melléknevek szabályos felsőfoka mellett olyan kifejezések is

betölthetik ezt a szerepet, amelyekbe a szuperlatív érték csak beleérződik vagy hozzákapcsolódik.[35] Ám azzal, hogy megváltozik a szuperlatívuszok használatának gyakorisága, és nemegyszer olyan közleményekben is alkalmazzák azokat, amelyekben semmi funkciójuk sincs, expresszivitásuk gyorsan csökkent. A katonai nyelv, melynek egyik alaptulajdonsága – a fegyelmezett elvontság – a szuperlatívuszok használatával épp ellenkezőjére fordult és fantasztikussá, meseszerűvé vált.[36] Az LTI-ben minden *egyedülálló* (einmalig) lesz. Ezáltal az *einmalig* úgy válik szuperlatívusszá, hogy a *rendkívüli* szinonímájaként valóságos számtartalma (az egy) háttérbe szorul.[37] Az LTI-ben fontos szerephez jutó szuperlatívuszok „értékcsökkenését" a hatalom nem hagyhatta figyelmen kívül. Még adminisztratív beavatkozásról is van tudomásunk. Például az egyik legtekintélyesebb drezdai ruhaüzlet tulajdonosa közölte, hogy „körlevélben tiltották meg, hogy üzleti hirdetésében szuperlatívuszt használjon".[38]

A szovjet birodalmi nyelv szuperlatívuszait.hasonló devalválódás fenyegette. Vizsgáljuk meg például Sztálin jelzőit. Ahogy nő Sztálin mindenre kiterjedő hatalma, úgy szaporodnak nevei mellett állandó kísérőként a jelzők. Idővel ezek fáradni kezdenek. A Sztálin környezetében lévők találékonysága a jelzők fokozásának újabb és újabb lehetőségeit fedezi fel. A győztesek kongresszusán Vorosilov bevezette a *sztalnoj Sztálin* szuperlatívuszi formát, melynek jelentése tulajdonképpen *acélos acél*. De ez már nem sokat változtat a folyamaton, amely természetes, hiszen a jelzők halmozása és gyakorisága indexe lassan az irracionalitás határát súrolja.[39] Az egyik külföldi újságíró a *Pravda* első oldalán végzett leltára szerint *Sztálin* neve 43-szor szerepelt, mégpedig egyszerre több jelzővel is, így a *zseniális* 26-kor, a *hatalmas* 24-szer, a *bölcs* 18-szor stb.[40]

E megmerevedett sablonok kötelezővé vált említése megoldatlan probléma elé állította a rendszert kiszolgáló újságírókat, akikre az a feladat hárult, hogy e jelzők expresszivitását ha növelni nem tudják, de legalább szinten tartsák. Rövid életű megoldást hozott az, hogy 1935-ben, amikor a párt fő jelszavai az „emberközpontúságot" célozták meg (*A legértékesebb tőke az ember, Minden a káderekén múlik* stb.), Sztálin jelzői is „emberibbé" válhattak. Ekkor jelennek meg a *rodnoj* (a szónak nincs pontos magyar megfelelője. Rendkívül szoros értelmi és vérségi kapcsolat kifejezésére használják.), *obozsajemij* (imádott), *dobrij* (jóságos), *otzivcsivij* (megértő, együttérző), *velikij cselovekoljubec* (hatalmas emberszerető) stb. jelzők.[41]

Ezután már csak az olyan – hisztéria hatását súroló, gyakran csöpögő, szentimentalizmust sem nélkülöző – szuperlatívuszi minőségben fellépő formák következhettek, melyek emocionális és expresszív töltés híján funkciójukat nem tölthették be.

Vö. „Nincs drágább és kedvesebb
a Goriban született virágoknál"

"Drága, ismerős arc. Egyszerre hasonlít és nem hasonlít a róla készült festményekre, mert idősebb is, meg fiatalabb, jóságosabb és méginkább jóságosabb, mint a festményeken, hiszen kedvesebb, egyszerűbb és szeretettebb."[42]

Amennyire általános érvényű a Sztálin nevét kísérő szuperlatívuszi minőségben használt jelzők sorsa, annyira egyedi a *lenyinszkij* (lenini) jelzőé. Csak a hatalom szempontjából történő szemantikai változásait *I. Zemsztov* szótártanulmánya alapján a következőképpen írhatjuk le.[43]

Lenin haláláig a *lenyinszkij* jelző funkcionálásának köre pontosan behatárolt, azaz Lenin beszédeihez, munkáihoz és ötleteihez kapcsolódott. Utána a pártokrácia Lenin tekintélyére támaszkodva saját tevékenységének álcázására kezdi használni addig, míg az a hatalom felől közelítve univerzális, szovjet jelzővé nem válik. Például a *lenyinszkije metodi* (lenini módszerek) először azokat a módszereket jelentette, amelyeket ténylegesen Lenin alkalmazott, halála után azokat, melyeket használt volna, ha él, vagyis a lenini szellemiséggel elvileg azonosíthatóak, végül pedig mindazt, ami méltó lehetne hozzá. A párton belüli ellenzék számára a lenini jelző mindvégig megmaradt az „igazi", a „helyes" szinonímájaként, holott a tényleges lenini módszerekről a szűk vezetőkön kívül alig tudtak. A párton kívüli ellenzék számára a szó mindvégig eredeti jelentésében maradhatott meg.

Birodalmi névtan és toponímia

A keresztnév-választás szokásának megváltozását és a változásoknak egyébként legkevésbé kitett földrajzi és népnevek átkeresztelését vizsgálva az látszik célszerűnek, hogy az összevetést ne csak az LTI – szovjet birodalmi nyelv relációjában végezzük el. Visszanyúlunk legalább az általunk már érintőlegesen említett francia forradalom nyelvében bekövetkezett változásokig.

A névadási szokásoknak a francia forradalom alatt bekövetkezett átalakulásában a spontaneitás éppúgy szerepet játszik, mint az emberek hatalomhoz való alkalmazkodása. A vezetők például az antik hősök neveit adják gyermekeiknek (*Brutus, Scaevola*). A nép körében saját néptribünjeinek nevei a népszerűek, pl. nő a *Marat* név népszerűsége. A forradalom eszmeiségével szoros összefüggésben lévő természetkultusz hatására megjelenik a *Potiron* (fürt), *Ravot* (mák), *Carotte* (répa); a forradalom frazeológiája is visszaköszön a *Humanité, Patria, Egalité* és a *Libre* nevekben.[44] A hatalom egyházellenessége elvezet a keresztény nevek bojkottálásához, de rohamosan csökken a dinasztiához tartozó családtagok neveinek népszerűsége is, így egyre kevesebb újszülöttnek adják a *Louis, Henri, Charles* és *Marie* neveket. *Monteil* arról ír, hogy egy sor vidéki városban rendeleteket hoznak, amelyekben azt javasolják azoknak, kiknek nevei a zsarnokság és a feudalizmus fogalmaival hozhatók kapcsolatba (*Roi, Le Comte, Baron, Chevalier* lovag stb.), változtassák meg azokat, nehogy gyanúba kerüljenek. Ezek közül a nevek közül néhány ezután csak negatív értékrendű szókapcsolatban található meg, pl. a hóhér: *Chevalier de la guillotine*.[45]

Ugyanakkor arra is rá kell mutatnunk, hogy nemcsak a hatalom ideológiájának átplántálásáról vagy félelemről, a terror következtében szinte természetes „mimikri"-jelenségről, netán egyszerű divatról van szó. A névadási szokások megváltoztatásában közrejátszik a kispolgári ideológia egyre magabiztosabbá válása is, ami mintegy jelzi e réteg fokozott emancipálódását. „A mi derék sans-culotteink végre követik példámat, és olyan neveket választanak maguknak, melyek jobban megfelelnek az egyenlőség és szabadság eszméjének, mint a régiek" olvashatjuk egy Robespierre-hez 1793-ban íródott levélben. Az illető egyébként a *Nivean* nevet vette fel.[46]

„Minden forradalomban, akár politikai vagy társadalmi, akár művészeti vagy irodalmi is legyen, mindig két tendencia hat: egyrészt a teljesen újat akarás, ahol az éles szembenállást hangoztatják az addig érvényessel, másrészt pedig a kapcsolódás a törvényesített hagyományokhoz" – írja V. Klemperer.[47] Ezért kerülnek túlsúlyba az LTI névtanban a germán eredetű nevek (*Dieter, Detlev, Uwe, Margit, Ingrid* stb.), miközben az anyakönyvi hivatalok megtagadják az Ószövetségben szereplő nevek nyilvántartásba vételét, ha azt árjának adják.[48] A zsidók izolálásának bevett módszere volt az is, hogy „aki nem félreismerhetetlenül héber nevet viselt, vagy olyat, ami a németben egyáltalán nem honosodott meg, mint pl. *Baruch* vagy *Recha*, annak a keresztnevéhez az „Izrael" vagy a „Sára" nevet fűzték. *Einstein* nevét is éppúgy ki kellett hagyni a fizika előadásokon, mint ahogy az „egy Herz"-et sem volt ajánlatos használni.[49]

Oroszországban a politikai-ideológiai tényezők – hasonlóan sok más országhoz – régebben is hatással voltak a névválasztási szokásokra. A XVIII. században öt női uralkodója volt az országnak.[50] Neveik főleg a nemesség – kisebb részben a gazdag kereskedők – névválasztási szokásaira gyakoroltak hatást, de a jelenség közel sem volt olyan arányú, hogy jelentős változásokat idézett volna elő a hagyományos orosz nevek gyakoriságában.

Az 1920-as évektől kezdve viszont a keresztnevek választási szokásaiban gyors ütemű változások kezdődtek. A kor szellemiségét, ideológiáját hivatottak tükrözni a *Gertrud* (a geroj truda – a munka hőse szavak összevonásából), a *Marlen* (Marx és Lenin neveiből). A *Revmir* a revoljucia mirovaja (világforradalom), a *Kim* a Kommunyisztyicseszkij internacional mologyozsi (Fiatalok Kommunista Internacionáléja) szavakból képződnek.

A köznevek tulajdonnevekké alakulnak, például *Igyeja* (eszme), *Kommuna, Tyeksztyil* (textil), *Era* (kor), *Tyitán* (titán fém), *Zarja* (hajnal) esetében. Az októberi forradalomra utal a férfi *Oktyabrin* és a női változata az *Oktyabrina* is. Még a ceremónia, a keresztelő (kresztyini) neve is megváltozik, *oktyabrini* (tulajdonképpen októberező) lesz.[51]

A *Vlagyimir Iljics Lenin* teljes név elemeinek kezdőbetűiből, ill. szótagjaiból áll össze a *Vilen*, a *Vladlen*. A *Roblen* a rogyilsza bity lenyincem (leninistának született), a *Lenar* – lenyinszkaja armija (lenini hadsereg), az *Erlen* -era Lenyina (Lenin korszaka) szókapcsolatokból alakultak ki. A *Nyinel* név visszafelé olvasva adja ki a *Lenint*. A nevek nyelvi birtokbavételét bizonyítják a különböző becéző alakok megjelenései, így pl. a *Vilja, Lenya, Vlagya, Lagya* stb. De maga a Vlagyimir Iljics Lenin név utolsó tagjának etimológiája is jellemző a korra. *A. Petrov* véleménye szerint *V. I. Uljanov* ezzel a fedőnévvel is szembe kívánt helyezkedni *Plehanovval*, aki egy időben *Volginként* írta alá munkáit. Így a *Lenin* név esetében a motiváló szó a *Léna, Plehanovnál* pedig a másik nagy folyó a *Volga*.[52] Mellesleg a *Vlagyimir* szó jelentése: *vlagyety mirom*, azaz uralkodni – az egyik jelentése szerint – a világon, vagy – a szó másik jelentése szerint – a békén.

A forradalom vezetőinek hatása mutatható ki mind az idegen eredetű nevek átvételénél (*Karl* – Karl Marx, Karl Libknecht, *Róza* – Róza Luxemburg) és természetesen *Marat, Zsorez, Danton* sőt *Spartakusz*, mint a *Vlagyimir* név népszerűségének növekedésénél. Lsd. 1. táblázatot. 1932 és 1935 között csak az Ivánok 13 %-a új nevének a *Vlagyimirt* választja.

A Vlagyimir név gyakorisága (%-ban) 1612 és 1970 között a Don-vidéken:

1612–1622	0,13	1932–1938	12,0
1750–1780	0,2	1941–1949	12,6
1828–1849	0,5	1951–1958	13,0
1880–1890	0,8	1961–1965	9,3
1908–1916	1,4	1966–1970	9,5
1917–1928	12,4 (!)		

1. sz. táblázat
Forrás: V. Ivasko, i.m. 127.

A francia forradalom az LTI és a szovjet birodalmi nyelv toponimáinak összevetése is a totaliratizmus grammatikájának univerzalitását bizonyítja.

A francia forradalom egyházellenessége nem tűri el a városok nevében oly gyakori *saint* előtagot (Saint-Lo – Rocher de la liberté, Saint-Mére – Eglise-ből Mére-Libre lesz.[53] A náci fajelmélet viszont az LTI nem német eredetű helyneveit helyezi törvényen kívül. „Mecklenburgban sok falu nevéből törölték a „wend" toldalékot, Pomerániában 120, Brandbenburgban közel 175 szláv helységnevet németesítettek, különösen Spreewelt falvait germanizálták. Sziléziában 2700-ra rúgott a németesítő változatok száma, és Gumbinnen közigazgatási kerületben, ahol felháborítóan hatott a sok „alsóbbrendű" litván végződés, és ahol például Berninglaukent Berningenre „északosították", e kerület összesen 1851 településéből 1146-ot átkereszteltek" – közli V. Klemperer.[54]

Az ideológiák által befolyásolt nyelvi pragmatizmus jól nyomon követheő a két német állam létezése alatt is. A keleti politika meghirdetéséig az NDK (DDR) hivatalos megnevezést az NSZK sajtó kerülte. Helyette a *Zóna* (Zone), *Keleti zóna* (Ostzone), *Szovjet megszállt zóna* (Sowjetisch besetzte Zone), *Kelet-Németország* (Ostdeutschland) megnevezések szerepeltek. Ezek közül az *Ostzone* használata később azzal bonyolódott, hogy a Bundestag egy 1954 márciusában tartott sajtóértekezletén az össznémet ügyek minisztere kifejtette: az *Ostzone* alatt az Odera-Neisse-től keletre eső területeket kell érteni, míg az Ostzone-nak nevezett terület tulajdonképpen Közép-Németország (Mitteldeutschland).

Az LTI által olyan nagy kegyben tartott idézőjelek a „DDR"-ben éltek tovább, s aki mellőzte ezeket a Szövetséges Köztársaság árulójának számított. Az LTI csonkszavaitól való idegenkedés is felfedezhető abban, hogy a BRD abbreviatúra hivatalos ügyiratokból teljesen hiányzott, és helyette a *Bundesrepublik*, ill. egyszerűen *Deutschland* dominált.[55]

A szovjet birodalom nyelvi toponimáinak egy része – legalábbis keletkezésének módszertanát tekintve – a múlt hagyományaihoz is kapcsolódik, hiszen a települések régen is gyakran kapták nevüket valamelyik uralkodóról vagy annak családtagjáról. Ezek a városok vagy a forradalom vezetőinek nevét kapták meg (Lsd. II. táb. 1–7.), vagy a volt uralkodók nevét a *krasznij* (vörös) melléknév megfelelő alakjával helyettesítették (Lsd.: 2. sz. tábl. 8–10.).

A volt uralkodók illetve azok hozzátartozóinak neveiből képzett városnevek átkeresztelése:

1. Alexandropol	–	Leninakád
2. Jekatyerinburg	–	Szverdlvoszk
3. Jekatyerinoszláv	–	Dnyepropetrovszk
4. Jelizavetpol	–	Kirovabad
5. Jelizavetgrad	–	Kirovograd
6. Mariapul	–	Zsdanov
7. Peterburg	–	Leningrád
8. Jekatyerinodar	–	Krasznodar
9. Konsztantyinograd	–	Krasznograd
10. Perrozavodszk	–	Krasznozavodszk

2. sz. táblázat.

E. Bahder kimutatása szerint Lenin és Sztálin nevét 70, Kaganovicsét 35, Molotovét 30, Dzerzsinszkijét 24, Vorosilovét 24, Kalinyinét 23 esetben használták fel valamilyen földrajzi név megalkotásához.[56]

Az újonnan átkeresztelt városok nevei is gyakran megváltoztak. Ennek az az egyik oka, hogy egyes vezetőknek – miután a forradalom ellenségeinek lettek kikiáltva – nemcsak a politikából, majd sokuknak az életből is –, de a kollektív emlékezetből is távozniuk kellett. Így a *Trock*-nak átkeresztelt *Gatcsina–Krasznogvargyejszk* lett, *Jelizavetgrad* – 1924-től *Zinovjevszk* – *Kirovogradra* módosult, *Grisina*, amelyik a Komszomol később kivégzett vezetőjéről a *Posztisev* nevet kapta, *Krasznoarmejszkre* változott.

Sajátos módon a gyakori névváltozások azt is eredményezhették, hogy a település az eredeti, még az Orosz Birodalom által adományozott név előtti megnevezést is visszanyerhette. Jól szemlélteti ezt az *Ordzsonikidzéről* elnevezett városok sorsa. *Vlagyikavkaz* (jelentése – uralkodj a Kaukázuson), mely 1931-től a nehézipari népbiztos nevét viselte, egy időre visszakeresztelődött *Dzaudzsikaura.* Volt eset, amikor az eredeti név visszaállítását még az sem akadályozta, hogy a régi-új név a régi rendszerhez kötődött, és sokszor az új ideológiával is szemben állt. A Donyeck-medence egyik városa így kapta vissza a szintén *Ordzsonikidze* név után az eredeti *Jenaijevo* nevet, melyet egykor bányatulajdonosáról kapott. Az előbb említett eseteket a névadási mechanizmus véletlenszerű selejtjeinek tekinthetjük, mivel a régi rendszerhez kötődő településneveknek – kapcsolódjanak azok akár az egyházhoz, akár az uralkodócsaládhoz – el kellett tűnniük az új rend új országának térképéről. Így lesz *Patriarseből* (Pátriárka) *Vodopjanovo, Carszkoje szelo* pedig *Gyetszkoje szelo* „áttételen" keresztül *Puskin* lesz.

A tisztulás folyamata. 1990-ben bekövetkezett „visszakeresztelések".

1. Andropov	–	Ribinszk
2. Brezsnyev	–	Naberezsnije Cselni
3. Vorosilovograd	–	Luganszk
4. Gotvald	–	Zmijev
5. Zsdanov	–	Mariupol
6. Zsdanovszk	–	Bejlagan
7. Kalinyin	–	Tver
8. Kirovobad	–	Ganzsa
9. Majakovszkij	–	Bagdadi
10. Ordzsonokidze	–	Vlagyikavkaz
11. Csernyenko	–	Sarinovo

3.sz. táblázat

Különbséget kell tenni a francia–porosz háború alatt német nyelvben bekövetkezett „franciátlanítás" és az LTI-ben az árjaelmélet alátámasztását szolgáló germanizálás között. Ugyanígy a szovjet névváltoztatások is merőben különböznek azoktól az esetektől, amikor a nemzeti érzések erősítése érdekében történtek a russzifikálások. Ilyen például a *Peterburg* vagy *Petergof* német utótagjának szláv megfelelőjére, a gradra, illetve dvorecre való kicserélése.

Amíg az új toponimák egy részét – bizonyos értelemben – a múlt hagyományai folytatásának is felfoghatjuk, addig másik részük az orosz nemzeti tudat rombolásának eszközévé vált. Ez szervesen beilleszkedett abba az új történelemszemléletbe, miszerint a Szovjetunió történelme – a *Kratkij kursz isztorii SzSzSzR* 1937-es kiadása alapján – az i.e. IX. században a *Van* tó partján, az *Urartu Birodalommal* kezdődik, vagy mely szerint – a marxista történészek I. kongresszusának megfogalmazásában – az *orosz történelem* kifejezés *ellenforradalminak minősült.*

Az 1922. december 30-án a Szovjetuniót megalakító négy köztársaság megnevezésére szolgáló abbreviaturák tulajdonképpen teljesen elfedték a nemzetekre utaló szavakat, hiszen a *Rasszija* a szinte kimondhatatlan RSZFSZR-re változott, míg a kaukázusi országok összeolvasztásából keletkezett új köztársaság a ZSZFSZF megnevezést kapta, elrejtve az addig az egész terület összmegnevezésére szolgáló és szemantikailag is logikusan értelmezhető *Zakavkazjet* (Kaukázuson túli terület). Némely esetben használták, igaz a mozaikszavak félig dekódolt változatait is, pl. *Ukrainszkaja SZSZR*, de csak így önmagában, hogy *Ukrajna* vagy *Belorusszia* nem. Erre csak a megváltozott politikai szituáció következtében került sor, amikor a II. világháború alatt – a Szovjetunió nemzetiségei irányába tett gesztusként –, újra előkerültek az *Ukrajna, Belorusszia* elnevezések. (A világháború után az ENSZ-ben kapott három hely is közrejátszott e nevek megőrzésében.) Egyébként hasonló aktuálpolitikai okokból kezdték el használni az olyan szavakat, mint az addig elfelejtésre ítélt *rogyina* (haza), *otcsinza* (hon), *otyecsesztvo* (haza) vagy a *cseszty mungyira* (a mundér becsülete)-féle állandósult szókapcsolatokat. A Szovjetunióban élő nemzetiségek népneveinek megváltoztatása a szovjet birodalmi nyelv egyetlen pozitív részjelensége. A régieket többnyire ún. „önelnevezésekkel"

(szamonazvanyije) váltották fel, minek következtében például megszűnt a nyenyeceket sértő *szamojed* elnevezés, ami szó szerint az önnön fajtáját evőt, azaz emberevőt jelentette. Lsd.: 4. sz. tábl.

A Szovjetunió területén élő népek nemzetiségek nevének megváltoztatása

cseremiszek	–	marik
csukcsok	–	luorovetlánok
goldok	–	nanájok
lamutok	–	evenek
osztjákok	–	hantik
tunguzok	–	evenkek
szamojédok	–	nyenyecek
votjákok	–	udmurtok
zürjének	–	komik

4. táblázat

Mozaikszavak – a szovjet birodalmi nyelv alfája és omegája.

V. Kemperer nem ismerhette a mozaikszavak szovjet birodalmi nyelvben betöltött kulcsszerepét. Miután a náci sajtó harcot hirdetett a – saját rendszere lényegéből is következő – „nyelvszörnyek" ellen, és a felelősséget ezek elterjedéséért a bolsevizmusra hárítja, Klemperer elköveti műve talán egyetlen tévedését.[57] Nem ismeri fel ugyanis a két nyelv közötti hasonlóságot, elutasít mindenféle analógiát. Térben és időben átnyúlva próbál magyarázatot adni a rövidítések és mozaikszavak keletkezésének és terjedésének okaira, hogy ezután az LTI jellemzői közé sorolja azokat. Ezt a továbbiakban azzal indokolja, hogy „egyetlen korábbi nyelvi stílus sem csinált ebből a formából a szabályostól annyira eltérő gyakorlatot, mint a hitlerizmus". Klemperer a modern rövidítési hullám kiinduló pontjának a kereskedelem és az ipar vezető hatalmait, Angliát és az USA-t tekinti, és így természetesnek tartja Szovjet-Oroszország hajlamát a betűszavak irányába, „mivel Lenin fő követelménynek jelölte meg az ország műszaki fejlesztését, és példaképül az Egyesült Államokat nevezte meg."[58] Csakhogy a szovjet birodalmi nyelv abbreviaturái többnyire nem az iparhoz és a kereskedelemhez kapcsolódnak. Tömegesen akkor jelennek meg, amikor megkezdődik – a régi rend állami berendezkedésének lebontásával egyidőben – az új intézmények, szervezetek, bizottságok stb. „gyártása", az addigi legkülönfélébb társadalmi funkciók „új tartalommal" való megtöltése, mindennek és mindenkinek új és forradalmi úton való kötelező átszervezése, az addigi fogalmaknak, megnevezéseknek az ideológiához való hozzáigazítása.[59]

A szovjet korszak abbreviaturái az 1917 előtt keletkezettektől képzési módjukat tekintve is eltértek. A legnagyobb arányban a szavak kezdőbetűiből álló betűszavak keletkeztek, aminek egyik lehetséges magyarázatáról lentebb még írni fogunk.

Míg az 1917 előtt keletkezett rövidítések használati köre pontosan behatárolható volt (hadsereg, ipar, üzleti levelezés stb.), addig a szovjet birodalmi nyelv abbreviaturáit az élet minden területén megtaláljuk.

Az ideiglenes kormány ideje alatt igen kevés központi utasításra hozott betűszó keletkezett. A helyi, spontán kezdeményezés alapján létrejött „önmegnevezéseket" (pl. *Centroflot* – Morszkaja szekcija petrogradszkogo szoveta rabocsih i szoldatszkih gyeputatov, A petrográdi tanács munkás- és katonaküldöttek tengerügyi szekciója) a hivatalos hatalom csúcsain nem erősítették meg. Ezzel szemben az 1917 utáni – ismeretlen szerzőségű – helyi abbreviaturák többségét az írott formában központilag terjesztett direktívák, parancsok, táviratok és közlönyök törvényesítik. A fontosabb okmányok aláírói nemcsak törvényesítik, de tekintélyüknél fogva elő is segítik az újak terjedését azzal, hogy intenzíven használják azokat. Ez jól nyomon követhető például Lenin 1917 nov.–1920 között keletkezett írásainak kimondottan nyelvi szempontú elemzése során. (Vö. 5. táblázat). Ez annál inkább figyelemre méltó, hiszen tudjuk: Lenin nagy gondot fordított írásainak stílusára, és azokat nyelvi szempontból is állandóan javítgatta.

Az abbreviaturák számának alakulása
Lenin 1917–1920 között írott munkáiban

Év:	Kéziratban	Ami a javítás után a sajtóban megjelent
1917 nov. és dec.	30	20
1918	112	30
1919	210	62
1920	337	81

5.sz. táblázat
Forrás: M. V. Panov, i.m. 88.

Volt idő, amikor Lenin is mintha lelkiismeret-furdalást érzett volna a mozaikszavak használatakor, amit a használatukat követő magyarázkodásai is jeleznek. Vö. „Nagyon szeretném néhány „GOSZTRESZT" (hogy ezen a gyönyörű orosz nyelven fejezzem ki magamat, melyet Turgenyev annyira dicsért) példáján megmutatni..." vagy „Ezt nem ismerjük be, e téren megmaradt a kommunista gőg, a 'Komcsvansztvo', ahogy ezt a nagy orosz nyelvben mondani szokás.[60]

A kezdetben többnyire csak írott formájukban létező abbreviaturák lexikalizálódásának ismérveit a következőképpen lehetne öszefoglalni. Fokozatosan eltűnnek az írott alakoknál a központozási jelek. Az eredeti C. K., M. K., V. Cs. K. alakokat felváltják a CK (Centralnij komityet – Központi Bizottság), VCSK (Vszerosszijszkaja csrezvicsajnaja komiszija).

A betűszavak alapként kezdenek szolgálni különböző szófajokhoz tartozó szavak képzéséhez. A VOHR-ból[61] képződik a *vohrevec*, amely jelölhette a tábori őrszemélyzet tagját csakúgy, mint a parancsnokot. A BUR-ból képződik a

zaburitysza ige (szigorítottba kerülni) és a *burovci* főnév (akik büntetésüket töltik). A hivatalos jogi formula rangjára emelt négybetűs rövidítés a CSSZIR (Cselen szemji izmennyika rogyini – hazaáruló családtagja) az alapja a *cseszeirovka* szónak, mellyel azokat a feleségeket illették, akiket a férjük letartóztatása után ítéltek el, és bűnük mindössze az elítélthez és letartóztatotthoz való családi kötődésük volt.

A betűk szerinti kiejtés stabilizálódásának jellegzetes példája a csavargók megnevezésére szolgáló BORZ és BOMZS. Eme betűszavak eredeti jelentését talán már keletkezésük helyén – a rendőrségen – sem ismerik. A BORZ jelentése *bez opregyeljonnogo roda zanyatyij* (tulajdonképpen foglalkozás nélkül Vö. káemkás), a BOMZS – *bez opregyeljonnogo meszta zsetyelsztva* (hajléktalan).

Most már lehetetlennek tűnik megállapítani azt, hogy ki, mikor és hol használta először a **z/k** rövidítést. A két betű jelenthette a *zakljucsonnijt* (fogoly) általában, vagy kezdetben csak a Fehér- és Balti-tengert összekötő csatorna (Belomorkanal) építésén dolgozók megjelölésére használták (*zakljucsonnij kanaloarmejec* – szószerinti fordításban – fogoly csatornaépítő katona, a *krasznoarmejec* – vöröskatona analógiájára), és csak később került sor az általánosításra. Mindenesetre a két betű összeolvasása után *zeka* lett belőle, és így használták a beszélt nyelvben a felügyelők csakúgy, mint a foglyok. Eredetileg a szó nem ragozódott, és a gyűjtőfőnév szerepét is betöltötte. Aztán idővel lekopott az utolsó hang, és a szó formailag is hímnemű főnévvé vált: **zek** lett belőle. Ez a változás lehetővé tette a ragozott alakok megjelenését. A nem kategória hívja életre ezek után a női foglyokat jelölő alakot: a *zecskát*. Végül a fejlődés betetőzéseként megjelennek ennek az orosz nyelvtől kissé idegen hangkapcsolatú szónak a zsargonizálódott alakjai is: a [zik], zyk stb.

„Bármelyik nyelv történetében egy újfajta szóképzési forma megjelenése igen ritka jelenség. De éppen ez az igen ritka nyelvi újdonság van összefüggésben a forradalmi időszak irodalmi nyelvének változásával. Az abbreviáció az irodalmi nyelv perifériáján szerényen és ismeretlenül meghúzódó technikai fogásból az egyik legaktívabb szóképzési módszerré változott" – olvasható Panovnál.[62]

Mielőtt ebből a megállapításból következtetéseket vonnánk le a szovjet birodalmi nyelv abbreviaturáira vonatkozólag, következő kitérőt kell tennünk:

Az idézet szerzője a nyelvi fejlődés és funkcionálás olyan elméletének a híve, mely szerint a nyelv történetileg változó rendszere a dialektika egyik alaptörvényének, az ellentmondások egységének és harcának van alárendelve. Ez a törvény az ún. antinómiákban testesül meg. Az egyik ilyen antinómia a beszélő és a hallgató konfliktusviszonya, mely hol az első, hol a második javára oldódik meg. Így a nyelvben egyszer a közlemény redukált változata kap zöldutat, amelyik a beszélőnek kedvez, másszor a bővített, ill. széttagolt közlemény kerül előtérbe, és ezzel a hallgatók pozíciói erősödnek. Ezen elmélet szerint a 20-as években a nyelv épp egy ilyen „redukáló" szakaszba került. Az abbreviaturák létrehozói, azaz az új hatalom saját magát juttatja kedvező pozícióba. Egy bizonyos idő elteltével viszont a széttagolási szakasznak kellene következnie, ami csak részben valósul meg. Mert igaz ugyan, hogy megjelennek az olyan típusú tagolódott – „hatalmat" jelentő megnevezések, mint pl. a *zamesztyityel gyirektora po kadram* (személyzeti igazgatóhelyettes) vagy *zamesztyityel zavedujuscsego*

kafedroj (tanszékvezető helyettes) stb., de ilyen alakokban többnyire csak a hivatali nyelv írott változatában szerepelnek és ott sem mindig. A beszélt nyelvi változatban, de gyakran a hivatalos levelezésben is az első példában az előtag *zam*ra, a másodikban pedig az egész kifejezés *zamzav*-ra rövidül, vagyis a „széttagolódási" szakasz csak elméletben létezik, a „rövidülési" tendencia tovább él, és igazából nem adja át a helyét az előbbinek.

Ezek szerint *Panov* az abbreviációt – mivel természetesnek tartott nagyságrendi arányát messze túllépte – a nyelv szerves fejlődési irányvonalától eltérő jelenségként értékelte. Ugyanakkor az idézetből az is kiderül, hogy a szovjet abbreviaturákat a szerző az irodalmi nyelv részének tekinti. Pedig, ha megnézzük az irodalmi nyelv meghatározásának akár „tiszta" nyelvészeti szempontjait (pl. kidolgozottság, stabilitás, stilisztikai differencáltság stb.), akár kiegészítjük ezt a szociolingvisztikai szempontokkal (kik, milyen társadalmi rétegek és csoportok beszélik azt stb.) akkor kiderül, hogy a szovjet korszak abbreviaturái a fenti szempontok többségének nem felelnének meg.

Ha az orosz irodalmi és nem a szovjet birodalmi nyelv részének tekintenénk az új kor rövidítéseit, akkor egyenlőségjel kerülne a szovjet kor előtti, írók által megalkotott abbreviaturás álnevek (**Ancse** – Anton Csehov), a mindenki által ismert nagy ipari cégek megnevezései (**Lenzoto** – Lenszkoje zolotopromislennoje tovariscsesztvo – Lénai Aranybánya Társulás) és az NKT, RKI, GDUV, SZPRT-féle abbreviaturák közé, amelyeket a közember még azok létezésének több esztendeje után sem tudott „dekódolni". Utalhatunk itt pl. *Spilreinre,* akinek a moszkvai garnizonban 1925-ben végzett felmérése szerint a katonák több mint fele a felsorolt betű- és mozaikszavakat nem értette.[63]

„A rövidítések az új rendszer nyelvi szimbólumaivá váltak" – állapítja meg *L. V. Scserba*. „Egyetlen intézmény sem nyugodhatott addig, míg új abbreviatura-megnevezést nem talált magának" – jegyzi meg J. Polivanov.[64] Ez a – bizonyos értelemben – divattá váló jelenség egybeesett a hatalom főbb törekvéseivel. A régi rendszerrel asszociálódó szavak és kifejezések úgy tűnhettek el a mindennapok lexikonjából, mintha eltűnésük spontán, de legalábbis központilag nem irányított folyamat része lett volna.

Az abbreviáció bizonyult a leggyorsabb és egyben a legegyszerűbb – mindenki számára gyorsan elsajátítható – módszernek. Ennél fontosabb azonban a következő szempont: a szovjet birodalmi nyelv abbreviaturái gyakori *kétértelműségükkel* (pl. a proletkultban a kult (kultusz) szót ugyanúgy oda lehetett érteni, mint a kultúrát, *szemantikai tisztázatlanságokkal* a régi vándorkereskedők zsargonjának mechanikusan „titkosított" szavaira kezdtek hasonlítani, és egy sajátos *kód* szerepét vették fel. Fokozatosan egy olyan csoportnyelv elemeivé váltak, melyek ismerete sokak számára, ha nem is előnyökkel, de mindenképpen a „beavatottság" érzésével járt. Ez a momentum választja el végérvényesen egymástól az 1917 előtti rövidítéseket és a szovjet birodalmi nyelv képződményeit.

Az első években még azok az abbreviaturák vannak jelen nagyobb számban, melyekben az egyik tag (szov-; kom- stb.) még a felszínen hordozza az eredeti szó jelentését, valami kapaszkodót nyújtva a dekódoláshoz. Ez még akkor is így van, ha a többértelműség sokszor már ilyen esetekben is fennállt, hiszen pl. a *kom-* lehetett *kommunalnij* (kommuna vagy köz-), *kommunyisztyicseszkij* vagy éppenséggel *komangyir* (parancsnok) is.

A további „titkosodást" jelzi az a folyamat, amikor a szóösszetétel eredeti tagjai a rövidítésekben már nem is az eredeti sorrendben helyezkednek el, sőt némely tagja egyszerűen kiesik, pedig ezt semmiféle fonetikai törvény vagy ritmikai szabályszerűség nem indokolja. Például a *Vszerosszijszkij Szojuz Promislivoj Koperacii* (Összoroszországi Ipari Szövetkezetek Szövetsége) előbb *Vszekopromszojuz,* később *Vszekomprom* lesz. Végül megjelennek azok az abbreviaturák, ahol a részösszetevők csak tárgyi-szemantikai kapcsolatban állnak azokkal a szavakkal, melyek tulajdonképpen előhívták azokat. Ezt a következő példa szemlélteti.

Az új abbreviatura (A) nem az adott intézményt jelölő szóösszetétel szavainak (a_1, a_2,...stb.) kezdőbetűiből vagy szótagjaiból áll össze, hanem új szavak elemeiből (b_1, b_2,... stb.). Ezek az új elemek az eredeti szavakkal asszociációs-szemantikai kapcsolatban állnak, így tulajdonképpen nem grafikai, hanem szemantikai összeolvadásról van szó. a *pravlenyije* (a_1) *fabricsno* (a_2)-*zavodszkimi* (a_3) *predprijatyijami* (a_4) *vojenno* (a_5) – *vozdusnogo* (a_6) *flota* (a_7) nevű szervezet megnevezésére a PROMVOZDUH (A) abbreviatura szolgál.

Az (A) $\neq a_1 + a_2 + a_3 + a_4 + a_5 + a_6 + a_7$ elemeinek kezdőbetűivel vagy szótagjaival, mert

az a_1 egyszerűen kiesik;

az $a_2 + a_3 + a_4$ ⟶ PROM (b_1);

az $a_5 + a_6 + a_7$ ⟶ VOZDUH (b_2).

Tehát a *Katonai* (a_5) *légi* (a_6) *flotta* (a_7) *üzemi* (a_2) és *gyári* (a_3) *vállalatok* (a_4) *Igazgatóságát*-t (a_1) az a PROM (b_1) VOZDUH (b_2) jelöli, ahol a (b_1) a *promislennij* – ipari, a (b_2) a *vozduh* – levegő szavak rövidítése.

A megegyezésen alapuló szóképzés termékei – a nem túl nagy változatosságot biztosító alapelemek gyakorisága folytán – többször is „központi" korrekcióra szorultak. Így a *narodnij komisszárt* (népbiztos) és a *narodnij komisszariatot* (népbizottság) egyaránt jelölő *narkom* mellé egy új abbreviaturát képeznek. Az intézményt ezután a **narkomat** fogja jelölni. Hasonló a *polpred* és a *polpredsztvo* esete is, ahol az első a teljhatalommal megbízott személyt, a második pedig a hasonló jogokkal felruházott intézményt jelöli. A kód-funkció előtérbe kerülésével az ilyen pontosítások egyre ritkábbak. Akárcsak azok az „összevonási" kísérletek, amikor a több tagból álló szószerkezetnek csak az egyik tagját hagyják meg teljes alakban, amely az egészet hivatott képviselni. Ilyen pl. a **szovet** kiemlve a *Szovet rabocsih i krsztyjanszkih deputatovból,* vagy a **szojuz** a *Profeszionalnij szojuzból.* Végül nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az eredeti jelentésre legkevesebb utalást tartalmazó betűszavak száma növekedett a szótagokból vagy szótag + szóból állókkal szemben.[65]

A NEP-korszak nyelvezetét vizsgáló *G. Vinokurov* már 1925-ben felfigyelt arra a jelenségre, hogy a szóösszetételek és az azokat helyettesítő abbreviaturák párhuzamos használatában stilisztikai differenciálás lehetősége rejlik. Az ötletet az abban az időben még valódi humor-vicclapként megjelenő Krokogyil 1923 / 2. számból merítette, ahol félig tréfásan, félig komolyan a következőt lehetett olvasni a NEP abbreviaturáról (NEP – *novaja ekonomicseszkaja polityika* – 'új gazdaságpolitika'). „A nep mindössze egyszerűsített (de nem rövidített, sőt valójában jelentésében inkább kitágított)

megfelelője az új gazdaságpolitikának. Az utóbbi alatt semiképpen sem kívánatos a nep-et érteni, mert az új gazdaságpolitika a kommunizmusba vezet, a nep viszont a forradalmi törvényszékre." *G. Vinokurov*, miután megvizsgálta, hogy a *novaja ekonomicseszkaja polityika* és az azt jelölő NEP abbreviatura milyen szövegkörnyezetben fordul elő, és ott milyen emocionális és expresszív tartalommal rendelkezik, a Krokogyil cikkírójához hasonló következtetéseket vont le. Konkrét példái szemléletesek és bizonyító erejűek. Az *új gazdaságpolitika ihletőit* a *vdohnovityeli novoj ekonompolityiki* szerkezet jelölheti, mert a *vdohnovityeli nepa* (így, a betűszót tartalmazó szerkezettel) csakis a **nepperek** lehettek. (Tudni kell, hogy maga a nepper (*nepman*) szó a 20-as évek végére már-már káromkodással ért fel.) Ha a szószerkezettel pozitív tevékenységet végző személyeket kívántak jelölni, úgy csakis ez a „hibrid" (...ekonompolityika) jöhetett számításba. Ugyanakkor a rövidítésről nem mondanak le, de nem a NEP-et, hanem a *novaja ekonompolityikát* (ekonomicseszkaja polityika helyett) használják.[66]

Az már csak ráadás, hogy a NEP abbreviatura – a szovjet birodalmi nyelv gyöngyszeme – puszta formájával is szokatlan az orosz irodalmi nyelvben, hiszen alig van példa arra, hogy az orosz „fordított e-vel" jelölt hang kemény mássalhangzó után álljon, hacsak nem más nyelvből való átvételről van szó.

Az emberek egészséges nyelvi ösztönéből fakadó védekező reflexek természetesen működésbe léptek a fentebb tárgyalt hipertrófiás jelenségekkel szemben. Ez megmutatkozik az egyénileg „gyártott", humort sem nélkülöző és a beszélt nyelvben gyakran használt rövidítésekben. Ilyen az LTI-ben a **„knift"** – *„Kommt nicht in Frage"* –szóba sem jöhet), **„kakfif"** – *„Kommt auf keinen Fall in Frage* (semmi esetre sem jöhet szóba) vagy az orosz **„csik"** – *„cseszty imeju klanyatysza"* (van szerencsém!).[67] Ide sorolhatjuk az önkényes, nem az eredeti jelentést feltáró desifrírozást is, ami egyben a grafikai abbreviaturák lexikalizálódáshoz vezető út egy közbeeső állomásaként is felfogható. Természetesen ez a jelenség is fellelhető 1917 előtt, elsősorban az illegalitásban lévő forradalmárok nyelvén. *„Mihail Konsztantyinovics* utasítására..." – mondták, ami alatt az **MK**-t (Moszkovszkij Komityet), azaz a Moszkvai Bizottságot kellett érteni. *„Borisz Petrovicsként"* tárul fel a **BP**, ami a bronyepojezd (páncélvonat) hivatalos rövidítése. Nem valószínű, hogy ezeket a nyelvi jelenségeket valamiféle konspirációval lehetne magyarázni. A szovjet korszakban viszont pl. a GULag különböző táborainak hivatalos megnevezésére szolgáló abbreviaturák vagy a kommunista párt rövidítésének önkényes dekódolása már több egyfajta nyelvi játéknál. Ez már a fennálló rendszerrel szembeni egyfajta passzív ellenállás jele. A SZLON-on a Szoloveckije Lagerja Oszobogo Naznacsenyija (Különleges rendeltetésű Szolovki-szigeti tábor) helyett *szmerty ljagavim ot nozsa* (halál a zsarukra) értődik. A félelmetes GPU-ból *Goszpogyi, pomjányi uszposih* (Uram, emlékezz a halottainkra), az NKVD-ből *Ne znajem, kogda vernyomszja domoj* (Nem tudjuk, mikor térünk haza), az SzSzSzR-ből *Szmerty Sztalinu, szpaszaj Rossziju* (Halál Sztálinra, Mentsd Oroszországot) lesz. Az SZKP orosz eredetije a KPSZSZ (Kommunyisztyicseszkaja Partyija Szovetszkogo Szojuza) *Komandnij punkt SzSz*-re alakul, aminek a jelentése: SS vezetési vagy parancsnoki pont. A katonai szakzsargonban használatos analóg abbreviatura ötvöződik itt a náci párt fegyveres alakulatát (Schutzstaffel) jelölő SS-el, mivel az utolsó két betű átvétele a kiejtés alapján történik.

Vörösterror – sajátos nyelvpolitika

A bevezetőben utaltunk arra, hogy a szovjet birodalmi nyelvet egy olyan présnek tekintjük, amelyik változásokat idézett elő az orosz irodalmi nyelvben. E prés felső részének tárgyalása után az irodalmi nyelvre nyomást gyakorló *tolvajnyelv, GULag-argó és prosztorecsije* – mint a prés alsó részei – egészségtelen arányú elterjedésének okait vizsgáljuk. Magukat a nyelvi alszisztémákat terjedelmi okoknál fogva itt nem részletezzük.

A lexikailag a XVIII–XIX. századi vándorkereskedők, vándoriparosok és koldusok szakmai argójára támaszkodó orosz tolvajnyelv a XX. század első évtizedében még nem lépett ki szűk, pontosan behatárolt szubkulturális köréből. Ennek a lexikai korpusznak a beszélt nyelvbe való intenzív behatolása a 20-as évek elején kezdődik meg. Ebben nagy szerepet játszott az, hogy a városok növekedésével megnő az alvilághoz szorosan kapcsolódó deklasszálódott elemek száma. Ezzel oldódik a tolvajtársadalom és annak nyelvének zártsága. A városokban talált menedéket a csavargó gyerekek (*beszprizornije*) több millióra duzzadt tömege is. Ezeknek a gyerekeknek létfenntartási lehetősége a bűnözés volt. Életük színtere a bűnözők életterével – a piaccal volt azonos. A gyerekcsavargók közvetítésével került a tolvajnyelv a felbomlóban lévő iskolarendszeren keresztül az ideje nagy részét utcán töltő diákság nyelvébe: A tolvajnyelv legalizálásának megfelelő közegét biztosították az akkoriban szerveződő nevelőotthonok ezrei.[68] Ezekbe az éhség, a kuláktalanítás, a szülők százezreinek meghurcoltatása és letartóztatása következtében tömegesen érkezett az utánpótlás. De a nevelőotthonok, az „utca" stb. szerepe eltörpül a rendszer gazdasági tartópillérévé szerveződött GULag szisztéma mellett, mely a 30-as évek elejére a nyelvi változások legfontosabb színterévé válik. A tábori rendbe szerveződött építkezéseken, bányákban és erdőírtásokon milliók kerülnek közvetlen testközelbe az „osztályrokonokkal", azaz az alvilág tagjaival és azok nyelvével.

A szociális tényezők nyelvre gyakorolt hatása természetesen nem közvetlen módon történik. *J. Polivanov* szerint a gazdasági és politikai változások az adott nyelv *szociális szubsztrátumát* változtatják meg.[69] Ez lesz a kiindulópontja a nyelvi evolúciónak. Miután megváltoznak az adott nyelvet beszélők szociális rétegzettségének arányai, a nyelvi evolúció célja egy olyan „egységes" nyelv létrehozása lesz, amely kiszolgálja az új szociális szubsztrátumot. Ez az egységes nyelv lép be azoknak a különböző nyelvi szisztémáknak a helyére, amelyek nem képesek teljes mértékben kiszolgálni az „új" igényeket. Ebben az evolúciós folyamatban a „szólót" annak a rétegnek a nyelve fogja játszani, amelyiknek a legmagasabb a presztízse a többiek szemében. Egy jól működő társadalomban az ilyen szociálisan magas presztízsű nyelvi alszisztéma birtokosa a művelt, iskolázott vezető-értelmiségi kell, hogy legyen.

Így volt ez az 1917 előtti Oroszországban is. Az orosz irodalmi nyelv hordozói a klasszikus orosz nemesi fészkekben nevelődött nemesség, a városi polgárság, ill. a főpapság volt. Ezeknek a rétegeknek követendő nyelvi mintát adó szerepe az összlakossághoz képest viszonyított kis számaránya ellenére is érvényesülhetett társadalmi presztízsük miatt. 1917 után ezeknek a rétegeknek a

létszáma olyan arányban csökkent, hogy ez *az orosz irodalmi nyelv szociális szubsztrátumának megváltozásával járt együtt.*

Az új hatalom elvi és politikai szempontok alapján nemcsak e rétegek presztízsét kezdi tudatosan rombolni, de egy részük fizikai megsemmisítésével, ill. az országból való kiüldözésével potenciális ellenfeleitől, a „burzsoá ideológia", a „reakciós filozófia" és más „idealisztikus" és „misztikus elmélet" híveitől is meg akar szabadulni.

Lenin levele a GPU vezetőjéhez, *F. Dzerzsinszkijhez* „az ellenforradalmat segítő íróknak és professzoroknak az országból való kiutasítása ügyében" a szovjet hatalom első, most már az értelmiséget a reakcióval nyíltan azonosító figyelmeztetése.[70] A Pravda 1922. augusztus 31-i száma, miután megállapítja, hogy a szovjetellenes tevékenység „támaszpontjait" a felsőoktatási intézményekben, a publicisztikában, irodalomban, filozófiában, egészségügyben, mezőgazdasági tudományban stb. lehet fellelni, a következőket közli: Az „ideológiai vrangelisták és kolcsakovistáknak" nevezett, aktív ellenforradalmi elemeknek tekintett értelmiségieket a GPU rendelete alapján Északra, ill. külföldre száműzik. 1917 után a két, két és fél millió emigráns jelentős százaléka szintén az értelmiség közül kerül ki. Az előzöttek és az emigrálni tudók bizonyultak szerencsésebbnek. Az országban maradt értelmiségiek közül csak 1917 és 1923 között több százezret végeztek ki.[71]

Az új hatalom és az egyház összecsapása már az utóbbinak – a paraszti lakosság körében meglévő – nagy tekintélye miatt is törvényszerű volt. Ugyanakkor a bolsevikok az egyházban az „új típusú ember", egy „új törzs" létrehozásának legnagyobb akadályát is látták, ezért megkezdődött a papság fizikai megsemmisítése.[72]

A NEP időszakában a terror hevülete rövid időre lelohadt. De úgy is fogalmazhatunk, hogy politikailag a NEP és a Cseka az érem két oldala, és ha ez így van, akkor a NEP által visszahozott (legtágabban értelmezett) piaci viszonyok elősegítették a nyelvnek a függőleges tagolódás szerinti alsóbb rétegeinek előtérbe kerülését, a Cseka (mint a politikai gondolkodás és tevékenység megtestesítője) hivatalos terminusaival szolgáltatott utánpótlást a prés másik oldalához. A nyelvi evolúciós folyamat beindult, és a „szóló"-t játszók cseréje szükségszerűvé vált.

A nyelvi mintát adó, az orosz irodalmi nyelvet beszélő rétegek fizikai értelemben vett csökkenéséből és az ezzel párhuzamosan bekövetkező, a „hatalmat gyakorló" vagy még pontosabban a terrort végrehajtó „alsóbb" rétegek presztizsének növekedéséből következik a zsargonhoz való tudatos fordulás jelensége is. Ez a 20-as évek elején elkezdődött folyamat nemcsak politikai, de egyben pszichológiai okokkal is magyarázható.

Az történt, hogy nem a kulturális fölény játszott szerepet a különböző szociális rétegek vagy csoportok nyelvének intenzív kölcsönhatásában, hanem a folyamatot (mely egyre inkább egyirányúbbá kezd válni) az egyik rétegnek a másikkal szembeni szociális-politikai fölénye határozta meg. A *tolvajnyelv* elemei, a *prosztorecsije* fokozatosan mintegy a proletariátus nyelvével azonosultak és szembeállítódtak – *Sz. Szkvorcov* terminológiája szerint – a „burzsoá–értelmiségi" nyelvvel. Így a fentebb csak vázolt „tisztogatás" következtében a tömegek (elsősorban a városlakók) zsargonnal és verbális

agressziót kifejező elemekkel telített nyelvéhez való tudatos fordulás az életben maradás egyik lehetséges eszközét jelentette. Nemcsak a manikürről és a fehér gallérról kellett tehát lemondani, hanem az irodalmi nyelvről is. Ez nemcsak ösztönös, tisztán nyelvi folyamat volt, hanem egy tudatos, a proletár internacionalizmus nemzetellenes politikáján alapuló nyelvi politika következménye.

Ebben a kérdésben is igazolódni látszik *Szende Tamás* megállapítása, aki szerint a társadalmi mobilitás vonatkozásában a zsargonhasználat többek között a következő alapvető célt szolgálhatja: „az azonosulási kísérletet azoknak a részéről, akik szívesen tartoznának egy meghatározott csoporthoz, vagy ahhoz való tartozásukat folyamatosan meg kell erősíteniük".[73]

A népművelést is felvállaló magánkézben lévő könyvkiadók és szerkesztőségek betiltása és szétverése után a könyv is hiánycikké vált. Az analfabétizmus felszámolására indított akciók sikertelenségének egyik egyszerű oka többek között az ábc-s könyvek hiánya volt. Nem véletlen tehát az, hogy a szovjet sajtó munkatársai már 1923-ban kezdik tapasztalni, az újságok nyelvét egyre többen nem képesek megérteni. A kulturális élet irányítói, akikhez szintén eljutnak ezek az információk, melyek paradox módon az akkor világszínvonalon álló szociológiai felmérésekre támaszkodtak, ismét az egyszerűbbnek és általuk hatékonyabbnak tartott módszerekhez folyamodnak. Először az újságírók munkáját éri kritika, majd ezt követi a szinte kötelezőnek tekinthető útmutatás, mely a különböző munkás újságok tudósítóinak összoroszországi konferenciáján hangzik el: „Az egyszerű ember beszédében nem használ összetett mondatokat. Ebből világosan következik, hogy a cikkekben is mellőzni kell ezeket. Lehetőleg egyszerű kifejezéseket és egyszerű mondatokat kell használni."[74]

A kongresszuson élesen támadják a kérdés ilyenfajta kezelését. A többség elfogadhatatlannak tartja azt, hogy az átlagolvasót az ő szótárával és szintaktikai sémáival kellene kiszolgálni, de a mindennapi élet gyakorlatában ennek már nincs semmi jelentősége. Az újságokat elárasztják az alsóbb stilisztikai szintek szavai, és szinte legalizálódik a zsargon.

A legalizálódáshoz hozzájárult a bolsevikok által megteremtett, szinte vulgárisnak tekinthető stílus, mely széles körű publicitást nyert. A politikai ellenfelek legdurvább szavakkal való szidalmazásában maga *Lenin* járt élen, de a legtöbb bolsevik vezető sem kivétel. Elég csak *Visinszkij* vádbeszédeit megnézni, de sokat mond az is, hogy Sztálin egyik „kedvenc értékelő szavacskája" is nem más, mint a *szvolocs* (szemét).

A 30-as évek elejére sikerült „felszámolni" a – zsargont a beszélt nyelv felé közvetítő – gyerekcsavargók tömegét, de máris egy új „közeg" jelenik meg: a **GULag-szisztéma.** A táborokban a kezdetben csak alvilági elemek által használt „klasszikus" orosz tolvajnyelv lassan kezdi elveszíteni „az egyedüli zsargon" státusát, és integrálódik a GULag-argójába. A cári időszak hétköznapi börtön – és katorga – (kĕnyszermunkatáborok) viszonyai, az évszázadok alatt kialakult börtönhagyományok a maguk állandósult hierarchiájával alapvetően különböztek a szovjet GULag valóságától. A megjelenő specifikus tábori reáliák új szavakat és kifejezéseket kívántak maguknak.

Az orosz zsargonok szintézisének is felfogható GULag-argó legfontosabb funkciója a táborlakók *integrálása.* Ennek a sajátos „zsargonturmixnak" a megjelenésében nyilvánvaló szerepet játszott a nyelvi szubsztrátum többnemzetiségű

volta, a legkülönbözőbb szociális helyzetű, műveltségű, politikai nézetű embereknek az adott időpontban erőszakosan egy „szociáis csoporttá" gyúrása, „azonos szintre" helyezése. Helye van ugyanakkor a *differenciáló funkciónak* is, mégpedig két szinten: a köztörvényesek és a politikaiak oppozíciójában, valamint az összes fogoly és a hatalom szembenállásában. Az első esetben ez a funkció csak a táborok kialakításának kezdetekor jutott szerephez, és csak a köztörvényesek, a profi bűnözők (vori v zakonye, blatnije, zakonnyiki stb.) körében, amikor az „osztály-rokonok"-nak, azaz a még nevelhető és a társadalomba még visszahozhatóaknak tekintett alvilágiakat nem használta a GULag adminisztrációja kápóként. Később már nem volt szükség annak demonstrálására, hogy a beszélő nem ahhoz a csoporthoz tartozik, mint az információ címzettje. Az ok egyszerű: a kialakult új lágerhierarchiában mindenkinek – mozgáslehetőségének, cselekvésszabadságának – pontosan behatárolt helye volt. A csúcson a *cvetnije* (színesek), azaz a vori v zakonye (a tolvajtörvények szerint élők) vannak. Utánuk következnek a *polucvetnije* (plu- 'fél'), akiket az előzők vagy még nem fogadtak be, vagy már kitagadtak. Külön kasztokat alkotnak a sokszor egymással vagy mindenkivel szembenálló csoportosulások tagjai éppúgy, mint a politikaiak, akik megnevezésüket sokszor a „civil" foglalkozásuktól vagy fizikai állapotuktól függően kapták. Pl. *Iván Ivánovics* az értelmiségit, a *dohogyágá* és a *fityil* (kanóc) pedig a legyengült rabot jelenti.

A másik oppozíció a táborvilág létezésének egész ideje alatt megmaradt, mivel a GULag-argó tulajdonképpen a fennálló rend kritikájául, egyfajta kihívásul is szolgált. Az érdekeltek az orosz nyelv szovjetizálásának sajátos bojkottját juttatták kifejezésre. Ezért, bár a GULag-argó új lexikai elemei nem maradnak el a valóság metaforisztikus megjelenítésében a „legsikerültebb" tolvajnyelvi elemek mögött, sajátosságuk épp ebben a „mindent-bojkottálásban" van. Hiába a sok sztálini szuperlatívusz, a táborokban ő csak *Gutalin, Gutalinscsik* (cipőkrém), *Zverj* (állat), *Trubka* (pipa), *Csort uszatij* (bajuszos ördög), *Csernoszopij* (feketeseggű) stb.[75]

Rendkívül elterjedt nyelvi jelenséggé vált a hivatalos terminusok frazeologizálódása és átszemantizációja. Minden kérdésre megvan a fogak között elmorzsolt válasz, minden parancsszóra ott van a mindenki által odaértett folytatás. *Bisztro! Bisztro!* (Gyorsabban, gyorsabban!) nógatásra a *„Bisztro-bisztro koskij jebutszja, da szlepije rozsdajutsza* (Gyorsan csak a macskák basznak, meg a vakok születnek); a *„Davaj! Davaj!"*-ra (Gyerünk, gyerünk!) a *„Kak bi etot davaj-davaj pojmaty, da otjebaty* (Hogyan lehet ezt a „davajdavaj"-t elkapni és megbaszni).

Természetesen a foglyok által beszélt GULag-argó minden esetben függött a rab műveltségétől, morális tartásától, a lágerben eltöltött időtől és természetesen a tábori hierarchiában elfoglalt helyétől. Az is biztosnak látszik, hogy 'alapnyelvként' továbbra is az a szociális környezet által meghatározott nyelv funkcionált, amelyikhez a láger előtt tartozott az egyén. Ezt szőtte át végérvényesen a GULag-argó szókincse, de ennek részletes tárgyalása már egy másik doldozat témája.

Utószó

„A börtöncellák nyelve csak távolról emlékeztet az oroszra. Két zsargon keveredik itt egymással: a szovjet és a tolvajnyelv, melyet ordenáré, „anyázással" együttjáró fergeteges káromkodás egészít ki". – írja M. Bojkov *Emberek a szovjet börtönökben* című könyvében. Mintha erre felelne *Anna Ahmatova:* „Ha tudnátok, mily nagy szemétből nő a vers, nem lévén szégyenérzete". Mintha ezt visszhangozná Ahmatova hódolója, *Joszif Brodszkij:* „patkány a nyelv, szemétben kotorászgat, s időnként lel csak kincseket."[76]

A XX. század eme két nagy orosz költőjének jajkiáltása és rezignált megállapítása az elpusztított, megkínzott és megalázott költő – és írótársak nevében is szól. Azok nevében, akik a GULag táboraiban vagy távoli emigrációban járultak hozzá ahhoz, hogy az orosz nyelvet szorító prés ne tudjon összezárulni. Puskin, Tosztoj és Dosztojevszkij orosz nyelvét *Bulgakovok* és *Cvetájevák* tartották életben, miközben *Zoscsenkók* és *Ilf-Petrovok* figurázták ki a szovjetet. Orwell fantáziáját és tényismeretét is megcáfolva tűnnek el az orosz értelmező szótárakból a hatalom számára elfogadhatatlan szavak, de Vermontban, kitartó és aprólékos munkával *Alekszand Szolzsenyicin* „Az orosz nyelv szókincsgyarapító szótárát" szerkeszti.[77]

A hatalomra került utópia című könyvben a következőket olvashatjuk. A XX. század történelme megmutatta az, hogy a szovjet típusú ideológia ellen nincs immunitás, és a különböző országokban „meghonosodott ideológia teljességgel azonos tüneteket kelt életre: ezeknek az országoknak sajátos – nemzeti, történelmi és vallási – vonásai kevésbé hatnak államunkban, mint az ideológia."[78] Ez az ideológia hozta létre a tanulmányunkban röviden felvázolt szovjet birodalmi nyelvet is. Ez a nyelvi deviancia feltételezhetően olyan gyorsan fog eltűnni, miként a nagy francia forradalom nyelve vagy az LTI, miután éltető eleme háttérbe szorul. Egy idő után e „nyelv" maradványai csak a nyelvészek, történészek és más tudományágak képviselői számára fognak konkrét jelentést hordozni. „A nyelv, s gondolom, az irodalom, régebbi, föltétlenebb és hosszabb életű dolgok, mint a társadalmi szerveződés bármely formája" – mondta Brodszkij a Nobel-díj átvételekor.[79]

Az általunk vizsgált nyelvi jelenség reinkarnálódhat és reinkarnálódik is más nyelvekben, mert minden totalitarizmusnak az adott sajátosságokat ugyan tartalmazó, de mégiscsak *univerzális grammatikája* van.

1990. július–augusztus

Jegyzetek

1. A dolgozat mottójának lelőhelye: George Orwell: 1984. Bp. 1989. 172. (fordította: Szíjgyártó László).

2. A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája. Szerk.: *Szilágyi Ákos.* Szabad Tér Kiadó, 1989. 8.

3. *prosztorecsije* – népies köznyelv, az orosz nemzeti nyelv sajátos alszisztémája. Nincs egyenes analógiája más nyelvekben, így nem hasonlítható sem a francia „langue populaire"-hez, sem az angol „nonstandart", ill. „illiterate spreech"-hez, sem a német „Umgangssprache"-hez vagy „Halbmundart"-hoz. Funkcióit tekintve a *prosztorecsije* angol nyelvi megfelelője az általános *slang*, bár szociális bázisában tőle is nagymértékben különbözik.

4. Orwell orosz kutatója, *V. Csilikova* szerint a Newspeak prototípusát a két világháború között angol újságok, a goebbelsi propaganda nyelvezete, a távgépíró „nyelve" alkotta. *W. Steinhoff* munkájára hivatkozva (George Orwell and the Origins of' 1984' Mich, 1976) Cs. ide sorolja még az angol nyelv rövidített (850 szó) szótárát, a System of Basic English-t (London, 1934) is, mely puszta létével hozzájárulhatott az „ötlethez". Ugyanakkor az „újbeszél" szovjet vonatkozásáról csak annyit jegyez meg, hogy „e nyelv megalkotásához hozzájárult Orwell érdeklődése a sztálini diktatúra megerősödésének technikája iránt. Hogy a *Newspeakban* mennyi az „univerzális" és mennyi a „szovjet", további kutatás tárgyát fogja képezni. Vö. G. Orwell: „1984" i essze raznih let, Moszkva, 1989. 364.

5. Jespersen, Otto: Language, its Nature, Development and Origin, London, 1934. Idézi: *A. és T. Feszenko:* Russzkij jazik pri Szovetah. New York. 1955. 15.

6. *A. M. Szeliscsev:* Jazik revoljucionnoj epohi. Moszkva, 1928. 13.

7. A szociális előítéletek és az egyenlőség eszméje egyik gátló tényezőjének tekintett *ön* (vous) névmás ellen nyílt, hivatalos támadás tulajdonképpen egy cikkben mint retorikai fogás valósult meg. A *Bouche de Fer* folyóiratban az egyik újságíró így fordult XVI. Lajos királyhoz: „Te vagy az egyetlen az egész földkerekségen, aki nem hallotta meg a Bastille összeomlását..." Ez vált jeladássá a tegeződés (on tutoire) melletti harcra, ami az újságok hasábjairól lassan áttevődött a Konventbe is. A tegezés hivatalossá 1793-ban válhatott és gyakorlatilag csak Párizsban érvényesülhetett. Vidéken a magázódás az ellenállás szimbólumává nőtte ki magát. Lsd. *K. Gyerzsavin:* Borba klasszov i partyij v jazike Velikoj Francuzszkoj Revolucii. In. Jazik i Literatura. t. II. Leningrád, 1927. 31–35.

8. Uö. I. m. 29.

9. A. M. Szeliscsev, i. m. 20–22.

10. Lsd. ehhez többek között *A. Barannyikov:* Iz nabljugyenyij nad razvityijem russzkogo jazika v poszlednyije godi, In. Ucsonije zapiszki Szamarszkogo Unyiveszityeta, vip. 2. 1919; *A. Gornfeld:* Novije szlovecski is sztarije szlova. Petrográd, 1922; *A. Mazon:* Lexique de la guerre et de la revolucion en Russie (1914–1918), Paris, 1920; *E. Mendras:* Remarques sur le vocabulaire de la Revolution russe. Paris, 1925. Itt jegyezzük meg, hogy a dolgozat további részében a magyar nyelvészeti hagyományoktól kissé idegen *abbreviatura* terminust is fogjuk használni. Ez magában foglalja a mozaikszavakat éppúgy, mint a betűszavakat, ill. másfajta rövidítéseket.

11. A. M. Szeliscsev, i.m.

12. Ld.: Többek között *Sz. A. Koporszkij:* Vorovszkoj zsargon v szregye skolnyikov. In. Vesztnyik proszvescsenyija, 1927. No 7–12; *J. P. Lupova:* Iz nablugyenij nad recsju ucsascsihszja v skolah 2 sztupenyi Vjatszkogo Kraja, In. Trudi NII Krajevegyenyija, t. 3. Vjatka, 1927. 105–125.

13. Idézi B. Andronyikasvili–Pilnyák In. – *B. Pilnyák:* Poveszty nyepogasonnoj Luni... Moszkva, 1989. 9.

14. Nemcsak a könyvek, hanem velük együtt az alkotók is zár alá kerültek. *L. Tan* (Valószínűleg u. ö. L. Rzsevszkij) tanúsága szerint a 30–as évek Moszkvájának leggyanúsabb és leginkább megfigyelés alatt álló tudósai az irodalmárok mellett épp a nyelvészek. Csak a legismertebbek közül repressziók érik *V. Vinogradov, Szeliscsev, Galonov, Usztyinov* és *Tunyickij* professzorokat. A kor tudományos életének jellemző eseménye, hogy a Szolovki-sziget börtöntáborában rabként szerzett tapasztalatok és az élő nyelvi anyag tanulmányozása kapcsán születnek meg az orosz tolvajnyelvről mindmáig legjobbnak számító *Lihacsov* és *Vinogradov* tanulmányok. Lsd. D. Lihacsov: Cserti pervobitnogo primityivizma v vorovszkoj recsi. In. Jazik i mislenyije, t. III–IV. Leningrád, 1935. 47–100; N. Vinogradov: Uszlovnij jazik zakljucsonnih SZLON-a. Szolovki, 1927. 15–45.

15. Ld.: pl. *Sz. Ozsegov:* Osznovnije cserti razvityija rosszkogo jazika v szovetszkuju epohu. Izv. AN SZSZSZR. t. X. vip. 1. 1951. 21–36.; u.ö.: K voproszu ob izmenyenyijah szlovarnogo szosztava rosszkogo jazika v szovetszkuju epohu. In. Voproszi jazikoznanyija, No 2, 1953. 71–83.

16. *L. Rzsevszkij:* Jazik i totalitarizm. München, 1951. 17–18., Itt jegyezzük meg, hogy a cirill abc latin átírásának karakterkészlete nem áll rendelkezésünkre, ezért kénytelenek vagyunk a kiejtéshez közeli írásmódhoz folyamodni.

17. *M. V. Panov:* russzkij jazik i szovetszkoje obscsesztvo. Lekszika szovremennogo... Moszkva, 1968. 40.

18. Hihetetlen, de egy képző is gyanúba keveredhet. A *sztalinizm* (sztálinizmus) szó egy bírósági tárgyaláson azért volt gyanús (?!), mert a fasizmus szó analógiájára képződött. Ld. *A. Minkin:* Tyeny in. Ogonyok, 1988. No. 41.

19. *G. Vinokur:* Kultura jazika. Moszkva, 1925. 125–126.

20. Ld. erről *B. Kosztyikov:* Szapogi iz sagrenyevoj kozsi In. Ogonyok 1989. No 32. 12–16.

21. Lenin Összes Műve (LÖM) 45. köt. 2. kiad. Budapest, 1981.

22. Viktor Klemperer: LTI. Notizbuch eines Philologen. Leipzig, 1968. Magyarul: u. ö.: A Harmadik Birodalom nyelve. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Kiadása, 1984. (fordította: dr. Antal László). Nem érdektelen megjegyezni, hogy még a 80-as évek germanisztikájának terminológiájában is érezhető az a törekvés, hogy elhatárolódjon a náci korszak nyelvezetétől. Így a mai német nyelv terminusa alatt a germanisztika (*deutsche Gegenwartssprache* vagy *heutiges Deutsch*) azt a nyelvállapotot érti, amelyik időben nem nyúlik vissza 1945 előttre. Teszi ezt annak ellenére, hogy a náci korszak nyelve néhány csökevénnyel (*Überreste*) és a befolyásmaradvánnyal (*Fortwirkungen*) a mai német nyelvben is képviselteti magát. Vö. *Domasnyev:* Jazikovije otnosenyija v Fegyeratyivnoj Reszpubliki Germanyii. Leningrad, 1989.

23. Uö. I. m. 1984. 17.

24. *G. Klimov:* V berlinszkom Kremle. In. Possev, No 28. 1949. Idézi: *A. és T. Feszenko:* i. m. 127.

25. *Mihail Geller, Alekszandr Nyekrics:* Utópia a vlasztyi. Isztorija Szovetszkogo Szojuza sz 1917 goda do nasih dnyej. OPI. London, 1989. 223–224.

26. *Girgorij Nyilov* (u.ö.: Alekszandr Kravcov): Grammatyika lenyinyizma. OPI. London, 1989. 17–18.

27. V. Klemperer, i. m. 1984. 19.

28. U. o.: 16–62.

29, Természetesen vannak kivételek. Ezek egyike 1934 nyarán az *Első Szovjet Írókongresszuson* hangzik el a „lelkek mérnökeinek" szájából, akik Sztálinnak nem

egyszerűen a vezér, hanem *„minden idők összes népének vezére"* titulust adományozzák. Ezek után már az is nagy teljesítménynek számít, hogy kongresszusi zárszavában *Gorkij* „csak" vezérnek nevezi Sztálint. Teszi mindezt úgy, hogy félreérthetetlen szövegkörnyezetbe helyezi, és magának a vezérségnek a kiterjesztését is szűkíti. Vö. Az Első Szovjet Írókongresszus. Gyorsírásos jegyzőkönyv. In. Geller: i. m. 289. „A vezérség a kor betegsége (...) A vezérség belső tartalma az individualizmus túlhaladottságának, erőtlenségének és elszegényedésének az eredménye, külsőleg pedig olyan gennyes kelések formájában fejeződik ki, mint (...) Hitler (...). Nálunk, ahol a szocializmus valóságát építik, az ilyen kelések elképzelhetetlenek" – mondja Gorkij, majd ezekkel a szavakkal fejezi be felszólalását: „Éljen a proletáriátus vezérének, Leninnek a pártja! Éljen a párt vezére, Joszif Sztálin!"

30. *V. Klemperer,* i. m. 1984. 38.

31. U. o. 228.

32. U. o. 168.

33. U. o. 150.

34. *Dmitrij Volkogonov:* Triumf i tragegyija. Moszkva, 1989. t. I k. 2. 241.

35. *V. Klemperer,* i. m. 1984. 220.

36. U. o. 217.

37. U. o. 219.

38. U. o. 220.

39. *Sztálin* neve – amelyet magának választott a *Dzsugasvili* helyett – már önmagában véve is egy sajátos szuperlatívuszi forma, hiszen a *sztal* (acél) szóra vezethető vissza, és talán az sem véletlen, hogy *Rozenfeld* – szerényebb emberi mivoltából adódóan – a valamivel „puhább" *Kamenyev* nevet választja (kameny – kő).

40. *L. Rzsevszkij:* i. m. 36.

41. *M. Geller:* i. m. 298.

42. Az első idézet *Sz. Marsaktól,* a második *B. Gorbatovtól* származik. Idézi: *Rzsevszkij* i. m. 36–37.

43. *Ilja Zemcov:* Szovetszkij polityicseszkij jazik. OPI. London 1985. 218.

44. *K. Gyerzsavin,* i. m. 38–39.

45. *Monteil:* Histoire des francais des divers états. Idézi: *Gyerzsavin,* i. m. 37.

46. *K. Gyerzsavin:* i. m. 39.

47. *V. Klemperer,* i. m. 1984. 76.

48. U. o. 78.

49. U. o. 79.

50. I. Katalin (1725–27); Anna (1730–40); Anna Leopoldovna mint VI. Iván régense (1740–41), Erzsébet (1741–61), II. Katalin (1762–96).

51. Vö. *K. Zinovjev:* Rosszija nakanunye revoljucii. OPI. London, 1983. 57. „Az orosz ember nehezen tudta volna elképzelni az életet az egyház és szertartásainak jelenléte nélkül. Ahogy néhány hetes lett, már megkeresztelték, nyakába keresztet akasztottak, amitől többé nem vált meg, és amit közvetlenül a testén hordozott, nem úgy, mint a katolikusok, akik ruhájuk felett viselték. Nincs rajtad a kereszt! Elfelejtetted Istent! – hangzott a dorgálás. Nevét feltétlenül valamelyik szentről kapta és névnapja – 'az angyala napja' – sokkal ünnepélyesebb volt, mint a születésnapja."

52. *V. A. Ivasko:* Kak vibirajut imena. Minszk, 1988. 113–126.

53. *K. Gyerzsavin,* i. m. 38.

54. *V. Klemperer,* i. m. 82.

55. Ld. *A. I. Domasnyev,* i. m. 21–22.

56. *Feszenko,* i. m. 73–75.

57. Nemcsak a náci sajtóban jelentek meg bíráló megjegyzések a rövidítéságadatról, hanem időről időre a szovjet sajtóban is. „Az újságokban tarkálló érthetetlen rövidítések valósággal kínozzák az olvasót." – írta a Pravda 1938. február 21-i száma. Ahogy tudomásunk van Németországban adminisztratív rendelkezésekről, melyek a csonkszavak (Stummelwörter) burjánzásának akartak véget vetni, úgy ide kívánkozik az 1938-ban hozott szovjet rendelkezés is, amelynek szövegét közszemlére tették az ország összes távirdájában: „F. é. (!) szeptember 1-től azokat a rövidítéseket, amiket nem használnak a beszélt nyelvben (!) és a sajtóban (!), nem fogadhatjuk el. Hivatkozás: narkom(!) parancsa."

58. *V. Klemperer,* i. m. 93.

59. Az egyik új abbreviatúra keletkezésének helye az 1917-ben megtartott első *Felcser kongresszus.* Itt a jelenlevők határozatot hoztak saját foglalkozás-megnevezésük megváltoztatásáról. Az volt az indok, hogy a felcser – a régi rendszerhez hű orvosok szemében – másodrendű személyzetnek tekinthető, nem pedig társnak és segítőnek a gyógyító tevékenységben. Mivel ez sérti a felcsereket, ezért új nevet „csináltak" maguknak: a *lekpomot.* (*lekarszkij pomoscsnyik* – gyógyató segéd). Lsd. *Ozsegov,* i. m. 77. De megváltozik az *ucsityel* (tanító) *skrab* lesz belőle (*skolnij rabotnyik* – iskolai munkatárs), sőt a *tyurma* (börtön) is előkelő nevet kap: *domzak* (Dom zakljucsenyija – fogvatartás háza).

60. LÖM. 45. k. 83., 85.

61. VOHR – Köztársasági belügyi alakulat (*Vnutrennyaja ohrana Reszpubliki).* 1919–1920 között a VCSK-nak alárendelt katonai szervezet, később a táborok őrzésével megbízott fegyveres alakulatok, melyek létszáma a mindenkori foglyok létszámától függött. A II. világháború alatt a VOHR-ban kb. 3 millió ember szolgált. In. *J. Rossi:* The GULag handbook. OPI. London, 1987.

62. *M. V. Panov,* i. m. 66.

63. *J. N. Spilrein* és mások: Jazik krasznoarmejcev. Moszkva–Leningrád, 1928. 167–776.

64. Ld. *L. Scserba:* Kultura jazika. in. Zsurnaliszt, 1925. No 2; *J. D. Polivanov:* O lityeraturnom (sztandartnom) jazike szovremennosztyi. In. Rodnoj jazik v skole, 1927. No. 2. 233.

65. *M. V. Panov,* i. m. 95.

66. *G. Vinokur:* Kultura jazika. Moszkva 1925. 60–61.

67. U. o. 58.; *V. Klemperer,* i. m. 110.

68. A 20-as évek elején felszámolják a *Gyerekek Megmentésének Ligáját,* mely az 1922-ban már közel 7 millióra duzzadt gyerekcsavargó ügyét vállalta fel. A Liga funkcióit a VCSK vette át. Később sok gyerekotthon a GPU kezelésébe került. Az Oszmán Birodalomtól kölcsönzött ötlettel, a janicsárképzők mintájára innen került ki a GULag-szisztéma személyzetének utánpótlása. Ismét bebizonyosodik, hogy minden ismeret (itt konkrétan a zsargon ismerete) előbb vagy utóbb hasznosításra kerülhet. Lsd.: *B. Kosztyikov,* i.m. 15.

69. *J. D. Polivanov:* Sztatyji po obscsemu jazikoznanyiju. Moszkva, 1968, 86–211.

70. LÖM. 45. k. 190–191.

71. Miközben több – hivatalosan Cseka által kiadott és emigráns kiadványból is ismertek az 1917 és 1923 közötti vörösterror „számszerű eredményei", addig a kivégzettek szociális helyzetének meghatározásához kevés adat áll rendelkezésre. Ezek egy részét *Sz.*

Mergulov gyűjtötte össze az 1922-ben Berlinben megjelent munkájában. A szerző szerint megközelítően tükrözi az arányokat az általa 1918-ban személyesen gyűjtött anyagokra támaszkodó adatsor. Ezek szerint 5008 kivégzett közül 1286 volt értelmiségi. *Sz. Mergulov* az összes „törvényesen", azaz a különböző forradalmi bizottságok és rögtönítélő bíróságok által kivégzettek számát 1,5–1,7 millióban jelöli meg. Lsd. *Sz. P. Melgunov:* Krasznij terror v Rosszii 1918–1923. Moszkva, 5. kiad. 1991. 86–88.; 105–106. 1936–48 között szintén 1 millió felett volt a kivégzettek száma. In. *J. Rossi,* i. m. 75.

72. 1917 vége és 1919 eleje között 18 metropolitát végeztek ki. Ellenforradalmi tevékenység vádjával 4 püspök, 8 archimandrista, 5 apát került koncentrációs táborba, 1919-ben már csak 40 000 lelkész van életben. 1922 során bírósági ítélettel 7600, anélkül nem kevesebb, mint 15 ezer lelkészt, szerzetest és apácát végeztek ki. A templomok és kolostorok többségét bezárják. In. Krsznij puty cerkvi v Rosszii. 1917–1987. Possev – Vergal 1988. 27.

73. *Szende Tamás:* Megértjük egymást? Korunk kommunikációs zavari. Bp., 1987. 239.

74. *G. Vinokur,* i. m.

75. Ld.: *Rossi,* i. m. 391.

76. A Bojkov és Ahmatova idézet lelőhelye: *Bronyja Ben-Jakov:* Szlovar argo GULaga, Possev, 1981. 7.; 13. J. Bordszkij idézet fordítója: Baka István. In. J. Brodszkij: Post aetatem nostram. Bp., 1980. 78.

77. A szótár publikálását a *Russzkaja recs* folyóirat kezdte meg 1990. év május-júniusi számában.

78. *Geller,* i. m. 307.

79. *J. Brodszkij,* i. m. 107.

Tóth Szergej: Soviet Imperial Language. The Grammar of Totaliarianism

After the 1917 revolution it was the national state itself that became responsible for the corruption and deterioration of Russian language.

It was partly due to a conscious effort, as one of the main instruments of the corruption was the language, introduced and maintained up to the present day by the multiethnic, yet basically Russian bureaucratic elite, created by the partyruled empire.

On the other hand, the process of deterioration was independent from that elite, at least, from a linguistic point of view, since it came as an inevitable consequence of the „democratization" of society, the large scale expansion of the GULAG system.

Pressure had gradually been exercised on the language from two sides. The pressure „from above" polluted it by subjecting language to ideology and by adding the idioms of the new language created by the new order to its vocabulary. The pressure „from below" came from a special subsystem of Russian, the "prostorechiye", elevated to the level of being a standard or a variation of the standard, the slang of the underworld and the GULAG ligno.

The newly developed linguistic system cannot be defined as language polluted down to the level of jargon, nor is it a Soviet political idiom. It may be defined as one of the written and spoken variations of the vernacular, a group idiom that became official and widely accepted and is referred to by the author as Soviet Imperial Language.

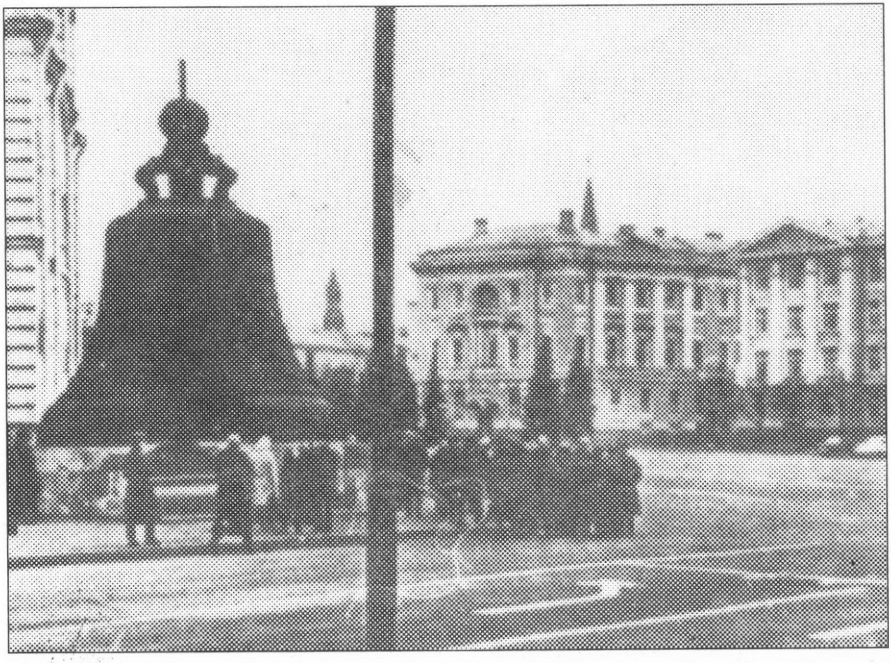
Analogies can be found between the language of the Soviet system, that of the French Revolution and the idiom of the Third Reich, as examined by V. Klemperer, in the field of semantics, ethimology, etc.

Soviet Imeprial Language alters the values and frequency of lexical units, uses them for the purposes of the party. Ideology is imposed upon reality, facts of life are described in euphemisms. The slide of the semantics of words from the specific towards the general and the possibilities of more and more vague interpretations generated by that process result in enourmous political advantages.

Abbreviations lie at the core of Soviet Imperial Language. They became the linguistic symbols of the new system (Scherba). With their frequent ambivalence, lack of semantic clarity, these abbreviations resemble the automatically encoded idioms of the merchants of old times (ofeni) and had taken on the role of a special code. They had become elements of a jargon familiarity with which provides one with actual benefits, or at least an atmosphere of „being knowledgeable" in the eyes of many. The red terror and Stalin's terror in the 1930's may be interpreted as a language policy as well. Although spoken by very few, the linguistic model of the Russian literary language could retain much of its prestige and influence. After 1917 the number of those layers in society decreased

I.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

so dramatically that it resulted in a transformation of Russian literary usage in the social substratum. The idioms of the underworld (postorechie) gradually became identified with the language of the „proletariat" and were confronted by the „bourgeois-intellectual" language (Skvortzov's term). The deliberte adoption of urban slang (itself full of jargon idioms) was in certain periods a means of survival, in the Gulag system the „classical" Russian slang of the underworld lost its status as „the only argon" and was absorbed by the GULAG jargon.

Through linguistical examples the author of the study argues that the „negative" and permanent changes in the different styles of Russian (in phonetics, morphology and especially in its lexis and semantics) were brought about mainly by the Party dictatorship, the advanced stage of totalitarianism.

LÖFFLER TIBOR

ÚJ BABILON ÉPÜL

(Bolsevizmus és szociáldemokrácia. Adalékok a Szocializmus című folyóirat történetéhez 1934–1938)

Az elmúlt évtizedekben a munkásosztályra és munkásmozgalomra hivatkozó politikai hatalom igyekezett kényszerpályára terelni – a maga legitimációs és ideológiai szükségleteit követve – a jelenkortörténet s azon belül is a párt- és munkásmozgalom-történet kutatásait. Ennek a – sok tekintetben bénító – törekvésnek váltak áldozatává a szociáldemokráciával foglalkozó történeti feldolgozások. Az ok szinte kézenfekvő. A tények és összefüggések torzításmentes, legalábbis a legitimációs elvárásokra tekintettel nem levő feltárása kikezdte volna a kommunista és szociáldemokrata pártok viszonyáról, a kommunistáknak a munkásmozgalomban betöltött szerepéről és jelentőségéről vagy akár a két párt „egyesítéséről" kialakított „hivatalos" történetszemléletet. A „hivatalos" felfogás ugyanígy éreztette hatását a belső („baloldali" vagy revizionista") pártellenzékek és a bolsevik-kommunista mozgalom elméleti, eszmei és ideológiai előképei iránt érdeklődő kutatások esetében is. Ez az oka annak, hogy a könyvtárnyi irodalom ellenére még kiterjedt fehér foltok vannak *a marxista politikai tradícióról* szerzett ismereteink között. Nem utolsósorban azért, mert az eddig uralkodó („hivatalos") felfogást tagadók is sokszor hajlanak arra, hogy magukévá tegyék az általuk bírált szemlélet nem egy tézisét. Sokan még most is magától értetődően tekintik a bolsevik-kommunista mozgalmakat a marxi gondolatok 20. századi örökösének. Eme szemléleti abroncs szorítása legfeljebb akkor csökken, ha a „baloldali" (ez esetben: kommunistabarát vagy -szimpatizáns) szociáldemokratákra is kiterjesztik a tétel érvényességét. Ez az értelmezési keret azonban szűk. Kiszorulnak belőle a *rendre Marxra hivatkozó, de a kommunistákkal (bolsevikokkal) szembenálló* szociáldemokraták nézetei. Az utóbbiak *bolsevizmusról alkotott képe* pedig – értelemszerűen – érthetetlen és értelmezhetetlen az utókor számára.[1] Ezekkel az okokkal, tehát az *ideológiatörténetnek* a marxista politikai tradíciót övező – régebbi és újabbkeletű – dogmatizmusával magyarázhatjuk a magyar *sajtótörténet* egyes fejezeteinek hiányosságait is.

Aki áttanulmányozza a *Szocializmus* című szociáldemokrata folyóirat 1922 és 1938 között megjelent számait, különösen pedig a bolsevizmust tárgyaló írásokat, annak komoly hiányérzete támad, ha elolvassa a folyóirattal foglalkozó tanulmányokat is. A tematikai rendszerezések ugyanis nélkülözik a bolsevizmus problematikáját,[2] amit más esetben vagy nem említenek meg a feldolgozásra váró témák között, avagy ha idéznek is a vonatkozó írásokból, a szisztematikus feldolgozástól eltekintenek.[3]

Az ideológiatörténet egyoldalúságát erősíti az az általánosan elfogadottnak tűnő, ám – véleményem szerint – kellőképpen nem bizonyított álláspont, miszerint a Szocializmus kommunistaellenes hangvétele és irányvonala *1934-ben, Mónus Illésnek a*

lap élére kerülésével módosult, mivel a fasizmus előretörése miatt Mónusék *nyitottak* az antifasiszta demokratikus erőkkel (köztük a kommunistákkal) való *összefogás* irányába.[4] Ebben a megközelítésben a „nyitás" azt jelenti, hogy bár a szociáldemokraták részéről a „szembenállás" az 1934-es „szakadás" jóvoltából véget ért: a „rokonszenv" jelei és a „reális értékelésre" való törekvés váltak meghatározóvá, sőt a „közös cselekvésre való ráhangolódás" is kitapintható.

A folyóirat irányvonalának feltételezett módosulását azért tartom tisztázandónak, mert – néhány kiragadott citátum esetleges felhasználásával – azt az értelmezési lehetőséget rejti magában, hogy nem egyszerűen egy közös veszély diktálta összefogásról, hanem a szovjet rendszer és általában a bolsevizmus *megítélésének, történelmi értékelésének* módosulásáról van szó. Másrészt a kommunistáknak a „demokratikus" erők közé sorolása is arra utalhat, hogy a Szocializmus új „realizmusa" a bolsevik mozgalom és a szovjet rendszer demokratikus voltának tárgyilagos elismerését jelenti. Véleményem szerint azonban ilyen koncepcionális változás, főleg olyan, amely cezúrát képezne, nem bizonyítható. A bolsevizmussal foglalkozó írások arról árulkodnak, hogy a Szocializmus munkatársai 1934 után is minden tekintetben szemben álltak a bolsevik-kommunista mozgalommal és hatalommal. Ennek markáns bizonyítéka, hogy továbbra is helyt adtak azoknak a bírálatoknak, amelyek Otto Bauer, a bolsevikokkal szimpatizáló és toleráns osztrák szociáldemokrata vezér nézetei ellen irányultak.[5] Az egységfrontot tárgyaló írások is amellett szólnak, hogy a Szocializmus szerzőinek szembenállása töretlen maradt, s kritikájuk éle nem csorbult. Hangvételük legfeljebb akkor változott, ha a bolsevikok eltávolodtak mozgalmuk ama alapelveitől, amelyekről a szociáldemokraták mindig igen szigorúan és elutasítóan vélekedtek.

A Szocializmus hasábjain nyomon követhető bolsevizmus-kép rekonstrukciójára tehát két feladat hárul: pótolni az ideológiatörténetnek a marxista politikai tradícióra és a szociáldemokrata nézetekre vonatkozó hiányosságait, valamint korrigálni a sajtótörténetnek a Szocializmus 1934-es szerkesztőváltásáról kialakított álláspontját. Terjedelmi korlátok miatt csak az utolsó öt év eredeti szövegeinek a bemutatására és tartalmi elemzésére vállalkozhatom, de az – az 1934 utáni kontinuitás miatt – a megelőző tizenkét év hű tükörképe is egyben. A bolsevizmus-kép az alábbi témákban kerül bemutatásra: marxizmus és leninizmus, a bolsevizmus és az eredeti szocialista tanok, a bolsevik mozgalom utópizmusa, az osztálytagozódás a szovjet-orosz rendszerben, bolsevizmus és jakobinizmus, a bolsevizmus totalitárius megnyilvánulásai, a bolsevizmus és a fasizmus közös jegyei. Nem térhettem ki, ugyancsak a terjedelmi korlátok folytán, a bolsevikoknak a szakszervezetekben és a nemzetközi munkásmozgalomban betöltött szerepére, a bolsevik hatalom eredetére (háborús összeomlás, orosz néplélek, tradíciók), a bolsevizmus pánszlávista és prekapitalista jellegére, a bolsevik diktatúra részletezésére, s végül a szovjet-orosz rendszer azon eredményeire, amelyeket a szerzők is elismertek.

Blanqui–Tkacsov–Lenin

A bolsevizmus szociáldemokrata bírálatának talán legszilárdabb fundamentuma – amiből soha nem engedtek a Szocializmus szerzői: a bolsevista ideológia gyökereinek határozott elutasítása, annak elválasztása a marxizmustól, a kommunistákkal közösséget nem vállaló „eredettudat" volt. Az új főszerkesztő, *Mónus Illés* foglalt állást elsőként ebben a kérdésben, 1934-ben. Az *„A forradalom arca"* című könyvismertetésében (1934.

4.) Fedor Stepun, orosz emigráns gondolatait megjegyzések nélkül közli, ami arra utal, hogy osztja az író nézetét. „A bolsevizmus szellemi őseit Stepun a hatvanas években Tkatschow, Netschajew és Bakuninban véli felfedezni. Mindhárom az elméletnek, a szervezésnek, és a forradalmi taktikának egy-egy képviselője. A bolsevizmust *1862*-re vezeti vissza, a parasztfelkelés utáni esztendőre, amikor az a barbár-misszionista köntösben jelent meg és a nép ellenségével való leszámolást hirdette. Tkatschow és Netschajew forradalmi taktikája a nép ellen való bizalmatlanságon épült fel(...) A demokrácia meggyőződéses ellenfelei, akik a forradalmi kisebbség felülről való forradalmának az apostolai. Ennek az elméletnek a leszármazottja a bolsevizmus, amely a kapitalista fejlődés kezdetén lévő autokratikus Oroszországban annál inkább vált jelentőssé, mert legális harcokban szervezett és marxista ideológiától áthatott proletariátussal nem rendelkezett. Lenin éppen ezen okok miatt tette magáévá már 1902-ben a diktatúrát, a vezérség elvét, mondván: 'Nekünk nincs proletariátusunk, de majd alkotunk magunknak.' És amikor a polgári forradalom volt esedékes, akkor a hivatásos forradalmár felfogásának alapján proletárforradalommá változtatta azt. Lenin elmélete így 'a marxizmus és a demokratikus szocializmus helyébe hierarchikus, bürokratikus, parancsuralmon alapuló rendszernek vált az alapjává.' Abban a meggyőződésben, hogy a munkásosztály életösztöneitől vezettetve, a 'csak szakszervezeti' mozgalom útjára talál tévedni, előtérbe helyezte a hivatásos forradalmárokat és a szervezési forma minden demokratikus jellegét elvetette. A párt élén a szocializmus eszméje áll, de a párt csak úgy tartható meg tisztán hivatása magaslatán, ha a proletariátusban voltaképpen a régi gárda szerepét tölti be." (175. oldal)

Buchinger Manó szerint (*Az egységfront problémája, 1934. 9.*) a kommunisták és a szociáldemokraták közötti ellentétek „okait és rugóit" ki lehet mutatni „pontos történeti és társadalmi elemzéssel". „Ha például a bolsevizmus keletkezésére gondolunk – írja –, megállapíthatjuk, hogy az orosz forradalmi frakciók 1903-ban történt szétválásának oka az volt, hogy különbözőképpen ítélték meg a forradalomban a munkásosztálynak a polgári osztályokhoz való viszonyát; ellentétes felfogásuk volt a forradalmi mozgalmak megszervezésének kérdésében is. A bolsevisták és mensevikek között a harc három évtized múltán sem szűnt meg ilyen okokból. Ugyanezen elvi okokból éles szakadás következett be ugyanezekben a kérdésekben az 1918-as magyar forradalmak után a szociáldemokraták és kommunisták között is." (390. oldal)

Pintér Géza vitairata (*Új szocializmust?, 1935.9.*), amely Hort Dezső „Új szocializmust" című könyvével polemizál, mindennél jobban fejezhetné ki azt a dilemmát, amely akkor keletkezhet, ha a bolsevizmust tekintjük a marxizmus adekvát folytatásának a 20. században. Ráadásul Pintér okfejtése, minden tömörsége ellenére, módszertani útmutatóul szolgálhat az utókor nemegy társadalomkutatója számára: „Téves ... a könyvnek az a megállapítása" – szögezi le Pintér Géza –, „hogy a bolsevizmus keletkezésének és elterjedésének egyik alapvető oka abban van, hogy Marxnak nincs megfelelő állam- és forradalomelmélete. Társadalmi mozgalmat sohasem az elmélet hív életre. A bolsevizmus sem elméleti termék, hanem bizonyos történelmi feltételek terméke. Terméke a bolsevizmus Oroszország sajátos, a nyugat-európaitól élesen elütő történelmi, gazdasági, politikai és művelődési viszonyainak, társadalmi rétegződésének. Elterjedése is ezt bizonyítja. Mennél hasonlóbb történelmileg, politikailag és társadalmilag valamely ország a cári Oroszországhoz, elnyomott osztályának annál nagyobb rétege hajlamos a bolsevizmus befogadására. Semmi köze mindehhez Marx állítólag hiányzó állam- és forradalomelméletének. Nem ítélhetjük meg a bolsevizmust annak alapján, hogy milyen

elmélettel igazolja önmagát; egyedül az lehet megítélésünk alapja, hogy milyen történelmi feltételek között keletkezett és alakult ki. Egyébként a bolsevizmus is történelmi kategória. Más volt a forradalmi bolsevizmus és más a mai, belpolitikailag viszonylag konszolidációs bolsevizmus." (401–402. oldalak)

Karl Kautsky is, akárcsak Mónus és Buchinger, régebbi keletűnek és elsősorban szellemi (ideológiai) eredetűnek tartja a két mozgalom közötti ellentétet (*Az egységfront körül, 1936. 2.*). Kautsky arra igyekszik választ adni, hogy 1917-ben mi vezetett a szovjetekben még együtt dolgozó „mensevikiek" és „bolsevikiek" harcához. A megoldás kulcsa számára is Leninnek – azaz a bolsevik mozgalom teoretikusának – a nézetei voltak. „De elvtársainak más szocialistákkal való együttműködése Lenin számára rendkívül visszatetsző volt. Már régen berendezett a szociáldemokrácián belül egy külön, egészen katonai jellegű szervezetet és ebben a szervezetben megalapozta a maga egyéni diktatúráját. A diktátor azonban nem tűr idegen isteneket maga mellett. Ezért szakította ketté már 1903-ban Oroszország szociáldemokrata pártját és ezért üzent hadat minden szociáldemokratának, aki nem követte vakon vezetését. Nem volt ez véletlen. Ez az összeesküvések feltételeiből származik." Kautsky nem Bakunyint, Nyecsajevet és Tkacsovot említi, hanem eltérően a megszokottól más szellemi elődökre mutat rá: „Blanqui és Mazzini ugyanígy gondolkodott és cselekedett és ezért maradt mind a kettő távol az I. Internaticonálétól, amely viszont demokratikus alapon állott, úgy ahogy ezt Marx elengedhetetlennek tartotta. Hiszen már a Kommunisták Szövetségét is ő alakította át diktatórikus irányzatú összeesküvésből demokratikus szellemű szövetségessé." (62. oldal) Kautsky tanulmányának második részében (*1936. 3.*) találhatunk olyan passzust is, amely a Marx által kaszárnyakommunizmusnak nevezett bakunyini elgondolásra emlékeztetheti a Szocializmus olvasóit: „Valaha célunkat igen szívesen tüntették fel a szocializmus polgári kritikusai fegyház- és kaszárnyagazdálkodásnak. Felháborodva utasítottuk ezt vissza. Nem is álmodtuk, hogy lesznek egyszer olyan szocialisták, marxisták, akik megvalósítják a kaszárnyát és hogy ezeket nem vetik majd meg, hanem szocialista művükért dicsőítik őket, pusztán azért, mert ebben a kaszárnyában nincs hely kapitalisták számára." (109. oldal)

Theodor Dan, a pártklikkek Lenin halála után meginduló harcát ecsetelve (*A Szovjetunió válsága, 1937. 4.*), más megvilágításba helyezi a bolsevikok néppel szembeni – Mónus könyvismertetésében is megemlített – bizalmatlanságát. „Az ellenfelek ... mindannyiszor természetesen a 'tömegekre' hivatkoztak. De a tömegek mindig csak mint valalmi görög drámai kórus szerepeltek, akik vagy hódolattal támogatták a harcoló hősöket, vagy ellenkezőleg átkaikkal az ellenfelet szétbomlasztani és megsemmisíteni segítettek. A munkástömegek tudatos és szervezett beavatkozására sohasem gondolt egyetlen bolsevista frakció sem. Ezért maradtak az összes frakcióharcok minden változatosságuk és gyakran oly drámai lefolyásuk dacára is csak a 'beavatottak' belső ügyei és a tömegek háta mögött és annak tudta nélkül, a Kreml felhőkkel övezett magaslatain játszották drámájukat. A tömegeknek csak a többé-kevésbé kész eredményeket adták tudtára és még hozzá a mindenkori 'győztesek' egyoldalú ábrázolásában." (155. oldal) „Az 'öreg bolsevikieknek' a klikkharcok módszereihez való csökönyös ragaszkodása... – mutat rá az okokra Dan – mégsem véletlen. Mélyen gyökeredzik saját ideologikus politikai és forradalmi múltjukban, abban a bizonyos sajátos 'leninizmusban', amelyik iskolán éveken és évtizedeken át nevelkedtek az ő autoritásos vezérletével, a munkásosztály szabad politikai és szervezeti önrendelkezésének megvetésével, bármely ellenfél elleni harcában való erkölcsi nihilizmusával. A

'sztálinizmus', 'trockijizmus', a 'régi bosleviki' ellenzék mindenféle fajtája mind csak ágai ugyanannak a 'leninista' törzsnek. Minden hibája ellenére bizonyos történelmi adottságok között a 'leninizmus' kimagasló és pozitív szerepet játszhatott, amíg egy hatalmas forradalmi tömegmozgalom áradata vitte magával. Ma mindinkább rothadó hullává változik, melyet a munkásosztálynak útjából el kell takarítania, hogy betölthesse történelmi feladatát és előre haladhasson. Nem a 'sztálinizmust' és nem a 'trockijizmust', magát a 'leninizmust', amelyből mindkettő származik, kell leküzdeni, hogy a marxizmus politikai harcában szabaddá váljék az út." (156–157. oldalak)

M. E. (*Mónus Ervin*) sem osztja azt a nézetet, hogy a boslevik diktatúra ideológiai alapokra épült (*Az orosz diktatúra keletkezéséről, 1937. 12.*). R. H. Bruce Lockhart „Egy brit diplomata emlékiratai" című könyve alapján (Révai kiadás) arra a következtetésre jut, hogy „szinte hihetetlenül hangzik, hogy valaha maguk a bolsevisták sem álltak feltétlenül a diktatúra álláspontján": „A hatalom fegyveres átvétele után még hetekig, sőt hónapokig teljes sajtó- és szólásszabadság uralkodott a bolsevista Oroszországban, ellenzéki lapok jelentek meg, melyek a legféktelenebbül támadhatták Lenint magát is, akit a németek megfizetett kémjének tartottak, bizonyos keretek között a politikai pártok még tovább működtek és a bolsevisták, maga Lenin is, szükségesnek tartották a politikai szabadságjogok csonkítatlan helyreállítását és fenntartását. De az idegen hatalmak fegyveres intervenciói a cári ellenforradalom érdekében és a polgárháború frontjainak kialakulása egyre messzebb sodorják a bolsevita vezéreket a demokráciától. Dora Kaplannak Lenin ellen elkövetett revolveres merénylete volt aztán a fordulópont." M. E. interpretációját talán értékelhetnénk – hangvétele folytán – a közeledés egyfajta jelének, de az írásmű más részletei az elzárkózás mellett törnek pálcát: a bolseviták nagy „lendülettel és hevességgel" képviselték a szocialista pártokkal szemben a proletárdiktatúra álláspontját, és sokszor szálltak szembe „szóban és írásban, vaskos tudományos művekben és agitációs röpiratokban a demokráciával". „A súlyosan megsebesült Lenin felgyógyulása után a lassan már rendszeressé vált terrort nemcsak gyakorolják, hanem a bolsevita politikai elméletnek is szinte dogmájává teszik. Ezt aztán végleg és tragikusan elzárja a megértés útját (a szerző jelen időben fogalmaz! – L. T.) a nyugati országok demokratikus és szocialista pártjai elől" (559–560. oldalak)

Azt, hogy mennyire érzékenyen érintette a szociáldemokratákat a bolsevizmus és a marxizmus közötti ok-okozati összefüggések feltételezése, mi sem érzékelteti jobban, mint *Hort Dezső* vitája Csécsy Imrével. (*Marxizmus=bosevizmus?, 1937.5.*) Csécsy a Századunk 1937 márciusi számában kijelentette: » Sztálin ... igenis a proletárdiktatúra vezére, akinek tetteiért az egész rendszer, az eszme és minden hívője felelős; « – és felelős Marx is. :Mert az is csak játék a szavakkal – írja Csécsy –, hogy a bolsevizmus nem annyi, mint kommunizmus s egyik sem annyi, mint marxi szocializmus. Taktikai szempontból érdekes és személyeknek hasznos lehet a szinonímák között finoman disztingválni, csak éppen gondolkodóhoz nem illik.; Csécsy megállapítja továbbá, hogy a marxi szocializmus „a társadalmi kezdeményezésnek állami vezetéssel való helyettesítését jelenti. S ez soha, sehol másképpen, mint erőszakkal, nem valósítható meg és nem tartható fenn." A vád a szociáldemokraták elevenébe vághatott. Csécsy szavait Hort Dezső „rosszindulatú félreértéseknek" és „ellentmondást nem tűrő, apodiktikus kijelentéseknek" minősíti, s ellenük „vétót" emel. Hort Marx melletti védőbeszédére érdemes kitérnünk, mivel ezáltal a szerző közvetett bírálatát adja a Marx-szal is legitimált bolsevik rendszernek: „tény, hogy a mai 'totális állam' a termelést is irányítja. Ez azonban semmiképp sem a marxizmus következménye (...) Viszont kétségtelen, hogy a marxizmus szerint az államhatalom

visszafejlesztése a következmény s az államhatalom megszűnése az ideál,mihelyt a társadalom egyéb szervezeteinek fejlettsége s az egyetemes erkölcsi és morális nívó az állam- és uralomnélküliséget lehetővé teszik." Végül Hort a szociáldemokraták legtöbbet emlegetett érveinek egyikével zárja az ellenvetések sorát: „a proletariátus állítólagos diktatúrája a marxizmus szerint minden körülmények között csak akkor következhet el, amikor már a túlnyomó többség akarata érvényesül az elenyésző kisebbséggel szemben", de ma már – ismeri el Hort –, „az orosz bolsevizmus után" nem ezt jelenti a proletárdiktatúra. (228–229. oldalak)

A szocializmus kompromittálása

A bolsevizmus ideológiai és ideológiatörténeti (funkciójukat tekintve: fundamentális) kritikájához szervesen illeszkedik az eredeti szocialista tanok, azaz az eszmények szembesítése a szovjet-orosz valósággal.

A szocialista tanok és a bolsevik alapelvek filozófiai szintű ütköztetésére vállalkozott *József Attila „A szocializmus bölcselete"* című tanulmányában (*1934. 8.*). A költő interpertációjában a szocializmus „központi lényege" a „közösségi elv", a „társadalmi eredetű emberiség közösségi elve" (348. oldal). József Attila szerint az „egész marxi filozófia", amit ő közvetlenül egybekapcsol a szocializmus elveivel, „az emberi tudat fejlődéséről szól és éppen az a lényege, hogy a tudat kialakulásának mindig adott történelmi feltételei vannak" (351. oldal). A meglehetősen elvont (és – jelenkori terminológiával élve – az emberi lényegről szóló) fejtegetések egy számunkra fontos konklúziója az, hogy: „szocialista társadalmi forradalomnak az emberek közt és az embereken belül egymástól elválaszthatatlanul egyszerre kell lejátszódnia, más szóval a társadalmat nem alakíthatja más, mint maga a társadalom." (Uo.) „A bolsevista elmélet mindezzel szemben állást foglal és idealistának bélyegzi ezt. Szintén Marxra hivatkozik és azt állítja, hogy a fegyverek és a gépi eszközök birtokában fölépítheti egy párt a munkásosztály többségére támaszkodva a szocialista társadalmat. És fölvesz – legalább egy vagy két emberöltőre szóló – átmeneti időszakot, amikor egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkések gazdasági parancsuralmával. És ettől elvárja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista, kommunista társadalmi rend nem lehetséges. Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények." (Másutt megjegyzi: „...fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni. Olyan eljárás volt ez, mintha a kényszerképzetes betegeket állandó ütlegelésekkel akarnók meggyógyítani".) „Itt az az ellentmondás tűnik ki láthatóan, amelyet a bolsevista elmélet a termelési eszközökhöz fűzött hiú reményeivel rejt el. (...) A bolsevizmus állami elvvé teszi azt a közgazdaságtani fölfogást és életszemléletet, amely a kapitalizmusban társadalmi úton, persze az állam biztosító készülékével fölszerelve érvényesül s ami harcba viszi a kizsákmányolt tömegeket a polgári rendszer ellen. Ebben a rendszerben ők csak munkaerők és fogyasztók, de nem emberek." (349. oldal) „Már olvastunk híradásokat arról – hoz fel egy példát a költő a társadalom tudati viszonyainak bolsevista megzabolázására –, hogy finom amerikai traktorok milyen hamar mentek tönkre a szovjet használatban. Lenin azt mondta: 'Szovjet-hatalom plusz villamosítás – ez a szocializmus!' Ha ilyen egyszerű volna a dolog! A bolsevikiek elfeledték, hogy az importált gépi eszközökkel együtt nem importálhatják annak a társadalmi közösségnek a szellemét, objektív tudatát,

amely azokat létrehozta! Elfeledték, hogy nem a modern gépek hozzák létre a szocializmsut, hanem az emberekben rejlő eleven szellem, amely e gépeket megalkotta s amelynek ezek a gépek csak külső kifejezései." (351. oldal)

A szociáldemokraták szemében az emberi lényeg kiteljesedésének történelmi szabadsága politikai szabadsággá is átváltandó. *Buchinger Manó* is erre való tekintettel találja – többek között – áthidalhatatlannak a két mozgalom jelenlétét. (*Az egységfront problémája, 1934. 9.*) „A kommunisták nem akarják elismerni, hogy szabadságért és haladásért harcoló szocialisták nem állhatnak egy frontba olyanokkal, akik becsületes meggyőződésű forradalmár osztálytársaikat börtönökbe zárják és a szoloveczki szigeteken tartják. A kommunisták eddig még azt sem tudják belátni, hogy a szabadságért harcoló munkásosztály nem fogadhatja el az osztály egy másik részének a diktatúráját saját maga ellen, és a kommunisták még annak a követelésnek a jogosultságát sem ismerik el, hogy a proletárpártokkal szemben legalább annyi toleranciát és lojalitást gyakoroljanak, mint amennyit gyakorolnak – kapitalista kormányokkal szemben." (393–394. oldalak)

Mónus Illés, a főszerkesztő, *„Adalék az egységfront kérdéséhez"* című jegyzetében (1935. 1.) ismerteti az orosz forradalmár, Martov könyvét (A világbolsevizmus, Párizs, 1919), amely feltárja a „bolsevista és szocialista elvek ellentétéhez" vezető utat. Mónus félreérthetetlenül fogalmaz: „Ezek a végső elvi ellentétek ma is éppen úgy fennállnak, mint 1919-ben, mikor Martov könyvét megírta." Az egyetértőleg idézett Martov az elvi ellentétek okát a „bolsevista világnézet oszlopaivá vált" és a kommunisták által is a kommunizmus lényegének és céljának tartott szovjetek intézményében látta. „Mi is hát a szovjetek alapelve? – teszi fel a kérdést Mónus – 'Diktatúra a nép többsége felett, diktatúra a proletariátus többsége felett, diktatúra a proletariátus érdekében' – mondja Martov és megkísérli bebizonyítani, hogy ezek közül a két első szöges ellentétben áll a marxizmus tanításaival. Marx maga a proletárdiktatúrát mint a szocialista állam társadalmi struktúráját fogta föl, nem mint egy meghatározott kormányformát. A proletariátus többsége révén és többsége tudatában fogja átépíteni a mai társadalmat, ennek folyamán meg kell hogy törje a kapitalista kisebbség ellenállását: ez a proletárdiktatúra. De ehhez a nép többségének tudatos és forradalmi cselekvése szükséges! Ki fogja ezt a forradalmi tudatot a proletariátusban fölébreszteni? A bolsevisták válasza: 'egy szervezett kisebbség (párt) diktatúrája a proletariátus érdekében'. Ez azonban szöges ellentétben áll a történelmi materializmussal, amely szerint semmilyen kisebbség sem képes az adott társadalmi viszonyokon kívül helyezkedni. A diktatúra végeredményben nem a tömegeket neveli, hanem azokat, akik gyakorolják. Így lesz a diktatúrából a proletariátus érdekében: diktatúra a diktatúra érdekében." (30–31. oldalak)

Mónus Illés a következő, februári számban is emlékezett a szocialista alapelvek és a bolsevik diktatúra között tátongó szakadékra, de teszi azt immáron morális felhanggal. (*Diktatúra és terror, 1935. 2.*) „Vannak alapelvek a szabadság, az emberi élet és a jogszolgáltatás terén, amelyeket bűntetlenül nem lehet megszegni. A polgári társadalom lábbal tiporja saját alapelveit, amikor a fasizmus karjaiba veti magát, felrúgja a jogot, szabadságot és nem kíméli az emberi életet sem. De ezzel elveszti erkölcsi alapját is. A szocialista erkölcsi alapelvek a proletárságot is kötelezik. Ha az ő uralma alatt tépik széjjel a szabadságnak, jognak és az élet szentségének erkölcsi törvényeit, akkor ő is sebesülten kerül ki ebből." (84. oldal)

Karl Kautsky ugyanígy szomorúan konstatálja (*Az egységfront körül 1936. 2.*), hogy „a bolsevista gondolkodásmód hatása alatt" vannak, akik „elfeledték": „Marx a fölszabadítás eszközét az osztályharcban látta, a szabad munkások munkásmozgalmában,

az olyan államban, ahol a szükséges mozgási szabadságot megszerezték a maguk számára. E szabadság megszerzése, a munkásmozgalomnak minden eszközzel való támogatása – ez Marx szerint a szocialisták gyakorlati fő feladata." (65. oldal) Emellett Kautsky arra figyelmeztet, hogy a szubjektív tényezőnek kell nagyobb súlyt fektetni a gazdaságfejlesztés során: Sztalin óriási építkezésein a „gazdasági újításoknak" nem az „emberi", hanem a „technikai oldala a döntő". (64. oldal) Cikke második részében (*1936. 3.*) Kautsky úgy ad nyomatékot véleményének, hogy elismeri, „1917 novemberéig, a bolsevisták államcsínyéig minden marxista egyértelmű véleménye volt, beleértve Lenint is", az, amit Marx gondolt a szocializmusról. Azzal, hogy Lenint marxistává avanzsálja – ami az eredettudat fényében meglepő –, élhet a lehetőséggel, hogy a marxi gondolatoknak a szociáldemokraták szemében magától értetődő tekintélyét is felhasználja fegyver gyanánt: „Marx kijelentette, hogy a szocializmust csak a munkásosztály maga teremtheti meg. Csak ott és csak akkor várta, ahol a munkásosztálynak megvan a szükséges ereje és képzettsége. És ennek előfeltételéül egyfelől a magas gazdasági fejlettséget, másfelől a nagy politikai szabadságot, a munkásmozgalom erőteljes virágzását tekintette." (107. oldal)

Mónus Illés, a főszerkesztő, még csak a „népbiztosok és forradalmárok elleni perek" kapcsán mondja ki kertelés nélkül, hogy „mindannak, ami most Moszkvában történik, semmi köze a szocializmushoz. Egy tébolyult, eszét vesztett rezsim tobzódása, önkénye, érthetetlen őrültsége mindez." (Oroszország beszélt magáról, 1938. 3., 155. oldal), *Góra Lajos*[6] azonban kifejezetten a szabadságról írt tanulmányban, tehát elvi alapon mond nemet a bolsevizmusra (*Szocializmus és szabadság, 1938. 5.*). „Az utóbbi évek egyre jobban igazolják Kautskynak a bolsevizmussal szemben elfoglalt egzakt és tudományos álláspontját, amely azt tanítja, hogy a bolsevizmusnak a szocializmushoz semmiféle köze nincs, annak nem megvalósítása és kiteljesítése, hanem kerek megtagadása, nem módosítása és tökéletesítése, hanem ideológiai kompromittálása. És mindezt akkor és úgy kell megállapítanunk – folytatja Góra –, hogy figyelembe sem vesszük a gyakorlatot, hanem csak magát a tanítást (...) Mert ha ezt a praktikus folyamatot, ezt a hatalmi tényt tekintjük bolsevizmusnak, akkor már nem is kell a szocialista elmélet és elemzés nagyítóüvege (...) A bolsevizmusnak sem elméletileg, sem gyakorlati mutatkozásában a szocializmushoz semmi köze sincs és így elmondandóink (a szocializmus és szabadság viszonyának – L. T.) számára sem bizonyíték, sem cáfolat nem lehet." (232. oldal)

Az elhunyt Kautskyról írt megemlékezésében Mónus Illés felelevenítette a szociáldemokrata gondolkodó állásfoglalását. (Karl Kautsky. 1938. 9–10.). „Mindvégig harcolt ellene (a bolsevizmus ellen – L. T.) abban a szilárd meggyőződésben, hogy a szocializmus, a munkásmozgalom jövője érdekében nincsen fontosabb feladat, mint élesen elválasztani a szocializmust a bolsevizmustól, az oroszoktól és a szovjettől. Nem szocializmus, ami a szovjetben van. A szocializmusnak ehhez semmi köze s az orosz bolseviki diktatúra uralmát ne azonosítsuk a szocializmussal, mert ez nem az – hirdette. Ez a felfogás vezetett arra, hogy az európai szocializmus, demokratikus szocializmus néven különböztette meg magát az oroszoktól." (419. oladal)

Bolsevista utópizmus

A Szocializmus szerzői a bolsevizmus történelmi szerepének és lényegének visszásságát igyekeztek több esetben is anakronizmusnak lefesteni. Ebben az esetben a bolsevista törekvések és az utópizmus, mégpedig hangsúlyozottan a Marx előtti utópizmus között vontak párhuzamot. Marx nevét azért kell újból megemlítenem, mert ütőkártyaként is igyekezték felhasználni a szociáldemokraták a boslevizmus ellenében vívott politikai és ideológiai harcukban.

„Az egységfront körül" című elemzésében (*1936. 3.*) *Karl Kautsky* szembeszáll a bolsevistákkal rokonszenvező Otto Bauer azon felfogásával, amely egybevág a bolsevik stratégiával. Bauer szerint: „A szocializmus megengedi az átmenet idejére a terrorista diktatúrát, mint eszközt, hogy az osztályokat megszüntesse és ezzel olyan társadalmi rendet létesítsen, amely a teljes és tartós szabadságot valóban lehetővé teszik." „Ottó Bauernek felfogása szerint – vág vissza Kautsky –a szocializmus nem a munkásmozgalomból születik meg – nem követeli előfeltételül a munkás bizonyos mértékű mozgási szabadságát –, hanem terrorista jellegű kényszerből, amelyet egy mindenható úr a maga feltétlen engedelmes eszközei révén a néptömegre kifejt, olyan tömegre, amely egy túlerejű rendőrség évtizedes elnyomása következtében minden öntudatát, minden önálló gondolatát, szabadszervezetekben való minden cselekvőképességét elfelejtette. Bauernek ez a föltevése visszaesés a Marx előtti időre. Mert az utópizmus az elnyomorodott proletárok szocialista társadalmi lénnyé való emelkedését intellektuálisan és erkölcsileg magas rendű személyek tevékenységétől várja. Bauer ezzel szemben fölismeri, hogy a terrorista diktatúra szükségszerűen egy erkölcsileg és intellektuálisan jelentéktelen ember mindenhatóságához vezet és mégis tőle várja, hogy ő emelje a mélyre süllyedt tömeget a társadalom ma elképzelhető legmagasabb fokára. Ugyan miért tűzzön ki a diktátor és az ő lakájhada maga elé komolyan ilyen célt? Milyen érdek kényszeríti erre? (...) Nem új fölismerések, hanem csak a többi szocialisták és a néptömeg elleni hatalmi politikájuk logikája kényszerítette azóta (1917 novembere óta – L. T.) a bolsevistákat és mindazokat, akik velük rokonszenveznek, erre az oly végzetes felfogásra, amely mostanáig akárhol is jelentkezett, a munkásmozgalom számára csak bajt és veszedelmet hozott." (107. oldal)

Theodor Dan is úgy látja (*Háborús veszély és a Szovjetunió, 1935. 2.*), hogy „A forradalom .... utópista-terrorista formájában ... győzött." (60. oldal)

De a bolsevista utópizmusnak nem csak a politikai-hatalmi megnyilvánulásai kerülnek terítékre a Szocializmus hasábjain, hanem egalitárius eszményei (dogmái) is.

Ennek megfelelően Dan egy röviddel később megjelentetett másik elemzéséből (*A Szovjetunió belpolitikai fejlődése, 1935. 4.*) az olvasók képet nyerhettek a hadikommunizmus forradalmi-utópista dogmákat megvalósító korszakáról, pontosabban a NEP-et felváltó és a hadikommunizmus elveit felelevenítő „általános irányelv" időszakáról. „Az általános irányelv korszakának ismertetőjele volt az a módszer, hogy a politikai hatalom kardjával verjen szét minden gazdasági nehézséget (például a kulákok erőszakos kiírtása és a kollektivizálás!) Ebben egyenlő volt a háborús kommunizmus korszakával. Most ugyanazokat az alapelveket alkalmazzák egyre határozottabban az áru- és pénzgazdálkodásban, amelyek a NEP-korszakban voltak irányadók. A pénz, amelyet még nem régen kihalásra ítéltek, megint visszanyeri a tekintélyét: a stabil pénzt már nem vetik meg, mint 'polgári előítéletet' (Sztálin a 17. kongresszuson), hanem a szovjet piac szanálása legszükségesebb előfeltételének minősítik. Sztálin ugyanazon a kongresszuson

megígérte, hogy ezt a piacot 'a pokolba kergetik'. Most a kereskedelmet (szovjet kereskedelmet) megint az egész szovjet gazdálkodás legfontosabb emeltyűjének mondják és minden gazdasági vállalkozás hozamképességének a fontosságát hangsúlyozzák. Ellentétben a lázas 'rohammunkával', amelyben az 'általános irányvonalért' lelkesedő fiatalok ezrei tönkretették az egészségünket és az életünket, most megint a rendes, szabályos és normális munkát dícsérik. De ezzel megváltozik annak az elképzelése is, hogy milyennek kell lennie tulajdonképpen az igazi 'vonalhű' bolsevistának. Az általános irányvonal első éveiben az volt a hős, aki puszta kézzel nyúlt bele a Martin-kohóba. Ugyanaz a 'vörös harcos', akit a polgárháború frontjáról a gazdasági frontra vittek át, most ugyane vonalkorszak kezdetének hőse, de már arra a bolsevistára emlékeztet, akinek Lenin a NEP küszöbén azt parancsolta, hogy 'tanuljon meg kereskedni'. (151-152. oldalak)

Ugyancsak az „általános irányvonal" dogmatizmusának bukásáról tudósít *A. Jugow a „Terv és piac küzdelme a Szovjetunióban"* című tanulmányában (1935. 6.). Az igen részletes beszámolóból kiemelésre érdemes egy, az utópikus eszmények kényszerű feladásáról szóló részlet. „Az 'irányvonal' egyik fő tétele volt a kereskedelem kikapcsolása, a termelésnek az állam által való közvetlen elosztása. Az adagolt elosztás szükségszerűségét mértékadó szovjet közgazdászok éppen azzal igazolták, hogy a közvetlen elosztás módszerére való átmenet a szovjet hatalom erősödése folytán lehetséges lesz; a jegyrendszerben az 'árucsere pénzjellegének szocialista elosztási rendszerre való közvetlen átalakulását' üdvözölték. Most azután elesett az irányvonal első szakaszának, az 'áruforgalomnak a termékek cseréjével való pótlása', a 'közvetlen elosztás', a 'pénz teljes megszüntetésének megvalósítása', a 'pénznek árujeggyé és élvezeti utalvánnyá való átalakítása' címen hangoztatott alapelve, vagy legalább is a távol jövőbe tolódott és az élelmiszeradagolás a szovjet sajtóban ma már mint csak átmenetileg szükséges volt rendszabály tűnik fel. A kereskedelem győz újból, nem pedig az 'osztályszempontok szerinti elosztás'." (260–261. oldalak)

A szovjet-orosz bolsevizmus kommunisztikus alapelveit (eszményeit) *Buchinger Manó* olyannak találta, mint amelyek eleve megvalósíthatatlanok Nyugat-Európában és ezért – értelemszerűen – elvetendők. (*Az egységfront problémája, 1934. 9.*) „A kommunisták nem fogják elismerni (...), hogy az angol, vagy a skandináv munkásosztály számára visszaesést jelentene egy olyan politikai vagy szociális standard, amelyet a kommunisták képviselnek; nem fogják elismerni, hogy egy ilyen követelés marxi értelemben is reakciós és utopista. Nem fogják elismerni azt a fejlődéselméletet, amely egyedül alkalmas arra, hogy ilyen ellentéteket megértessen és áthidalhatóvá tegyen." (393. oldal)

Buchinger jóslata csak részben igazolódott be. Az oroszországi utópisztikus kísérletek csődje kihúzta a szőnyeget a Moszkva-barát nyugati kommunista pártok alól. *Mónus Illés* kisebb cikket szentelt a fejleményeknek (*A bolsevizmus likvidációja, 1935. 3.*), érzékeltetve azt, hogy a dogmákhoz való merev ragaszkodás elvtelenséget takar. „A szovjet elsősorban orosz politikát csinál és a kommunista pártok számára Európában kellemetlen helyzetet teremtett. A szovjetben magában összeütközésbe került a reformizmus, Sztálin gyakorlata (a piaci viszonyok térnyeréséről van szó – L. T.) a forradalmi (és egyben utópista – L. T.) bolsevizmussal. Az európai kommunista pártok elvesztették ideológiai alapjukat. Válságba jutottak, és ebből a válságból nem a Komintern, hanem a szovjet politikája segíti őket ki: ők is hasonló politikát kénytelenek kezdeményezni. Innen a szociáldemokrata pártoknak tett egységajánlatok, olyan gyakorlati érzékkel és követelésekkel, amelyek megszégyenítik még a legopportunistább reformista szociáldemokratát is. Az európai kommunista pártok gyorsan felejtik a téziseket és

irányvonalakat. Likvidálnak. A szociáldemokráciával szemben ellenzéki szerpere korlátozódnak és egyetlen még szilárd magjuk: a szovjet veszélye. A szovjet veszélyezettsége teszi még erőteljessé elhalkult hangjukat és színesíti meg elhalványult zászlóikat." (129–130. oldal)

Új arisztokrácia

A bolsevista ideológia alapjainak birálata mellett a Szocializmus újra és újra visszatérő témája volt Szovjet-Oroszorzság társadalmi viszonyainak minél objektívebb és – lehetőség szerint – tudományos precizitással történő feltárása, valamint kíméletlen kritikával elegyített (a valóság ütköztetése az eszményekkel) bemutatása az olvasóknak. Tették ezt annak ellenére, hogy többé-kevésbé komolyan gondolták azt, amit Góra Lajos egy elejtett maliciózus mondatában megfogalmazott, miszerint nem kell figyelmet szentelni a bolsevista gyakorlatra, mert a tanítás már önmagáért beszél. Már csak azért sem mondhattak le arról, hogy tükröt állítsanak a szovjet-orosz valóság elé, mivel a munkáosztály megnyeréséért a bolsevistákkal folytatott harcukban a csupasz tények ábrázolása lépéselőnyhöz juttat(hat)ta őket. Mivel a bolsevisták fennen hírdették az osztálynélküli és kizsákmányolásmentes társadalom megszületését Oroszországban, a Szocializmus szerzői a kritika fegyverét a szovjet-orosz társadalom rétegződésére (osztálytagozódására) és elosztási viszonyaira összpontosították.

Vándor Zoltán[7] H. G. Wels és Sztalin vitáját ismertetve (*Roosevelt, Sztálin, Wels, 1934. 9.*) az értelmiségnek a szovjet-orosz társadalomban elfoglalt kiváltságos helyzetére mutat rá. „Nincs ország, amelyben az értelmiség olyan közel állott volna a szocialista gondolatvilághoz, mint Oroszország. Mikor azonban az orosz szocialista értelmiség bolsevistaellenes magatartást tanúsított, a szovjet-orosz rendszer nem igyekezett ezzel az értelmiséggel békét kötni, hanem harcban győzte le. Ennek a harcnak nagy ára volt. Ma igen jól fizetett specialisták, akik valóságos kiváltságos réteget alkotnak az orosz társadalomban, vezetik a szocialista termelést, de jórészt úgy, hogy érzésben nincsenek a szocializmus mellett." (387. oldal)

Vándor cikkéhez képest *Theodor Dan* sokkalta szélesebb összefüggésben tárgyalja a kiváltságos vezető réteg kiemelkedését (*Háborús veszély és a Szovjetunió, 1935. 2.*): „a lakosság minden rétege, munkás, paraszt, hivatlanok, technikus, gazdasági vezető, sőt művész, író és tudós is, önmagából egy bizonyos felső réteget választ ki, amely 'élmunkával' a legkülönbözőbb tevékenységi területeken vezető állást küzdött ki magának és már hivatalos címzéshez is jutott: 'az ország előkelőségei'. Ez a felső réteg a korlátlan és megszemélyesített diktatúra országában normálpolitikai szempontból ugyanolyan jog nélküli, mint az egész lakosság. Valójában azonban ő a diktatúra politikájának pillére és éppen ez a társadalmilag és gazdaságilag kiváltságos helyzetével párosuló funkciója, valamint az, hogy állandó összeköttetésben áll a hatalom valódi birtokosaival, alkalmassá tesz arra, hogy a politika tartalmát és irányát igen nagy mértékben befolyásolja és meghatározza." Theodor Dan szerint ez a „felső" réteg „viszonylag keskeny", de mivel „a forradalmi folyamat még nem fejeződött be, társadalmi és osztályhelyzete még bizonytalan: ez a réteg irányítja a termelési folyamatot, az ő tulajdonába megy át a termelés eredményének igen jelentős része, anélkül, hogy a termelőeszközök tulajodnosa volna." Ez a tulajdonlási ellentmondás teszi lehetővé, véli Dan, hogy a „vezető" réteg „szubjektíve proletariátusnak, sőt valódi osztálytudatos, a vonalhoz leghívebb proletár

élcsapatnak képzelheti magát." Ennek ellenére egyre növekvő űr" keletkezik „élete kultúrszinvonalában és társadalmi állásában e felső réteg és az őt szülő réteg között, amelyhez formailag még tartozik" – állapítja meg Th. Dan. (61–62. oldalak)

„A Szovjetunió belpolitikai fejlődése" című írásában (*1935. 4.*) *Theodor Dan* újból kiemeli, hogy a diktatúra a felemelkedő új rétegre támaszkodik és a „kiváltságos emberek" eme rétege szabja meg egyre jobban a politikát, de a szerző igyekszik rávilágítani a társadalom átrétegződésének mozgatórugóira is. Úgy látja, hogy az „előkelő emberek" új rétegének kialakulását a fennmaradt, sőt jobban kiéleződött társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség, a tömeges nyomor teszi lehetővé. Dan észrevétele már önmagában is lesújtó, ráadásul – s ennek a marxista megközelítésben komoly súlya van – a folyamatot a „kispolgárosodás" veszedelmeként értékeli: „az anyagi és kulturális jólétet az osztályközösségből való kiválással és vele ellentétben érik el, sőt... az anyagi és kulturális jólétet az osztályközösségből való kiválással és vele ellentétben érik el, sőt... az anyagi és kulturális javak élvezetét csak a kevésbé jó anyagi helyzetben élőkkel, vagy kevésbé szerencsésekkel szembeállítva tartják teljes értékűnek." (152. oldal) Dan kitér arra is, hogy mi biztosítja az új típusú társadalmi egyenlőtlenség újratermelődését: a „bürokratikus terrorista diktatúra kormányzata ... megakadályoz minden kollektív harcot..." (153. oldal). Végül korábbi cikkéhez képest Dan árnyaltabb képet fest az új réteg összetételéről és arculatáról. „A legelső sorokban állnak ... az egészen új, fiatal, forradalom utáni elemek, amelyek 'rohammunkájukkal' az iparban, a mezőgazdaságban utat törnek maguknak a gazdaságilag és közigazgatásilag vezető helyekre és a központi szerkezetbe." (154. oldal) Minden borulátása ellenére Dan bizakodik, hiszen nem tartja visszafordíthatatlannak a folyamatot: az új kiváltságos réteg a „társadalom legalsóbb osztályaiból" rekrutálódik, valamint „még mindig bensőségesen egybekapcsolódik azokkal a tömegekkel, amelyekből kiemelkedett és teljesen plebejus." Ez pedig, vonja le a következtetést Dan, „bizonyos körülmények között döntő szerepet játszhatik az orosz forradalom politikai sorsának a kialakulásában." (Uo.)

A. Jugow azonban továbbra is aggodalommal tekint a szovjet dolgozók várható életszínvonalára (*Terv és piac küzdelme a Szovjetunióban, 1935. 6.*), mert – mint írja – az „új elosztási rend", a természetbeni ellátás helyébe lépő „készpénzbér" bevezetése „a dolgozó tömegek társadalmi differenciálódási folyamatát mélyíti és gyorsítja. A tervezett reform elmossa, sőt megsemmisíti az eddigi értelemben vett osztályelvet. Végső fokon azt jelenti, hogy az egyik póluson lesznek mindazok, akiknek elég pénzük van arra, hogy az úgynevezett 'gasztronóm' – luxusüzletekben minden olyan finom élelmiszert, amire kedvük szottyan, megvásároljanak, míg a másik póluson zsúfolódik össze a dolgozó nép nagy tömege. Persze nemcsak a magas fizetésű specialistának és a nem teljesen tiszta mellékjövedelmekkel rendelkező hivatalnoknak lesz módja arra, hogy kaviárt és süteményt engedjen meg magának, hanem a legjobban fizetett kvalitásmunkások egy jelentékeny rétegének is." (262. oldal) „Az új reformból a legnagyobb hasznot elsősorban a siberekké lett hajdani burzsoák, a magasrangúak és más előkelő személyek, oly elemek, akik a szovjet társadalom keretei között újjáalkották önmagukat, húzzák majd. Bizonyos könnyebbsége lesz a specialisták és alkalmazottak egyes rétegeinek, a munkások tömege azonban mit sem nyer és inséggel teli léte lesz ezentúl. Az államnak a széles munkástömegektől való különválasztására igyekvő irányzat most először jut világosan körülhatárolható materiális alaphoz." (263. oldal)

Vándor Zoltán, Theodor Dan és A. Jugow véleményét alátámasztotta *Karl Kautsky* cikke (*Az egységfront körül, 1936. 2.*). A szociáldemokrata teoretikus, aki iránt a

Szocializmus munkatársai különös tisztelettel viseltettek, egyenesen egy „új arisztokráciát" lát körvonalazódni. Az új arisztokrácia „az új termelőeszközök felett rendelkezik és ezeket a maga számára kizsákmányolja." Kautsky a továbbiakban cáfolja Otto Bauer azon meglátását, hogy Szovjet-Oroszországban osztály nélküli társadalom alakul ki. „Több mint százmillió rabszolgává lett egzisztencia fölött hivatalnoki nemesség keletkezik. Efölött ismét a kommunista párt tagjaiból álló sokkal kisebb számú arisztokrácia van. Mindezek fölött lebeg a politikai rendőrség arisztokráciája, amelytől retteg a hivatalnok csakúgy, mint a párttag. Mindezen arisztokrata, különös előjogokkal felruházott testület azonban az állam legfőbb központi irányításának kiválasztásából keletkezik. A legfőbb irányító e percben Sztálin. Azt emeli ki, akit akar és azt taszítja a semmibe, akit akar. Az azelőtti örökletes nemesség mihelyt meggyökeresedett, nem a királytól vagy a cártól kapta birtokát. Időnként ellenzékieskedhetett is. Az ilyesmi a modern diktatúrákban lehetetlen. Az ő arisztokráciájuk az önállótlanok és lakájok választékából alakul ki. És a kiváltságosok ismét temérdek rétegre oszlanak. Ez nem véletlen. A kisebbségnek a túlnyomó többség fölötti uralma megtartásához nemcsak terrorra, hanem a népesség megosztására is szüksége van. A proletárokba beoltották az uralkodó osztály érzését azzal, hogy előnyben részesítették őket a parasztok fölött és a munkásosztályon felül kü lönlegesen alázatos és buzgó mintafiúcskák különleges kiváltságokat kapnak. Így keletkezik a régi osztályok megsemmisítése után egy új osztálytagozódás, új hiererchia, amelynek csúcsán a diktátor áll. Ezt nézi Otto Bauer osztálynélküli társadalom keletkezésének." (64–65. oldalak) A cikk folytatásában (*1936. 3.*) Kautsky egy teljes bekezdést szentel a szovjet-orosz társadalom osztálytagozódásának, eloszlatandó mindennemű illúziót. „A bolsevista uralom gyümölcsei, mint láttuk, az új osztályok. A régi osztályokat mesemmisítették, de új arisztokrata rétegek keletkeztek. Szükségképpen nőttek ki a bolsevista diktatúra feltételeiből, de mivel nem gondoltak rájuk a bolsevizmus ideológiájában és frazeológiájában, tehát az első pillantásra nem is látható. De megvannak, mindig mélyebbre eresztik gyökereiket és egyre jobban meghatározzák a bolsevizmus cselekedeteit és törekvéseit. A bolsevizmus kommunista végcélja egyre inkább puszta díszlet, emlékezés vagy csalétek szocialista idealisták számára, akiknek erejét a diktátor a maga céljaira akarja felhasználni." (108–109. oldalak) A kommunista párt utánpótlása „gyakran olyan emberekből áll, akik a kommunizmust csak a szájukon hordják: tevékenységük lényege a hatalomra való emelkedés, kiadós kiváltságokkal és e kiváltságok megtartása." Kautsky summázata: kortársai egy „új osztálytársadalom" és „az új kizsákmányolók és uralkodók osztálya" hatalmát biztosító „új osztályállam" keletkezésének lehetnek a szemtanúi. (109. oldal)

Gregor Bienstock sem hagy kétséget afelől (*Diktatúra világnézet nékül, 1936. 10.*), hogy „az új alapzaton egy új politikai és szociális 'felépítmény' emelkedik": „A régi hierarchikus fölépítés romokban hever, de helyébe új lépett, új szociális rangsor, melynek fokait bár könnyebb áthágni, de amelynél a fent és a lent egymástól való távolsága mégiscsak óriási. Új uralkodó réteg képződött a proletariátusból és parasztságból kiemelkedettek, a régi cárizmus által elnyomott nemzetiségek képviselői és a régi szakemberek ('specek') maradványainak vegyülékéből. Ez az új uralkodó réteg még semmiképpen sem zárt kaszt, a társadalom új csúcsára éppen változékonysága jellemző. Változó állomány, új egyének állandó fölemelkedése és ha valamilyen alkalommal kudarcot vallottak, lebukása. Carriére ouverte aux talents – az út fölfelé minden tehetség előtt nyitva áll, ha ez a tehetség inkább a simulékonyságban és elszántságban, mint a tárgyi képességben rejlik." (475. oldal). Bienstock röviden kitér arra a fejleményre is, amelynek

következtében az utókor a sztalinista rendszerek uralkodó osztályát mint ideokráciát határozza meg. Az „új urak" – írja – kisajátítják az ideológiát: „mindazok az eszmék, amelyek a mai Oroszországban felszínre kerülnek és följegyezhetők, kizárólag az új uralkodó réteg szellemi laboratóriumából kerülnek ki. Hivatalos bélyegzővel ellátott eszmék ezek..." (Uo.)

Korábban még *A. Jugow* is csak egy „új elosztási rend" felvázolására vállalkozott (1935. 6.), de 1937-ben (*A szovjet gazdálkodás eredményei és kilátása, 1937. 2–3.*) ő is sokkal drámaibb látleletet ad a szovjet-orosz társadalom átrétegződésről, amit egy alcímben külön érzékeltet: Osztályharc a javak elosztásáért. Jugow leszögezi: „harc folyik a társadalmi termelésben való részesedésért, harc a kulturális és gazdasági jólétért". „A munkásosztály folytonos differenciálódása, a munkástömegek erős elégedetlensége a túlzó sztachanovista rendszerrel, egyelőre csak e folyamat első jelenségei. A fejlődés során teljes élességgel vetődik majd föl a város és falu viszonya, a parasztságnak a nemzeti jövedelemben való részesedése, a javak eloszlása a falun, a hozammegosztás a kolchozokon belül. Ugyancsak közvetlenül aktuálissá lesz az a kérdés, hogy milyen részük van a javakban a gyárakban és kolchozokban tényleg dolgozóknak és ezzel szemben milyen nagy a része az állam szerveinek, a bürokráciának minden fajtájával és elfajzásával. Különleges módon folyik így majd a harc a többlettermékekért, nagyságáért és megosztásáért. Itt azután teljes nyomatékkal meg kell mutatkoznia, hogy a szovjet társadalom szociális struktúráján belül melyik réteg a hordozója a termelőeszközök köztulajdonának." (89–90. oldal)

Igazolni látszik Jugow osztályharc koncepcióját *Vera Alexandrowa* egy irodalmi tanulmányának (*A szovjet válsága az irodalomban, 1938. 2.*) bevezető politikai vázlata. Alexandrowa fejtegetéseinek újdonsága, hogy kitér az elitek közötti sajátos harcra, a leszámolásokra. „Az orosz forradalom minden új korszakát a megelőző korszak ideológiai oszlopaival való kíméletlen leszámolás kísérte. Így volt ez a NEP idején, amikor a háborús kommunizmus hőseit 'forradalmi romanticizmusban' találták bűnösnek. Így történt az első ötéves terv-korszak elején a NEP-korszak egész elitjével. És ugyanez történik most a 'generálvonal' (a már említett „általános irányvonal" – L. T.) képviselőivel." „Az első terv-ötévet a diktatúra és a kolchos-parasztok között megegyezéssel zárták: 1933 óta a hivatalos körök kibékültek azzal a ténnyel, hogy a falu minden társadalmi és gazdasági labilitása ellenére az új kollektív-gazdasági agráralkotmány a kolchos-parasztok magángazdálkodása mellett uralomra jut." "Ez a viszonylag 'liberális' korszak Kyrow meggyilkolásával hirtelen véget ért. (...) Az a lövés, amelyet egy kommunista adott le Kyrow ellen, nyilván feltárta a szovjet állam vezetői előtt, hogy milyen mélységes szociális konfliktusok szunnyadnak az újonnan teremtett társadalom méhében. A szovjet-'liberalizmust', amelynek legjelentősebb képviselője Kyrow volt, megverték. Hirtelen tudatára ébredtek annak, hogy az ország és a vezető réteg közötti ellentét sokkal élesebb, a közöttük tátongó szakadék sokkal mélyebb, mint ahogy ezt vélték." (88. oldal)

Vándor Zoltán volt az utolsó a lap betiltása előtt, aki *„Otto Bauer jelentősége"* című nekrológjában (*1938. 7–8.*) állást foglalt az új osztálytagozódás kérdésében: „De nemcsak nyomorúság, nemcsak anyagi áldozatok, nemcsak tévútra jutott racionalizálás jellemzi az orosz forradalom menetét, hanem a terrornak, a kényszernek nagy mértéke, amely mellett lehetetlenné válik a gazdasági életet vezető bürokrácia szabad, demokratikus ellenőrzése." (318. oldal)

Orosz jakobinizmus

A szovjet-orosz társadalom átrétegződésének, az új osztálystruktúra kialakulásának elemzésében és *történelmi* megítélésében a Szocializmus munkatársai gyakorta éltek azzal a módszerrel, hogy párhuzamot vontak a bolsevik és az 1789. évi francia forradalom között. Ezt az értelmezési kísérletet, paradigmát a „thermidori fordulat" terminusa révén az utókor is ismeri.

Bár a szociális átrétegződést a Szocializmusban publikáló szociáldemokraták elsősorban nem ideológiai, hanem – szigorúan a tényeket tekintve – szociográfiai és szociológiai kérdésként kezelték, kritikájuknak annyiban mégis csak volt ideológiai vonzata, amennyiben – mint már említettem – az átrétegződés szembeötlő valóságát szembesítették a bolsevista ideológia által hírdetett elvekkel, azaz – a bolsevisták mögé felsorakozó munkások elvárásaival és reményeivel... Szembesítették továbbá magával a forradalom baloldai-szocialista célkitűzéseivel, hiszen a szociáldemokraták is az 1917-es forradalom talaján álltak. Mivel 1789 Franciaországa is a „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség" jelszavától volt hangos, mi sem volt természetesebb, mint egybevetni a két foradalom menetét.

Theodor Dan a jakobinus és a bolsevik forradalom fejlődését meghatározó okokat elsősorban a háborúban, a forradalmi rendszer háborús politikájában kereste. (*A háborús veszély és a Szovjetunió, 1935. 2.*) „A jakobinusok terrorista diktatúrájának egész fejlődésvonala és a bonapartizmusba való torkollása csakúgy mint a terrorista bolsevista diktatúra egész fejlődésvonala, bürokrata elfajzásával és személyi kiéleződésével végső fokon abban leli magyarázatát, hogy mind a két forradalom, úgy a francia, mint az orosz, arra kényszerült, hogy a háború talaján érvényesüljön." (60. oldal)

Ugyanezen számban *Historicus* a belső párharcokról és a Zinovjev-perről számol be. (*A trojkától a Zinovjev-pörig, 1935. 2.*) „A sztalini diktatúra teljes a kommunsita párton belül. Ennek a teljes pártdiktatúrának másik odala a terrorista eszközök alkalmazása a párton belül. S bárha a terrorista módszereket valószínűleg csak a pártnak egy-két tagja akarja alkalmazni, a párt ellenzékével szemben Sztalin a francia jakobinizmus módszereihez, a halálos ítéletekhez s a régi gárdával szemben a hosszú tartamú szabadságvesztésekhez nyúl." (76. oldal)

Megszólal a főszerkesztő, *Mónus Illés* is (*Diktatúra és terror, 1935. 2.*), kinek véleménye – a Kirov meggyilkolását követő terrorhullmáról – egybecseng Historicuséval. „A Kirovért kivégzett száz ember nem lehetett végveszedelem a Szovjetunióra. Csakhogy diktatúrák és diktátorok már a nagy francia forradalomban sem tudtak megállni: egymást küldték guillotin alá. És a Szovjetunióban a legelső és a legnagyobb forradalmárok, a hősi idők nagyjai még örültek, ha ehelyett a Szoloveck-szigetekre jutnak száműzetésbe. Az első garnitúra sorai egyre jobban ritkulnak: a forradalom lelke összeütközésbe kerül a diktatúra kezelőinek gyakorlatával." (84. oldal)

Theodor Dan újabb dolgozata kibővíti, teljessé teszi a bolsevik és a jakobinus uralom között vont párhuzamokat. (*A Szovjetunió fejlődése, 1935. 4.*) A bürokratikus „elfajzás" és a terrorista módszerek mellé felsorakozik az új kiváltságos osztályok elkü lönülése, a tulajdonviszonyok restaurálása vagy forradalomellenes eltorzítása, a forradalmi és a pártdiktatúrának bonapartista egyeduralommá válása, valamint a forradalomnak az egalitárius értékeivel és eszményeivel összeegyeztethetetlen kispolgári-individualista elfajulása. Dan egy „fenyegető" politikai veszedelmet, az „orosz forradalom 'termidori' ellenforradalmi befejezésének" veszélyét, a végkifejlet lehetőségének megteremtését veti a

bolslevisták szemére. Bizonyos mértékig természetesnek tartja a „társadalmi–gazdasági egyenlőtlenség legkirívóbb kispolgári-individualista elfajulását" (amennyiben nem tudják „alapjától kezdve átszocializálni és valóban osztály nélküli társadalommá alakítani"), ám elutasítja azt a jelenséget, hogy „a szovjet társadalom most kialakuló új rétegeinek az (önző – L.T.) individualizmusát éppen a bürokrata-terrorista diktatura kormányzata neveli naggyá." (153. oldal) A „termidori ellenforradalom" Dannál egy hosszabb folyamatba, „a 'termidori' és 'ellentermidori' irányzatok harcának" folyamatába illeszkedik. Mint kiderül, a NEP-korszak is termidori veszedelem feltámadása „új szociális alapon" történik. (154. oldal) A legfontsoabb „termidorellenes" tényezőnek Dan a tulajdonviszonyokat tartja, hiszen „úgy az iparban, mint a mezőgazdaságban államosították az alapvető termelőeszközöket", bár Oroszországban is „bizonyos mértékben megmaradt a polgári tulajdon: mint egyes parasztbirtokok, a kolhozok egyéni hasznosításának egyre növekvő csoportja, mint kézműipari vállalakozások, satöbbiek." A tulajdonviszonyok síkján tehát a „termidori fordulat" a termelőeszközök magántulajdonába vételét jelenti. Azaz ennyiben komoly különbség van a két forradalom között, hiszen „a francia forradalomban kiírtották a feudális tulajdont, de érintetlenül hagyták a polgári tulajdont." (155. oldal) Részben ennek tudható be, hogy Szovjet–Oroszországban „a szellemi-politikai alakulásnak a folyamata egészen más viszonyok között megy végbe, mint annak idején Franciaországban. Ott lényegében már a Termidor után, a direktórium, a konzulátus és császárság alatt ment végbe ez a folyamat, olyan viszonyok között, amelyek rendkívül kedveztek az új kiváltságos osztály elkülönülésének a tömegeknek azoktól a rétegeitől, amelyekből kiemelkedtek. Oroszországban ezek az átalakulások még a 18 év után sem befejezett foradalom tartós folyamatában mennek végbe." (154. oldal)

Az új kiváltságos osztályok színre lépése azért rendíti meg Dant és általában a szociáldemokratákat, mert az „általános irányvonal" korszaka – minden visszássága ellenére – „szociális szempontból" már „a forradalmár, plebejus–osztályok győzelmének befejezése volt a forradalom előtti kiváltságos osztályok felett a forradalom vívmányainak a kihasználásáért folytatott harcokban." (Uo.) A tulajdonviszonyok esetében Dan múlt időben beszél az orosz termidori veszedelemről, minthogy utóbbi alatt a magántulajdon restaurációját érti. Az „alapvető termelőeszközöknek" a „birtoklását" (magántulajdonát – L. T.), mint a korábbi kapitalista fejlődés alapját, „az orosz 'termidoristáknak' francia elődeikkel ellentétben, még ki kellett volna harcolniok. Bizonyos körülmények között a szovjet társadalom új kiváltságos osztályainak ez a harca a termelőeszközök birtoklásáért egyáltalán nem volt kilátástalan." (155. oldal) Ennek ellenére magának az új kiváltságos osztálynak az elkülönülése elégséges indoknak tűnik Dan számára a termidori párhuzam felállításához, amihez hozzátehetjük, hogy a szociáldemokraták elutasították a társadalmilag megtermelt értékeknek az állami tulajdonon keresztüli bürokratikus tulajdonlását, a felettük való rendelkezést.

Dan szóba hozza a bonapartizmus fogalmát is, de a szovjet-orosz politikai rendszer ételmezéséhez nem támaszkodik rá, mert azt – Marx és az eredeti francia példázat nyomán – szorosan összekapcsolja a „konzervatív parcella-parasztsággal" mint társadalmi bázissal, már pedig a sztalini diktatúra támasza nyilvánvalóan nem a „szociálkonzervatív" (kistulajdonos, árutermelő) parasztság volt.

A francia forradalom történelmi tanulságait *Karl Kautsky* szintén arra használja fel, hogy nyomatékosítsa az olvasókban az osztály nélküli társadalom szocialista célkitűzése és a bolsevik forradalom eredményei között fennálló ellentmondást. (*Az egységfront körül, 1936. 3.*) „Az 1917. évi bolsevista forradalomnak csakúgy, mint az 1798. évi francia

forradalomnak nem az osztályok megszüntetése, hanem a régieknek újakkal való pótlása volt az eredménye. Akkor sem vették észre a forradalmárok, hogy a rendi kiváltságok megszüntetésével nem az általános szabadság, egyenlőség és testvériség rendszerét alapítják meg, hanem csak egy új osztálytársadalom létesülésének útját egyengetik." (109. oldal)

Valószínűleg szerkesztőségi állásfoglalást tartalmaz *„A moszkvai kivégzés hatása"* című jegyzet (*1936. 10.*), melyet aláírás nélkül jelentettek meg. Zinovjev kivégzését a névtelen szerző az egyeduralomba torkolló jakobinus terror egy fejezetéhez hasonlítja. „Az orosz Thermidor után vagyunk. A vesztőhelyre cipelt Zinovjev állítólag ezt kiáltotta: 'Dantont ölitek meg, Robespierre, követni fogsz!' Ha valóban ezt mondta, tévedett. Az orosz forradalom nemcsak Dantonon, hanem Robspierre-en is túl van. A Thermidor abban a folyamatban játszódott le, amely Lenin halála után következett be. Ebben a folyamatban nem csak az egyeduralkodó párt belső ellentételeit, hanem az októberi forradalom leglényegesebb és a valóságban igen kevéssé funkcionáló vívmányát, a szovjet demokráciát is likvidálták. Formailag is helyet adtak egy népies, demokratikusabb mezbe öltöztetett egyeduralomnak. A lázas európai fegyverkerkezésben Oroszország is előljár. Aki látó szemmel nézi a dolgokat, tisztában van vele, hogy a Szovjetunióban mindaz, ami történt, a katonai klikk uralmának előkészítését jelenti. Nem tudjuk, hogy Sztálin személyileg hogyan fogja ezt az átalakulsát végigcsinálni. Kimarad-e, valóban Robespierre sorsára jut-e, vagy pedig személyes hatalmát át tudja-e menteni az új periódusra?" (484. oldal)

A thermidori fordulat megtörténtét némileg kétségbe vonják *A. Jugow* sorai (*A szovjet gazdálkodás eredményei és kiltásai 1937. 2–3.*), azzal, hogy – Danhoz hasonlóan – Jugow is az esetleges társadalmi bázisból indul ki, ezért jövő időben fogalmaz. „Ha ... a szovjet diktatúra fenntartja edddigi manővereit, ahelyett, hogy a megígért demokratizálást végrehajtsa, szavakkal és ünnepi dekorációkkal elégszik meg, el kell, hogy pusztuljon az ellenforradalom hullámzásában és bele kell, hogy kerüljön a szociális elfajzás és átalakulás folyamatába, amelyet tulajdonképpeni fenntartó osztályainak társadalmi szétrothadása okoz. A forradalom thermidori kicsengése akkor elkerülhetetlenné válik." (90. oldal) Az orosz thermidor politikai vetületét, a bonapartista politikai szerkezet kiépülésének veszélyét azonban Jugow is érzékelteti: „A két moszkvai pör élesen mutatja, hogy a diktatúra elfajzásának folyamata hogyan vezet egy kisebbségi diktatúrától az egyes ember diktatúrájához." (Uo.)

A moszkvai perek *Historicust*[8] arra késztetik, hogy olyan történelmi egyenlőségjelet vonjon, amelyet jegyzete cime is jelez: *„Az orosz jakobinizmus" (1937. 2–3.)*" A Radek-pör, valamint Bucharin és Rykov letartóztatása bizonysága annak, hogy az orosz forradalom egy késői stádiumában átveszi a francia forradalmi jakobinizmus módszereit. Azokat a módszereket, amelyek használatától Lenin óva intette az orosz forradalmárokat. Lenin szerint az orosz forradalomnak tanulnia kell a nagy francia forradalom történetéből, nem szabad felfalnia saját fiait. Ezért az orosz forradalom hosszú ideig tartózkodik halálos ítéletektől a forradalomnak a hivatalos irányvonaltól eltérő képviselőivel szemben. A mensevikieket és a trockistákat száműzik, de nem végzik ki. Csak igen kivételes esetekben, amikor pl. a titkosrendőrség fő fészkébe hatol be Blumkin és más trockisták, szabnak ki halálos ítéleteket. Fordulópontot jelent a Kyrov-gyillkosság." „Kyrov a terror enyhítése, az orosz forradalomnak belső ellenségeivel való kibékülése mellett tör lándzsát. Különösen a forradalom ellenzéki szárnyával való megbékülés szükségét hangoztatja. Népszerűsége nőttön nő. Szembe mer szállni bizonyos kérdésekben

Sztalinnal is." Csakhogy Kirov meggyilkolásával „nem következik be a Kyrov előkészítette rendszerváltozás a belső békülés irányában, hanem kezdetét veszi a jakobinista korszak. Ettől a külföldi közvélemény úgy megrémül, Oroszország demokratikus és szocialista barátai úgy felszisszennek, hogy a Radek-pör már kénytelen enyhébb módszerekkel dolgozni, mint a Zinovjev-pör. A terror némi enyhülése azonban nem változtat azon, hogy az orosz forradalom a jakobinizmus útjára tért. Ez az út – a francia forradalom története mutatja – igen veszedelmes út." (122. oldal)

Theodor Dan már egy „politikai válság" kezdetét látja abban, hogy Sztálin perek és kivégzések sorozatán keresztül számol le az „öreg bolsevikiekkel", a „lenini korszak nagy alakjaival". (*A Szovjetunió válsága, 1937. 4.*) Dan szerint „ezek a pörök valóságos középkori 'boszorkánypörök", ahogyan azokat mindig ugyanazokkal az inkvizícióra emlékeztető módszerekkel, sőt ugyanazzal a kelléktárral folytatják le."(154. oldal) Dan azonban nem farag egyedüli bűnbakot Sztálinból. Kimutatja a „régi bolsevikiek", az utóbbi áldozatok felelősségét a „tomboló" és „akut politikai válságba" fulladó politikai harcban. „A bolsevizmus belső harcai Lenin halála után hamarosan megindultak a párt és állam fontosabb hivatalainak elfoglalásáért. Ezek a személyi harcok nyomban a diktatúra gazdasági programjáért folytatott frakcióháborúkra vezettek és végül a hatalomért való politikai harc formáját vették fel. De mindvégig jellemzője volt és marad a bolsevizmus pártharcainak, hogy kizárólag a szovjet társadalom 'felső tízezreiben' játszódtak le." (155. oldal) A „régi boslvikiek" azonban – figyelmeztet Dan – képtelennek bizonyultak fölü lemelkedni a politikai harc „klikkmódszerein", mert forradalmi-politikai múltjuk miatt csökönyösen ragaszkodtak ahhoz. (154–155. oldalak) Ezen a ponton Dan egyetértőleg idézi a „Szocialiszticseszki Vesztnik" című szociáldemokrata lap egy tizenegy évvel azelőtti számát: „A pártklikkek megsemmisítő harcából, mely a politikailag hangtalan néptömegek hátán játszódik le, csakis a bonapartizmus egyik vagy másik formája nőhet ki." (155. oldal) Ugyan Dan itt ismét nem használja a bonapartizmus fogalmát, de elég világosan fogalmaz: „a diktátor kénytelen veszélyeztetett hatalmáért való harcában ennyire megvetendő eszközöket igénybe venni, hogy valódi vagy vélt ellenségeit és ellenfeleit seregestől a vérpadra lökhesse." (Uo.)

Egy évvel korábban a névtelen cikk (A moszkvai kivégzés hatása, 1936. 10.) szerzője még bizonyosra vette, hogy a Szovjetunióban a katonai klikk uralmát készítik elő, de bizonytalan volt annak megítélésében, hogy Sztálin képes lesz-e átmenteni személye hatalmát vagy elbukik-e. A Tuhacsevszkij-per feloldani látszott utóbb e dilemmát. A tábornokok kivégzésének okát kutatva *Historicus* annak a hipotézisnek az elfogadására hajlott (*Nemzedékek harca az orosz forradalomban, 1937. 8.*), hogy „preventív" kivégzésekről van szó. „A régi gárdát akarják kiírtani s helyükre tenni olyan fiatalembereket, akik a sztálinizmus fegyelmébe nevelkedtek." „Pontos megállapítás a sűrű orosz köd miatt lehetetlen, de sok szól amellett, hogy a preventív szempont nagy szerepet játszik abban a folyamatban, amelynek lényege: a pártdiktatúrának egyéni diktatúrává való átalakulása. Nem katonai uralom, hanem egyéni diktatúra: ez az orosz bonapartizmus." (354. oldal)

Feltevését az orosz bonapartizmusról a decemberi számban már maga *Historicus* igazolja. (*Két évtized, 1937. 12.*) „Orosz szocialisták körében sokat vitatkoznak arról, hogy eljut-e és mikor az orosz forradalom a bonapartizmus állapotába. Azt hisszük, hogy ez az egész probléma látszatkérdés. Az orosz forradalom körülményei, lefolyása minden részleges hasonlóság ellenére, elüt a nagy francia forradalométól. Az orosz forradalom Robespierre-hoz némileg hasonló alakja Lenin, Bonapartéja pedig nem tábornok, hanem olyasvalaki, aki magában egyesíti a polgári és katonai diktátor vonásait (Hasonlóan érvelt

József Attila is: „... egyetlen pért kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkések parancsuralmával" – L. T.), aki nem katonából lesz polgári, hanem polgáriból egyszersmind katonai diktátor. A sztalinizmus az igazi orosz megfelelője a francia bonapartizmusnak. Az orosz forradalomnak Thermidor nélkül már megvan a maga bonapartizmusa." (531. oldal)

A Szocializmus sorsa végül úgy alakult, hogy *Mónus Illés*, a főszerkesztő élhetett utoljára a francia és orosz forradalmak egybevetésével. (*Oroszország beszélt magáról, 1938. 3.*) „Terrorhullám terrorhullámot vált föl. Az 'öreg' bolsevikiek mind egy szálig elmozdítva, felfüggesztve, száműzve, börtönbe csukva vagy kivégezve; klubjuk feloszlatva. A nagy forradalom hősei, az igazi forradalmárok, akiket az orosz forradalom történetírói glóriával a fejükön örökítettek meg az utókor számára; a glóriát, a babért most sietve, gyorsan tépik le homlokukról. 'Árulók', 'kémek', 'összeesküvők' és 'szabotálók', a történelem megörökítésére méltatlanok ők. Az iskolai tankönyvekből, a történelmi munkákból kitépik és átírják a lapokat, amelyek rájuk vonatkoztak (...) Egy tébolyult, eszét vesztett rezsim tobzódása, önkénye, érthetetlen őrültsége mindez. Csak a nagy francia forradalom története nyújt hasonló példákat. Ám senki sem hitte, hogy a huszadik században végbemenő forradalom újra eljátsza a francia forradalom szerepeit és jeleneteit. A francia forradalom idejében még nem volt proletariátus. Polgári forradalom volt a feudalizmus legyőzésére s a polgári osztály legjobbjait áldozta föl benne az egymást követő forradalmi rezsimek fölváltásával. A forradalmárok mint történelemformáló egyéniségek kerültek szembe egymással és amíg a forradalom konszolidált társadalmi renddé változott, addig egymás után falta föl azokat, akik életre hívták. Az orosz forradalom már a proletariátus kialakulásának idejében folyt le. Győzelme óta két évtized telt el. (...) És az eredmény? Ugyanazok a jelenségek ismétlődnek meg, mint a nagy francia forradalomban. Az orosz forradalom is egymás után törvényszék elé állítja előharcosait, az öreg bolseviki forradalmárokat. És akiket tegnap még magasba emelt, és felülmúlhatatlan egyéneknek, hősöknek tartott, azokat ma halálra ítéli. Sírjukra is sarat hánynak. A szovjet uralom ellenségei ők, akikkel szemben Sztálinnak kegyetlenül kell eljárni és akit ezért dicsőítenek. Nem kétségbeejtő, elszomorító ez? (...) Nem lehet igaz, hogy ezek a forradalmárok mind gazemberek lennének. A valóság inkább az, hogy a Szovjetunióban féktelenül dúl a harc a politikai vezetésért. De ebben a harcban az ellenfeleket nem szavazzák le, nem buktatják meg, hanem – kivégzik, megsemmisítik. Ezek a forradalmárok dehogy kémkedtek, csak olyan politikát tartottak megfelelőnek, amely ellenkezik az éppen uralmon levő diktátor felfogásával." (155–156. oldal)

Ideológiai diktatúra

Véleményem szerint a leglesújtóbb és megrázóbb kritika – legalábbis mai szemmel – azokat a jelenségeket tűzte tollhegyre, amelyeket a jelenkori kutatók a toltalitarizmus fogalmával próbálnak értelmezni.

Tamássi György,[9] akit a kutatók kommunistaként tartanak számon, a nemzeti kérdés bolsevik megoldásáról – enyhén szólva – nem a rokonszenv hangján ír. (*A nacionalizmus kérdéséhez. 1936. 6.*) „Ennek a nemzetiségi politikának nem önálló és öncélú nemzeti államok létesítése, hanem egy közös és egyenlő kulturális fokon és egységes ideológiai alapon álló hatalmas birodalom létesítése volt a célja. Az elmaradt, alig kulturált, vagy keleti hagyományokba ágyazott számtalan nemzetiséget először

egyenlő kulturális fokra akarták hozni, hogy sajátos társadalmi és politikai célkitűzéseik számára minden nemzetiséget saját nyelvén, saját kulturális öntudatán keresztül nyerjenek meg. Ez az út sokkal eredményesebbnek bizonyult, mintha erőszakos 'nagyorosz soviniszta' eszközökkel igyekeztek volna a nemzetiségeket elnyomni és társadalmi berendezkedésüket, hatalmi elnyomás eszközével, mint sajátosan orosz intézményeket megvalósítani. A nemzeti önrendelkezés elvének érvényesítése során ügyeltek arra, hogy minden nyelven egy és ugyanaz a hivatalos kulturális és ideológiai tartalom jusson kifejezésre. Saját ideológiájukat a legtermészetesebb és legszilárdabb talajba, a nemzeti kultúra talajába ültették el. A további fejlődés során azonban a nemzeti forma helyett oly közösségi kiélési formát igyekeznek nyújtani, amely annál átfogóbb és alkalmasabb egy hatalmas világbirodalom összes népeinek egységét, jólétét és fejlődését biztosítani. Ez az orosz példa. (...) A nacionalizmus kérdésének orosz megoldása éppen az idológiai diktatúra által és a nemzeti hagyományok teljes, vagy nagyfokú hiánya révén válhatott tipikusan és utánozhatatlanul orosz megoldássá." (273. oldal)

Németh Andor hosszas és velejéig illúzióromboló ismertetést közöl annak az André Gide-nek a könyvéről, akit a világ "a kommunisták célkitűzéseivel rokonszenvező világnagyságok nesztoraként" tartottak számon, s aki „Oroszországban tett látogatása során kiábrándult a Szovjetunióból." (*André Gide Oroszországból, 1936. 12.*) „Gide könyve szenvedélyes vádirat az ellen a rendszer ellen, amelynek kormányzati elve a megfélemlítés és az elhallgattatás." (587. oldal) „Gide döntő tapasztalata, melyre lépten-nyomon visszatér, tulajonképpen végig erről beszél, mert ezt tartja az orosz valóság legjellemzőbb tényének, – a tömegek teljes behódolása a hatalom előtt. Idézzük saját szavait: 'A Szovjetunióban egyszer s mindenkorra bele kell törődnünk abba, hogy az emberek mindenről – a világ minden dolgáról – egyféleképpen vélekednek. Egyébként már úgy vannak nevelve, hogy a kritikátlanság nem esik nehezükre, természetesnek találják, észre sem veszik. Nem hinném, hogy képmutatásból alkalmazkodnak egymáshoz. (...) A 'Pravda' nap mint nap közli velük, mit kell tudni, gondolni, elhinni. Nincs tovább. Ha az ember beszélget egy orosszal, annyi mintha valamennyi orosszal beszélt volna. Nem mintha parancsszóra volnának valamennyien egy véleménye, de olyanok a körülmények körülöttük, hogy nem különbözhetnek egymástól. Hiszen zsenge gyermekkoruktól gyúrják, fargják őket (...) Nem lévén más összehasonlítási alapjuk, mint a vígasztalan közelmúlt, mohón kapnak mindenen, amihez hozzájutnak. Csak meg kell győnzi a népeket, hogy helyzetük a lehető legjobb, aminél legfeljebb még jobb lehet. El kell hitetni velük, hogy másutt még nagyobb a nyomor. Ezt viszont csak úgy lehet elérni, ha hermetikusan elzárják őket a külvilágtól, a külföldtől. Ez a magyarázata annak, hogy azonos életviszonyok között, sőt azon mélyen alul, az orosz munkás boldogabbnak tartja magát, s tényleg boldogabb, összehasonlíthatatlanul boldogabb, mint a francia munkás. Boldogsága reménykedésen, bizalmon és tudatlanságon alapul'." (588–589. oldalak) „A véleményszabadság teljes hiánya – írja a recenzens –, oly mértékben való hiánya, hogy a tőle megfosztottak már nem is érzik hiánynak: ez az a szimptoma, amely Gide-et oroszországi útján a legjobban meglepte és nyugtalanította. A léleknek ezt az eligénytelenedését és elaljasodását a kíméletlen diktatúrának tudja be, mint ahogy nem is tulajdonítható egyébnek. 'Az ellenzéket kiírtani, vagy annak kialakulását megakadályozni felettébb veszedelmes dolog és mással, mint erőszakkal el sem érhető. A kormányzat szempontjából természetesen felettébb kényelmes, ha az állam minden egyes polgára egyformán gondolkozik. De kultúrnépnek nevezhető-e az a nép, amelynek polgárai ilyen igénytelenek? Nem." (590. oldal)

Vörös fasizmus

A totalitárius jelenségek kritikájához viszonyítva a bolsevizmus és fasizmus azonosítása, ill. rokon jellegének hangoztatása – a korabeli értékrendet tekintve – még erőteljesebb vádat jelentett. A lényegre tapintott rá *József Attila* azzal (*A szocializmus bölcselete, 1934. 8.*), hogy a „közösségi elv" deformálódásában lelte meg a közös nevezőt. „A fasizmusok meg éppenséggel a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el. Bizonyára rákényszerülnek erre. A közösségi elvet állítják előtérbe, csak éppen nem a társadalmi eredetű emberiség közösségi elvét, hanem az elvont, korlátokat szabó, korlátolt 'nemzeti', 'faji', 'állami' stb. közösség elvét. Tehát a közösség elve, ha torz formában is, de kísért már azoknak a rétegeknek az öntudatában, amelyeket eddig – látszólag – az egyéniség elve vezérelt. Ez a közösségre törő öntudat tagadhatatlanul zavaros. (...) A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának a tüneménye. És tovább terjeszti a zavart elméleti téren, ahogy politikai tevékenységével is az ellenkezőjét éri el annak, amit akart, tudniillik a fasiszta szervezkedéseket indítja útnak." (348. oldal)

Mónus Illés véleménye az (*Diktatúra és terror, 1935. 2.*), hogy ha a proletariátus uralma alatt – értsd: Szovjet–Oroszországban – „tépik széjjel a szabadságnak, jognak és az élet szentségének erkölcsi törvényeit", akkor az a rendszer ugyanúgy „elveszti erkölcsi alapját", mint a polgári társadalom, ha „lábbal tiporja saját alapelveit": „a fasizmus karjaiba veti magát, felrúgja a jogot, szabadságot és nem kíméli az emberi életet sem." (84. oldal)

Karl Kautsky a bolsevik és fasiszta lelkület azonosságait emeli ki. (*Az egységfront körül, 1936. 2.*) „Azóta felnőtt egy olyan nemzedék, amely megveti a józan észt és a tudományt és esküszik a kíméletlen győzelmi akarattól vezetett *ököl* mindenhatóságára. Ebből a lelki alkatból származik úgy a bolsevizmus, mint a fasizmus. Az ellene való fellépés a marxisták legfontosabb feladata." (61. odlal) „De Sztalin nemcsak, hogy eltűri *ezt* az istenítést, (a személyi kultuszt – L. T.), hanem rosszul járna az, aki arra a bátorságra vetemednék, hogy ezt az istenítést Oroszországban bírálja. Szolgalelkű lakájok *ököl*-istenítése minden diktatúra szükségképpeni következménye." (65. oldal)

A Mónus Illés főszerkesztői korszakában megjelentetett írások közül kiemelkedik bírálatának végtelenül erélyes tartalma miatt az olasz antifaszta író, *Ignazio Silone* levele. (*Levél Moszkvába, 1936. 10.*) A moszkvai Das Wort című folyóirathoz írt nyílt levelében Silone részletesen ecseteli, hogy miért utasítja vissza a szovjet lap szolidaritását az ő antifasiszta tevékenységével. „Miután azonban Önök azzal, ami ma Oroszországban történik, szolidárisok ... miféle értéke van akkor a fasiszta rendőrség és a fasiszta bíróságok elleni minden tiltakozásuknak? (...) Miféle erkölcsi értéke van annak az úgynevezettt humanizmusnak, amelyet képviselnek?" (485. oldal) „Valójában az a meggyőződésem ..., hogy nem annyira és nem elsősorban anyagi eszközökre van szükségü nk, hogy a fasizmus ellen vértezettek legyünk. Sem fegyver nem kell, sem nagy bü rokratikus apparátus. Amire szükségünk van, az az életnek és az embereknek egy más szemlélési módja. Enélkül, 'az élet és ember más szemlélési módja' nélkül mi is fasisztákká válnánk, barátaim, tudniillik – vörös fasisztákká. Nos, amit Önöknek kifejezetten ki kellett, hogy jelentsek, ez az, hogy tiltakozom az ellen, hogy fasisztává legyek – még ha a fasisztát vörös színnel mázolják is be." (487. oldal)

Ignazio Silone levelének fényében a Szocializmus irányvonalának és hangvételének megváltozására mi sem lehet csattanósabb cáfolat, mint *Mónus Illés* főszerkesztő állásfoglalása, amelyben az olasz író érvei köszönnek vissza. (*Oroszország*

beszélt magáról, 1938. 3., 156. oldal) "Mindent összefoglalva: a szocialisták feladata tiltakozni az ellen és felháborodni azon, ami Oroszországban történik, aminek romboló, katasztrófális hatása van a világ szocialista mozgalmára. Még borzalmasabb ez a hatás azokban az országokban, hol a fasizmus is a nyers erőszakot teszi meg uralmának alapjává. Hogyan lehessen tiltakozni a fasizmus gyilkosságai ellen, ha nem tiltakozunk a szovjet gyilkosságai ellen? A gyilkosság mindig gyilkosság, az erőszak erőszak marad, a becstelenség becstelenség, akármilyen színben és akármilyen táborban követik is el."

Mónust azonban nem csak a morális felháborodás vezérli. Hasonlóságot vél felfedezni a fasiszta és a bolsevik érdekképviselet működési elve között is. (A jobboldal válsága. 1938. 5.) „A németországi érdekképviseletek vagy a volt ausztriai hivatásrendek csak addig töltik be szerepüket, amíg csak üres keretek és semmibe nem szólhatnak bele, szerepet nem vihetnek, mert másként összeütközésbe kerülnek az állami akaratot képviselő és hatalmat birtokló diktatúrával. A végrehajtó hatalom maga teremti meg a kereteket és mindig vigyáz arra, nehogy ezek a keretek belső tartalommal, erővel telitődjenek. Így járt az orosz diktatúra is." (212. oldal)

Kizsákmányolás, nyomor, diktatúra, fasizmus – egy új Babilon épül. Ez a summázata annak, ahogy a Szocializmus szerzői a szovjet–orosz bolsevizmust értékelték. Ítéletük a mai ember szemével nézve nehezen érthető, szinte paradox, hiszen a marxi gondolatrendszerbe, a 19. századi szocialista tanokba ágyazódik. Márpedig közelmúltunk történései, egy közel hetvenéves rendszer történelmi bukása olyan ideológiai szituációt teremtett, amelyben egy marxista irányultságú, ám de antibolsevik társadalomszemlélet az ún. marxizmus-leninizmus uralma után értelmezhetetlen. Ezt azért kell hangsúlyoznom, mert a mindenkori jelen történelmi közgondolkodása mindig rányomja bélyegét, a témaválasztástól kezdve az objektivitásra törekvésig, a múltban néző történettudomány tevékenységére és kutatási eredményeire – kiváltképp az ideológia történetére.

Jegyzetek

A dolgozat címe Buchinger Manó szavait idézi: „Szociáldemokraták, marxisták... soha nem gondolhattak arra, hogy akadnak majd 'szocialisták', akik pontosan a háborús összeomlásnak ezt a véres fertőzött konjuktúráját fogják megragadni, hogy éppen ezen a talajon építsenek újkori Bábelt, s hogy a véres gúnyt teljessé téve, ezt nevezzék majd el a szocializmus végcéljának." (A munkásosztály nemzetközi egysége. Szocializmus, 1922. 4. 153. oldal)

Dolgozatom talán bizonyítja, hogy a szocialista eszmék és a „létező szocializmus" uralkodó ideológiáinak kutatóira még komoly feladat hárul: megtisztítani az „aktuális múlt" tényeit az utókor porától – sine ira et studio.

1. Példa erre Molnár Gusztáv „Marxizmus és totalitarizmus" című tanulmánya, amely éppen a Századvég című folyóirat tematikus, a szociáldemokráciával foglalkozó számában jelent meg (1990. 1.). Az utóbbi idők egyik legszínvonalasabb marxológiai elemzésében Molnár megállapítja, hogy „a tradícionális totalitástól a 'kapitalizmuson' keresztül a totalitarizmushoz, a tudatosan teljessé tett hatalomhoz vezető objektív dialektika, az egyneműség dialektikája tette lehetővé a Marx és Lenin közötti *folyamatosságot*, a Lenintől Sztálinhoz és Maohoz vezető utat keleten, és ugyanez tette és teszi alkalmatlanná a marxizmust, valamint keleti *továbbfejlesztett*, explicizált *változatait* arra, hogy történelmi szerepet tölthessenek be nyugaton is." (33. oldal) Molnár fejtegetése több ponton is megkérdőjelezhető (az i-re sem tette fel a pontot: nem találjuk Pol Pot nevét), például azzal is, hogy teljes mértékben figyelmen kívül hagyja – többek között – az antileninista, de ugyanakkor szinte megrögzött marxista szociáldemokraták *empirikus azonosságtudatát*. Vagyis kérdés, hogy a Marxtól Maoig levezetett *kontinuitás* mennyiben az elmező *interpretációs önkényének* terméke, amely a szociáldemokraták marxista politikai azonosságtudatát esetleg maga is hamis tudatként értelmezné.

2. Lásd Varsányi Erika: A Szocializmus című folyóirat 1922-1929 között. Tudományos szocializmus füzetek. 31., 1975. Véleményem szerint a szerző azon meghatározása, miszerint „a szociáldemokrata ideológia ... számos vonatkozásban ellenségesen állt szemben a kommunista eszmeiséggel" (84. oldal), még valóságos alapon nyugszik, de az olyan kitételek, hogy „nem egy esetben a baloldal (kommunista ideológia, Szovjetunió stb.) elleni harc jellemzi a folyóirat egészének arculatát a vizsgált időszakban" (Uo.), illetve hogy „szovjet ellenes elvi állásfoglalás" is fellelhetők a lapban (80. oldal), jelzi, hogy az elfogult és pártos történetszemlélet miért mellőzte a bolsevizmus szociáldemokrata megítélését.

   „A folyóiratban vannak olyan lényeges problémakörök – jegyzi meg Varsányi –, amelyeknek a feldolgozása további kutatást igényelne és külön dolgozat tárgyát képezhetné, ilyenek pl.: Magyarországi Szociáldemokrata Párt belső problémáiról, programjairól vagy a nemzetközi munkásmozgalomról, a külföldi munkáspártok tevékenységének értékeléséről szóló cikkek, tanulmányok elemzése" (6. oldal). A bolsevizmus tehát elsikkad, feloldódik a „munkásmozgalom" igen széles témakörében, ami a vélt baloldal- és szovjetellenes vonzatai miatt tulajdonképpen érthető.

3. Benedek Emma tanulmányának (Elméleti-politikai írások a Szocializmus 1935–1938. évfolyamaiban. Tudományos szocializmus füzetek. 27., 1974./III. fejezete: „A Szociáldemokrata politikusok a Szovjetunióról." A fejezet s vele a szerző érdeme, hogy viszonylag sokat idéz a bolsevizmust támadó írásokból, sőt leírja: „A *Szovjetuniót*, a világ első szocialista államát éppen olyan 'diktaturás államnak' tekintették, mint a fasiszta államokat" (81. oldal). A dolgozatra azonban rányomja bélyegét, hogy Benedek mélyen beleágyazza a citátumokat a maga erősen ideologikus értékelésébe, amelynek két pólusa a „rágalmazó", „gyalázkodó" és „szovjetellenes", illetve a „tárgyilagosnak tűnő" hangnem érzékeltetése. Jellemző, hogy a 75. oldalon azt írja, hogy Tehodor Dan „reményt vesztve reménykedik egy belső, *ellenforradalmi* fordulatban", a 76. oldalon viszont azt olvashatjuk, hogy Dan szerint a leninizmus elleni harcban a szociáldemokrácia „természetesen nem vehet igénybe olyan eszközöket, amelyek az *ellenforradalomat* segítik hatalomra": Továbbá: „A sztálini személyi kultusz és törvénytelenségek elleni harc nem a leninizmus elleni, hanem éppen a lenini tanítások érvényesítéséért folyó harc alapján hozhatott volna sikert, mert ezek a torz jelenségek ... nem a leninizmusból, hanem a leninizmus megsértéséből fakadtak" – veti az antileninista Dan szemére a szerző... Az alábbi idézethez pedig nem szükségeltetik kommentár: „Maga Mónus ... Danra hivatkozva azt írta, hogy Németországhoz, Olaszországhoz, Ausztriához hasonlóan a Szovjetunióban is szükség van a munkások, parasztok, az ifjúság és az értelmiség összefogására, népfrontjára, hogy megvédelmezhessék a forradalom vívmányait és megszabják a jövő fejlődés útját. Népfront a Szovjetunióban – lényegében felhívás a szovjet kormány megdöntésére. Mi más ez, ha nem beavatkozás a Szovjetunió belügyeibe?" (81–82. oldal)

   Fel kell hívnom ezzel szemben a figyelmet Dr. Solt Katalin és Dr. Szigeti Endre – hivatkozásokban nem említett – tanulmányára (Politikai gazdaságtan és szociáldemokrácia Magyarországon 1890–1945. Politikai gazdaságtan füzetek. 36., 1982.), mely „A szovjet gazdaság építése" című fejezetében a szerzők szükségét érzik, hogy „néhány szót" szóljanak „előljáróban" a „szociáldemokrácia és a Szovjetunió, illetve a szovjet és más országbeli kommunisták viszonyáról, a szociáldemokratáknak és kommunistáknak a Szovjetunióval kapcsolatos álláspontjáról" (161. oldal).

4. Szocializmus 1906–1938. Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából. Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Jemnitz János és Schlett István. Kossuth Könyvkiadó, 1984., Szűcs László: Válogatás a Szocializmus c. folyóirat első két korszakából. Párttörténeti Közlemények, 1985/3.

5. Lásd Karl Kautsky: Az egységfront körül. Szocializmus, 1936. 2. és 1936. 3.
   Mónus Illés úgy ítélte meg, hogy Otto Bauer „a gyakorlati és elméleti tudást szerencsésen egyesítette magában", viszont Mónus Karl Kautskyval, értett egyet: „Ő volt az, aki legelőször szállt szembe a diktatúra minden gondolatával és törekvésével. Az orosz diktatúra bírálata őt igazolja!" (Karl Kautsky, 1938. 9–10., 419. oldal)

6. Eredeti nevén: Faragó László

7. Eredeti nevén: Rónai Zoltán

8. Eredeti nevén: Rónai Zoltán

9. Más néven: Wágner György

Tibor Löffler: A New Babel is Erected (Bolshevism and social democracy. Contribution to the history of the periodical „Szocializmus", 1934–1938.)

The study introduces the concept of Bolshevism in the social democrats' periodical „Szocializmus" between 1934 and 1938.

It is still a dominating aspect that the Bolshevik–Communist movement and the „left-wing" (pro-communist) social democrat tendencies are the inheritors of Marx's ideas. This interpretation lacks the views of certain social democrats who had been consequently opposing bolshevism, still considering themselves the followers of Marx. The periodical „Szocializmus" assumed this latter point of view, too.

The author of the study reconstructs and shows the image of Bolshevism represented by the periodical. The reconstruction has been due for a long time, but the criticism of Bolshevism from a social democrat point of view had been qualified as a political taboo for decades. There are some further motives to investigate this topic. In certain opinions the anti-communist line of the periodical changed when Illés Mónus had become the chief editor in 1934. This theory presumes that the concept of Bolshevism in the periodical had been altered ("more realistic"), but lacks evidence. It simply presumes that regarding the increasing danger of Fascism, the unity of „democratic powers" (including Communists) was needed, therefore the Bolshevik movement and the Soviet system had been qualified as democratic automatically. The author of the essay analyses and demonstrates in detail the articles on bolshevism written after 1934. The altering of line is disproves this way.

The concept of Bolshevism is demonstrated in seven points: 1. Marxism and Leninism (Leninism has nothing to do with Marx, because Lenin is an inheritor of Blanquism and Bakuninism); 2. The discrediting of socialism (Disregarding the sacredness of human life, law, freedom, morals.); 3. Utopism of the Bolshevik movement (The Bolshevik movement is anachronistic because it falls back to the pre-Marx time utopism.); 4. Class-structure in the Soviet system (The reign of a new aristocracy instead of a classless society.); 5. Russian Jacobinism. (The Bolshevik revolution and the jacobinist dictatorship are collateral: terror, Thermidor change, Bonapartism.); 6. The marks of totalitarism in bolshevism (Dictatorship in ideology and its results: Lack of criticism, uniform thinking, plainnes and vileness of the soul.); 7. Bolshevism and Fascism. („Red Fascism": detestation of common sense and sciences, idealizing of fist law and terror, the base of might is the simple force.)

The periodical often refers to Karl Kautsky and to Theodor Dan – several articles of theirs are published here. On the other hand, articles critizing Otto Bauer can be read. Bauer is presented as a sympathyzer of the Bolsheviks and who is tolerant with them. Szocializmus regularly publishe statements of famous persons, e. g. covers the disillusioning of André Gide, and the periodical publishes the letter of the anti-Fascist Ignazio Silone in which the Italian writer accuses the Soviet regime of Fascism.

ZILAHI TIBOR:

A SZOVJET-JUGOSZLÁV KONFLIKTUS BALKÁNI ELŐZMÉNYEI

Dolgozatom a tervezett balkáni föderációval, a jugoszláv-bolgár és a jugoszláv-szovjet viszonnyal foglalkozik, annak mélyebb okait és mozgásterét kutatja. A téma a nemzetközi szakirodalomban, a magyarországihoz hasonlóan, alig feldolgozott, mivel a kutatható anyagok köre rendkívül szűk. Levéltári anyagok híján így kénytelen a kutató a jugoszláv, a bolgár és más történetírók adatait felhasználni, miként fontos forrásul szolgáltak az adott időszakban megjelent különböző forráskiadványok, sajtótermékek, valamint a korra vonatkozó visszaemlékezések is.

Bár kevés feldolgozója akadt mindeddig a balkáni föderáció kérdésének, hatásának a jugoszláv–szovjet, jugoszláv–bolgár, jugoszláv–albán viszonyra – később a jugoszláv vezetők más irányú kapcsolataira is – értelmezése mégis igen sokszínű. A jugoszláv történetírás eddig megjelent művei (benne *V. Dedijer*nek, a *Titó*hoz közel álló történésznek a könyvei) úgy prezentálják a kérdéskört, miszerint a Szovjetunió már régóta készült a Jugoszláviával történő leszámolásra, s erre az ürügyet a balkáni föderáció elutasítása jelentette, mivel a balkáni föderáció célja Jugoszlávia függetlenségének megtörése, a sztálinistább Bulgáriával történő összeházasítás volt, s így akarta Sztálin az önálló fejlődés elvét valló *Titót* és társait a szovjet modell elfogadására kényszeríteni. Ez az elképzelés sok valós elemet tartalmaz, ennek ellenére túlságosan is egyoldalú.

A bolgár történetírás óvatosabban fogalmaz, s máshová helyezi a hangsúlyokat. A bolgár vélemények a föderációs álláspontot védelmezve, annak meghiúsulását illetően a jugoszláv felelősséget hangoztatva, nem veszik figyelembe a föderációs elképzelések megvalósulásának tényleges nehézségeit, Macedóniával kapcsolatos csalódásaikat hangsúlyozzák.

A szovjet történetírás a legutóbbi időkig hallgatott a föderációról, és a jugoszláv–szovjet viszony megromlásával kapcsolatban is csak a legutolsó időben jelentek meg új felfogásban írt művek, cikkek, amelyek Sztálin felelősségét emelik ki az eseményekben.

Írásom e kérdés(ek)re nem kíván végleges választ adni. Néhány problémát vet fel csupán, s válaszokat keres azokra, mely válaszok valószínűleg újabb kérdéseket vetnek fel. Ennek megfelelően írásomban megpróbálom az eseményeket összefoglalni, a balkáni föderációs terveket megvizsgálni és azokat az európai politikai viszonyokba és a szovjet–jugoszláv kapcsolatok tágabb kereteibe illeszteni.

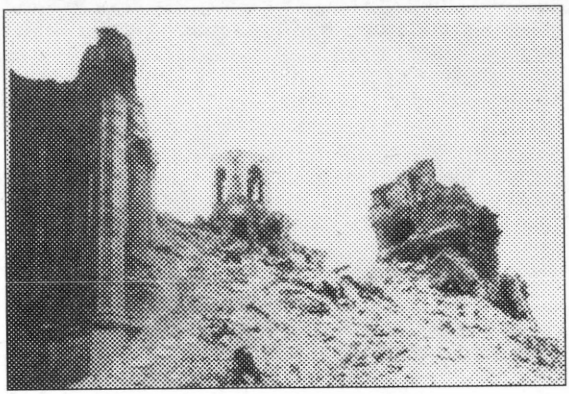
II.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

III.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

I. A balkáni országok jövőjének kérdése a II. világháború után és a föderációs elképzelések

Bulgária és Jugoszlávia viszonylatában a közös szláv eredet és testvériség hangsúlyozásának a XIX. századra visszanyúló előzményei vannak. Minthogy a délszláv föderáció eszméjének kialakítása ezen népek szociáldemokratáihoz kapcsolható, így a gondolat nem volt idegen a baloldal körében. A II. világháború után a két állam azonos politikai–társadalmi berendezkedése, a népi demokrácia gyors és erőteljes kiépítése még valószínűbbé tette a két, amúgy is sokban hasonlatos, szláv többségű ország egyesülésének esélyét. Ekkor ugyanis mindkét országban a baloldali tradíciókon nevelkedett kommunisták kezébe került a hatalom. A föderáció aktualitását még csak növelte a térség egyik legélesebb nemzetiségi problémájának, a macedón kérdésnek a jelenléte. Az elképzelések szerint a kommunista vezetésű országok föderációja – felfegyverezve a lenini nemzetiségi politika téziseivel – elérhető közelségbe hozhatta volna ennek a súlyos, a két ország történetében állandó konfliktusforrást jelentő kérdéskörnek a megoldását. A kommunista vezetők lelkesedését azonban hamar lehűtötte a külpolitikai realitásokkal és a múlt rendszerek örökségével terhes diplomácia, s idővel kiderült, hogy a föderáció nem lehet kizárólag a két ország közös ügye. A térség jövőjét ugyanis meghatározó erejű geopolitikai érdekek befolyásolták.

Az általános és Németország elleni katonai együttműködésről kötött craiovai jugoszláv–bolgár egyezmény (1944. október 5.) után a következő jelentősebb eseményt a két ország kapcsolatában *Edvard Kardelj* 1944. december 22–24-i szófiai tárgyalásai jelentették, ahol a föderáció vagy konföderáció megvalósításának lehetőségeit vizsgálták meg a felek. A tervek szerint a két ország föderációban vagy konföderációban történő egyesítéséről szóló szerződést 1945-ig alá kellett volna írni. Erre azonban nem került sor, mivel a jugoszláv és bolgár megbízottak nem találtak olyan megoldást, amely mindkét félnek megfelelt volna. Habár a két kormány előzetesen elutasította a nagyszerb illetve a nagybolgár sovinizmust, a tárgyalásokat a különböző történeti és más érvek összecsapása – *Bibó Istvánt* idézve –, területi és államszervezési viták „nyomorúsága" jellemezte. A két küldöttség összesen 8 tervezetet vizsgált meg. Már az előkészítő tárgyalások során is voltak nézetkülönbségek, amennyiben a bolgárok egy „védelmi szövetséget", illetve egy „kölcsönös segélynyújtási paktumot" szorgalmaztak, míg a *Kardelj*-vezette jugoszlávok az egyesülés felé első lépést jelentő szorosabb szövetséget javasoltak. Végül a jugoszláv elképzelés került előtérbe, annak rögzítésével, hogy a kölcsönös segélynyújtási paktum legfeljebb csak a kiindulópont lehet.

Az 1945 januárjában folytatott tárgyalásokon már az első tervezetek is nagy szemléletbeli különbségeket mutattak. A jugoszláv tervezet 1. és 3. cikkelye a következőképp szólt:

„1. A Demokratikus Föderatív Jugoszlávia és Bulgária egységes szövetségi államban egyesül, amely ez idő szerint hét szövetségi részből fog állni, és pedig: Bulgáriából, Szerbiából, Horvátországból, Szlovéniából, Macedóniából, Crna Gorából, Bosznia-Hercegovinából –, amelyeknek közös népképviseletük és közös szövetségi kormányuk lesz, és amelyek egységes vámterületet alkotnak.

3. Közös bolgár–jugoszláv bizottság alakul Belgrád székhellyel „Délszláv Egyesülési Bizottság" néven, azzal a feladattal, hogy kidolgozza a közös szövetségi állam alkotmánytervezetét. E bizottság tagjai Bulgária és a Demokratikus Föderatív Jugoszlávia hat szövetségi részének képviselői lesznek, akiket kormányuk nevez ki."

A bolgár tervezet ezzel szemben a következő elképzeléseket tartalmazta:

„1. Bulgária és Jugoszlávia kormányai kijelentik, hogy hozzálátnak a délszláv népek egyesítéséhez, közös szövetségi alapon megszervezett állam alapításával, amelynek neve „Délszlávok Föderációja" lesz, közös népképviselettel, közös belügy- és külügyminisztériumokkal és más közös intézményekkel, amelyeket a „Délszlávok föderációjának" e szerződés következményeként és végérvényes megvalósításaként kidolgozandó közös alkotmánya határoz meg véglegesen.

2. E föderáció megvalósításának kezdeteként működésbe lép a szövetség speciális közös szerve – a „Délszláv Népek Egyesülésének Ideiglenes Tanácsa" –, amelynek székhelye Belgrád városa lesz. A tanács paritásos elvek alapján alakul meg a két kormány képviselőiből..."[1]

A bolgárok elképzelése tehát egy dualisztikus államot feltételezett, egyik tagjaként Bulgáriával, a másik oldalon a titói Jugoszláviával, míg a jugoszlávok 7 egyenjogú állam föderációját akarták létrehozni. Érvelésük szerint szinte mindegyik tagköztársaságnak volt önálló államisága a történelem során, így ezen az alapon Bulgária nem követelhet magának kivételezettséget.

A másik fő vitapont a macedónok egyesítését tartalmazta. A lenini önrendelkezés közösen elfogadott elvét mindkét fél a saját érdekeihez igazította. A bolgárok úgy képzelték el a helyes megoldást, hogy egyfajta területcsereként Pirin–Macedóniát hozzá lehetne csatolni a Macedón Népköztársasághoz, másrészt a tisztán bolgárlakta nyugati bolgár területeket visszaadni a Bolgár Népköztársaságnak. Ezeket a változtatásokat azonban a bolgár vezetők csakis a bolgár-jugoszláv föderáció megvalósítása esetén tartották végrehajthatónak.[2] A jugoszláv álláspont szerint Macedónia I. világháború utáni felosztása a három imperialista hatalom között (a harmadik rész, Égei-Macedónia, Görögország része lett) felülvizsgálandó, s meg kell adni a lenini önrendelkezés jogát a macedón népnek, amellyel az egyesülhet a Macedón Népköztársasággal – Jugoszlávia keretein belül![3] Ezeknek az érveknek a tárgyalások ideje alatti nyílt hangoztatásáról nincs tudomásunk, viszont az 1948 utáni viták érveiből a gondolatmenetek rekonstruálhatók.

A föderációs tárgyalásokon a felek alapvető kérdésekben nem voltak hajlandók tudomásul venni egymás szempontjait, bár a tárgyalások mutattak bizonyos kérdésekben előrehaladást. Ráadásul egy harmadik tényezőt teljesen negligálni akartak azzal, hogy a tárgyalások titokban folytak. Ez a tényező a nyugati nagyhatalmak álláspontja volt, mely nem támogatta a délszláv föderáció létrehozását. Az amerikaiak attól féltek, hogy egy Jugoszlávián belüli autonóm Macedónia kiszakíthatja Görögországból Nyugat-Trákiát és Szalonikit. Az angol kormány pedig – *Kocsa Popovics* szófiai jugoszláv nagykövet jelentése szerint – kategorikusan közölte a bolgár kormánnyal, hogy egy, csak Jugoszlávia és Bulgária közti föderációt nem helyeselnek, egyetértenének viszont egy olyan föderációval, amely magába foglalná Albániát, Görögországot és Törökországot

is. Egyúttal az angolok is a leghatározottabban ellenezték, hogy a macedónok és bolgárok törekvései szerint a macedónok egyesüljenek a görögországi macedónokkal Jugoszlávia keretein belül. Ez viszont rövid távon az elképzelések meghiúsulását kellett, hogy eredményezze. A jaltai konferencián Nagy-Britannia jelezte, hogy nem ért egyet azzal, hogy Bulgáriával – mint a második világháborúban vesztes, a békét még alá nem írt, tehát el nem ismert országgal – bárki is a békeszerződések rendezése előtt államközi szerződést kössön. Másrészt *Mosa Pijade* 1945 január végi moszkvai tárgyalásain a felek leszögezték, hogy a helyzet egyelőre „nem érett meg" a föderáció megvalósítására. Sztálin mindenesetre ekkor még senkit sem vádolt azzal, hogy nem egyezteti terveit a Szovjetunióval. A legközelebbi tárgyalásokra Jugoszlávia és Bulgária között 1947. július 30. és augusztus 1. között került sor a szlovéniai Bledben, ahol a helyzetet úgy értékelték, hogy a föderáció fokozatos fejlesztéssel érhető el, igaz, az alapkérdésben – kéttagú vagy héttagú föderáció – ezúttal sem jutott dűlőre a két vezetés. A bolgár pártvezetés egyébként a föderáció és a jugoszlávok iránti maximális bizalom kérdésében közelről sem volt egységes. A föderációt és a jugoszláv kapcsolatokat támogató szárny élén *Georgi Dimitrov* állt, míg az ellentábor legprominensebb alakja a később jugoszláv barátsággal vádolt, koncepciós perben kivégzett *Trajcso Kosztov* volt. A föderációpártiak a macedón kérdés megoldását remélték a szövetség létrehozásától, ami a 2. Balkán-háború óta ütközési pontot jelentett a két állam között. Jelentőséget tulajdonítottak annak a szempontnak is, mely szerint a föderáció megteremtésével lehetővé válik a délszláv népek egyesülése, melyből korábban a bolgárok kimaradtak; úgy vélték, a két, hasonló célokkal és politikai irányítással rendelkező ország az előtte álló feladatokat együtt könnyebben oldhatja meg. Emellett döntő volt az a tény, hogy Sztálin is támogatta a föderációt. Kosztov ezzel szemben a két ország történelmi hagyományainak különbségeivel, a délszláv népek gondolkodásában megfigyelhető eltérésekkel indokolta föderációellenes álláspontját.

Sajátos helyzet jellemezte a jugoszláv-albán viszonyt is. Albánia volt az egyetlen délkelet-európai ország – Görögország kivételével –, ahová a szovjet Vörös Hadsereg nem vonult be: az ország felszabadulását a jugoszláv hadseregnek és saját partizánmozgalmának köszönhette. Minthogy Albánia ekkor is Európa legfejletlenebb országa volt, Jugoszlávia vállalkozott vele szemben egy hasonló paternalista szerepre, mint amilyet Kelet-Európa más országaiban – így Jugoszláviában is – a Szovjetunió folytatott. A jugoszláv vezetés először maga sem volt biztos benne, hogy Albánia önálló országgá válik, netán Jugoszláviával, esetleg Jugoszláviával és Bulgáriával föderációba lép. A föderációs megoldás az elképzelések szerint itt is megnyugtatóan rendezhette volna egy nemzetiség – a koszovói albánok – jövőjét. Az új, titói Jugoszlávia megteremtésekor volt ugyan szó a koszovói albánok önrendelkezési jogának figyelembevételéről, ehelyett azonban az albán többségű terület a Szerb Köztársaság része lett, a jugoszláv kormány pedig a probléma távlati megoldását a jugoszláv-albán föderáció keretein belül képzelte el. Ennek ellenére a két ország között szoros együttműködés alakult ki: 1946. július 1-én gazdasági együttműködési szerződést írtak alá Belgrádban, majd ezt követően Tiranában 1946. július 9-én kötötték meg a két ország közötti barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. A gazdasági együttműködési szerződés értelmében albán-jugoszláv vegyes vállalatokat

alakítottak, jugoszláv szakértőket küldtek Albániába, sőt a későbbiekben, valószínűleg az albán kormány kérésére, katonai egységeket küldtek a görög-albán határ biztosítására. A jugoszláv vezetés körében egyre általánosabbá vált az a nézet, hogy Jugoszláviának és Albániának egyesülnie kell, ezzel is megelőzve azt a lehetőséget, hogy Albániát más országok – például a II. világháború előtt és alatt Olaszország – jugoszlávellenes vagy a balkáni vezető szerepre törő céljaikra használhassák fel. Az albán vezetés azonban Jugoszlávia kérdésében közel sem volt ilyen egységes. A jugoszlávbarát vonalat *Kocsi Dzodze,* míg a Jugoszláviával szemben nagyobb távolságot tartó szárnyat *Enver Hodzsa* vezette. A későbbiekben Albánia kérdésének megítélése a szovjet–jugoszláv konfliktus egyik okává vált.

Az előzmények vizsgálatakor kiemelten kell foglalkoznunk a II. világháború utáni szovjet–jugoszláv viszonnyal, hiszen a dolgozat célja a két ország közötti konfrontáció előzményeinek a vizsgálata. A szovjet vezetés és a *Tito* irányította felszabadító erők viszonya fokozatos közeledést mutatott, de így is akadt néhány olyan probléma, ami folyamatosan kisebb vitákhoz vezetett a két fél között. Az ottani felszabadító háborút egyedül kézben tartó AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) nem kívánt sem az emigrációba menekült *Péter* királlyal, sem a londoni emigránsokkal tárgyalni. Ezen a ponton a vélemények eltértek egymástól: az AVNOJ, hivatkozva az otthon betöltött kizárólagos funkciójára, azt a jogot kívánta magának vindikálni, hogy a felszabadítás után is ő legyen a hatalom egyetlen letéteményese. Ezzel egyidejűleg elvárta és meg is kapta a nagyhatalmak katonai és ellátásbeli segítségét háborújának sikeres megvívásához, amit a maga részéről a közös ellenség elleni harcból következően magától értetődőnek és semmiféle kötelezettséggel nem járónak tekintett. Ezzel szemben az antifasiszta koalíció nagyhatalmai azt kívánták, hogy *Tito* nyújtson baráti jobbot az összes, a németekkel nem kollaboráló, azaz nem kompromittálódott politikai erőnek, így a londoni emigránsoknak is, akiket *dr. Subasics* vezetett; hozzanak létre egy ideiglenes parlamentet, valamint az AVNOJ által hozott törvényeket később alkotmányozó nemzetgyűlés erősítse meg.[4] Ezzel Sztálin is egyetértett, ami viszont meglepte Titót és társait. Ettől függetlenül baráti együttműködés jellemezte a II. világháború végén és ezután is a szovjet–jugoszláv viszonyt. Elveiket tekintve a jugoszlávok éppúgy kommunisták voltak, mint a szovjetek, s Jugoszlávia fejlődésének további lehetséges útját csakis a Szovjetunióval fenntartott baráti viszony folytatásában látták. Hitük a Szovjetunióban és Sztálinban éppoly erős volt, mint bármely másik kommunista párté, így bár kaptak róla hírt, elképzelhetetlennek, politikai blöffnek tekintették az érdekszférák felosztásáról szóló híreket.[5] Bár voltak bizonyos fenntartásaik a Vörös Hadsereg jugoszláviai tevékenységét illetően, hálásak voltak a szovjet segítségért, eszükbe sem jutott kétségbe vonni vagy letagadni ennek jelentőségét.

Az együttműködés nyílt deklarálását jelentette az 1945. április 11-i, Moszkvában megkötött jugoszláv–szovjet barátsági, kölcsönös segítségnyújtási és háború utáni együttműködésről szóló szerződés, amit a két első számú vezető, *Sztálin* és *Tito* látott el kézjegyével. Jóval konkrétabb elemeket tartalmaztak a *Churchill* fultoni beszéde után alig két hónappal, 1946 május–június fordulóján tartott tárgyalások, ahol szintén a legmagasabb szinten képviseltették még

magukat a tárgyaló felek. Minthogy mindkét ország elsődleges gazdasági feladatát a háború utáni újjáépítés jelentette, felmerült a barátság további erősítését is szolgáló gazdasági együttműködés új formáinak kiépítése, azaz a vegyes vállalatok létrehozása. A Szovjetunió nem csupán Jugoszláviával kívánt vegyes vállalatokat alapítani. Ezek a cégek a szovjet gazdasági, s ezáltal politikai befolyás erősödését és tartóssá válását szolgálták, azonban más megítélés alá került például a II. világháborúban a németek oldalán résztvevő Románia és Magyarország, s más elbírálásban volt része a saját felszabadító harcát vívó Jugoszláviának. A jugoszláv történetírás a kérdést általában úgy mutatja be elfogultságtól és célzatosságtól nem egészen mentesen, hogy a hazai vállalati vezetők fölé rendelt szovjet szakértők a szovjet hírszerzést és a szovjet gazdasági érdekek érvényesülését biztosították, s az ipari vegyesvállalatok felépítése úgy lett kidolgozva, hogy a profitot a Szovjetunió kapja meg. Eszerint a többi országnak csak a nyersanyagszállító szerep jutott. Az ebben a kérdésben jóval elfogulatlanabb *Gyilasz* másképpen emlékezik: szerinte a jugoszláv vezetés volt egyedül olyan helyzetben, hogy a maga számára nem előnyösnek tűnő javaslatokat visszautasítsa.[6] Ennek viszont az lett a következménye, hogy a jugoszlávok által hőn áhított, a jugoszláv ipari fellendülést szolgáló vegyesvállalatok helyett csak egy légiforgalmi (JUSTA) és egy hajózási (JUSPAD) társaság jött létre és működött 1947 elejétől. Mivel a jugoszláv vezetőket irritálta a jugoszlávoknak a szovjet szakértők alá rendelése, az 1947. április 19-i moszkvai *Sztálin–Kardelj* találkozón csak ezt a két vállalatot hagyták meg. Kardelj ekkor csodálkozott, hogy Sztálin ellenkezés nélkül beleegyezett a többi vegyestársaság feloszlatásába. A jugoszlávok javaslata láthatóan nem lepte meg őt, amiből *Kardelj* azt a következtetést vonta le, hogy valaki előzetesen tájékoztatta Sztálint a jugoszláv vezetők közül.[7]

Ezzel egyidejűleg nagyfokú külpolitikai együttműködés figyelhető meg a két ország között. A legjelentősebb külpolitikai esemény, melyen a két ország együttesen részt vett, az 1946. július 29–október 15. közötti párizsi békekonferencia volt. A *Molotov*-vezette szovjet és a *Kardelj*-irányította jugoszláv küldöttség összehangoltan dolgozott. Kardelj visszaemlékezéseiben elismeri, hogy a szovjetek igyekeztek segíteni és érvényt szerezni a jugoszláv követeléseknek, ez azonban két esetben nem járt sikerrel: Trieszt és Gorica (Gorizia) hovatartozásának kérdésében és a Trieszt Szabad Terület és Jugoszlávia határának kérdésében.[8] Hasonlóképp Molotov támogatta leginkább a nagyhatalmak közül Jugoszlávia követeléseit az 1947. április 2–30. közötti moszkvai konferencián, ahol az Ausztriával kötendő államszerződést vitatták meg.

Volt azonban olyan kérdés is, amelyhez másképp viszonyult a szovjet és másképp a jugoszláv külpolitika. Az 1946 szeptemberében kitörő görög polgárháborúban *Tito* kötelességének érezte, hogy a baloldali görög erőknek segítséget nyújtson, az ellenkező oldalon a Truman-doktrína meghirdetésével ugyanezt tette az Egyesült Államok, a Szovjetunió azonban távol tartotta magát a konfliktustól. Igaz, a Balkán sorsa Jugoszlávia számára relatíve jóval fontosabb volt, mint a Szovjetunió számára, ez a tény azonban nem ad elégséges magyarázatot a kérdésre. Ha viszont tudjuk, hogy Sztálin sem a spanyol polgárháborúba, sem a kínai eseményekbe nem avatkozott bele, úgy

valószínűsíthetjük, hogy Sztálin általában a közvetlenül nem a szomszédságában lévő területek bizonytalan kimenetelű forradalmainak támogatása miatt nem akart konfliktusba keveredni más nagyhatalmakkal, s adott esetben nem is látott rá esélyt, hogy ezek a népek győzelmesen fejezik be küzdelmüket. Másrészt az is valószínűsíthető, hogy *Sztálin* nem tekintette Görögországot saját érdekszférájának, legalábbis a *Churchill* által lejegyzett érdekszféra-felosztás alapján Görögország angol érdektöbbségű területet jelentett volna, nem pedig szovjetet.

A balkáni problémák ezenkívül azért is vezethettek eltérő véleményekhez, mert a jugoszláv vezetésnek voltak olyan elképzelései, hogy mint a Balkán legnagyobb állama, egyúttal annak legbefolyásosabb országa is legyen. A hagyományos olasz–jugoszláv rivalizálásban az olaszok visszaszorítását jelenthette volna a két világháború közt erős olasz támaszpontnak számító Albánia feletti gyámkodás, a szintén régi keletű jugoszláv–bolgár vitát pedig lezárhatta volna az elképzelések szerint a macedón kérdést is megoldó délszláv föderáció. Sőt, mivel szó volt 1944-ben Albánia részvételéről is, az a jugoszláviai albánság problémáját is rendezhette volna. A jugoszláv vezetés gondolkodásmódjában mindvégig helyet kapott annak a valószínűsége, sőt szükségessége, hogy Jugoszlávia egyesül Albániával. Ez motiválta az Albániának nyújtott segítséget a II. világháborúból nagy veszteségekkel kikerülő Jugoszlávia részéről, s ugyanez a tény indokolta a későbbiekben a jugoszlávok felháborodását és értetlenségét, amikor egy új hatalom vezető ambícióinak megjelenésével a jugoszlávok vezető szerepe nagymértékben veszélybe került. Ez az új hatalom pedig nagy meglepetésükre és még nagyobb megdöbbenésükre a barátnak és példának tekintett Szovjetunió volt.

II. A Kominform

A Komintern 1943-as feloszlatása következtében a II. világháborút követő időszakban nem volt olyan szervezet vagy testület, amely a kommunista pártokat összefogta, a Komintern régi funkcióit ellátta volna, vagy azt legalább pótolni próbálta volna. *Dedijer* szerint *Tito* már 1945-ben felvetette *Sztálin* előtt egy új, Komintern-típusú, de csupán egymás tájékoztatását szolgáló szervezet létrehozásának szükségességét.[9] 1946 júliusában a *Kalinyin* temetésén résztvevő *Dimitrov, Tító, Rankovics* és *Kidrics* eszmecserét folytatott *Sztálin*nal az új szervezetről, de az időt nem találták még érettnek a megvalósításra. Miután azonban a Szovjetunió pozíciói Kelet-Európában vitathatalanná váltak, másrészről a Marshall-segély miatt fennállt annak veszélye, hogy valamelyik ország a segély és a vele járó politikai befolyás elfogadásával – például Csehszlovákia tervezte is a segély elfogadását – ingataggá teszi ezeket a pozíciókat, 1947 ősze alkalmas és célszerű időpontnak látszott az új testület felállítására.

1947. szeptember 22–29. közt a nyugat-lengyelországi Szklarska Porebában a legnagyobb titokban ült össze 9 párt küldöttsége. A résztvevők: az SZKP részéről *A. Zsdanov* és *G. Malenkov,* a JKP részéről *E. Kardelj* és *M. Gyilasz* volt jelen, a bolgár pártot *V. Cservenkov* és *V. Poptomov*, a román pártot

G. Gheorghiu–Dej, a magyart *Farkas Mihály* és *Révai József,* a lengyelt *W. Gomulka* és *K. Minc,* a csehszlovákot *R. Slansky* és *S. Bastovansky,* a franciát *E. Fajon* és *J. Duclos,* az olaszt *L. Longo* és *E. Reale* képviselte. A jelenlévő 9 párt megalakította az európai kommunista pártok Tájékoztató Irodáját, rövidebb nevén a Kominformot, ami az elképzelések szerint csak egy döntési hatáskör nélküli, pusztán tájékoztató testület volt. A Kominterntől való elhatárolódása jeléül egyetlen régi Komintern-tag sem volt jelen az alakuló ülésen. A testület létrejötte egyúttal elhatárolódás a népfrontpolitikától, másrészt a világforradalmi elképzelésektől is, ezzel is indokolható, hogy csak 9 európai kommunista párt volt a tagja, mást a későbbiekben sem vettek fel. A polgárháborújukat vívó görög és kínai kommunistákat nem hívták meg, miként az albán pártot sem, hiszen Albánia érdekeit „képviselték" a jugoszlávok. Európán kívüli tagja a Kominformnak nem volt. Ismerve a Kominform történetének későbbi alakulását, csak félreértelmezéssel tudjuk indokolni a létrehozása körüli egyidejű és későbbi vitákat és értékeléseket. A jugoszláv történetírásban gyökeret vert nézet, miszerint Sztálin azért hozta létre a testületet, hogy ezzel Jugoszláviát alárendelje a Szovjetuniónak, nyilvánvalóan a későbbi támadások elleni védekező reflex eredménye. A Kominform – habár konzultatív, tájékoztató testületként képzelték el az ötletadók: *Tito, Dimitrov* és mások – magában hordta a véleményegyeztetés kritikai, majd bármiféle nyomással kikényszerített módozatainak lehetőségét, annak csíráit. Az eredeti, tanácskozó funkcióját a Kominform már az első ülésén túllépte, amikor *Molotov* felkérésére a saját sikereiktől igencsak fellelkesült, a maguk harcait is példaként prezentáló *Kardelj* és *Gyilasz* igen éles kritikában részesítette a francia és olasz kommunistákat, a Kominform két nyugat-európai kommunista pártját, mivel azokat a Marshall-terv elvárásainak megfelelően országaikban kiszorították a hatalomból. Később a jugoszlávok ezt a molotovi lépést csapdaként értelmezték, aminek az volt szerintük a célja, hogy a későbbi vádlott elsőként gyakorolja a vádló szerepét; s mivel a kritikák elfogadása, az önkritika gyakorlása a sztálinista pártok megtisztulási folyamatát jelentette, s a franciák és az olaszok éltek is ezzel; eszerint erkölcsi tanulságként a jugoszlávok is kötelesek lettek volna elfogadni az őket a későbbiekben érő kritikákat. A jugoszláv elhatárolódás történelmi visszavetítésére az egyik legjobb példa maga *Kardelj,* aki visszaemlékezéseiben azt állítja, hogy a JKP eredetileg sem értett egyet a Tájékoztató Iroda létrehozásával, ebben a kérdésben azonos platformra helyezkedett *Gomulkával, Zsdanov* javaslatával csak a magyarok és bolgárok értettek egyet.[10] *Dedijer* és *Gyilasz* éppen az ellenkezőjét állítják azzal, hogy szerintük – amint a korábbiakban kifejtettük – *Tito* vetette fel az ötletet, a Kominform létrehozásáról pedig már 1946 júniusában tanácskozott *Sztálin, Tito* és *Dimitrov.*[11] Így eléggé valószínűtlen, hogy a JKP ellenezte volna a testület tényleges létrehozását, ráadásul ekkor még a szovjet-jugoszláv vita kiéleződését senki sem láthatta előre, és a vita nem is volt olyan fázisban, hogy Titóéknak változtatniuk kellett volna koncepciójukon.

A Kominform székhelyéül *Sztálin* Belgrádot javasolta az előzetesen várt Prága helyett. Belgrád lett a szerkesztőségi székhelye a Kominform lapjának is, a Sztálin által elnevezett Tartós békéért, népi demokráciáért című orgánumnak[12] egészen az 1948 júniusi Kominform-ülésig.

A Kominform első ülésén elhangzott *Zsdanov*-beszéd[13] a későbbiekre nézve is tartalmazott fontos elemet: konstatálta a két, egymással szembenálló politikai tábor létezését; deklarálta, hogy minden országban, amely elfogadja a Marshall-segélyt, amerikai gazdasági és politikai ellenőrzés alakul ki, azaz az adott ország elveszti szuverenitását. *Zsdanov* a szolidaritásra való felhívást nem a forradalom, hanem a békeharc szükségességének jegyében tette meg. Mindenki, aki nem ebbe a táborba tartozik, a világbéke ellensége, azaz a háború ügynöke. Világos ebből a beszédből, hogy a nagy veszteségeket elszenvedett és atombombával nem rendelkező Szovjetunió tudatában volt annak, hogy nem indíthat háborút a többi nagyhatalom ellen, de ez bizonyára nem is állt szándékában. A nyugati szociáldemokraták viszont, akik a Marshall-segély elfogadása mellett döntöttek, az egyre élesedő kominformista szóhasználat szerint fokozatosan „háborús gyújtogatóvá, spionná, az imperializmus láncos kutyájává" (sic!) váltak.

A védekezés kényszere egyre merevebbé tette a Szovjetunió vezetőinek gondolkodását, s egyben külpolitikáját is. A táborok határainak megmerevedésével mindkét oldalon „tisztogatási" műveletek kezdődtek: Nyugat-Európában kizárták a hatalomból a kommunista pártokat, Kelet-Európában pedig fokozatosan felszámolták a népfrontpolitikát, az ellenségesnek tűnő pártokat koncepciós perek segítségével likvidálták, a szociáldemokrata pártokat beolvasztották a kommunista pártba. Egyidejűleg a fenyegetés hatására a saját utak keresésének lehetősége helyett a szovjet példán alapuló rendszer másolását tették kívánatossá, s egyben kötelezővé. Természetesen mindegyik kommunista párt előtt ott lebegett a Szovjetunióval való örök barátság és jó viszony fenntartásának igénye, azonban a doktrína értelmezése terén eltérő álláspontok születtek. A jugoszlávok ugyanis, akik a II. világháborúból erkölcsileg győztesen, felemelkedve kerültek ki, s a szovjet párt után másodiknak érezték magukat a kommunista pártok között, azt a tételt fogalmazták meg, hogy a szovjet tapasztalatokat figyelembe véve, a helyi sajátosságokra építve akarják megteremteni a szocializmust. A jugoszlávok csak mint egységes vezetés voltak egyedüliek ebben a kérdésben, lengyel részről *Gomulka* ugyanis hasonló platformon állt. Ő eleve ellenezte a Tájékoztató Iroda létrehozását, mivel az egyes pártok saját útját sérthetetlennek tartotta, amennyiben az a megszabott ideológiai határok közt marad.

Tehát: a Szovjetunió minta vagy csupán tapasztalat; lehet-e önállósága a térségen belül egy pártnak illetve országnak, vagy a Szovjetunió vezető szerepe kell, hogy dominálj on – azaz a szovjet példa kritikátlan átvétele vagy ennek az elvnek a tagadása – ezek a kérdések alkották a szovjet-jugoszláv vita alapját. A merevedés azonban módszertanilag is tartalmazott egy új elemet: a bizalmatlanság fokozatos növekedésével – Gyilasz szerint Sztálin öregsége és személyisége is nagyban oka volt ennek – a Szovjetunió mindenről tudni kívánt, ami az egyes országokon belül és az országok közti együttműködés keretében történt. Ez különösen a saját út fontosságát hangsúlyozó Jugoszlávia és a vele föderációs terveit még mindig dédelgető Bulgáriára volt érvényes. A jugoszláv vezetés hozzászokott, hogy eredményeiről utólagosan értesíti a szovjet kormányt és Sztálint. Ők ugyanis mindent a Szovjetunióval való barátság jegyében döntöttek el, de mint önálló ország, jogot formáltak az adott határ

figyelembevételével a legszabadabb tárgyalásokra. Sztálin viszont abban, aki a nemzeti sajátosságokra hivatkozott, az egység megtörőjét, sőt szovjetellenes álláspont hirdetőjét látta. A Kominform létrejöttének körülményei és a hozzá fűződő szovjet elvárások tehát már eleve magukban hordták egy esetleges konfliktus lehetőségét a népi demokráciák táborán belül.

III. Jugoszlávia kitaszítása a népi demokráciák táborából

A konfliktus kezdeteinek elemzésekor előre kell bocsátani, hogy az okok külpolitikai nézeteltérésekre vezethetők vissza. Ebben az időszakban tehát nem esik annyi szó a belpolitikai, gazdasági és egyéb kérdésekről, annál inkább a népi demokratikus országoknak a Szovjetunióhoz, egymáshoz és más országokhoz való viszonyáról. A jugoszláv–bolgár tárgyalások, a balkáni föderáció elképzelése, az Albániához fűződő viszony, a külpolitikai önállóság – mind-mind külpolitikai probléma. Belpolitikai és gazdasági ügyekben ekkor még nem merülnek fel jelentősebb, a külpolitikaihoz hasonló fajsúlyú vitakérdések. Ez csak a konfliktus kirobbanása után következik be.

A Truman-doktrína, a hidegháború, a Marshall-terv lehetősége egyre merevebbé tette a szovjet külpolitikát, amely biztosítani kívánta a saját érdekszférájának tekintett népi demokratikus országok feletti hatalmát, kiszorítva ezzel a többi nagyhatalmat erről a területről. Ezzel egyúttal a Szovjetunió hozzájárult a két tábor egyre élesebb elkülönüléséhez. A szovjet vezetők közép-európai hatalmuk biztosításának garanciáját 1947 után a fentebb említett kizárólagos vezető és irányító módszerekben vélték megtalálni. Ezért az érdekszférájukba tartozó országok külpolitikai lépéseibe messzemenően beleszóltak. Ez a politikai folyamat azonban csak fokozatosan bontakozott ki. Ezért került kellemetlen és az első pillanatban számukra érthetetlen helyzetbe a jugoszláv és a bolgár külpolitika, amely az addigi módon folytatta diplomáciai tevékenységét. A szovjet külpolitika ugyanis a hidegháború légkörében is nagyhatalomként gondolkodott, amíg a jugoszláv és bolgár diplomácia erre helyzeténél fogva képtelen volt. Ezzel magyarázható az a tény is, hogy ők a későbbi, visszaigazolást kereső szócsatában mindvégig a saját helyzetből és saját igazságból adódóan érveltek, de egyúttal képtelenek voltak belátni külpolitikai lépéseik nagyhatalmi vonzatait, míg a szovjet vezetők a nagyhatalmak felsőbbrendűségével és a szovjet út egyetlen igaz lehetőségének hangoztatásával próbálták a nekik ellentmondókat, a népi demokráciák monolit egységét fenyegetőket megregulázni. A viták során világossá vált, hogy Bulgária is hasonló sorsa juthatott volna 1948 után, mint Jugoszlávia, ha a bolgár vezetők a politikai önállóságnak ugyanazon a fokán álltak volna, mint Tito és társai.

Bulgária 1947. február 10-én aláírta a párizsi békét, s ezzel a bolgár vezetés az országot függetlennek, következésképp külpolitikailag tárgyalóképesnek vélte, függetlenül a békeszerződés ratifikálásától. A bolgárokkal kötött békeszerződés azonban csak 1947. szeptember 15-én lépett életbe, amikor a ratifikációs jegyzéket a nagyhatalmak is elfogadták, s letétbe helyezték a szovjet kormánynál.[14] Ebben a jogi helyzetben a bolgárok titkos

tárgyalásokat folytathattak, de szerződéseket nem köthettek. Ennek ellenére a bolgár vezetés két országgal is tárgyalt legfelsőbb kormányszinten: 1947. július 15–16-án a bulgáriai Bisztricán Georgi Dimitrov Petru Grozát fogadta, míg a délszláv föderáció előkészítésére szervezett bledi találkozó Tito és Dimitrov között 1947. július 30–augusztus 1. között zajlott le. A bolgár-román tárgyalásokon rendezték a két ország közötti korábbi területi vitákat, gazdasági, kereskedelmi és kulturális kérdésekben döntöttek, megállapodtak egy barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés kidolgozásában. A tárgyalásokról kommünikét is kiadtak.[15]

Az 1947. július 30–augusztus 1-i bledi találkozónak a bolgár-jugoszláv föderáció perspektívája, a barátsági együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés, valamint a kétoldalú és nemzetközi viszonylatú együttműködés bővítése volt a témája.[16] Ezek tulajdonképpen lépéseket jelentettek az elvben mindkét kormány által helyeselt, de konkrét megvalósulási formát nem öltött föderáció felé. Bár a nyugati nagyhatalmak várható tiltakozása miatt a bledi jegyzőkönyv nem tartalmazta a „délszláv föderáció" kitételt, bizonyos gazdasági jellegű döntések (a pénzegységek árfolyamának egységes megállapítása, a két ország között vámunió előkészítése)[17] egyértelműen mutatták a későbbi célokat. A megállapodások értelmében a két ország külügyi szakértői kidolgozták az említett szerződés szövegét, azt elküldték a szovjet kormánynak, amely az örök időre szóló érvényt 20 évre csökkentette, majd 1947. november 27-én a Várna melletti Evxinográdban a két kormány képviselői aláírták a szerződést. Ebben az időszakban gyorsan bővült a jugoszláv-albán együttműködés is. A két ország közt szerződés volt életben a gazdasági tervek összeegyeztetésére, majd 1947. november 27-én olyan egyezmények születtek, amelyek a gazdasági tervek egybekapcsolását, a vámuniót és a valuták egységesítését is tartalmazták. Mivel 1947-ben a jugoszlávok paternalista politikája még mindig érvényesült Albániában, s ez nem mindenki részéről váltott ki osztatlan elismerést, a kis ország és Jugoszlávia viszonya több szálon is vitákhoz vezetett. Az már az előzőekben is világossá vált, hogy mindkét kormány szükségesnek tartotta a két ország egyesülését, s erre már történtek is lépések.[18] Az albán vezetésben azonban ezzel kapcsolatban néhányan ellenvéleményüknek adtak hangot: így például Naku Spiru, aki még a viták kirobbanása előtt öngyilkos lett. Enver Hodzsa nem fejtett ki határozott álláspontot a kérdésben, de később – a görög veszélyre hivatkozva – valószínűleg ő kért jugoszláv katonai segítséget határai biztosítására, ezzel támadási lehetőséget szolgáltatva a későbbiekre nézve Sztálinnak.

Időrendben Gyilasz moszkvai tárgyalásai előtt még egy, később hamisan magyarázott kísérlet történt Albánia felosztására. A párizsi békeszerződés idején Caldarisz görög kormányfő és külügyminiszter először Mosa Pijadéhoz és Ales Beblerhez, majd Edvard Kardeljhez fordult azzal a javaslatával, hogy Görögország és Jugoszlávia ossza fel egymás közt Albániát, amit a nagyhatalmak egyébként is „csak szükségből" hoztak létre[19]. Kardeljék visszautasították a javaslatot, sőt Albánia területi integritásának megvédését is kilátásba helyezték szükség esetén. Természetesen egy ilyen felosztás a jugoszláv gondolkodásba nem fért bele, ezt nem csupán imperialista praktikának, de az egyesülési tervekkel összeegyeztethetetlennek, célszerűtlennek, igazságtalannak és a jugoszláv

érdekekkel messzemenően ellenkezőnek tartották, hiszen ezzel Jugoszláviával szemben Görögország erősödött volna meg a Balkánon. A későbbi jugoszlávellenes támadások egyik vádpontjává az a tétel vált, hogy a jugoszláv vezetés tárgyalásokat folytatott Albánia felosztására Caldarisszal, s erről csak azért kellett lemondaniuk, mert a világ közvéleménye tudomást szerzett az összeesküvésről.[20] Igaz, a későbbi vádak gyakran kioltották egymást: Enver Hodzsa 1949-es írása szerint „Tító is és Mosa Pjade (sic!) is csak azért nem fogadták el Caldarisznak Albánia felosztására vonatkozó javaslatát, mert biztosak voltak abban, hogy Albánia máris a zsebükben van."[21] A jugoszláv vezetést egyébként később nem csupán Albánia kérdésében vádolták azzal, hogy Caldarisszal együttműködik.

Titóék számára a leginkább váratlan dolog azonban az albán-jugoszláv kapcsolatok iránti erőteljes moszkvai érdeklődés volt. 1947 decemberében ugyanis táviratot kaptak Sztálintól, hogy Gyilasz vagy a párt központi bizottságának más tagja utazzon Moszkvába a két kormány Albániával kapcsolatos politikájának egyeztetésére. Gyilasszal együtt utaztak Moszkvába a hadsereg vezetői is: Kocsa Popovics, a vezérkar akkori parancsnoka, valamint Mijalko Todorovics és Svetozar Vukmanovics-Tempo tábornok. Ők a jugoszláv hadsereg fegyverkezéséről és a hadiipar kiépítéséről akartak a szovjet vezetőkkel tárgyalni. Gyilasz tárgyalásai meglehetősen elnyúltak, konkrét eredmények nélkül, így Gyilasz csak az 1948. február 10-i szovjet-bolgár-jugoszláv közös tárgyalás után utazott haza. Mielőtt a küldöttség Moszkvába érkezett, útközben rövid időre megálltak Bukarestben, hogy a román vezetéssel tárgyaljanak, amelynek néhány tagja hajlott a saját tapasztalatok figyelembe vételének szükségessége felé.[22] Moszkvába való megérkezése után Gyilasz rögtön tárgyalásokat folytatott Sztálinnal, aki kijelentette, hogy Jugoszlávia nyugodtan bekebelezheti Albániát, mivel a Szovjetuniónak semmiféle érdeke sem fűződik hozzá.[23] Az elképedt Gyilasznak arra a válaszára, hogy ők egyesülni, nem pedig bekebelezni akarnak, Molotov azzal felelt, hogy az egy és ugyanaz. Míg azonban a nagyhatalmi és vezéri szerephez szokott szovjet gondolkodásmódban az egyesülés tényleg a bekebelezéssel volt egyenlő, addig a jugoszlávok számára a balkáni befolyás növelésén túl is voltak racionális érvei az egyesülésnek. A beszélgetés további részében az albán vezetőkről, a Kominformról és más kérdésekről folyt szó, a hadsereg ügyét Sztálin Bulganyinhoz utalta át. Gyilasznak még meg kellett fogalmaznia egy táviratot a szovjet kormány nevében, amely szerint a szovjet és a jugoszláv kormány véleménye Albánia kérdésében egységes. Gyilasz igen óvatosan megfogalmazott táviratát azonban nem küldték el Jugoszláviába, igaz, nem is használták fel ellene a későbbiekben.[24] A hadsereg ügyeivel kapcsolatban azonban váratlanul nézeteltérések mutatkoztak. Gyilasz leírása szerint „a szovjetek meghúzták a féket Jugoszlávia irányába".[25] A moszkvai vezetést ugyanis ebben az időszakban két meglepetés is érte: egyrészt Dimitrov január 18-i bukaresti nyilatkozata, másrészt egy jugoszláv alakulat Albániába vezénylése a görög-albán határ biztosítására. Felmerül a kérés: ennek a két dolognak mennyiben van része a szovjet-jugoszláv vita kirobbanásában, s egyáltalán miért volt szüksége Sztálinnak Gyilasz Moszkvába hívására? A választ az 1948. február 10-én, a Sztálin–Dimitrov–Kardelj–Gyilasz találkozón elhangzottak adják meg. „Sztálin ekkor vetette fel először nyíltan az egyes kelet-európai országok

közötti föderáció tervét. Azt mondotta, hogy három föderációt kell létesíteni: egyet Lengyelország és Csehszlovákia, egy másikat Románia és Magyarország, a harmadikat pedig Bulgária és Jugoszlávia között... Először Bulgáriának és Jugoszláviának kell egyesülnie, aztán csatlakozni fog hozzájuk Albánia."[26]

A leírtakból biztosra vehető, hogy a februári találkozón elképzeléseit ismertető Sztálinnak már az előző év végén készen álltak tervei a térség átalakítására. A nagyhatalmi politika újabb megnyilvánulása volt az a tény, hogy bár az elképzelések alapoztak egyes föderációs javaslatokra (jugoszláv-albán-bolgár föderáció), a tervek mégis az érdekeltek feje felett születtek meg. A jugoszláv-albán viszony 1947 végén kissé megromlott. 1947. november 6-án S. Zlatics, a JKP tiranai képviselője elégedetlenségét fejezte ki a két párt viszonyával és a gazdasági együttműködéssel kapcsolatban. A november 19-i KB-ülésen az Albán KP vezetéséből Kocsi Dzodze és Pandi Kristo élesen támadta Naku Spiru jugoszlávellenességét, aki ezután öngyilkos lett. A jugoszláv vádak szerint a gazdasági unió létrehozását (az első lépés a jugoszláv–bolgár–albán föderáció felé) az albán kormány akadályozta. Az 1947 decemberi belgrádi találkozón Tito emlékeztette Enver Hodzsát, hogy „Albánia útja mindenüvé Belgrádon keresztül vezet."[27] Ebből a szempontból érdekes, hogy az 1947 júliusában Moszkvában tárgyaló Enver Hodzsának Sztálin az albánoknak nyújtandó szovjet gazdasági és katonai támogatás növelését ígérte meg.

A föderációs tervek közötti ellentmondások miatt hívatta Sztálin Moszkvába a nyíltságáról közismert Gyilaszt[28], hogy az albán kérdésről tárgyaljon vele. Az Albánia bekebelezéséről szóló sztálini tétel tehát nem a jugoszlávoknak szánt csapda volt, ahogy azt a jugoszláv történetírás beállítja. A szituáció lényege és veszélyes pontja ugyanis nem a Sztálin–Gyilasz-vitában rejlett, hanem Dimitrov 1948. január 18-i bukaresti interjújában. Anélkül, hogy utalnánk a korábbi föderációs elképzelésekre, idézzük fel az interjú legfontosabb részét. „A vámunió kérdése nagyon bonyolult, nagy előkészületeket igényel... ugyanakkor egy ilyen vámunió létfontosságú országaink fejlődése szempontjából. Ezért tudatosan és bátran készülünk a vámunió megteremtésére a szövetséges államokkal és azt meg is valósítjuk... Ha a föderáció kérdése megérik, és ez okvetlenül be fog következni, népeink, a népi demokrácia országai, Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Albánia, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Görögország – jegyezzék fel, Görögország is! – megoldják. Ők hivatottak eldönteni, mi lesz belőle, föderáció vagy konföderáció, mikor, hogyan lesz megvalósítva. Elmondhatjuk, hogy népeink mai tevékenysége jelentősen megkönnyíti e kérdés jövőbeni megoldását. S ugyanígy hangsúlyozhatom, hogy ha majd egy ilyen föderáció vagy konföderáció létrehozása megkezdődik, népeink erre nem kérnek engedélyt az imperialistáktól, és figyelmen kívül hagyják ellenzésüket, maguk oldják majd meg ezt a kérdést, összhangba hozva saját érdekeiket más népek érdekeivel és a számukra szükséges nemzetközi együttműködés érdekeivel."[29] Az az állítás, hogy Sztálin haragját a Szovjetunió kihagyása keltette fel[30], a dolgok végiggondolatlanságából adódik. Ezeknek az országoknak a szovjetbarátsága köztudott volt. Másrészt a Szovjetunió esetleges csatlakozása a föderációhoz jóval nagyobb nemzetközi vitákhoz és bonyodalmakhoz vezethetett volna, mint amekkora hasznot Sztálin ebből remélhetett. A szöveg Sztálin által sérelmezett pontjai nem a szovjet szerepet

érintették, ezt Sztálin az 1948 februári négyes találkozón fel sem vetette. Ami neki nem tetszhetett, az két probléma volt: a föderációk összetétele és a még folyó görög polgárháború ellenére Görögország besorolása a föderációk tagországai közé.

Dimitrov nyilatkozatából nem derült ki, hogy ő egy vagy több föderációra vagy konföderációra gondolt-e. Viszont többek között éppen ezért tárgyalt ekkor Bukarestben, hogy a föderáció első lépésének tekintett vámunióról megállapodjon a román vezetéssel, s ez ellentmondott Sztálin elképzeléseinek. Románia nem fért bele a jugoszláv-bolgár-albán föderáció elképzelésébe, márpedig éppen Sztálin orra előtt történt meg az első lépés ennek a tervnek a szétfeszítésére. A jugoszlávok visszaemlékezései alapján valószínűsíthető, hogy Sztálin 1948. február 10-ig nem ismertette elképzeléseit a többi vezetéssel. Dimitrov tehát januárban nem tudhatta, hogy elképzelései újra ütköznek Sztálinéval, s újra önkritikára kényszerül.

A komolyabb problémát azonban Görögországnak a föderációs tervekbe való bekapcsolása jelentette. A Görögországgal kapcsolatos dimitrovi elképzeléseket a nyugati nagyhatalmak felhasználhatták a Szovjetunió és a népi demokratikus országok ellen, mint a görög baloldal támogatásának bizonyítékát – habár Sztálin nem támogatta a görög baloldalt –, ezzel is indokolva saját beavatkozásukat. A hidegháború kemény időszakában az atombomba monopóliumával rendelkező Egyesült Államokkal, valamint Angliával szemben a második világháborútól elgyötört Szovjetunió került mindenféle nyílt konfliktust, ezért is utasította el egy új, határaihoz közeli konfliktusforrás lehetőségét.

A Pravda 1948. január 29-i válaszcikke tulajdonképpen mindkét vitás pontra választ adott Dimitrovnak és a nagyvilágnak: a föderáció vagy konföderáció kérdését illetően „ezeknek az országoknak nincs szükségük kétes és kiagyalt föderációra vagy konföderációra, sem pedig vámunióra, hanem igenis szükségük van függetlenségük és szuverenitásuk védelmére és szilárdítására a népi demokratikus erők belső mozgósítása és megszervezése által" - s választ ad a Görögországra pillanatnyilag érvényes szovjet álláspontról is, amennyiben – „amint azt helyesen állapította meg a kilenc kommunista párt ismert deklarációja"[31] – mivel a Görög KP nem tagja a kilenceknek, Görögország nem sorolható ezen országok közé.

Nem ez volt azonban az egyetlen probléma, amelyben Görögország és az ott folyó polgárháború terítékre került. Körülbelül ugyanabban az időben a jugoszláv kormány – a jugoszláv verzió szerint – az albán kormány kérésére két hadosztályt küldött az albán-görög határra, hogy ezzel megvédhessék Albániát egy esetleges görög támadástól. Dedijer ezt az eseményt Kardeljék moszkvai meghívását követő időpontra datálja.[32] Enver Hodzsa ezzel szemben egy állítólagos 1948. január 26-i Tito-levélhez köti a jugoszlávok „bevonulását" mint Tito ajánlatát, amit *Enver Hodzsa* megtáviratozott *Sztálin*nak, majd *Sztálin* tiltakozása után maga is elvetett.[33] *Kardelj* időmegjelölés nélkül írja, hogy az albánok kértek segítséget tőlük, és hogy *Sztálin* lehordta a jugoszlávokat, „mert állítólag Albániába akartuk küldeni hadseregünk egy hadosztályát".[34] *Kardelj* kissé szelektív memóriájával szemben *Gyilasz* így emlékezik: „*Kardelj*...közölte velem, hogy a Moszkvával kibontakozott vita közvetlen oka a jugoszláv és albán kormány közötti, két hadosztály Albániába vezényléséről szóló szerződés volt. A

hadosztályok még kiegészítés alatt álltak, és egy jugoszláv légi ezred már Albániában állomásozott, amikor Moszkva határozottan ellenszegült ennek... Belgrádnak küldött táviratában *Molotov* nyílt konfliktussal fenyegetőzött".[35] Hasonlóképp ír erről *Dedijer* is későbbi könyvében.[36]

Az előzőekben láttuk, mennyire kényes kitételeket tartalmazott *Dimitrov* nyilatkozata Görögországra nézve. Közvetlenül ezután a Szovjetunió tudta nélkül jugoszláv egységeket küldtek Albániába, és szándékoztak még többet is odavezényelni. Ezt *Gyilasz* és *Kardelj* is elismerte. *Sztálin* méltán vélhette úgy, hogy ezt a lépést a nyugati nagyhatalmak a dimitrovi jóslat megvalósításának első lépcsőjeként értelmezik, s ezzel hozzájárulnak a görög konfliktus még súlyosabbá válásához, esetleges kiszélesedéséhez. Ezért is érthető, hogy először éppen a katonai ügyekben Moszkvában tárgyaló *K. Popovics* és *S. Vukmanovics–Tempo* érezték meg a szovjet-jugoszláv viszony elhidegülését, hiszen Sztálin első lépése az volt, hogy a jugoszlávok katonai bázisának kiépítéséhez nyújtandó segítséget felfüggesztette. A jugoszláv történetírás a kérdést úgy mutatja be, hogy a jugoszláv egységek Albániába küldése *Enver Hodzsa* mesterkedésének az eredménye volt, aki Moszkva megbízásából cselekedett, hogy azután erre hivatkozva Moszkva megfenyíthesse Belgrádot. A tények azonban mást bizonyítanak: Moszkva – feltehetően *Enver Hodzsa* kérésének eleget téve – szovjet szakértőket küldött Albániába, s bár ez irritálta az ott dolgozó jugoszlávokat, ez a lépés elégséges lett volna a szovjet befolyás és *Enver Hodzsa* erejének növelésére. Nem volt indokolt még erősebb lépéseket tenni, amelyek Jugoszlávia visszaszorítását és ellenkezését eredményezhették, főleg a jugoszláv-albán föderációs tervek ismeretében. Így Sztálin határozott törekvése arra, hogy Jugoszláviát – és nemcsak Jugoszláviát, de Bulgáriát is! – ellenőrzése alá vonja, csak az ismertetett két esemény eredménye; 1948 elejétől a szovjet külpolitika egyértelműen megmerevedett Jugoszlávia irányában. Másrészt a két érdekelt, Jugoszlávia és Albánia, miután a közös döntéseket Sztálin a leghatározottabban megvétózta, mindketten a másikat kezdték el csapda felállításával vádolni. A vita során kiderültek mindkét fél pozíciójának gyengéi. Így Albánia gyengéjét jelentette az a tény, hogy katonailag ténylegesen könnyen megszállható volt, viszont a jugoszlávokat őszintén az Albániával való békés egyesülés elképzelése vezette; másrészt Jugoszlávia tényleg nem konzultált a Szovjetunióval, ezt saját jogai csorbításának és az albánok kötelességének tartva, de nem gondolva a lehetséges külpolitikai következményekre.

Hogy *Sztálin* haragját az említett két esemény és a hozzájuk kapcsolható két fő ország – Jugoszlávia és Bulgária – tevékenysége váltotta ki, bizonyítja az is, hogy az 1948. február 10-i moszkvai tanácskozásra csak a jugoszláv és bolgár vezetők kaptak meghívást. A másik két ország – Románia és Albánia – vezetői, bár az említett két eseményben fontos szerepet játszottak, mégsem voltak hivatalosak erre a megbeszélésre, mivel a két esemény motorjai nem ők voltak, s szovjetbarátságuk feltétlen jellege ismert volt. *Sztálin* haragját az is fokozhatta, hogy annak ellenére, hogy az ENSZ egyik határozatában 1947 szeptember–novemberében elítélte Albániát, Jugoszláviát és Bulgáriát ún. görögellenes tevékenységéért, januárban a vád alapjául szolgáló megnyilvánulások folytatódtak. A bolgár vezetőkre is igaz a szovjetbarátság, de *Dimitrov* – akaratán kívül – a szovjet elképzelésekkel ütköző véleményt

fogalmazott meg, míg 1948 elejére a jugoszláv vezetőkben egyre nyíltabban, még ha nem is deklaráltan fogalmazódott meg az önálló út gondolata[37], s ez eljutott a szovjet vezetők fülébe is.

A szovjet-jugoszláv-albán viszonyt tovább bonyolította az eredetileg együttműködést célzó vegyes vállalatok létrehozása és szakértők küldése. A jugoszláv politikusok visszaemlékezései és más szerzők szerint is a Szovjetunió volt a felelős a szovjet-jugoszláv és az albán-jugoszláv szakértői viták kiéleződéséért, mondván, hogy a Jugoszláviában dolgozó szovjet szakértők szabad teret és maximális információszabadságot követeltek maguknak, sőt az is előfordult, hogy *Kononov,* az 1947–48 közt alig működő, majd 1948-tól 1949. augusztus 31-ig már csak formálisan létező JUSPAD igazgatója a jugoszláv hatóságok tudta nélkül akarta 1948 áprilisában egyesíteni a JUSPAD-ot más szovjet vegyesvállalatokkal.[38] A jugoszláv vezetés saját szakértőiben jobban bízott, mint a szovjetekben, így ugyanolyan beleszólást követelt számukra, mint amilyen a szovjeteknek megadatott. Az albániai szakértőket illetően *Gyilasz* úgy foglal állást, hogy a szovjetek provokatív jellegű kérdéseket tettek fel a jugoszláv szakértőknek: minek van szükség jugoszláv-albán vegyesvállalatra, ha szovjet-jugoszláv vegyesvállalat alig van; miért küldenek az albán hadseregbe szakértőket, hisz ott vannak az ő szakértőik (a küldés sorrendje fordított volt, a jugoszláv és az albán hadsereg már a II. világháborúban együttműködött.); miért vállalja Jugoszlávia Albánia fejlesztését szakértők küldésével, amikor maga is fejletlen, és más szakértők segítségére szorul? *Gyilasz* ezt a moszkvai vonal vezetésének, *Enver Hodzsának* az erősödésével, a szovjet befolyás növekedésével és azzal a ténnyel magyarázza, hogy a Szovjetunió fokozatosan át akarta venni Jugoszlávia helyét Albániában. Ez a jugoszlávok számára érthetetlennek és igazságtalannak tűnt, mivel ők voltak az albánok szomszédai, és nekik „kellett" a tervek szerint velük egyesülni.[39]

A felszínen viszont szinte semmi sem árulkodott arról, hogy valamilyen konfliktus van kibontakozóban. Az erre utaló legkomolyabb jel az idézett *Dimitrov*-nyilatkozat és az arra adott Pravda-válasz volt. A beavatatlanok számára a kibontakozó konfliktus tényei ismeretlenek maradtak, ezért is érte őket villamcsapásként a jugoszláviai szovjet szakértők márciusi visszahívása.

A konfliktus nyílt kirobbanása előtt hívta meg *Sztálin* Szófia és Belgrád legfelsőbb vezetőit Moszkvába. Tító azonban a fenti tények ismeretében bizalmatlan volt, ezért *Kardeljt* küldte el maga helyett, aki az egyik legjobb jugoszláv külügyi szakértőnek számított. A küldöttség másik jugoszláv tagja, *Gyilasz,* a már fentebb ismertetett ok miatt éppen Moszkvában tartózkodott, így ő ott csatlakozott a delegációhoz. Bulgária küldöttségét maga *Dimitrov* vezette.

Az 1948. február 10-i moszkvai *Sztálin–Kardelj–Gyilasz–Dimitrov* találkozón nemvárt események történtek. *Molotov* azzal nyitotta meg a tárgyalást, hogy komoly nézeteltérések mutatkoznak egyrészt a Szovjetunió, másrészt Jugoszlávia és Bulgária között, amelyek 3 szálon figyelhetők meg: ezek pedig a jugoszláv–bolgár barátsági szerződés, a dimitrovi föderációs elképzelések és Albánia helyzete. A szovjet vádak szerint a bledi jugoszláv–bolgár szerződésről a szovjet kormánynak az újságokból kellett értesülnie – ezt *Kardelj* helyben megcáfolta –; a szovjet vezetők nem tudtak a bolgár–román szerződésről, illetve annak részleteiről – ezt *Kolarov* utasította vissza–; a jugoszlávok nem

tájékoztatták a Szovjetuniót az Albániába rendelt két hadosztályról – ez igaz volt –; a *Dimitrov* által megfogalmazott föderáció helytelen, nem nyugszik történelmi alapokon. Sztálin ehelyett a saját, már ismertetett föderációs tervével állt elő, amely szerint Jugoszláviának először Bulgáriával, utána Albániával kell egyesülnie, Csehszlovákiának Lengyelországgal, míg Magyarországnak Romániával kell föderatív kapcsolatra lépnie.[40] Ez a felvetés a jugoszlávokat és a bolgárokat egyaránt meglepte, s azóta is igen sokféleképp próbálták magyarázni. *Dedijer* és *Gyilasz* szerint Moszkva uralmi szándékait további lépések is követték volna: Ukrajnát Magyarországgal és Romániával, Belorussziát Csehszlovákiával és Lengyelországgal, a balkáni országokat Oroszországgal akarták egyesíteni – írja *Gyilasz*.[41] *Dedijer* szerint a *Sztálin* által meghirdetett új föderatív egységeknek második lépésben a Szovjetunióhoz kellett volna csatlakozniuk.[42] Ezeknek a koncepcióknak azonban több ok miatt nincsen hitelük: ezek közül talán a legfontosabb az, hogy nem valósultak meg. Másrészt ezek a vélekedések abból a megítélésből indulnak ki, miszerint a Szovjetunió célja ebben az időszakban valamiféle területszerzés lett volna. Így olyan rövidlátónak ítélik meg a nagyhatalmi politikát folytató szovjet vezetést, mintha az nem látta volna előre ennek a lépésnek a nemzetközi következményeit. Ráadásul nem bukkantunk semmiféle arra utaló *Sztálin*-idézetre, miszerint a szocializmus fenntartása és építése egy országban csak a Szovjetunióhoz való csatlakozás útján érhető el. Hogy esetleg ezek a tervek *Sztálin* fejében megfogalmazódtak, annak a lehetőségét nem zárhatjuk ki, hiszen megfogalmazódtak *Dedijer* és *Gyilasz* fejében is, de realitásuk az adott pillanatban aligha volt.

A jugoszláv történetírás úgy értékeli Sztálin föderációs tervét, mint a Jugoszlávia egységének megtörését célzó elképzelést. Ez azonban nem helytálló nézet; mellesleg Bulgáriának a jugoszláv elképzelések szerint semmivel sem lett volna kisebb vesztesége: önálló állam helyett ugyanis tagköztársasággá kellett volna „degradálódnia". *Kardelj* szerint ugyanis Bulgária a délszláv földeráció hetedik tagköztársasága lett volna.[43]

*Sztálin*nak a terv felvetésével az volt a célja, hogy a szovjet ellenőrzés a térségben teljessé váljon, azaz a Balkánon minden politikai lépésről előzetesen akart tudni. Meg akarta zabolázni a neki ellentmondó *Dimitrovot* és *Titót*. Föderációs tervével egy stabil érdekzóna kiépítését kívánta elindítani, s biztosítani az adott országok szovjetbarátságát. Egyúttal ekkor határolta el magát nyíltan az általa kilátástalannak tekintett görög polgárháborúba való beavatkozástól. A sztálini elképzelések és a Pravda-cikk közti látszólagos ellentmondás feloldható volt azzal a kitétellel, hogy amennyiben a föderáció létrejöttét a Szovjetunió irányítja, úgy a Pravda által elérendőnek tekintett célokat, a nemzeti függetlenség biztosítását a föderációk nem veszélyeztetik. A Pravda cikke tehát kizárólag a dimitrovi elképzelések megtorpedózására szolgált. Azonban *Sztálint* is érte meglepetés ezen a tárgyaláson. A két küldöttség ugyanis másképp reagált a felhozott vádakkal kapcsolatban. Valószínűleg ez döntötte el a két ország sorsának további alakulását is. A bolgárok ugyanis a sztálinista tradíciók szerint – kisebb magyarázkodásoktól eltekintve – *Dimitrov*val az élen – önkritikát gyakoroltak, elismerve a sztálini elképzelések helyességét. A jugoszlávok viszont szokatlan módon vitába szálltak *Sztálin*nal, s a kulcsfontosságú föderáció kérdésében nem voltak hajlandók a helyszínen

dönteni. Arra hivatkoztak, hogy a föderációra még nem érett meg a idő, ráadásul ilyen fontos kérdésben *Tito* és a pártvezetőség nélkül nem dönthetnek. *Tito* otthon maradása tehát sikeres lépésnek bizonyult. Ez a bizalmatlansági gesztus azonban Moszkva részéről is bizalmatlanságot szült, ezért a jugoszláv döntés megérkezéséig a szovjet-jugoszláv együttműködési tárgyalások is megszakadtak, így például a kereskedelmi tárgyalások 1948. február 22-én. A szovjetek vártak. 1948. február 12-én Kardeljjel aláírattak egy külpolitikai konzultációs kötelezettségről szóló szerződést, amely azonban nem kölcsönös, hanem egyoldalúan csak a jugoszlávokra rótt kötelezettségeket tartalmazott.[44] A szerződés és a Dimitrovval szembeni sztálini hangnem felháborította a jugoszláv vezetőket. Hazatértük után Kardelj és Gyilasz beszámoltak Titónak, aki március 1-re összehívta a JKP KB ülését.

Közben azonban történt még egy fontos inzultus: február 23-án Tiranában Gagarinov albániai szovjet ügyvivő csak feltételesen volt hajlandó koccintani Tito egészségére: „amennyiben annak tevékenysége erősíteni fogja a világ demokratikus frontját".[45] Gyergya tiranai jugoszláv nagykövet azonnal értesítette az esetről Belgrádot.

A bolgár pártvezetés 1948 februárjában úgy határozott, hogy a február 10-i tanácskozáson elhangzottaknak megfelelően meg kell gyorsítani a föderáció létrehozását.[46] Ezek után került sor az 1948. március 1-i JKB KB-ülésre. Az ülésen 4 pont szerepelt: a szovjet-jugoszláv viszony, *Kardelj*ék moszkvai tárgyalásai: az ötéves terv problémái; a hadsereg és a hadiipar kérdései és a föderáció Bulgáriával. Egyhangú vélemény alakult ki arról, hogy a szovjet-jugoszláv kapcsolatok gazdasági és katonai téren egyaránt zsákutcába jutottak, a kereskedelmi tárgyalások megszakítását pedig szovjet katonai nyomásként értékelték. Úgy vélték, hogy a szovjet külpolitika új célja Jugoszlávia megtörése. A KB viszont állást foglalt függetlenségük, szuverenitásuk védelmében, tulajdonképpen úgy, amint azt a Pravda *Dimitrov*nak adott válaszcikke megfogalmazta, csak éppen *Sztálin* elképzeléseivel homlokegyenest ellenkező módon, s a Pravdára való hivatkozás nélkül. A Bulgáriával kötendő föderáció kérdésében is egységes álláspontra helyezkedtek a hozzászólók: a föderáció megvalósítására az adott pillanatban még nem alkalmasak a körülmények. Elhangzott az is, hogy a bolgár párt nagyon megosztott, ideológiájában a jugoszlávokétól jelentősen eltér, Moszkva erős befolyással bír a bolgár pártvezetésre, ráadásul Bulgária szegény ország, még Görögországnak is tartozik jóvátétellel.[47]

A március 1-i ülésnek tehát a tétje a Szovjetunióhoz való viszony, a Szovjetunió elsődlegességének elismerése vagy tagadása, önálló út folytatása lett. A döntés következményei előreláthatatlanok voltak a jugoszláv vezetés számára. Az ülésen a KB egyik tagja – *Zsujovics-Crni* – nem szólalt meg, csak jegyzetelgetett. Az ülés bizalmas döntéseket hozott, így bizonyosra vehető, hogy azokról a szovjet pártot azonnal hivatalosan nem értesítették. A szovjet kormány azonban március 18-án visszahívta katonai tanácsadóit Jugoszláviából, majd március 19-én a polgári szakértőket is. Egyes kutatók szerint *Zsujovics-Crni* márciusi beszámolója nyomán – amikor ismertette *Lavrentyev* belgrádi szovjet nagykövettel a március 1-i döntéseket – határozta el *Sztálin* a szakértők visszahívását. Az első látásra logikusnak tűnő feltételezésnek két tény mond

ellent: egyrészt ilyen lényeges kérdésben *Sztálin* nem cselekedett hivatalos állásfoglalás nélkül, márpedig *Zsujovics* és *Lavrentyev* információi legfeljebb csak súgásnak, nem pedig hivatalos információnak minősültek. Másrészt, ha Sztálin valami régóta tervezett akciót kívánt volna végrehajtani, és *Zsujovics* értesítése jelentette volna a fordulópontot, úgy március l. után nem kellett volna még 17 napnak eltelnie a szovjet intézkedésig. Moszkvának tehát hivatalos információra volt szüksége, mégpedig leginkább a föderáció kérdésében. *Sztálin* oldaláról az ügynek azért is volt nagy jelentősége, mert az eredetileg közel sem ilyen rendeltetésű délszláv föderáció megvalósulásával a rendíthetetlenül moszkovita bolgár pártvezetés visszafoghatta, közelíthette volna a JKP vezetőit a szovjet elképzelésekhez, a közös állam érdekeire való hivatkozással. Az esetleg még felmerülő pártviták elsimítására pedig kéznél volt a Kominform, hiszen a francia és olasz kommunisták bírálata precedenst teremtett, azaz a későbbiekre nézve lehetővé tette bármely tagpárt kritizálását, másrészt kötelező erejűvé azt az elvárást, hogy a megbíráltnak – így a jugoszláv pártvezetésnek is – a „jobbító" szándékú kritikákat feltétel nélkül el kell fogadnia.

Az események azonban nem Moszkva elvárásai szerint alakultak. A kulcsfontosságú kérdésben 1948. március 14-én[48] a JKP Politikai Irodája „azt az üzenetet küldte Moszkvába és Szófiába, hogy a JKP politikai irodájának megítélése szerint kora lenne még föderációt alakítani, azt további megfontolások tárgyává kell tenni, s meg kell teremteni a jövendőbeli szövetség feltételeit."[49] A távirat dátuma 1949. március 14., azaz közvetlenül a szakértők visszahívása előtt kelteződött, másrészt hivatalos értesítés, tehát mint hivatkozási alap is felhasználható volt. Ezzel a hivatalos értesítéssel Titóék Sztálinnak is világosan tudtára adták, hogy nem hajlandók saját elképzeléseikről lemondtani. Sztálin így direkt módszerekhez volt kénytelen folyamodni: visszahívta a katonai és polgári szakértőket Jugoszláviából, ami ellen a jugoszlávok jegyzékben tiltakoztak.[50] Az okként megjelölt szovjet érvek (szovjetellenes megnyilvánulások Jugoszláviában, a szakértőket barátságtalan légkör veszi körül, a jugoszlávok megtagadják az információkat a szovjet szakértőktől) csak ürügyül szolgáltak, és a valóságos tényeket próbálták elleplezni. Világossá vált, hogy a szovjet-jugoszláv kapcsolatok válságba kerültek.

Véleményem szerint tehát a balkáni föderáció kérdése nem pusztán ürügyet jelentett Sztálin számára Jugoszlávia függetlenségének felszámolására, hanem éppen fordítva: annak a jelzése volt, hogy a jugoszláv (és rövid ideig a bolgár) külpolitika önálló utakon jár, nem kívánja mindenben a Szovjetunió tanácsait követni. A bolgárok elfogadták az őket ért kritikát, míg a jugoszlávok nem, s ezek után került elő a szovjet külpolitika fegyvertárából a jugoszláv belpolitika és pártpolitika bírálata. A balkáni föderáció 1948. évi felvetése nem eszköz volt tehát, hanem jelzés, s ezáltal ok: a jugoszláv-szovjet viszony megromlásának egyik igen fontos oka, mely a későbbiekben azután az önigazolást és a másik fél csalárd szándékának bizonygatását szolgálta.

Jegyzetek

1. Harcunk az igazságért. Noviszád (Újvidék), Testvériség–Egység 1950. 101–103.

2., Georgi Dimitrov: Bulgária a szocializmus útján Bp. Szikra 1949. 106.

3., Harcunk az igazságért, 106–107.

4., Teherán, Jalta, Potsdam. Bp, 1969, 168.

5., Vladimir Dedijer: Izgubljena bitka J. V. Staljina. Beograd, Rad, 1978. 77–86.
u.a. szerző: 1948. Beograd, Rad, 1979. t. I. 31–64.

6., Milovan Gyilasz: Beszélgetések Sztálinnal. Bp. Magvető, 1989. 127–128.

7., Edvard Kardelj: Visszaemlékezések. Újvidék, Fórum 1981. 114–115.

8., u. o. 101–103.

9., V. Dedijer: Adalékok egy életrajzhoz. J. B. Tító. Noviszád, Magyar Szó, 1953. 420.

10., E. Kardelj: id. mű 121–126.

11., V. Gyilasz: id. mű 117–119.

12., u.o. 119.

13., utalásként in: Lilly Marcou: A Kominform)Kéziratban) (JATE Dokumentációs és Információs Bázisa)

14., Vnjesnjaja Politika Szovjetszkogo Szojuza, Dok. i mat., 1947. Moszkva, 1952. t. II. 38–39.
Voin Bozsinov: Zastitata na nacionalnata nezaviszimoszt na Balgarija, Szófia, BAN, 1984. 218–219.

15., Vansna politika na NR Balgarija, Dok. i mat., Szófia, 1970. t. I. 82–87.

16., Zsorzseta Grigorova: Balkanszkata politika na szocialiszticseszka Balgarija 1944–70. Szófia, Nauka i Izkusztvo, 1985. 215–216.

17., Rabotnicseszko delo 1947. aug. 3.

18., M. Gyilasz: id. mű 123.

19., E. Kardelj: id. mű 109.

20., D. Köszev: Titoék, álarc nélkül. Bp. Szikra, 1952. 212.

21., Enver Hodzsa: Tito gyarmatosító tervének bukása Albániában, Tartós békéért, népi demokráciáért 1947. aug. 7. 15. (42.) sz. 4–5.

22., M. Gyilasz: id. mű 127.

V. Dedijer: Adalékok... 439.

23., M. Gyilasz: id. mű 131–132.
V. Dedijer: Adalékok... 440.

24., M. Gyilasz: id. mű 131–135.
V. Dedijer: Adalékok... 440.

25., M. Gyilasz: id. mű 154.

26., V. Dedijer: Adalékok... 449.

27., E. Hodzsa: The Titoites, Tirana, 1982, 353–391, 400–401. Réti György: Az Albán Munkapárt nemzetközi kapcsolatainak fő irányai (1941–61) Bp. 1985. 36–37.

28., M. Gyilasz: id. mű 125–126.

29., Gyarmati György: Magyarország és a Duna-föderációs tervek 1945–48. História, 1987/4. 20–23.

30., V. Dedijer: Adalékok... 443.

31., Pravda, 1948. jan. 29.

32., V. Dedijer: Adalékok... 444.

33., E. Hodzsa: The Titoites 440–446.
Réti György: id. mű 37.

34., E. Kardelj: id. mű 132.

35., M. Gyilasz: id. mű 157–158.

36., V. Dedijer: Novi prilozi za biografiju. J. B. Tito. Beograd, 1984.
t. III. 287, 291, 303.

37., M. Gyilasz: id. mű 126–127.

38., V. Dedijer: 1948. t. I. 207–219.

39., M. Gyilasz: id. mű 123–125.

40., V. Dedijer: Adalékok 444–450.
M. Gyilasz: id. mű 157–170.
E. Kardelj: id. mű 127–134.

41., M. Gyilasz: id. mű 162.

42., V. Dedijer: Izgubljena bitka J. V. Staljina 128–129.
V. Dedijer: 1948. t. I. 184.

43., E. Kardelj: id. mű 130–132.
V. Dedijer: 1948. t. I. 175–184.

44., E. Kardelj: id. mű 136.
V. Dedijer: Adalékok 451.

45., V. Dedijer: u.o. 451–452.

46., Georgi Dimitrov: Izbrani proizvedenija. Szófia, 1954. t. II. 360.

47., V. Dedijer: u.o.: 453–455.

48., G. Dimitrov: u.o. 361.

49., E. Kardelj: Visszaemlékezések 137.
G. Dim itrov: u.o. 361.

50., V. Dedijer: 1948. t. I. 196–199.

Zilahi Tibor: The Balkan Precedents of the Soviet-Yugoslavian Conflict

Based on the examination of the available primary and secondary sources, the study proposes to outline the correspondences of the Balkan federation plans of the second half of the 1940s and the turns of the Soviet–Yugoslavian relationship.

After the second world war the powerstructure of the Balkan was altered. As a consequence of the agreement on the zones of interest between the allies, most of the region (Bulgaria, Yugoslavia, Albany and Romania) belonged to the Soviet sphere while Greece came under British influence. Due to its war with Germany, Tito's Yugoslavia became the leading country on the Balkan. Even before and after the signing of the Paris peace treaty there were secret discussions of the possibility of a Balkan federation which would have meant the realization of earlier Socialist Democrat hopes now with the lead of Communist dominated governments. There were several variations of the participants; besides the most plausible Bulgarian–Yugoslavian and Bulgarian–Yugoslavian–Albanian federations, the participation of Romania, Czechoslovakia, Poland, Hungary and Greece also appeared in the plans.

Th federation, however, endangered the just forming international status qou and thus the great powers firmly opposed it. Soviet foreign policy in particular did not allow any attempts to be made for the realization of these plans as longas they could damage its relationship with its former allies. After the split of the world into two political groups, this consideration no longer influenced Soviet decisions.

Another difficulty was the inability of Yugoslavia and Bulgaria to agree upon the structure of the federation gradually became dominant in the Albanian government.

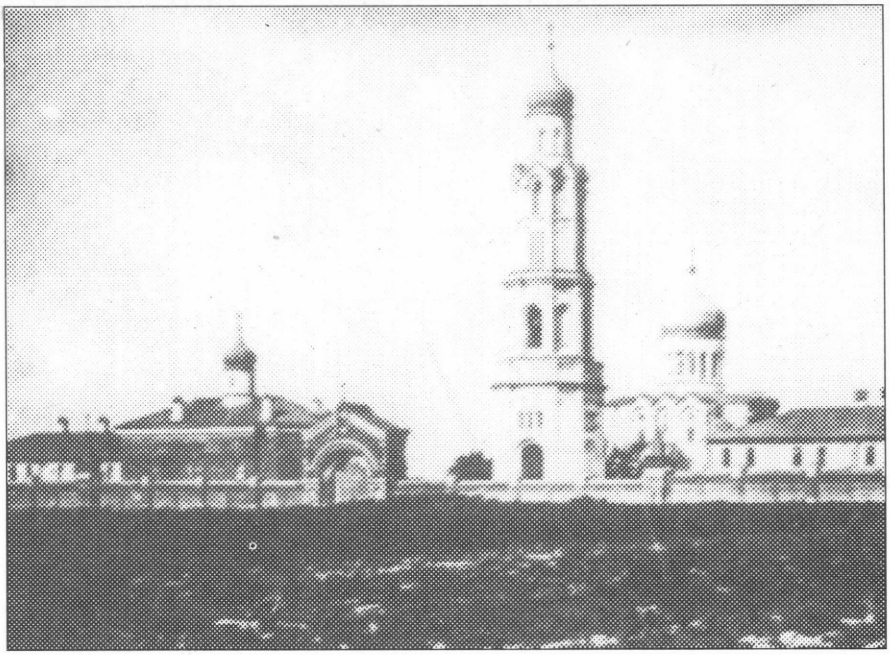
According to the Titoist stance of Yugoslavian historians, Stalin created the Kominform and forced the Balkan federation to destroy Yugoslavia's independence and the unity of Tito's Communist party. The study argues that it was Yugoslavian foreign policy, independent in certain matters and pursuing aims different from Soviet objectives, that provoked Stalin's anger.

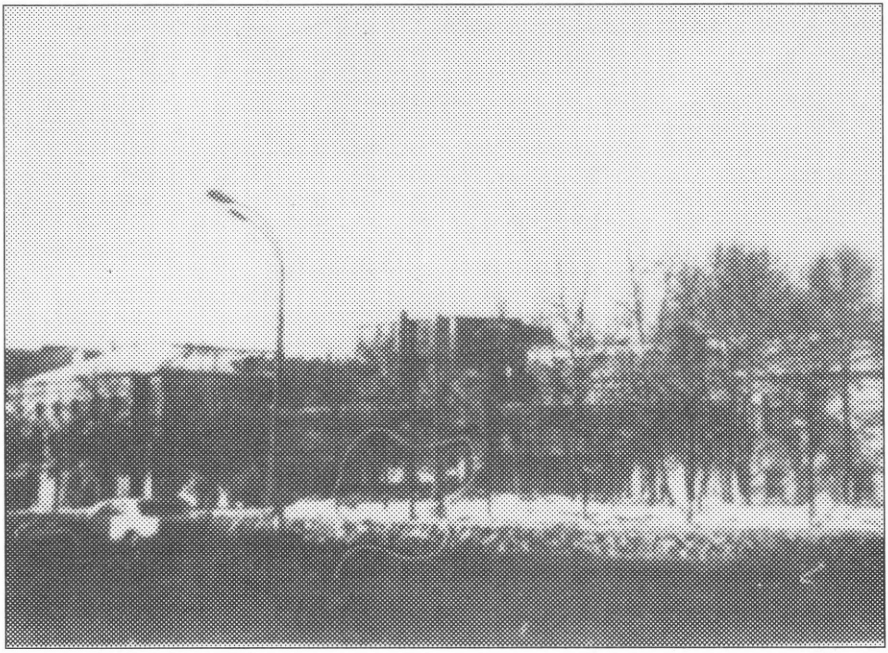
The support for the Greek Revolution and the presence of the Yugoslavian army in Albania could have led to international conflicts – a possibility which was overlooked by the Yugoslavian government. Stalin's decision to eliminate the independent line of foreign policy in his sphere of powes was made after the sending of Yugoslavian troops to Albania and after Dimitrov's speech concerning the federation in January 1948. The opportunity for Stalin's interference to accomplish this was the question of federation. The Bulgarian party leaders gave in; the Yugoslavians, however, insisted on their points. Stalin was directing the criticism of the Yugoslavian Communist Party to wider basis, from party to state level.

In the beginning of the debate Yugoslavian leaders realized only the transformation of powers in their own spheres of influence, the weakening of their positions accompanied by a strengthening of those of the Soviets. They sensed the loosening of Soviet–Yugoslavian ties later, from the Moscow visit of Djilas. At that time they were not forcing the federation any more, therefore Stalin's demand to realize it as soon as possible took them by surprise. After the confrontation they consequently opposed the pro-Komintern offences which criticized Tito and his leadership in both internal and foreign affairs.

The study argues that the purpose of the creation of the Kominform was not to entrap and undermine Yugoslavia. The author expresses his opinion that the issue of the federation originally was not a simple pretext but it was a measure of the Soviet Yugoslavian relationship that inevitably led to its deterioration. Finally the author concludes that the Soviet reaction against Yugoslavia was not provoked by the differing internal policy of the latter but it was evoked by the deliberate and independent Yugoslavian foreing policy that seemed unforgivable from the point of view of the Soviet foreign policy, which, on the other hand, openly demanded unity and its oun hegemony.

IV.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

MEG KELL-E ÚJÍTANI A SZOVJETOLÓGIÁT?

A Russian Review című folyóirat vitája a szovjetológiai kutatások új irányzatairól (1986–87)

A Russian Review című folyóirat 1986-os évfolyamában vitát kezdeményezett a Szovjetunió történetének kutatási módszereiről, a nyugati szovjetológiai kutatások eredményeiről és hiányosságairól, az újonnan jelentkező, társadalomtörténeti irányultságú áramlatról, az önmagát revizionistának nevező csoportról (*J. Arch Getty, Roberta Manning, Lynne Viola, William Chase, Rittersporn Tamás Gábor*).

A szerkesztőség a vitaindító megírására *Sheila Fitzpartrickot* kérte fel, aki rövid historiográfiai áttekintést ad az eddigi szovjetológiai kutatások szemléleti sajátosságairól. Véleménye szerint a hidegháború időszakában a Szovjetunió 1930-as évekbeli történetéről kialakított szovjet és nyugati álláspont bizonyos ponton találkozott: mindkét szemléletmód a 30-as éveket a bolsevik forradalom történetileg elkerülhetetlen eredményének tekintette – de természetesen a 30-as évek rendszerét a szovjet felfogás a szocializmus megvalósulásaként, a nyugati történetírás a totalitárius diktatúra egy formájaként írta le –, abban azonban közös a vélemény, hogy ez a rendszer a nyugati demokrácia ellentézise. Sztálin halála után mindkét oldal álláspontja módosult: egyrészt a Szovjetunióban Sztálin rendszerének egyes elemeit kritizálva igyekeztek a leninista forradalom eredményeit elkülöníteni a sztálinizmus úgymond időleges „túlzásaitól". Ugyanakkor a nyugati történetírásban is kritika érte a totalitarizmus-modellt, mely a Sztálin előtti és utáni szovjet rendszer leírására kevésbé alkalmas, elismerve így azonban e modell alkalmazhatóságát a sztálini időszakra vonatkozóan.

Az utóbbi években azonban színre lépett a nyugati történetírásban egy csoport, mely hangsúlyozottan történészként s nem politológusként közelíti meg a kérdéses időszakot. Az új generáció történészei két dolgot akarnak: bebizonyítani, hogy a szovjet történelem ma már elsődleges történeti, levéltári források alapján is kutatható, legitim területe a történettudománynak; valamint megkülönböztetni magukat a korábbi szovjetológus nemzedéktől, amelynek szemlélete a politológiára épült, és a Szovjetunió 1930-as évekbeli történetét kizárólag a totalitarizmus-modell kereteiben értelmezte. Érdeklődésük a társadalomtörténet felé irányul, bírálva azt a korábbi felfogást, amely túlzott jelentőséget tulajdonított a politikának és az ideológiának. A totalitarizmus-modell ugyanis szinte kizárólag a politikára koncentrál, a sztálinista időszakot az állam és a társadalom (nacsalsztvo – narod) ellentétének alapképletével írja le. Ez a típusú felfogás jelen volt már a XIX. századi orosz történetírásban is. E modell szerint az állam saját céljai érdekében a társadalom – jelen esetben marxista-leninista ideológia szerinti – átformálására törekszik, ennek eszköze a kommunista párt, a terror és erőszak. A társadalom ebben a

felfogásban tehetetlen és jellegtelen képződménnyé redukálódik, melyet a totalitárius rezsim energikus tettei alakítanak és manipulálnak, s amely pusztán reagál az állami nyomásra a passzív ellenállás eszközével. Ez a szemlélet természetesen az állami mechanizmusoknak és nem a társadalmi folyamatoknak tulajdonít döntő jelentőséget, s ez utóbbiakat csupán az állami mechanizmusok függvényében vizsgálja. A társadalom csak mint az állami erőszak áldozata jelenik meg. Az erőteljes társadalmi ellenállás hiányát a cári és a szovjet rendszerben ez a szemlélet a társadalmi osztályok fejletlenségével, a könyörtelen állami erőszakkal és a társadalom atomizáltságával magyarázza. E megközelítés további jellemzője az, hogy a társadalmat nem a maga bonyolultságában, hanem egységes, differenciálatlan tömbként ábrázolja. Ha szükséges, a társadalmon belül a munkások – parasztok – értelmiség csoportját különítik el, ezzel tulajdonképpen marxista, sőt sztálinista-marxista osztálykategóriákat használva. A nyugati szovjetológusok ezeket a fogalmakat ugyan fanyalogva alkalmazzák, s általában idézőjelbe is teszik őket, de használatukat mégsem kerülhetik el, kénytelenek átvenni a korabeli sztálinista terminológiát, ha a társadalmat pusztán az állami beavatkozás szempontjából vizsgálják. A „kulák" fogalom például nagyon tisztázatlan, de mi más elnevezéssel lehetne jelölni a „kuláktalanítási" kampány által érintett csoportot, ha azt pusztán e kampány függvényében vizsgáljuk? Ugyanakkor a nyugati szovjetológusok munkáit olvasva úgy tűnhet, mintha szerzőik is elfogadnák azt a sztálinista tételt, miszerint a szovjet társadalomban megszűntek az osztályellentétek. Az osztályok közötti és osztályokon belüli konfliktusoknak nem sok szerep jut a totalitarizmus-modell elemei között, kivételt ebből a szempontból csak *Trockij:* Elárult forradalom és *Gyilász:* Az új osztály című műve képez. Ezek a művek hivatkoznak ugyan az elnyomott néptömegek és a kizsákmányoló, privilegizált bürokrácia közötti antagonisztikus ellentétre, ez azonban nem más, mint a régi „állam kontra társadalom"-elmélet marxista változata.

A hagyományos totalitarizmus-modell tárgyalása után Fitzpatrick a társadalomtörténeti megközelítéseket mutatja be. Ezek egyik kulcskérdése a társadalom struktúrája és a társadalmi interakció problematikája. A fő cél a társadalom elemzése, ami egyebek között a társadalom részekre tagolását jelenti. Finomabb megkülönböztetésekre van szükség, mint a hagyományos marxista két osztály – egy réteg koncepció. A társadalomtörténeti megközelítés hívei sem a marxista-sztálinista „osztálynélküli társadalom" elméletet nem fogadják el, sem pedig a totalitarizmus-modellt, amelyben minden dinamizmus csak társadalmon kívüli, külső forrásból eredhet.

Miként lehet a szovjet társadalmat alkotórészeire bontani? Nehéz elkerülni azt a következtetést, hogy a „felülről vezényelt" sztálini „forradalom" idején mégiscsak végbement a „nagy egyenlősítés", amelynek nyomán egy nagyon egyszerű és sérült társadalmi szerkezet jött létre. Eltűntek a kulákok, a kisiparosok, a nepmanok, stb. Ugyanakkor azonban az első ötéves terv csapásai után a feleszmélő társadalom ismét komplexebbé vált.

A harmincas években már egy új hierarchia kialakulásáról beszélhetünk. *Trockijnak* az az elmélete, hogy legfelül a bürokrácia mint kvázi uralkodó osztály helyezkedik el, nyugaton is népszerűvé vált. Helytelen lenne azonban a bürokráciát egységes osztályként szemlélni, valójában heterogén és hierarchikusan

tagolt csoport volt, amelynek alkotórészei gyakran szembenálltak egymással. Problémát jelent az intelligencia státuszának meghatározása is, mivel az részesült a bürokrácia magasabb rétegeinek anyagi privilégiumaiból, s más társadalmi elit-jegyeket is magán hordozott. Ha tehát a társadalomtörténészek egységes álláspontot akarnak kialakítani a társadalmi hierarchiával kapcsolatban, el kell dönteniük, hogy milyen fajta elitet keresnek: marxista értelemben vett „uralkodó osztályt" vagy csupán a legmagasabb társadalmi státusszal és legerősebb gazdasági pozíciókkal rendelkező csoportot.

A Szovjetunió társadalomtörténetében több olyan csoportot találunk, amelyek újfajta hierarchikus rétegződést alkottak: így meg kell vizsgálni a sztahanovisták helyzetét a munkásságon belül, a szakképzett és szakképzetlen munkaerő kapcsolatát, a faluról frissen felkerült „új" munkásság viszonyát a „régihez", a különböző szakmákban dolgozók egymáshoz való viszonyát, nem is beszélve a fegyencek, a félig és a teljesen szabad munkások közti hierarchikus viszonyokról.

Ennél is ígéretesebb téma a kollektivizált falu. Maga a kolhoz is hierarchikus rendszer: legfelül állnak a fehérgallérosok (elnök, főkönyvelő, főagronómus), majd a szakmunkások (traktorosok, szerelők, stb.), legalul pedig az egyszerű kolhozparasztok. Akár azt is állíthatjuk, hogy Oroszország régóta várt „falusi burzsoáziája" végülis a harmincas években alakult ki, igaz, nem a várt formában.

Az természetesen nem újdonság, hogy a sztálini Szovjetunió társadalma rétegzett volt – melyik társadalom nem az? Azt azonban még nem derítettük fel, hogy melyek voltak a rétegződés alapelvei. Milyen volt az egyes rétegek egymáshoz való viszonya? Hogyan boldogulhatott az egyén ebben a struktúrában? Ezek a kérdések alapvető jelentőségűek a sztálinizmus megértéséhez.

Mi határozta meg a társadalmi státuszt a sztálinista társadalomban? A politikai rezsim érvényesítette-e értékeit a társadalomban vagy vice versa? Az elit státusz velejárója az anyagi javakhoz és szolgáltatásokhoz való privilegizált hozzájutási lehetőség volt. Sőt abban a társadalomban, ahol a hiány és a nyomor volt a mindennapos, sokkal inkább ez vált meghatározó tényezővé, mint a tradicionális orosz vagy a bolsevik forradalmi értékek. A rezsim hivatalos preferenciáit jól lemérhetjük azon, hogy miként változtak a jegyrendszer kiszabott fejadagjai. Az 1929-35 között létezett jegyrendszer a műszaki értelmiségieknek és az ipari munkásoknak juttatott privilégiumokat. Természetesen a hivatalos ellátásban élvezett privilégiumokat meg kell különböztetnünk az informális privilégiumoktól; például mindenkinek, aki az ellátásban dolgozott, voltak informális előjogai. Ez arra figyelmeztet, hogy nem csupán a vertikális, hanem a horizontális tagoltságot is vizsgálnunk kell. A kereskedelem szférájában például nem érvényesült a társadalmi státusz és a javakhoz való privilégizált hozzájutás lehetőségének szoros kapcsolata. A feketepiac, az ún. „NEP-szellem" következtében a kereskedelemben dolgozók státusza kifejezetten alacsony volt. Itt az előmenetel jóval kevésbé függött a sztálini időszak két társadalmi mobilizációs tényezőjétől, az iskolázottságtól és a párttagságtól, mint a gazdaság más szektoraiban. Mindez a nyugati történész számára sok kutatási témát kínál, és aláhúzza azt a megállapítást, amely szerint még mindig erősen alábecsüljük a

sztálini korszak társadalmának komplexitását és sokszínűségét, aminek egyik oka az, hogy a nyugati történészek is elfogadták a sztálinista-marxista társadalmi analízis számos korlátját és előítéletét.

Ezt követően a sztálini korszak magas társadalmi mobilitását vizsgálja *Sheila Fitzpatrick*. Ezt a témát a marxisták és a nyugati történészek egyaránt elhanyagolták egészen napjainkig. Az előbbiek úgy vélték, a mobilitás szerepét egy totalitárius államban eleve nem is érdemes vizsgálni; az utóbbiak pedig azért nem érdeklődtek utána, mert a mobilitás nem hagyományos marxista koncepció. A korszak szovjet társadalmát azonban a lakosság különösen nagyfokú földrajzi és társadalmi mobilitása miatt nem lehet pusztán statikus fogalmakkal vizsgálni: parasztokból munkások, munkásokból termelésirányítók, kulákokból kitelepítettek stb. lettek. Újabb mobilitási hullámot jelentett a II. világháború utáni leszerelés is. Mindez főként a Szovjetunió gyors iparosodásának velejárója volt. Ez az oka annak is, hogy a sztálini időszakban a felfelé történő társadalmi mobilizáció volt az általános trend – ezt a tényt is be kell építenünk sztálinizmus-interpretációnkba. A társadalmi ellenállás hiánya sem csak a totalitarianizmus atomizáló törekvéseire vezethető vissza, hanem arra is, hogy a magas mobilitás miatt meggyengültek a tradicionális társadalmi kötelékek. Egy jórészt tegnap még parasztokból álló munkásosztály nem hozhat létre erős szakszervezetet, és a nagyfokú mobilitás miatt a hivatali elitben sem várhatunk igazi testületi szellemet. A sztálini időszakra jellemző állami erőszak is szoros összefüggésben áll a magas társadalmi mobilizációval. Egyrészt az állami erőszak a kulákdeportálásokkal, a nagy tisztogatással, az osztályellenséggel szembeni küzdelemmel mesterséges társadalmi mobilizációs irányt hozott létre; ugyanakkor az óriási mértékű spontán társadalmi mobilizáció szervezési és ellenőrzési problémák elé állította az államot, mely újabb és újabb kényszerítő intézkedésekkel, például a belső útlevél bevezetésével válaszolt. A rezsim társadalom feletti valódi ellenőrzése igen sok esetben korlátozott volt. A népesség gyökértelen és rendkívül mozgékony csoportjainak ellenőrzése önmagában is nehéz feladatot jelentett, márcsak azért is, mert a káderek és párttagok csoportját is ez jellemezte. Ezzel összefüggő jelenség az ún. indoktrináció, azaz az állam azon igyekezete, hogy a marxista-leninista dogmákat belesúlykolja a társadalomba. Ez a tanulási-tanítási folyamat magában foglalta az új társadalmi státuszokhoz kötődő szerepek, normák elsajátítását is, s nem pusztán ideológiaközvetítés volt a funkciója. S a társadalom ebben az esetben sem pusztán passzív áldozat volt. *Vera Dunham* szerint a sztálini korszak „középosztályos értékei" a rezsim és a társadalmi elit közötti „Nagy Alku" eredményei voltak.

A legfiatalabb „revízionista" történészgeneráció tagjai (*Arch Getty, Roberta Manning, Rittersporn Tamás Gábor*) a társadalmi folyamatokat legszívesebben alulról szemlélik, ezzel is hangsúlyozva különállásukat a társadalmat felülről tekintő hagyományos szovjetológiai kutatásokkal. A vidéki életről – a szmolenszki archívum segítségével, mely a hozzáférhető elsődleges források legfontosabbja – alkotott képet összevetik a hivatalos deklarációkból leszűrt korábbi általánosításokkal, és óriási eltéréseket fedeznek fel: a politikai irányelveket gyakorlatilag soha nem tudták teljes mértékben érvényesíteni. A régebbi szovjetológia a sztálini terminológiát elfogadva „felülről végrehajtott

forradalom"-ként szemlélte a sztálinizmust. A revizionisták ezt a képet módosították. Munkáikban három alternatív elmélet körvonalazódik. Az első szerint a rezsim nem tudott olyan ellenőrzést gyakorolni a társadalom fölött, mint azt magáról állította. Cselekedetei gyakran improvizatívak voltak, sok volt az előre nem látott és be nem tervezett társadalmi hatás. A második vélemény szerint a rezsim politikája egyes társadalmi szektorok nyomására és sérelmére reagált, s az informális alkukon keresztül a gyakorlatban lényegesen módosult. A harmadik, a legradikálisabb magyarázat szerint a rezsim politikáját valójában az alulról jövő társadalmi nyomás alakította ki.

Az első magyarázat még összeegyeztethető lenne a hagyományos totalitarizmus-koncepcióval. Végülis a politikai kontroll soha nem abszolút. Ám a politikai tervezés és ellenőrzés gyakorlati hiányosságai, az improvizáció, a véletlenek a sztálini korszakban olyan fokot értek el, hogy általuk maga a totalitarizmus-koncepció válik tarthatatlanná. A második típusú magyarázat azt feltételezi, hogy a társadalmi környezet bizonyos mértékig visszafogta és módosította a vezetés akcióit. Ez a *Getty–Rittersporn*-féle megközelítés nem fogadja el a totalitarizmus-koncepciónak azt az állítását, amely szerint a társadalom lényegtelen tényező a 30-as évek politikai folyamatainak megértésében. A terrornak és a kényszerítésnek is kisebb szerepet tulajdonítanak, már pusztán azzal is, hogy más tényezők szerepét is elismerik. Ez a revizionista irányzat tevékenységének legvitatottabb pontja. Kritikusaik a sztálini rendszer tisztára mosásával, de legalábbis a morális ítélkezésről való lemondással vádolják őket. Tényleg problémát jelent a társadalomtörténészek számára az, hogyan építsék be rendszerükbe a terrort és az állami erőszakot. Egyes elképzelések szerint a rezsim „szabadon eresztette" a társadalom erőit céljainak elérése érdekében. Mindemellett is e második típusa a revízionista elméleteknek egyes elemeiben szintén beépíthető a totalitarizmus-modellbe. A hagyományos szovjetológia legnehezebben a harmadik megközelítést tudja asszimilálni. Ezt a típusú álláspontot képviseli *Rittersporn Gábor* a nagy tisztogatásokkal kapcsolatban, hiszen azt állítja, hogy ezekben az uralkodó rétegek önkényeskedésével, a korrupcióval szembeni elégedetlenségnek is döntő szerepe volt. Ugyanakkor elfogadja ő is a tömegek passzivitásáról és szervezett ellenállásra képtelenségéről szóló tételt, s ezáltal nyitva marad a kérdés, hogy ezen tömegek elégedetlensége miért és hogyan hathatott ilyen erőteljesen a politikai rezsimre.

A revizionista társadalomtörténeti csoport érdeme annak hangsúlyozása, hogy egyetlenegy politikai rendszer, így a sztálini sem működhetett társadalmi vákuumban. A sztálinista politikai formációban is léteztek társadalmi nyomást kifejtő tényezők, amelyek – ha viszonylag igen gyengék voltak is – befolyást gyakoroltak a politikai szférára. A csoport az állam és társadalom viszonyáról egyoldalú és leegyszerűsítő képet adó totalitarizmus-modellt vitatva lépett színre, mégis – *Fitzpatrick* véleménye szerint – nem változtatott alapvetően azon a képen, mely a sztálinista rezsimet tekinti a 30-as évekbeli társadalmi változások mozgató tényezőjének. Bebizonyítják, hogy a rendszer csak korlátozottan volt képes politikájának hatásait kontrollálni, azaz képes volt a társadalom egyes elemeit lerombolni, de nem volt képes azt saját elvei szerint újjáépíteni. Ugyanakkor azonban ez a csoport a szovjetológia hagyományos problémáira

koncentrál, nem fogalmazott még meg új kérdéseket. A jövőben a társadalomtörténészek feladata az lehet, hogy bemutassák: a sztálinizmus politikai és társadalmi dinamikával egyaránt rendelkezett.

Sheila Fitzpatrick tematikus bevezetőjét *Stephen F. Cohen* „a sztálini korszak mint társadalomtörténet" című hozzászólása követi. Cohen üdvözlendőnek tartja a társadalomtörténészek megjelenését a nyugati, főként az amerikai szovjetológiában. Ha a szovjetológia árnyalni akarja gyakran egydimenziós magyarázatait, a társadalomtörténethez kell fordulnia, figyelembe kell vennie a pártállam és a társadalom közti kapcsolatokat.

Fitzpatrick két fontos eredményt tulajdonít az új történészgenerációnak: az egyik a totalitarizmus-modell megkérdőjelezése; a másik annak bemutatása, hogy a sztálini rendszer az 1929-et követő években csak korlátozottan tudta kontrollálni az általa kezdeményezett radikális politika gyakorlati eredményeit. Mindkét felismerést lényegesnek tartja *Cohen,* de egyiket sem tekinti az „új generáció" vívmányának. Az 1960-as évek végétől kezdve már létezett egy olyan irányzat a szovjetológián belül, amely egyre inkább azoknak a nagyobb politikai csoportoknak a vizsgálatára koncentrált – elitek, érdekcsoportok –, amelyek valahol a társadalom és a rezsim politikai vezető rétege között helyezkedtek el, s így mindkettő elemeit egyesítették. A totalitarizmus-modellt valójában ezek a tudósok törték meg. A második következtetés sem teljesen újkeletű, a Szovjetunió társadalomtörténetének doyenje, *Moshe Lewin* nevéhez fűzhető.

Cohen másik kritikai észrevétele az, hogy a szovjet társadalomra vonatkozó empirikus kutatások – ahogy ezt az új irányzat is hangsúlyozza – még alig kezdődtek el. A revizionista történészek is eddigi munkáikban a szovjet elitet és bürokráciát vizsgálták, s nem a társadalom alsóbb rétegeit. Az 1917 utáni szovjet társadalomról szinte semmit nem tudunk, ezért a társadalomtörténészeknek először pontos empirikus képet kell nyújtaniuk, s csak ezután jöhet az általánosítás s annak eldöntése, hogy a szovjetológia eddigi tételeiből mit erősít meg a társadalomtörténet és mit kérdőjelez meg. Az elsietett interpretáció kudarchoz vezethet.

Az a veszély is fennáll, hogy a társadalomtörténészek elhanyagolják a sztálini korszak tömegterrorját. Eddigi publikációikban a terror csekély szerepet kapott: más eseményeket helyeztek előtérbe, bizonyos mértékig kétségbe vonták a terrorra vonatkozó források hitelességét, alacsony becsléseket idéztek az áldozatokra vonatkozóan, a terrort csupán az 1937–38-as tisztogatással azonosították, vagy olyan kényszerű eufemizmusokat használtak, mint „állami kényszer" vagy „kényszerű mobilitás". *Cohen* kiindulópontja az, hogy a szovjet állampolgárok millióinak meggyilkolása, deportálása és bebörtönzése legalább olyan fontos részét képezi a harmincas évek társadalomtörténetének, mint ugyancsak több millió ember felemelkedése és „modernizálódása". A társadalomtörténészek csak abban az esetben zárhatnák ki a terrort vizsgálódásaik köréből, ha az nem társadalmi jelenség lett volna, nem érintette volna a társadalom alsó rétegeit. Valójában a terror a társadalom legfelső szintjéről indult el, de az „alsó" rétegek életének szerves része lett, ezért indokolt társadalomtörténeti szempontú – s nem föltétlenül csupán morális indíttatású – vizsgálata.

Ezt négy tényező támasztja alá. Az első a hatalmas demográfiai dimenzió. A terror – bármekkora is legyen az áldozatok pontos száma – minden szempontból tömegjelenség volt, csaknem valamennyi családban volt deportált, bebörtönzött – vagy börtönőr. Ahmatova joggal írhatta – a szmolenszki archívum ismerete nélkül is – az 50-es években: két Oroszország áll egymással szemben: a bebörtönzöttek és a bebörtönzők Oroszországa. Másodsorban le kell szögezni, hogy a korszak nagy társadalomtörténeti folyamatait, a kollektivizálást, az iparosítással járó urbanizációt és a felfelé irányuló mobilitást is alapvetően befolyásolta az állami terror. Harmadrészben figyelembe kell venni azt is, hogy a társadalmi hierarchia vizsgálatánál nem lehet megfeledkezni a legalsó rétegről: a bebörtönzöttekről, a GULAG rabjairól. Őket és a száműzötteket semmilyen elemzésből nem lehet kihagyni, ez olyan volna, mintha az amerikai polgárháború előtti Dél történetét a rabszolgák kihagyásával írnánk meg. Azt a kérdést is meg kellene vizsgálni, hogy a kényszermunkások léte miként érintette a különböző rétegeket vagy osztályokat, például jobbnak látták-e ettől saját helyzetüket a munkások, a parasztok? Miként érintette társaik eltűnése az új értelmiséget és a tisztikart? A negyedik tényezőként megemlíthető, hogy a személyi kultusz, a terror légköre az áldozattá válás félelme lényeges hatást gyakorolt minden bizonnyal a társadalom pszichológiai tényezőire. Az utóbbi évek latin-amerikai diktatúráinak tapasztalatai azt mutatják, hogy még rövidebb ideig tartó és jóval kevesebb embert érintő terrorkorszakok is jelentősen befolyásolták a társadalmat.

Összefoglalásként *Cohen* megállapítja, hogy a terrort nem azért kell a társadalomtörténeti kutatások középpontjába állítani, mert az minden másnál fontosabb, hanem azért, mert az szinte minden másnak alapvető tényezője volt.

A következő hozzászóló *Geoff Eley,* aki írásának a „Történelem politika nélkül – már megint?" címet adta. Véleménye szerint ez a vita hasonló a nácizmus eredetéről a német történetírásban egy évtizeddel ezelőtt kibontakozott vitához, melynek során a társadalomtörténet pozíciói megerősödtek.

A társadalomtörténet nemzetközi fejlődése előnyös helyzetet teremt a szovjet témájú kutatások számára. A brit, francia és amerikai társadalomtörténészek már annyit vitatkoztak a társadalomtörténet kvantitatív és kvalitatív kérdéseiről, a történettudomány más ágaihoz való kapcsolódásáról, hogy a Szovjetuniót vizsgáló történészek már sok tapasztalatot hasznosíthatnak. Ebben a tekintetben persze a Szovjetunió 1930-as éveinek tanulmányozása különösen nehéz feladat a források hiányossága, az ideológiai elfogultság és a széles körben elterjedt prekoncepciók miatt. Sok témát és az általuk felvetett problémákat újra kell értékelni. Erre a feladatra különösen alkalmas személy az elismert kutató, *Sheila Fitzpatrick.* Milyen sikerrel hajtja végre ezt a feladatot vitaindítójában? Erre vonatkozóan Eley négy észrevételt tesz, melyek közül kettő historiográfiai, kettő pedig teoretikus természetű.

A német történelem kutatója számára a sztálinizmusról folytatott jelenlegi viták meghökkentően emlékeztetnek a náci állam természetéről szóló polémiákra, melyek a hatvanas években kezdődtek, s ma sem értek véget, bár csúcspontjukat a hetvenes években érték el. Ebben a vitában két táborra oszlottak a kutatók, az „intencionalisták" és a „strukturalisták" táborára. Az előbbiek véleménye szerint a náci állam fő mozgatórugója Hitler személyisége, a Mein Kampf-ban kifejtett

programja volt. A birodalmi vezetésen belüli rivalizálások nem veszélyeztették Hitler szupremáciáját, mert ő ezeket saját céljai érdekében sikeresen tudta manipulálni. Ezt az álláspontot az 50-es években összekapcsolták a totalitarizmus elméletével, s ezt a modellt tekintették a náci uralom lényegének.

A strukturalista álláspont hívei ezzel szemben alaposan tanulmányozták a náci állam intézményrendszerét és döntési mechanizmusait, s hamarosan megcáfolták a totalitarizmus-modell leegyszerűsítő elemeit. A náci állam sem tudta korlátlan mértékben érvényesíteni hatalmát a német társadalom felett. Ez több területen is megnyilvánult: a meglévő társadalmi kapcsolatok gyakran változatlanul fennmaradtak, különösen a katolikus területeken; az euthanázia-programmal, az oktatási elvekkel kapcsolatban számottevő volt a társadalom ellenállása. A strukturalista iskola három fő megállapítása a következő: A náci uralom valójában polikratikus jellegű volt, Hitler személyisége csak a rendszer egyik, bár nagyon fontos elemét jelentette (szélsőséges változat szerint Hitler csupán „gyenge diktátor" volt, aki csak „szorványosan" vett részt a kormányzásban). A döntéseket általában ad hoc módon hozták, a nácik cselekedetei általában inkább improvizált reakciók voltak, mint egy „kumulatív radikalizációnak" nevezett ideológiai folyamat megvalósításának tudatos lépései. Emellett a náci uralom szorosan összefonódott a korábbi hatalmi elittel és annak intézményeivel, s ez döntő módon hozzájárult a rezsim stabilitásához.

Fitzpatrick és az új generáció történészei ehhez nagyon hasonló fogalomrendszert dolgoztak ki. A Hitlerre kidolgozott elemzést természetesen nem lehet mechanikusan alkalmazni Sztálinra. A bolsevik párt és az NSDAP különböző pártok voltak, más-más módon ágyazódtak be az államapparátusba és a társadalomba. A német történészek fogalomrendszerének egyszerű átvétele a két rendszer egybemosását jelentené. Mégis érdekes lenne az új generáció történészeinek tanulmányozni ezt a historiográfiai szempontból rokon polémiát.

A revizionista iskola minden elismerést megtagad a szovjetológia eddigi eredményeitől, s ezzel saját magukat fosztják meg néhány alapvető felismeréstől. A „totalitarizmus" fogalma ugyanis a sztálini valóság egy jellemző vetületét ragadta meg, nevezetesen azt, hogy a rezsim erőszakos szankciók alkalmazása mellett bejelentette igényét a társadalom fölötti teljes uralomra, a totalitarizmus a társadalom valamennyi tényezőjének átpolitizálására törekedett. A gyakorlatban ez maradéktalanul nem valósult meg, a szándék azonban önmagában is nagyon lényeges, mivel meghatározta a társadalmi környezetet, a sztálinizmus egész politikai kultúráját. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, akkor a modell fürdővizével együtt kiöntjük az elemzés gyerekét is.

Fitzpatrick írását a társadalomtörténeti kutatások manifesztumának szánja. Ebből a szempontból is szükséges a benne foglaltakat megvizsgálni. *Fitzpatrick – Eley* megítélése szerint – a társadalomtörténeti kutatások két alapelvét nevezi meg: Egyrészt a társadalmat alapelemeire (társadalmi csoportok, jelenségek, lokalitások) kell lebontani, ezeket izoláltan vizsgálni, s majd ezen esettanulmányok halmaza fogja megrajzolni a társadalom teljes képét. Másrészt *Fitzpatrick* szerint először a „valódi társadalom" történetét kell megírni, az államot pedig ki kell venni a vizsgálódás köréből, majd valamikor később visszahelyezni. Azonban mindkét tétel vitatható. A „társadalomtörténet" csak akkor válik a „társadalom történetévé" (Eric Hobsbawn), ha a társadalom egyes

elemei közötti viszonyokat – „fent" és „lent" – is figyelembe vesszük. Ugyanakkor az államot egy történész a társadalom vizsgálatának köréből soha nem távolíthatja el. A hatvanas évek intellektuális radikalizmusának (amely a társadalomtörténeti kutatások elindítója volt) egyik maradandó vívmánya épp az, hogy kiemelte a politika tanulmányozását az állami és hivatalos szervezetek kontextusából és olyan környezetben vizsgálta (utca, munkahely, bűnöző szubkultúra, család, otthon), amelyeket korábban politikamentesnek tekintettek. Hiszen a modern társadalomban a hagyományos értelemben vett kormányzáson kívül az állam részt vesz a széles értelemben vett társadalmi újratermelésben. Ebben az értelemben a politika és az ideológia igenis beletartozik a társadalomtörténet tárgykörébe. A totalitarizmus-modell elutasítása nem jelentheti a társadalmi totalitás vizsgálatának elutasítását.

Vitathatók elméleti szempontból a *Fitzpatrick* által használt kategóriák is. Az „informális társadalmi egyeztetések" fogalma például aligha alkalmas a kollektivizálás eredményeinek leírására.

Összefoglalásként *Eley* megállapítja, hogy *Fitzpatrick* elemzésében sok értékes elem található, mindamellett historiográfiai szempontból nem ad megfelelő képet az eddigi kutatásokról, s nem használja fel a más területeken végzett társadalomtörténeti kutatások eredményeit; másrészt teoretikus szempontból nem érzékeli a társadalmi totalitást, s nem tudja elmélete körébe bevonni az állam és társadalom közti viszonyokat. Erre tett kísérletet *Moshe Lewin,* aki szerint a sztálinizmus a kulturális archaizmust a társadalom átalakításával, valamint az állami bürokráciával kapcsolta össze. Amíg *Fitzpatrick* és a revizionista történészek nem néznek szembe ezzel az összekapcsolódással, addig az a kijelentés, hogy a sztálinizmusnak egyaránt volt társadalmi és politikai dinamikája, csupán banális felfedezés marad.

Peter Kenez „Sztálinizmus mint egyhangú politika" című írásában erőteljes támadást indít a revízionista történészek ellen. Véleménye szerint Fitzpatrick túl hízelgő képet fest a revizionista csoportról. Szerinte a revizionista iskola fő jellegzetessége a politikai és az ideológiai megközelítés elutasítása és a társadalomtörténet hangsúlyozása. Kenez ezzel szemben azt állítja, hogy a revizionistákat éppen annyira a hatalom – ennélfogva a politika – érdekli, mint azokat, akiknek műveit támadják. A különbség csupán a hatalom természetéről vallott nézeteikben van. Ez a politika-központúság teljesen érthető, hiszen a bolsevikok a politika nagy tudatos és öntudatlan újítói közé tartoztak, a sztálinizmust épp politikai berendezkedése különböztette meg a többi rendszertől.

A társadalomtörténészek egyértelműen tagadják az állami beavatkozás fontosságát és rendkívüli természetét az 1930-as évek szovjet társadalmára vonatkozóan. Ezzel „akarva-akaratlan", dedémonizálják Sztálint és Politikai Bizottságát olyannyira, hogy a sztálinizmus mint jelenség el is tűnik számukra. Az 1930-as évek politikája – véleményük szerint – egyhangú, jellegtelen: érdekcsoportok küzdöttek egymással, a kormány pedig vagy a tömegek vagy a körülmények nyomására reagált. Azt állítják, hogy a szovjet kormány úgy működött, ahogyan bármely más, nehéz körülmények között levő kormány is működött volna. Négy elemet külön is érdemes kiemelni elméleteikből.

Az első szerint a kormány – különösen vidéken – csak gyenge és szervezetlen apparátussal rendelkezett. Ez a felismerés nem új, a revizionisták azonban arra használják fel, hogy felmentsék a sztálini rendszert a tömeggyilkosság vádja alól. Legszélsőségesebben ezt *Roberta Manning* fogalmazta meg, aki szerint egy általa vizsgált körzetben 1937-ben a szovjet rezsim csak annyiban volt ura a helyzetnek, amennyire azt a kormányzottak beleegyezése engedte. *Kenez* kifejti, hogy a politikai intézményrendszer fejlettlensége nemcsak hogy nem áll ellentétben a totalitarizmus-modellel, hanem egyenesen annak egyik alkotórésze lett. Attól, hogy a párttagok névsorát nem vezették rendesen – ahogy *Getty* állítja –, tény marad az, hogy a sztálinizmus éveiben emberek millióit gyikolták meg.

A revizionisták túlhangsúlyozzák a pártvezetésen belüli frakcióharcok jelentőségét, s ezzel tagadni vélik a monolitikus szovjet politikai rendszer hagyományos képzetét. A vérengzéseket *Rittersporn* és *Getty* egyaránt frakcióharcok következményének tekinti. Kenez azonban továbbra sem lát bizonyítékot arra, hogy a belső nézeteltérések valóban ilyen lényegesek lettek volna. A különböző hangsúlyokkal operáló beszédek még nem bizonyítják önmagukban frakciók létét. Az természetesen elképzelhető, hogy a szovjet vezetők sok kérdésben nem értettek egyet, ám más politikai rendszerekben a frakcióharcok nem vezettek milliók halálához.

Harmadrészben a revizionisták a szovjet kormányzat alapvető fontosságú döntései mögött valódi népi támogatást feltételeznek, némely esetben lelkes munkások tömegeiről beszélnek. Kenez ezt nem vonja kétségbe – hiszen a bolsevikok a modern politika igazi mesterei voltak, éppen azért, mivel pontosan tudták, hogyan kell a társadalom fontos csoportjait mozgósítani –, viszont megjegyzi, hogy az utópisztikus lelkesedés általában manipuláció eredménye volt, és többnyire még a terror időszakának vége előtt elapadt.

További hibája a revizionista iskolának a vizsgálati témák szubjektív kiválasztása. *E. H. Carr* szerint a tények az óceánban úszkáló halakhoz hasonlatosak, s a történész fogását az határozza meg, hogy hová megy halászni és milyen horgot használ. A legrosszabb horgászhelyet talán *Getty* választotta, a „Nagy tisztogatások eredete" című könyvében ugyanis az 1935-ös párttagkönyvcserének nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a tömeggyilkosságoknak. A terrorral pedig egyáltalán nem foglalkozik, mondván, ezt mások már megtették. Ez nem kisebb hiba – állítja *Kenez* –, mintha valaki egy Auschwitzban működő cipőgyár termelési statisztikáit vizsgálná, miközben észre sem veszi a gázkamrákat.

Fitzpatrick azt írja cikkében, hogy a terrorra fordított túlzott figyelem moralizáláshoz vezet, az objektivitásra törekvő történészeknek a szovjet valóság más aspektusaival kell foglalkozniuk. *Kenez* szerint ez a probléma félreértése. Igaz, hogy nem léteznek morálisan korrekt vagy inkorrekt témák, a 30-as évek Szovjetuniójának vonatkozásában azonban minden választott témának van morális dimenziója: a terror hangsúlyozása ugyanúgy morális érzékenységről tanúskodik, mint szerepének lekicsinylése. A történésznek nem azért kell foglalkoznia a terror problematikájával, hogy méltatlankodhasson, hanem mert a terror minden szinten hatással volt a harmincas évek szovjet valóságára.

A revizionisták hangvétele harcias, vitázó, sietnek újra és újra kijelenteni, hogy az ortodox áramlat a hidegháború szemléletét képviseli. Ez igaz, de mi készteti őket arra, hogy ilyen furcsán lássák a múltat? – teszi fel maga számára Kenez a kérdést.

A következő hozzászóló, *Alfred G. Meyer* cikkét a történetírás és a múlt viszonyának vizsgálatával kezdi. Véleménye szerint a történetírás célja a múlttal való szembenézés, a múlt tisztázása. Megteheti ezt a történész azáltal, hogy dicsőíti vagy megtagadja a múltat, láttathatja azt tragédiaként, komédiaként, hőseposzként vagy bohózatként. Valamennyi nézőpont a történésznek saját kora politikájáról és társadalmáról vallott véleményét tükrözi. *Pokrovszkij* szavaival élve, a történetírás mindig a kortárs politika múltba vetítése. Ez az egyik oka annak, hogy ugyanazokat az eseményeket valamennyi történésziskola újra és újra megvizsgálja, s átírja a történelmet. Ennek során új elemzéseket, új modelleket és koncepciókat alkotnak. Az elmúlt harminc év során a szovjet történelem kutatói állandóan üldözték és támadták a totalitarizmus-koncepció szörnyetegét. Sokszor meg is ölték már, de szelleme még mindig kísért.

Fitzpatrick helyesen állapítja meg, hogy a totalitarizmus-koncepció egyaránt gyökerezik a valóságban és a Szovjetunióról alkotott mítoszban. Az állam és a társadalom közti konfliktus eszméje azonban nem *Trockij*tól származik – ez az állítólag antimarxista koncepció megerősíti mindazt, amit *Marx* és *Engels* írt *Bismarckról* vagy *III. Napóleonról.* A bolsevikok közül *Buharin* és *Trockij* fejtette ki először az abszolút állam és az egész társadalom szembenállásának koncepcióját, a modell alkalmazása a Szovjetunióra pedig a jugoszláv marxisták Praxis iskolájához fűződik, amely sokkal közelebb állt Buharinhoz, mint Trockijhoz. Mindazonáltal senki nem tagadhatja, hogy a Kremlnek a nép ellen viselt háborújáról szóló tétel nem légbőlkapott.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a totalitarizmus-modell használatával az amerikai tudósok az amerikanizmust ünnepelték, és a hidegháborús hisztériának is behódoltak. A totalitarizmus-modellről szóló munkák a fasiszta és a kommunista uralom között nem tettek különbséget. Az ideológiai deterministák (mint például *Waldemar Gurian* és *Hannah Arendt*) a totalitárius rendszereket a hatalomra jutott utópia következményének tekintették. Mások szerint a totalitárius rendszert sérült személyiségű emberek (*Stefan Possony Leninje* vagy *Robert C. Tucker Sztálinja*), egy paranoiás elit vagy a gyermeki engedelmesség állapotában megrekedt nemzet hozta létre. Megint mások (*George Kennan*) a Szovjetuniót teljesen atomizált, struktúrálatlan, egy politikai maffia által uralt társadalomként írták le. Mindez az olvasók számára azt sugallta, hogy a szovjet rendszer képtelen tagjainak bármiféle előnyt nyújtani, ezért csak a terror és az aggresszió eszközeivel tartható fenn. A Szovjetunió komoly tárgyalásokban nem lehet partner, csak fékentartani vagy visszaszorítani lehet. *Fitzpatrick* új generációjának tagjai már el se tudják képzelni a hidegháború hisztériáját. Ebben az időben még a tudósoknak is öncenzúrát kellett gyakorolniuk, a Harvardon orosz történelmet oktató egyik professzor pedig a cárizmus bukásával befejezte előadásait, mondván, hogy ezzel végetért az orosz történelem. Aki mégis a szovjet korszakot szerette volna tanulmányozni, az nem juthatott statisztikákhoz vagy pontos adatokhoz, a szovjet levéltárakba pedig nem engedték be. Mindkét

rendszer paranoid gyanakvást táplált a másik iránt, a két paranoia pedig kölcsönösen erősítette egymást.

Ma mindkét országban vannak revizionisták. A nyugati történészek revizionizmusa egyben a mccarthyzmus és a primitív antikommunizmus kiűzésére tett kísérlet is. Ebben a minőségében a revizionizmust egészséges és régen esedékes reakcióként kell üdvözölnünk.

A múlt tisztázására tett kísérletek mindig a múlt valamelyik időszakának felmagasztalását, dicsőítését vagy tisztára mosását jelentik. Amikor *Hruscsov Sztálint* vádolta, a pártot mentette föl, a párt elleni vád a nép, az idegenek elleni fellépés – miként *Szolzsenyicin* tette – pedig az oroszok felmentését jelenti. A revizionisták azáltal, hogy bemutatják: Sztálin nem volt olyan mértékben ura a helyzetnek, mint azt a totalitárius iskola feltételezte, felmentik őt bizonyos mértékben a korszak legsötétebb bűnei alól. Sem a totalitárius iskola, sem a revizionisták nem tagadják a szörnyű eseményeket! A két felfogás közti különbség a felelősség kérdésének megítélésben van. Érdekes, hogy a revizionisták elemzései igen hasonlóak a forradalom előtti konzervatívok és reakciósok érveihez. Ezek ugyanis a 19. század során végig azzal érveltek a liberális reformok ellen, hogy a sötét néptömegek még nem értek meg az önkormányzásra, így ha a hatalomból részesednének, az zavart okozna a kormányzásban.

Történt a sztálini korszakban egy olyan eseménysorozat, amely valóban alulról indult ki, és milliók vettek részt benne, a revizionisták mégis figyelmen kívül hagyták: milliók dezertálása a második világháború frontjairól és a németek felszabadítókként való üdvözlése a németek Szovjetunió elleni háborújának első hónapjaiban.

Minden egyoldalúságuk ellenére is a revizionista történészek munkássága szükséges korrekciót jelent a szovjetológián belül. Azonban arra figyelmeztetni kell őket, hogy a totalitarizmus-modell sárkányát már sokan és sokféleképp megölték az elmúlt évtizedekben. *Fitzpatrick* joggal kritizálja a szovjetológusok régebbi generációit a sztálinista-marxista elemzés sok előítéletének és korlátjának fenntartások nélküli átvételéért. Abban is igaza van, hogy az új generáció munkásságának nagyobb része marxista jellegű elemzés. Marxista annyiban, hogy a tömegek szerepét, a gazdasági-társadalmi alapot hangsúlyozza a politikai-ideológiai felépítmény helyett. Annyiban viszont nem marxista, hogy nem illeti könyörtelen bírálattal a fennálló rendszert. Egy ilyenfajta marxista szemlélet eredményes lehetne, kialakulását a szovjet társadalmon belül várhatjuk.

A folyóirat 1987-es évfolyamában tovább folytatódik a vita. Elsőként *Daniel R. Brower* fejti ki módszertani ellenvetéseit a társadalomtörténeti kutatásokkal kapcsolatban. Véleménye szerint a revizionista történészek által az 1930-as évekre vonatkozóan leginkább hiteles forrásként elfogadott gyűjtemény, Szmolenszk városának levéltári anyaga önmagában nem alkalmas arra, hogy adataiból az egész Szovjetunióra vonatkozóan általános következtetéseket vonjunk le. Figyelembe kell venni a vidék sajátosságait, a nemzetiségi problémákat és eltéréseket. A másik módszertani hiba megítélése szerint az, hogy az 1930-as évek kaotikus, rendezetlen viszonyait nem lehet pusztán a strukturalista iskola törvényszerűségre, rendszerességre, átlagra, statisztikára

alapozott kategóriarendszerével ('státus', 'társadalmi interakció, 'társadalmi mobilitás') leírni. E korszakra vonatkozóan a statisztikai táblázatoknál nagyobb súlyt kell fektetni a visszaemlékezésekre, a regényekre, levelekre, melyek nem struktúrákról és rétegződésekről szólnak, hanem az instabilitás és rendetlenség képeit vetítik elénk. *Robert Conquest* írásában nagyon is hasonló módszertani ellenvetéseket tesz: az új iskola – véleménye szerint – érzelmi elfogultságra hivatkozva nem fogadja el a sztálini terror áldozatainak visszaemlékezéseit hiteles forrásként, de előszeretettel hivatkozik a valójában igen kis valóságtartalommal rendelkező hivatalos beszédekre. Ezáltal az új iskola szemléletmódja leegyszerűsítő és egyoldalú, alapvetően ingatag talajon nyugszik.

Jerry F. Hough politológusként kíván hozzászólni a – megítélése szerint – főként történészek között folyó vitába. Írását annak leszögezésével kezdi, hogy a totalitarizmus-modell elleni támadás több hullámban zajlott le a szovjetológia történetében. Ezek lényegét *David Easton* feketedoboz-modelljének segítségével kívánja érzékeltetni. A politika a döntéshozók „feketedobozában" zajlik, ide futnak be „input"-ként a társadalom elvárásai, követelései, támogatása; a döntések a rendszer „output"-jaként jutnak el a társadalomba; s létezik egy visszacsatoló, a társadalmi reakciókat a politikai rendszerbe eljuttató szisztéma is. A hagyományos totalitarizmus-modell kizárólag az output oldalra koncentrált. E modell ellen az első támadást még a modell megszületése előtt *Trockij* indította, aki ugyan a széles értelemben vett társadalmi tényezőket ugyanúgy elhanyagolta, de a bürokraták csoportját beemelte a rendszerbe. A második támadást az 1960-as évek „revízionistái" (*Cohen*) indították elsősorban a sztálinista rendszer kialakulásának tényezőire vonatkozóan. Ők az input oldalon kizárólag az ideológiát vizsgálták, s a sztálinizmust határozottan elkülönítették a marxizmus-leninizmustól. Ezután jött az un. konfliktus-iskola, mely magát a feketedobozt, a döntéshozók közötti viszonyok jelentőségét hangsúlyozta. Az érdekcsoportokra koncentráló irányzat alkotta a támadás negyedik hullámát – melyhez Hough önmagát is sorolja –, mely figyelembe vette az input oldalt és a döntéshozó mechanizmust, de nem törekedett ezeknek az elemeknek és az output oldalnak az összekapcsolására. Erre tesz kísérletet az új revizionista iskola.

Hough megítélése szerint a revízionista történészek – akaratukon kívül, de nagyon helyesen – megerősítették az 1960-as évek revízionista támadásai ellenére a totalitarizmus-modell azon elemét, mely a bolsevik forradalom és a sztálinizmus között direkt kapcsolatot feltételez. A sztálinista rendszer bizonyos tömegtámogatásának hangsúlyozása ezt az elméletet megerősíti. Hough véleménye szerint ugyanis mind a bolsevizmust, mind a nácizmust az az idegengyűlölő, nyugatellenes és antiliberális fanatizmus tartotta fenn, mely az urbanizálódó társadalom létbizonytalanságától rettegő sötét tömegekben alakult ki. Egy modern amerikai akkor értheti meg legjobban a bosevik forradalmat, ha azt Khomeini forradalmának mintájára képzeli el. Leninék is ezekre a tömegekre támaszkodtak, s ebben az értelemben a szovjet rendszer tényleg némileg a proletariátus (a város) diktatúrája volt.

Robert C. Tucker két tényező fontosságát emeli ki az 1930-as évek szovjet történetében. Az egyik az a tény, hogy Sztálin az „orosz nemzeti bolsevizmus"

radikális változatát képviselte és próbálta érvényre juttatni. A másik megjegyzése az, hogy Sztálin személyisége meghatározó szerepet játszott a politikai rendszer kialakulásában és működésében, ezért karakterének vizsgálata nem puszta pszichologizálás.

Tucker úgy véli, a társadalomtörténeti irányzat értékes résztanulmányokat nyújthat, de nem várható tőle a Szovjetunió történeti fejlődésének általános, átfogó képe, pedig épp ez az, mely oly nagyon hiányzik. S ebben az állam nem maradhat a háttérben, nélküle ez az általános kép a sztálinizmus időszakára vonatkozóan nem alkotható meg.

A vitában természetesen kifejtik álláspontjukat a revizionista iskolához sorolt történészek is.

J. Arch Getty Állam, társadalom és babona című írásában felteszi a kérdést: Miről is szól a vita? Generációs kérdésekről (*Meyer*) vagy a terror szerepének értelmezéséről (*Cohen, Kenez*)? *Fitzpatrick* szerint a „forradalom felülről" vagy a „forradalom alulról" koncepciók ütköznek meg egymással, de ezzel Fitzpatrick feltámasztotta – minden törekvése ellenére – a hagyományos kétpólusú állam–társadalom modellt. A revízionista koncepció nem helyezhető el az „alulról vagy felülről" - koordinátarendszerben, nem ez a központi kérdés a revízionista történészek számára. Bűnük kritikusaik szemében éppen az, hogy nem modellekben gondolkodnak, s nem fogadták el kiindulópontként a fent–lent alternatívát, az állam és társadalom szembeállítását. *Getty* határozottan leszögezi, hogy véleménye szerint a forradalmak és a forradalmi társadalmak mindig is rendezetlen állapotúak: 1793-ban Franciaországban vagy a kínai kulturális forradalom idején lehetetlen meghúzni az állam és társadalom közti határvonalat. A gyors társadalmi és politikai változások idején a „hivatalos" és „nem hivatalos", a közéleti- és magánéleti szféra összemosódik. A NEP 1921-es bevezetését tekinthetjük felülről jövő kezdeményezésnek – de tudjuk, a bolsevikeknek nem volt más választásuk. A társadalmi jelenségeket a „forradalom felülről" vagy a „forradalom alulról" választási kényszerében vizsgálni annyit jelentene, mint egyetlen eredendő okot keresni; márpedig azon kevés dolgok egyike, melyben a revízionisták talán egyetértenek, az, hogy az események kontextusának vizsgálata fontosabb a döntőnek hitt kizárólagos okok keresésénél, a tyúk és tojás – perspektívánál.

Az alulról jövő nyomás öntudatlan, inkoherens vagy akár passzív jellegénél fogva nem feltétlenül gyengébb tényező a kétpólusos rendszerben sem. A kommunizmus építésének kudarca 1917 után elsősorban a társadalmi realitás győzelmét jelentette a bolsevikok utópista politikája és tökéletlen igazgatása ellenében. S még abban az esetben is, amikor az állam győzedelmeskedni látszik a társadalom felett (például a kollektivizálásoknál), jelentős kompromisszumokra kényszerül. A társadalom ugyanúgy megváltoztatta a bolsevikeket, ahogy azok megváltoztatták a társadalmat.

Valójában az a helyzet, hogy egy belsőleg megosztott, improvizált, tapasztalatlan és állandóan megújuló hivatali apparátus nehezült rá egy dinamikus, mobil és drámai gyorsasággal változó társadalomra. Hatások érkeztek felülről lefelé, alulról felfelé és vízszintes irányból többfelől is. A kétpólusú felfogás helyett három dimenziós koordinátarendszerre van szükség a sztálinista társadalom komplexitásának ábrázolásához.

A társadalomtörténet feladatát egyetlen revizionista történész (talán *Fitzpatrickot* kivéve) sem értelmezi úgy, hogy az államot ki kellene kapcsolni a vizsgálódás köréből, hisz kutatásaik fő iránya épp az állam és társadalom viszonya.

A terror lebecsüléséről, annak a párton belüli 1937–38-as tisztogatásokkal való azonosításáról szóló vádak félreértelmezésen és elferdítésen alapulnak. Azt azonban elviekben le kell szögezni, hogy a démonológia nem lehet a történettudomány módszere, s a terror jelentőségének hangsúlyozása vagy nem hangsúlyozása nem lehet a történész erkölcsi érzékének mércéje. Meglehet, hogy *Meyer*nek igaza van abban, hogy tiszta pozitivizmus nem létezhet, de akkor is érdemes az objektív szemléletmód elérésére erőfeszítéseket tenni.

Rittersporn Tamás Gábor Történelem, megemlékezés és ellentmondást nem tűrő retorika című esszéjében válaszol a revizionisták kritikusainak. Szerinte semmi jele nincs annak, hogy *Sheila Fitzpatrick* „Új perspektívák a sztálinizmusról" című vitaindítója revizionista kiáltvány lenne. Ha ez lett volna a szándéka, bevonta volna a munkába az „új generáció" történészeit is. A csoport tagjait azonban nem köti testületi fegyelem, inkább magányos partizánok ők. Sem a társadalomtudomány művelése, sem a totalitárius-modell iránti bizalmatlanságuk nem tette egyöntetűvé munkásságukat. A történelmi kutatás mindenki által ismert módszereit, a források kritikus elemzését egyszerűen egy olyan területre alkalmazzák, amelyről sok történészkollégájuk szerint már minden lényegeset kiderítettek. A revizionisták elődei általában nem kutatták az 1933 utáni időszak eseményeit, valószínűleg abbeli meggyőződésükben, hogy 1933 után már minden fontos tényt kielégítő módon megvizsgáltak. A hagyományos fogalomrendszer a kutató stílusát és gondolatmenetét is nagymértékben behatárolja, s aki nem tartja be ennek konvencióit, azt hamarosan kétes szándékokkal vádolják meg. Ezek a konvenciók a 30-as évekről szóló történetírást a történeti analízis helyett a megemlékezés rítusává avatják, ahol a szerző alapvető kötelessége az atrocitások részletezése és az elkövetők elítélése. A megemlékezés természetesen helyénvaló és a történész alapvető joga, a „megemlékező történetírás" azonban komoly akadályokat állít a kutató elé.

Ez a fajta történetírás a kutató számára csak azt teszi lehetővé, hogy dicsőítse vagy megtagadja a múltat. Bár érthető az a szenvedély, amellyel *S. F. Cohen* a szovjet korszakot a náci bűnökkel veti össze (csaknem azt állítva, hogy a harmincas években mindenki üldözött vagy üldöző volt), olyan túlzásokra ragadtatja, amelyek általánosításhoz, leegyszerűsítő sémákhoz és kész formulák alkalmazásához vezetnek. Az új kutatók ezeket a sémákat kívánják leépíteni. *Peter Kenez* nyílt méltatlankodása minden kutatóval szemben, aki nem hajlandó démonizálni a szovjet korszak évtizedeit, azt mutatja, hogy bizonyos körökben a problémák megértése helyett ördögűzést igényelnek.

*Cohen*nek és *Kenez*nek abban sincs igaza, hogy az „új irányzat" felmenti a rezsim vezetését a rémtettek miatti felelősség alól, és a terror szerepét lebecsüli. Ezt a megállapítást lehetetlen lenne idézetekkel alátámasztani. Meyer is nehezen tudná indokolni azt az állítását, amely szerint lényeges mértékben vettek át szovjet történészek munkáiból Sztálin szellemének megidézése érdekében.

A revízionista történészek problematikájának megértését a megemlékező hagyomány nehezíti meg. A csoport történészei olyan időben születtek és nevelkedtek, amikor a terror mindenféle formáját helytől függetlenül elítélték, s az is nyilvánvaló volt, hogy a szovjet modell világméretű elterjedésétől nem kell többé tartani. Számukra a szovjet jelenség saját magáért tanulmányozandó téma, nem pedig bálvány, amelyet imádni, összetörni vagy éppen megmenteni kell. Nem az ítélkezést vagy a megemlékezést tűzik ki célul, a harmincas éveket olyan időszakként tanulmányozzák, amelyben a szovjet rendszer napjainkban, a tömegterror eltűnése után is fennálló alapvető jellemzői kialakultak.

A revizionisták számára feltűnő az az ellentmondás, amely a harmincas években a rezsimnek vagy a rezsim vezetőjének tulajdonított nagyszabású tervek és a kormánygépezet kaotikus működése között áll fenn. Ezért fontosnak tartják annak megállapítását, hogy pontosan ki volt az, aki az állam nevében beavatkozott, és cselekedetei mennyire voltak összhangban a vezető testületek éppen aktuális politikai irányvonalával. A kutatásnak így elkerülhetetlenül a politikai szférára és az azt befolyásoló körülményekre kell összpontosítania. A „forradalom felülről" helyetti „forradalom alulról" koncepció, melyet *Fitzpatrick* az új irányzat jellemzőjének tekint, valójában teljesen hiányzik a revizionista történészek munkáiból.

*Geoff Eley*nek igaza van, amikor a rezsimnek a társadalom többi része feletti „totalitásigényét" hangsúlyozza. Ha azonban túl akarunk jutni a hivatalos propagandaformulákon, akkor észre kell vennünk, hogy a társadalmi–politikai dinamizmus fő hajtóereje épp a rezsim nyilvánvaló képtelensége volt arra, hogy igényét érvényesítse.

Meyer helyesen arra hívja fel a figyelmet, hogy a terror nem feltétlenül a rendszer erős voltát jelzi. Hosszú ideig a Szovjetunióban a normalizálás és ellenőrzés egyetlen hathatós eszköze a terror alkalmazása volt. A terror inflálódása 1936–38 között arra utal, hogy a pártállam képtelen volt annak ellenőrzésére és kézbentartására, hogy saját hivatalnoki kara miként képviseli a rezsim érdekeit. Békésebb időkben a rendszer működésének ellenőrizhetetlen volta nem vezet ilyen drámai következményekhez. Az irányíthatatlan kormányzati mechanizmusok más rendszerekben is terrorhoz vezethetnek, erre a világ számos országában rengeteg példát találunk, a francia forradalomtól kezdve a latin-amerikai rezsimekig. Ezek a példák, miként az ötvenes évek utáni Szovjetunió is, azt mutatják, hogy a terror társadalmi-politikai szerepét más ellenőrző mechanizmusokkal is fel lehet váltani.

Cohen és *Kenez* következetlenül jár el, amikor a terror központi szerepét hangsúlyozza, ezzel egyidőben pedig attól óv, hogy a terrort kontextusából kiemelve vizsgáljuk. Mi más lehetne a terror kontextusa, mint a kormányzati mechanizmusok – az új irányzat fő kutatási területe? Megfeledkeznek arról, hogy a terrorra vonatkozó források az áldozatok megpróbáltatásain kívül nem sokat árulnak el. Ha forrásaink pusztán a félelemről és a tömegpszichózisról adnak információt, nem célszerű messzemenő következtetéseket levonni belőlük a terror dimenzióira vonatkozóan. A történelmi források vizsgálatára is alkalmazhatjuk *Wittgenstein* híres mondását, amely szerint amiről nem tudunk beszélni, arról hallgatni kell.

A vitára jellemző ellentmondást nem tűrő retorika végül a szerzőt egy korábbi beszélgetésére emlékezteti, amit a „pangás" korszakában néhány Komszomol-titkárral folytatott. A titkárok mind a változás őszinte hívei voltak, egyszersmind meg voltak győződve arról, hogy bármely „elhajlás" a haladás ügyét veszélyeztetné. Többségük ma is reformistának vallja magát.

William Chase szerint mind *Fitzpatrick* vitaindítójában, mind a vele polemizálók írásaikban összemossák s mintegy szinonímaként használják a revízionizmus és a társadalomtörténet fogalmát. A fiatal történész generáció tagjai nem a szó eredeti értelmében vett társadalomtörténészek, munkáik fókuszában az állam–társadalom viszony áll, a társadalmi és politikai folyamatok egymásra hatása. Szomorú tény, hogy még nem született mű a Szovjetunió 1930-as éveinek társadalomtörténetéről, ennek oka az elsődleges források hozzáférhetetlensége. Ugyanakkor a politika döntő befolyása miatt erről a korszakról – minden bizonnyal – nem is lehet írni a politikai szempontok teljes kikapcsolásával. A *Fitzpatrick*kal vitázók félreértelmezik a revizionista történészek szándékait, amikor a terror iránti közömbösséggel, a morális érzék hiányával vádolják őket, hiszen a terror mozgatórugóinak vizsgálata épp kutatásaik egyik fő irányát képezi.

A vitában megszólal *Hiroaki Kuromiya, Roberta T. Manning* és *Lynne Viola* is. Bár írásukat mindannyian annak deklarálásával kezdik, hogy a revizionista történészek nem alkotnak egységes iskolát (talán *Roberta T. Manning* tekinti önmagát leginkább egy egységes áramlat, a „második revizionista generáció" tagjának), mégis gondolatmenetük szembeötlően párhuzamos, megjegyzéseik számos ponton összecsengnek a *Getty és Rittersporn Tamás Gábor* írásában kifejtettekkel. Mindannyian hangsúlyozzák, hogy a politikatörténetet és a társadalomtörténetet egyaránt fontosnak tartják. Az a társadalomtörténet-definíció, melyet *Fitzpatrick* az állam és társadalom szétválasztására alapoz, nem fogadható el számukra. Azonban abban egyetértenek vele, hogy empirikus kutatásokra van szükség, s arra, hogy ne direkt politikai értékek határozzák meg e korszak vizsgálatát. Ez nem jelentheti, s nem is jelenti a sztálinizmus tisztára mosását. A kutatást a történettudomány módszereire s nem például Ahmatova verseinek elemzésére kell alapozni. Egyet értenek abban is, hogy *Fitzpatrick* kritikusai a vitában nagyon kevés toleranciát tanúsítottak a sajátuktól eltérő koncepciókkal szemben, s a sztálinista politika tanulmányozását látható módon a démonológia körébe igyekeznek bezárni.

Náfrádi Zoltán – Vajda Zoltán

Bibliográfia

Chase, William J.: Workers, Society and the Soviet State: Labor and Life in Moscow, 1918–1929. Urbana, IK. 1987.

Dunham, Vera: In Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction. Cambridge, 1976.

Dunham, Vera: Soviet Society and Culture. 1989.

Fitzpatrick, Sheila (ed.): Cultural Revolution in Russia 1928–1931. Bloomington. IN. 1978.

Fitzpatrick, Sheila: Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934. Cambridge, 1979.

Fitzpatrick, Sheila: Stalin and the Making of a New Elite, 1929–1938. Slavic Review. vol. 38. 1979.

Fitzpatrick, Sheila – Viola, Lynne (ed.): A Researcher's guide to Sources on Soviet Social History in the 1930's. Sharpe, 1990.

Getty, J. Arch – Chase, William: The Moscow Party Elite of 1917 in the Great Purges. Russian History/Histoire Russe, vol. 5. part 1 (1978)

Getty, J. Arch: Party and Purges in Smolensk. 1933–1937. Slavic Review, vol. 42. 1983.

Getty, J. Arch: Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered 1933–38. Cambridge, 1985.

Kuromiya, Hiroaki: Politics and Social Change in Soviet Industry during the 'Revolution from Above'. 1928–1931. Ph. D. dissertation. Princeton, 1985.

Kuromiya, Hiroaki: Stalin's Industrial Revolution; Politics and Workers, 1928–1932. Cambridge, 1989.

Manning, Roberta T.: Government in the Soviet Countryside in the Stalinist Thirties: The Case of Belyi Raion in 1937. Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. no. 301. Pittsburgh. 1985.

Rittersporn, Gábor T.: The State Against Itself: Social Tensions and Political Conflict in the U. S. S. R. 1936–1938. Telos. no. 41. 1979.

Rittersporn, Gábor T.: Société et appareil d'etat sovietique 1936–38. Contradictions et interférences. Annals E. S. C. no. 4. 1979.

Rittersporn, Gábor T.: Staline en 1938: Apogée du verbe et défaite politique. Libre, 1979. no. 6.

Rittersporn, Gábor T.: Du Goulag de la littérature a l'histoire de la politique pénale en U. S. S. R. 1933-1953. Critique politique, 1981. no. 7–8.

Rittersporn, Gábor T.: Soviet Officialdom and Political Evolution: Judiciary Apparatus and Penal Policy in the 1930's. Theory and Society, 1984. no. 2.

Rittersporn, Gábor T.: Soviet Politics in the 1930's. Rehabilitating Society. Studies in Comparative Communism, 1986. no. 2.

Rittersporn, Gábor T.: Simplifications staliniennes et complications soviétiques. Tensions sociales et conflicts politiques en U. S. S. R. 1933-53. Paris, 1988.

Viola, Lynne: The 25000 ers. A Study in a Soviet Recruitment Campaign During the First Five Year Plan. Russian History. vol. 10. 1983.

Viola, Lynne: The Case of Krasnyi Meliorator or 'How the Kulak Grows into Socialism'. Soviet Studies, vol, 38. no. 4. 1986.

Viola, Lynne: The Campaign to Eliminate the Kulak as a Class, Winter 1930. A Reevaluation of the Legislation. Slavic Review, vol. 45, no. 3. 1986.

Viola, Lynne: Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization. Russian Review, vol. 45, no. 1. 1986.

Viola, Lynne: The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of the Stalin Revolution. New York, 1987.

RITTERSPORN GÁBOR TAMÁS

AZ ÁLLAMILAG SZERVEZETT TERROR ÉS A SZOVJET ÁLLAM DEZORGANIZÁCIÓJA

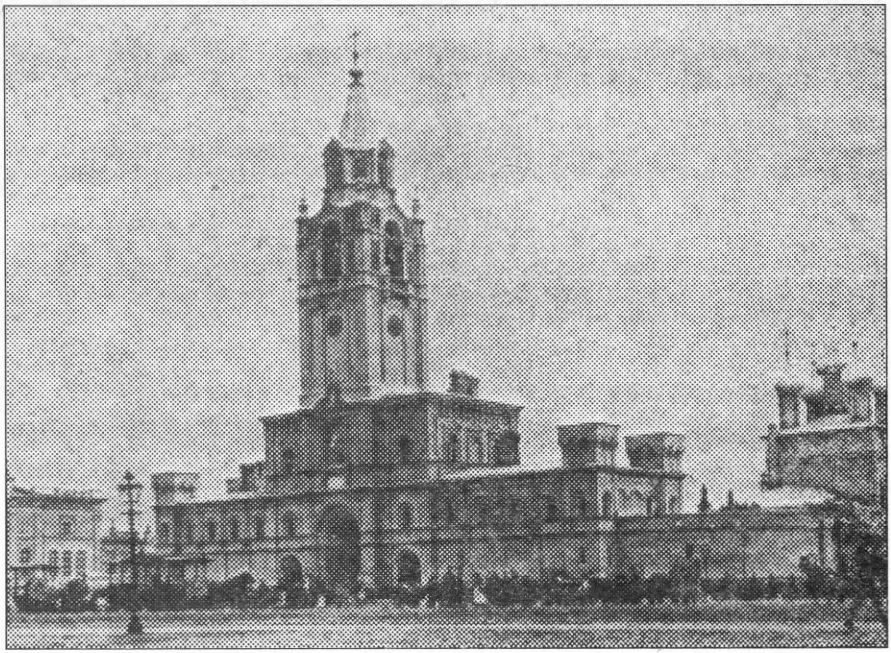
A terror a szovjet történelem egy egész korszakának szembentűnő jellemzője volt. Sok megfigyelő szerint az államilag szervezett erőszak hosszú időn keresztül a szovjet rendszer lényegét jelentette. Mivel a nyílt kényszer szerepe az ötvenes évektől jelentősen csökkent, okkal feltételezhetjük, hogy a rendszer alapvetően megváltozott. De ugyanennyi joggal állíthatnánk azt is, hogy a széleskörű erőszak eltűnését nem feltétlenül azok a körülmények okozták, amelyek kialakulásáért és alkalmazásának módjáért felelősek. Ilyen vagy olyan formában a terror elszabadulását és felerősödését eredményező tényezők némelyike túlélhette azt a korszakot, amikor a kényszer a szovjet társadalomban mindennapos volt. Egyáltalán nem biztos, hogy a terror önmagában többet árul el a szovjet társadalomról, mint alkalmazásának okai és feltételei.

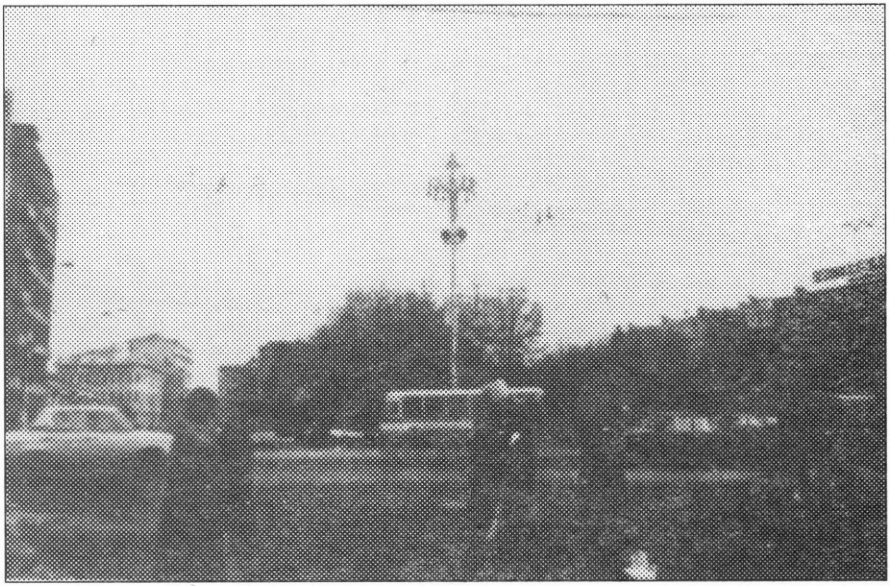
Így, bár a történelemnek egy távoli területére koncentrál, a jelen tanulmány a szovjet rendszer néhány olyan jellemzőjét szeretné megragadni, amelyek tovább élhetnek napjainkban is, amikor a rendszert már nem a tömegterror jellemzi. A korszak és a terror problematikája távolról sem önkényes. A terrort olyan időszakban alkalmazták, amikor a kényszer a kormányzás megszokott eszközévé vált, és a tömegterror nyomása alatt a rezsimnek olyan működési mintái alakultak ki, amelyek félévszázad alatt sem változtak sokat. Az államilag szervezett terror alkalmazásának okai és körülményei bizonyára feltárnak valamit e működési minták természetrajzából, csakúgy, mint a szovjet rendszer fejlődési modelljéből.

* * *

Bár az erőszak a forradalom alatt elterjedt, a polgárháború alatt pedig általánossá vált, később visszaszorult. A húszas évek végének politikai válságáig rendszeresen nem alkalmazták tömegméretekben, és az elit körében sem vált jellemzővé, míg egy új krízis nem alakult ki a harmincas években. Habár eredetét régmúlt időkre, feltehetően az Ancien Régime-re vezethetjük vissza, az államilag szervezett terror sajátos jellemzői csak akkor formálódtak ki, amikor az az egész rendszerre kiterjedt. Semmi sem mutat arra, hogy a terror vezető körökön belüli elterjedése tudatosan előrelátáson alapult volna, mint a valóságos polgárháború, ami a húszas évek válsága nyomán állandósult. A pártállamnak a lakosság fölötti fennhatóságának gyengülése által kiváltott válságot csökkenő élelmiszerkészletek és a városi népesség növekvő nyugtalansága jellemezték, valamint a vezetés

V.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

elbizonytalanodása a rezsim tekintélye megerősítésének módját illetően.[1] A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása és a feszített iparosítási program voltak a kormányzat kísérletei arra, hogy ellenőrzés alatt tartsa a helyzetet. De ezek a kampányok, valamint legfontosabb következményeik jobbára előre nem látott módon alakultak. Ez különösen a kollektivizálásra vonatkozik: a vele szemben tanúsított ellenállás a vártnál sokkal erősebbnek bizonyult, a helyi és területi hatóságok reakciója pedig gyakran a toleránsnak egyáltalán nem nevezhető moszkvai irányvonalnál jóval radikálisabbnak, olyannyira, hogy a központi vonal csak tovább radikalizálódott az apparátus túlkapásai által.[2]

Mindez rendkívül alacsony hatékonyságú mezőgazdaságot eredményezett. Nem volt mód a parasztok ösztönzésére, akiknek a legtöbb energiája arra kényszerült koncentrálódni, hogy a túlélés érdekében háztáji földjükön, elsősorban saját fogyasztásra termeljenek, nem pedig a kolhozokban, ahol csak adminisztratív úton, gyakran büntetések kilátásba helyezésével lehetett őket munkára kényszeríteni.[3] Az iparosítás ugyanolyan tervszerűtlenül haladt, mint a vidék elleni offenzíva, ahonnan menekülők tömegei özönlöttek a városokba, felduzzasztva a munkásság sorait. Mindez a városok ruralizálódását váltotta ki, és fokozta a rendkívül fegyelmezetlen munkaerő ellenőrzésével és ösztönzésével kapcsolatos nehézségeket.[4]

A kollektivizálást kísérő represszió nagy része törvényen kívüli intézmények és intézkedések műve volt. De még a szovjet bűnügyi statisztikák is a bírósági ítéletek számának és a büntetések hossszának drámai emelkedését mutatják a húszas évek közepéhez viszonyítva, ami azt jelzi, hogy a harmincas években jelentősen megnőtt a börtönökben és kényszermunkatáborokban fogvatartottak száma.[5] Ami a törvényen kívüli intézkedéseket illeti, töredékes adatok arra engednek következtetni, hogy 1930–31-ben legalább 393 470 parasztcsaládot száműztek, és körülbelül 148 000 „ellenforradalmárt" tettek ártalmatlanná a kampány döntő hónapjai során[6]. A száműzöttek és az „ellenforradalmárok" igen gyakran előre meghatározott „tervmutatók" alapján váltak áldozattá, s a fő „ellenség", kulák definíciója rendkívül bizonytalan volt.[7] De a korszak drákói törvényhozása, amely az aktivisták, valamint az „államhatalom képviselőinek"[8] életét és tulajdonát volt hivatott védelmezni, magán viselte a rezsim és a társadalom többi tagjai közötti konfliktus intenzitásának nyomait, jóllehet sok jel mutat arra, hogy a népesség erőszakos ellenállása ritkává vált, amikor a kollektivizáció vihara csitulni kezdett 1932-ben. Ekkorra az államhatalom legfelső szervei nyíltan elítélték a törvénytelen letartóztatásokat, és *Kalinyin* államfő arra utasította az igazságszolgáltatást, hogy orvosolja azoknak a panaszait, akikkel szemben az apparátus „helytelenül járt el".[9] Későbbi események arra mutatnak, hogy a bírálatok őszinte szándékúak voltak. De semmiféle közvetlen hatásuk nem lehetett, mivel annak a törvénynek a kihirdetése követte őket, amely a köztulajdon ellopását halállal büntette (vagy enyhítő körülmények esetén minimum 10 éves börtönbüntetéssel), ami egy erőszakhullámot váltott ki.[10] Általános jelenség volt az állami és a kolhoztulajdon lopkodása, amely a széleskörű engedetlenség talán legfőbb megnyilvánulási formájává vált.[11] Jellemző, hogy a megakadályozását célzó törvényt 1932 augusztusában egy szörnyű éhínség kitörésekor hozták, és az is, hogy Moszkva szándéka, hogy visszafogja a helyi túlkapásokat, nem éledt fel 1933 májusáig, az

éhinség legrosszabb periódusa elmúltáig. Nagyon valószínű, hogy 1933 első hónapjai kapkodó terrorjának is köze volt ehhez: körülbelül 80 ezer embert ítéltek tízévi kényszermunkára, és hozzávetőlegesen 4400 halálos ítéletet hoztak ebben az időszakban a köztulajdon ellopásáért.[12]

1933 májusában a Központi Bizottság és a Népbiztosok Tanácsa bizalmas utasítást küldött az össze kormányhivatalnoknak, valamint a rendőri és igazságügyi szerveknek. Az utasítás elítélte, hogy a hivatalnokok válogatás nélkül letartóztatásokat hajtanak végre, és, azt állítva, hogy ez az általános önkény a rendőrség „mértékérzékének elvesztését eredményezte", korlátozta a helyi hatóságok letartóztatási jogát, és megerősítette az ügyészség felügyeleti jogkörét a fogvatartási eljárások és helyek fölött. Az utasítás egyben elrendelte a parasztcsaládok tömeges deportálásának leállítását és a bebörtönzöttek létszámának felére csökkentését.[13] Habár az utasítást sohasem hozták nyilvánosságra, a jogi irodalom gyakran hivatkozott rá, és hivatalos dokumentumok is amelyek az apparátus büntető gyakorlatát és bosszúálló buzgalmát voltak hivatottak megfékezni.[14] Elképzelhető, hogy a kollektivizálás tapasztalatai miatt mellőzték a nyilvánosságot: az első túlkapások Moszkva általi elítélése zavargások sorozatát váltotta ki.[15]

Talán semmi nem mutatja jobban a rezsim dilemmáját, mint a vezetés vonakodása attól, hogy korlátozó utasításait nyilvánosságra hozza, jóllehet kitartóan hangsúlyozta fontosságukat. Nem kétséges, hogy a válogatás nélküli represszió a szándékolttal ellentétes hatást váltott ki. De ugyanennyire nyilvánvaló volt az is, hogy a rendszernek a társadalom ellenőrzésére alkalmazott jutalmazási és ösztönző eszközei elégtelenek a tömegek megfegyelmezéséhez. Határozatok és direktívák tömege próbálta biztosítani a kolhozok munkafegyelmét és tulajdonuk védelmét, jelezve, hogy az engedetlenség milyen mértékben befolyásolta és alakította a rezsim és a társadalom többi része közti mindennapi kapcsolatokat.[16]

A hivatalnoki rétegnek távolról sem volt egységes véleménye azzal kapcsolatban, hogyan kellene a helyzetet orvosolni. Pontosan tudta, hogy szabad kézre van szüksége ahhoz, hogy bármilyen lehetséges rendellenességre reagálni tudjon, amint ezt félreérthetetlenül kifejezték azok, akik a törvények szabad értelmezését követelték, és különleges eljárásokat az „ellenségekkel" és politikai vétségek elkövetőivel szemben[17]. Ugyanakkor a társadalmi feszültség növekedésétől való félelem a Büntető Törvénykönyv rendelkezéseinek önkényes értelmezésétől óvott, és érveket adott minden esetre egyformán érvényes eljárási szabályok bevezetése sürgetésére.[18] Ezek a viták ugyanolyan jól jellemzik a rezsim dilemmáját, mint a törvénytelen letartóztatások folytatódó gyakorlata az 1933 májusi direktíva után, annak ellenére, hogy ezt a központi hatóságok gyakran elítélték.[19] Tévedés lenne azt gondolni, hogy ez az elítélés képmutató volt. Egy rendszerben, ahol még egy tanár is letartóztatási jogot gyakorolhat és ahol figyelmeztetni kell a területi hatóságokat, hogy a legfelsőbb szerv előjoga, hogy meghozza a végső döntést a halálos ítéletek végrehajtásáról, a törvényes erőszak feletti állami monopólium névlegessé válik.[20]

A fölé- és alárendeltek közötti hierarchikus viszony felborulásának veszélye gyakorlatilag az élet minden területén megmutatkozott, ami elkerülhetetlen következménye volt annak, hogy az iparosítás és a kollektivizálás

nyomán a rendszer fennhatósága rendkívüli mértékben kiterjedt, és elkerülhetetlen velejárója az apparátusnak delegált széles jogkörnek. A pártállam helyi és regionális testületei rendszeresen kisajátították a központi szervek jogköreit, de mivel a rezsim és a lakosság közti konfliktus megnövelte a kormányzati szervek jelentőségét, és kizárta a tömegek részvételét a hivatalnoki kar felügyeletében, az apparátus ellenőrzése magának az apparátusnak a feladatává lett, így hatása elhanyagolható volt.[21] Az egyetlen legitim törvényhozó és cselekvő szervezetnek, a pártállamnak, megoldásokat kellett keresnie és alkalmaznia egy hatalmas ország minden problémájára. De minden esély megvolt politikai monopóliuma relativizálódására, mivel a döntések adaptálását a különböző hatáskörökhöz vagy helyi viszonyokhoz kizárólag arra az apparátusra lehetett bízni, amelynek cselekedetei gyakran ellentmondtak a döntések szellemének.[22] Nyilvánvaló volt, hogy be kell tartani egy minimális fegyelmet az apparátuson belül. Mindamellett valószínű volt, hogy a fegyelmező intézkedések az elit körében feszültséget keltenek, és ellenlépésekre késztetik azokat a hivatalnokokat, akiknek pozícióit veszély fenyegetné, és akik elegendő hatalommal rendelkeznek önvédelmük megszervezéséhez.

Az egyik ilyen jól bevált ellenmanőver a tömegekre nehezedő nyomás növelése volt abban a reményben, hogy a központ „keményvonalas" képviselői támogatást nyújtanak, és hogy növekszik az egyetlen legális válságkezelő szerv, az apparátus jelentősége. A kollektivizálási hullámot megelőző időszakban a helyi tisztségviselők rendszeresen figyelmen kívül hagyták azokat a moszkvai utasításokat, amelyek a faluval szembeni irányvonal enyhítését írták elő, különösen az adóbeszedés területén.[23] Az államfőnek semmi kétsége nem volt az iránt, hogy a vétkes hivatalnokok „bizonyos, a pártvezetőségben fellelhető tendenciákkal összhangban" cselekedtek, és kiemelte felelősségüket nemcsak az élelmiszerellátás rosszabbodásában, hanem a parasztok hivatali személyekkel szembeni erőszakos cselekményeinek elszaporodásában is, nem habozva őket „népellenségeknek"[24] nevezni. Az ezt követő események azt jelezték, hogy a „szabotőrök" elleni erélyes intézkedésekre adott felhívásának nem volt jelentős hatása, és hogy a helyi radikalizmus fontos szerepet játszott a központi irányvonalak kialakításában a kollektivizálás döntő szakasza során.[25] A hivatali visszaélések miatt hozott ítéletek elszaporodása kétségtelenül összefügg bizonyos moszkvai köröknek azzal a szándékával, hogy megfegyelmezzék az apparátust: az ilyen ítéletek száma több mint négyszeresére nőtt 1928 és 1933 között az Orosz Köztársaságban, ahol az ítéletek 31 százalékát hivatali visszaélésért szabták ki, szemben az 1928-as 7,8 százalékkal. A helyi hatóságok viszont mindent megtettek, hogy javítsák bűnügyi statisztikájukat ebben a kategóriában, s így főként a legalacsonyabb beosztású kádereket állították bíróság elé, vagy egyszerű munkások és parasztok ellen indítottak eljárást a Büntető Törvénykönyv hivatali vétséget meghatározó rendelkezései alapján, tekintet nélkül arra, hogy ezt a gyakorlatot ismételten elítélték, és több kísérlet is történt a visszaélések megelőzésére.[26]

Az 1933 májusi direktíva erőfeszítések sorozatát indította el arra, hogy valamiféle rendszerességet vigyenek a rend és az állambiztonság fenntartásának szférájába. Ezeknek az erőfeszítéseknek azonban minden esélyük megvolt arra, hogy hivatali érdekeket sértsenek, annál is inkább, mivel a rendfenntartást és az

állambiztonságot a rendszer retorikája szorosan összekapcsolta. Például, a tömegek nyomorúságos helyzetéről és a fenyegető éhínségről tudomást sem véve, a köztulajdon lopásáról hozott 1932 augusztusi határozat főbűnösökként a bűnöző és „osztályidegen" elemeket,[27] vagyis a rezsim iránt a priori ellenséges személyeket bélyegzett meg.

A politikai rendőrség feladata volt az ellenséges elemek ártalmatlanná tétele, és minden jel arra mutat, hogy kihasználva a hivatalos retorika által keltett zűrzavart, az hajlamos volt eltúlozni az ellenséges tevékenység mértékét. A baloldali ellenzék vereségét követően a politikai rendőrség vészjósló jelentéseket gyártott, amelyekben azt állította, hogy ellenzéki röplapok tízmillióit készülnek az országba csempészni külföldről,[28] bár ezek a röplapok soha nem jutottak el a Szovjetunióba. Egy olyan összeesküvést is felderíteni vélt, amelynek célja a rezsim néhány magasrangú vezetőjének meggyilkolása lett volna. Az állítólagos összeesküvést azonnal monarchista és ellenzéki csoportosulásokkal hozták kapcsolatba, bár végül be kellett ismerni, hogy az egész teljesen komolytalan volt[29] – ha egyáltalán volt mögötte valami. De ez a kudarc nem akadályozta meg a rendőrfőnököt abban, hogy 3500 kádert kérjen erősítésként az ellenzéki tevékenységek elleni harchoz.[30] A rendőrség a tömegek növekvő elégedetlenségét és a romló munkafegyelmet az állambiztonságot súlyosan veszélyeztető tényezőként értékelte az 1928-as válságévben, és azt gyanította, hogy e jelenségekért balos és monarchista propaganda a felelős.[31]

Néhány héttel az 1933 májusi direktíva után össz-szövetségi ügyészséget hoztak létre, amelynek hatásköre a politikai rendőrség tevékenységének felügyeletére is kiterjedt.[32] Ami a politikai rendőrséget illeti, azt 1934-ben újjászervezték, ítélkezési jogkörét pedig erősen megnyirbálták.[33] Míg a régi politikai rendőrség Igazságügyi Kamarájának halálos ítéletet is jogában állt kiszabnia, a Belügyi Népbiztosság Különleges Bizottsága eredetileg nem hozhatott ötévi kényszermunkánál súlyosabb ítéletet, és elvben az ügyészség ellenőrzése alatt állt. Hivatalos nyilatkozatok az 1933 májusi direktíva eredményeinek tekintették ezeket a változásokat,[34] és bátorítani látszottak a rendőrség hatáskörének megnyirbálására tett kísérleteket. Az újjászervezést a hivatalos sajtó kampánya kísérte, amelyben szokatlan nyíltsággal tárták fel a rendőrségi korrupciót és önkényt.[35] Ezzel párhuzamosan a párttisztségviselők ilyen jellegű túlkapásait is egyre hevesebben elítélték. Jellemző mindamellett, hogy az olyanfajta vétségeket, mint például nagyarányú sikkasztások az apparátusi tagok köreiben, a „párttagkönyvvel rendelkező idegen (és) bűnöző elemeknek"[36] tulajdonították. Egyre gyakoribbá váltak a korrupciós botrányok, amelyekből a lakosság azt a következtetést vonta le, hogy minden pártfunkcionárius haszonleső.[37] Mivel a rezsim nem kívánta, hogy ilyen kép alakuljon ki, a hivatalos magyarázatok ugyanúgy tagadták, hogy a káderek társadalmi státuszának köze van az általuk elkövetett vétségekhez, miként azt sem ismerték be, hogy mik a széleskörű lopások valódi okai.

Számos lehetőség nyílt annak felfedezésére, hogy „ellenséges" vagy „felforgató" tevékenység a felelős azért, hogy az élet számos területén gyászos állapotok uralkodnak, és vannak arra utaló bizonyítékok, hogy a titkosrendőrség erejét nem kímélve igyekezett ezt bebizonyítani: röviddel az 1933 májusi direktíva után kirakatper előkészítésébe kezdett. 1933 júliusában a rendőrség nyomást

kezdett gyakorolni egy osztrák állampolgárra, egy külföldi cég kirendeltségvezetőjére, hogy ismerje be, kémkedett a németek javára. Miután ezt visszautasította, letartóztatták számos szovjet állampolgárral együtt, akik barátai vagy cégének üzletfelei voltak. Bár az eset Dél-Ukrajnában történt, a moszkvai rendőrközpont képviselői minden valószínűség szerint igen korán bekapcsolódtak az ügy fabrikálásába.[38] November elején három másik külföldit, két németet és egy osztrákot is letartóztattak ugyanebben a térségben.[39] A megelőző hetekben letartóztatási hullám söpört végig szovjet mérnökök közt, akiket a szóbeszéd szerint felelőssé tettek azért a tűzért, amely két tengeralattjárót semmisített meg a kikötőben, ahol a külföldiek dolgoztak.[40] December végén a cég két másik német alkalmazottját tartóztatták le Leningrádban és Batumiban, és mindkettőjüket Moszkvába vitték, ahol már őrizetben tartották az összes szovjetunióbeli tevékenység irányítóját, egy belga állampolgárt.[41] Január végére a cég huszonhét alkalmazottját tartották őrizetben, a letartóztatott külföldiek száma pedig elérte a tizenegyet.[42]

A Moszkvában kihallgatott németeknek nem voltak panaszaik a bánásmódot illetően.[43] Ukrajnai honfitársaikat viszont agyonlövéssel és gyermekeik letartóztatásával fenyegették, egyiküket pedig gyötrelmes éjszakai vallatásoknak vetették alá. A vallatók bonyolult történetet kreáltak kémkedésről és szabotázs szervezéséről, és ezt igazoló vallomásokat csikartak ki szovjet őrizetesekből és a németekkel szembesített osztrák igazgatóból. Az egyik német gyanúsított Oroszországban született és életének nagyobb részét ott élte le, róla azt állították, hogy 1908 óta titkos ügynök. A rendőrség megkísérelte az ogyesszai német konzulátus egyik alkalmazottját is gyanúba keverni, és arra kényszerítették a vádlottakat, hogy ismerjék be bűnösségüket tengeralattjárók megsemmisítésében, valamint elektromos és vízszolgáltató berendezések megrongálásában.[44] Az egyik német beadta a derekát, de a másik csak arra volt hajlandó, hogy általánosságban beismerje a kémkedés vádját, és az egyik szovjet letartóztatotthoz hasonlóan a végső szembesítéseknél minden konkrét vádat tagadott.[45] A szembesítéseket Harkovban (Ukrajna akkori fővárosában) végezték egy rendőrtiszti bizottság előtt, amelynek elnöke a Szovjetunió Helyettes Főügyésze, A. Ja. Visinszkij volt.

Ezek a kihallgatások nyilvánvalóan nem azt sugallták, hogy lehetséges volna színre állítani egy kirakatpert: a megvádolt külföldieket három héten belül kiutasították az országból.[46] Ez persze nem akadályozhatta volna meg a politikai rendőrség Igazságügyi Kamaráját, hogy zárt tárgyaláson elítélje a szovjet őrizeteseket. De az eredeti szándék nyilvánvalóan az „ellenségek" elleni harc szükségességének propagandája lehetett,[47] mivel őket is szabadon engedték. Sőt, egy intézkedés arra vall, hogy Moszkva részvétele ellenére az ügy helyi akcióként indult: a hatóságok lakhelyváltoztatásra szólították fel az ügyben leginkább érintetteket.[48] A hatóságok is tudták azt, amit sok üldözött megértett: a helyi intrikák áldozatainak jó esélyeik vannak a legsúlyosabb következmények elkerülésére, ha egyszerűen elköltöznek arról a környékről, amely üldözőik fennhatósága alá tartozik[49]. Jellemző azonban, hogy a rezsim nem vállalkozott az üldözöttek védelmére.

A döntő kihallgatások 1934 februárjának közepe táján zajlottak le, pár nappal a 17. pártkongresszus után, ahol nyíltan beismerték, hogy távolról sem „osztályidegen" és ellenséges elemek vagy külföldi ügynökök, hanem

tisztségviselők s gyakran „jól ismert múltbeli érdemekkel" rendelkező magasrangú káderek voltak a felelősek a kormányzati mechanizmusok szabálytalan és ellenőrizhetetlen működéséért, és határozatot hoztak arról, hogy a nyakas „nagyurakat" ki fogják zárni a pártból, el fogják bocsátani és megfogják büntetni „személyükre való tekintet nélkül".[50] Ilyen körülmények között nem volt szükség „kártevők" és „kémek" elleni mozgósításra. De ha az új vonal ugyanabból a környezetből indult volna ki, mint a kirakatper tervezete, akkor arra sem lett volna szükség, hogy egy magasrangú hivatalnokot küldjenek Harkovba, – ebben az esetben mi sem lett volna egyszerűbb, mint lefújni az egész akciót anélkül, hogy ott próbálják kivizsgálni azt. Helyénvalónak látszik az a feltételezés, hogy az ügyet olyan „nagyurak" fújták föl, akiknek érdekükben állt külső erőket felelőssé tenni a rezsim kudarcaiért, és hogy a kongresszusi határozatok erőteljes ösztönzésül szolgáltak e törekvéseik folytatásához. Ezeket megkönnyítette az apparátusbeli korrupciót és bűnözést illető hivatalos retorikában uralkodó zűrzavar is, és minden bizonnyal abban is szerepet játszottak, hogy az év végén elindult egy éberségi kampány.

A kampányt a *Kirov*-gyilkosság kapcsán indították el, amelyet gyakran egy módszeres tisztogatás kezdetének tekintenek.[51] Mindamellett semmi nem mutat arra, hogy a rendszer rendelkezett volna azokkal az eszközökkel, amelyek egy ilyenfajta akció országos szintű kivitelezéséhez szükségesek, mivel ez nagyfokú uniformizáltságot követel meg a biztonsági- és rendfenntartó szervek működésében, olyan szabályozottságot, amelyet ebben az időben lehetetlennek bizonyult kialakítani. A hatóságok által közvetlenül a merényletet követően tett lépések legalábbis nem keltik egy jólszervezett, messzeható célokat kitűző akció benyomását. Több tucat kivégzést rendeltek el egy törvény alapján, amelyet egy héten belül három különböző változatban hirdettek ki, és körülbelül három hétig azon tépelődtek, hogy a merénylő magányosan cselekedett-e, vagy pedig a korábbi baloldali ellenzékkel, illetve egy fehér összeesküvéssel összhangban. Mivel végül úgy döntöttek, hogy a gyilkos egy „baloldali összeesküvés" tagja volt, a tömeges agyonlövetéseket még megtorlásnak sem tekinthetjük, hiszen áldozataikat mint fehérgárdistákat végezték ki. Ugyanez a következetlenség jellemezte a baloldali ellenzéket felelőssé tevő változatot is, amelynek korábbi vezetőit eredetileg tisztázták a gyanú alól, jóllehet ettől függetlenül száműzetésüket helyezték kilátásba, hogy súlyos börtönbüntetést kapjanak egy bírósági tárgyalás után, ami mindazonáltal nem találta őket bűnösnek az állítólagos összeesküvésben való részvételben.[52]

Ezek a kanyargós lépések egyáltalán nem mutatják egy koherens politika képét, sokkal inkább bizonytalanságot és vitát jeleznek abban a tekintetben, hogyan lehetne a legjobban kihasználni a Kirov ellen elkövetett merényletet. Függelemsértő „nagyurak" könnyűszerrel felhasználhatták az eseményt, hogy minden figyelmet az „ex-trockisták", az „ellenforradalmárok" és az „osztályidegenek" által jelentett fenyegetésre összpontosítsanak, sikerüket pedig az jelzi, hogy bár ezt már 1935-ben megkísérelték, csak körülbelül egy év múlva sikerült visszatérni a 17. kongresszus irányvonalához. Az irányvonal támogatói megérezhették, milyen veszélyes dolog a rezsim bajait az apparátustól túl messze tekintve keresni. De az uralkodó rétegek tagjai minden bizonnyal azonosultak a rezsimnek a hivatalos propagandában saját magáról alkotott képével, amely

kizárta a tömegek és a pártállam közti konfliktus lehetőségét, és az apparátust a tömegek érdekei legjobb képviselőjeként magasztalta. Ilyen körülmények aligha nyitottak arra lehetőséget, hogy legalább a problémák egy részét ne a rendszer ideális univerzumától idegen tényezőknek tulajdonítsák, és ezt a gyakorlatot pedig még a „nagyurak" legvehemensebb ellenfeleinek is el kellett fogadniuk. Ilyen feltételek mellett viszont bőven nyílt lehetőség a hivatalos irányvonal manipulálására, annál is inkább, mivel a Kirov-ügyet az állítólagos ellenséges elemek elleni akciók igazolására és felnagyítására használták fel olyan esetekben is, amikor az efféle akciókra vonatkozó döntések a gyilkosság előtt születtek.

A hatóságok már jóval a merénylet előtt megkezdték a „nemkívánatos" elemek eltávolítását a legnagyobb városokból azáltal, hogy megtagadták részükre a belső útlevél megadását főként azzal az indoklással, hogy „osztályidegen" származásúak: hivatalos adatok szerint 1934 nyarára 150 ezer embernek kellett elhagynia a területi központokat Ukrajnában.[53] A merénylet új lendületet adott a kampánynak, és hozzájárult annak pár hónapig tartó radikalizálódásához: a kiutasításra kijelölt személyeket le lehetett tartóztatni vagy száműzni, köztük korábbi ellenzéki csoportok tagjait vagy szimpatizánsait, sőt, még – úgy tűnik – bíráló megjegyzéseket tevőket is, ami diákokat érintett a legtöbb esetben.[54] Arra is jó volt a kampány, hogy orvosokat és mérnököket olyan távoli helyekre küldjenek dolgozni, ahová saját szándékukból[55] soha nem mentek volna, jóllehet a barátságtalan térségekben uralkodó szakemberhiánynak semmi köze nem volt a *Kirov*-ügyhöz. Ugyanilyen módon már a merénylet előtt nyilvánvalóvá vált, hogy sürgősen javítani kell a párt tagnyilvántartási gyakorlatán, amikor fölfedezték, hogy több tízezer párttagkönyv van pártonkívüliek tulajdonában.[56] De a központi bizottsági határozat, amely elrendelte a pártdokumentumok felülvizsgálását, mivel híven tükrözte az új körülményeket, kiemelte az éberség fokozása és az ellenségtől való „megtisztítás" jelentőségét, s így szabad kezet adott arra, hogy az akció sikeréért felelős hivatlanokok keményen fellépjenek a bűnbakok ellen, és módosítsák az eredeti utasítást, amely szerint csupán meg kellett róniuk kollégáikat, akiknek gondatlansága miatt kerülhettek „idegen" és „bűnöző" elemek a pártba, és keletkezhettek kaotikus állapotok a tagnyilvántartási iratokban.[57]

Annál is inkább úgy érezhették, hogy szabad kezet kaptak a hivatali apparátus mobilizálásához a különféle „ellenségekkel" szemben, mivel a *Kirov*-gyilkosság felújította az ostromállapotnak és a bizonytalanságnak a legmagasabb köröket sem kímélő érzését. Különleges bizottsági intézkedéseket vezettek be és hajtottak végre túlbuzgó módon a legfelső vezetőség védelmére, és a jelentések szerint még iskolás gyerekek is vitriolos versikéket énekeltek, amelyek némelyike *Sztálin* halálát kívánta.[58] Semmiképpen nem a rezsim önbizalmát mutatja, inkább a hatóságoknak azt a félelmét jelzi az, hogy még tiszteletlen megjegyzések is veszélyeztethetik a pártállam tekintélyét, s hogy kampányt indítottak a „*Kirov* elvtárs halálával kapcsolatos ellenforradalmi kifejezések"[59] ellen. Mindamellett röviddel a gyilkosság után az Orosz Köztársaság Igazságügyi Népbiztossága s a Legfelsőbb Bíróság számára összeállított napirend tükrözte a rezsimet fenyegető valódi veszélyt: 1935-ben azoknak az üléseknek a száma, amelyeknek valamiféle köze volt „ellenforradalmi" vétségekhez, nem érte el a kizárólag a mezőgazdasági kampányokkal foglalkozó ülések számát.[60]

A Kirov-kampány vaktában végrehajtott retorziói minden valószínűség szerint hozzájárultak a Központi Bizottság 1935 május eleji, a rendőrök letartóztatási jogát korlátozó döntéséhez.[61] Ebben az időpontban az Orosz Föderáció Legfelsőbb Bírósága politikai pereket felülvizsgáló testületének egyetlen napon huszonöt eljárást kellett lefolytatnia.[62] A tömeges agyonlövetésekért felelős különleges törvénykezést hat hónappal később „kivételesnek" nyilvánították,[63] amikor az új főügyész, A. Ja. Visinszkij, a rendőrséget az 1933 májusi irányvonal követésére buzdította, és elítélte a mesterséges ügykonstruálás gyakorlatát csakúgy, mint azt a szokást, amely kizárólag a vádlott beismerő vallomására alapozva tette lehetővé a bűnösség megállapítását. Hangsúlyozva a Főügyészségnek a rendőrségi vizsgálatok feletti ellenőrzési jogát, Visinszkij azt állította, hogy az NKVD-hivatalnokok „az osztályellenség egyelőre leplezetlen védelmezőit" látták azokban az ügyészekben, akik megkísérelték ellenőrizni az általuk szolgáltatott bizonyítékokat. Figyelmeztetett azonban a „formalizmus" veszélyére is olyan „ellenforradalmi vétségekkel" kapcsolatos bizonyítékok feletti vita esetén, amelyek „rendkívüli sajátosságai" miatt megengedhető a bizonyítás kérdésének szabadabb megközelítése. Mindezek ellenére hangsúlyozta, hogy még az ilyen ügyeket is a szabályszerű bűnügyi eljárás szerint kell kezelni.[64] Úgy tűnik, időszerűvé vált az előző év óvatosabb irányvonalához való visszatérés, amikor a száműzött parasztok bizonyos csoportjait még jelképes amnesztiában is részesítették: 1935-ben más paraszti törvénysértők is kaptak amnesztiát, csakúgy, mint olyan káderek, akiket sok esetben „szabotőrökként" valójában gyakran az 1932–33-as kampányok idején tanúsított liberális magatartásukért ítéltek el.[65]

Míg a Pártban lefolytatott tisztogatást az „osztályidegen" és egykori ellenzéki elemek eltávolítását követelő felhívások kísérték, a ki nem zárt tagok részére kiadott új nyilvántartási lap nemcsak azzal számolt, hogy az illető valamikor egy ellenzéki csoportban tevékenykedett, hanem adott esetben még az Ancien Régime rendőrségével folytatott együttműködésével is.[66] Elméletben legalábbis, „gyanús" múltú egyéneket csak akkor kellett kizárni, ha eltitkolták múltjukat:[67] ellenzéki mozgalmak önkritikát gyakorolt egykori vezetői is megtarthatták fontos pozícióikat, ideértve a központi bizottsági tagságot, és egyiküket sem támadták meg sem a „pártdokumentumok felülvizsgálása", sem az ezt folytató akciók során. Az egyetlen olyan magas állású hivatalnok, akit ebben az időben látványosan menesztettek, nemcsak hogy semmiféle „idegen" vagy ellenzéki háttérrel nem rendelkezett, de politikai múltja feddhetetlen és proletár jellegű volt. Az államhatalom legfelsőbb szerve elnökségének titkárát, *A. S. Enukidzé*t eredetileg csak áthelyezték a Transzkaukázusi Föderáció Központi Végrehajtó Bizottságának elnökévé. Külföldi diplomaták, akik szemében ez nem rangvesztést jelentett, nem nagyon értették, hogy miért halasztják időről-időre *Enukidze* ünnepélyes beiktatását.[68] Az a tény, hogy *Enukidze* sorsáról két hónap alatt tudtak csak dönteni, nem könnyű vagy egyhangú döntéshozatal jele. Amikor egy plénum végülis kizárta őt a Párt Központi Bizottságából, a lépést „politikai és erkölcsi lezüllésével" indokolták, amely miatt „osztályidegenek", akiket Enukidze a vád szerint az Össz-szövetségi Központi Végrehajtó Bizottság titkárságán oltalmazott, manipulálhatták őt.[69]

Az ügy következménye egy nyilvánosságra nem hozott központi bizottsági határozat volt, amely meghirdette a tagok kollektív felelősségének elvét az adminisztratív szervek pártszervezetei esetében, „szabálytalanságokért, hűtlen kezelésért, (hatalmi) visszaélésekért és bürokratizmusért", s figyelmeztetett, hogy az ilyen cselekedeteket eltűrő pártaktivisták büntethetők.[70] *Enukidze* kizárásának első nyilvános magyarázata hangsúlyozta, hogy a lépés a 17. Kongresszus azon határozatának gyakorlati alkalmazása volt, amely szerint „személyekre való tekintet nélkül meg kell büntetni... az öntelt vezetőket... az olyan embereket, akik hozzászoktak ahhoz, hogy a szovjet állam törvényei és más hasonló dolgokat családi ügyekként kezeljék..."[71] A „nagyurak" mindamellett rövidesen megkönnyebbülhettek, mivel az ügy magyarázata hamarosan az éberség fokozására is felhívta a figyelmet „ellenforradalmárok", „kulákok" és „trockisták" a pártállamba való „beszivárgása" miatt.[72] Bár ez esetet ürügyül használták egy apparátusbeli korrupcióellenes tisztogatás elindítására, a gyakorlatban ezt soha nem folytatták le, minden valószínűség szerint az éberségi kampány miatt.[73] Mindamellett a „nagyurak" megzabolázására tett erőfeszítések nem értek véget. Kevesebb mint három héttel *Enukidze* bukását követően a Központi Bizottság hosszú listát publikált egy területi vezetőség fogyatékosságairól: egyebek közt bűnösnek találta abban, hogy kádereit megkülönböztetés nélkül bünteti, és büntető intézkedések láncreakcióit indítja el. A vezetőség szembeszegült a központi ellenőrző szervek intézkedéseivel, és rutinszerűen menesztette azokat a tisztségviselőket, akiknek jelölése a Központi Bizottság előjoga volt.[74] Moszkva okkal panaszkodhatott, hogy csápjai még a regionális központokig sem érnek el.[75] Annál is inkább, mert egy bizalmas körlevélben még azt is be kellett ismernie, hogy csak most, a „pártdokumentumok felülvizsgálása" során „kezd(ett) valóban rájönni a vezető pártkáderek összetételére" regionális és helyi szinten.[76] Bár ez sem volt lebecsülendő eredmény, a „felülvizsgálat" nagyon rendszertelen módon zajlott, és felfedte az apparátus képtelenségét arra, hogy egy országos kampányt egységes és ellenőrizhető módon folytasson le.[77]

A tisztogatás eredményeiről készített hivatalos jelentés nem mulasztotta el megemlíteni, hogy a Párt „megtisztult az ellenséges és idegen elemektől (és) az ellenforradalmár trockistáktól...",[78] de a korábbi gyakorlattal ellentétben nem közölt részeleteket a kizárt „ellenségekről". A Szmolenszk városából származó adatok (ahol az áldozatok száma az országos átlagnál valamivel magasabb volt) arra utalnak, hogy azonkívül, hogy sok embert űztek el nagyon is ingatag vádak alapján, a kis számú „ellenséges" elemek és a párttagságra méltatlannak találtak közt a hivatalnokok és a pártveteránok zavarbaejtően nagy száma miatt volt Moszkva ilyen diszkrét. Több szmolenszki aktivistát zártak ki „erkölcsi lezüllés" és büntetett előélet miatt (a kizártak sorrendben 7, illetve 11,6 százaléka), mint amennyi állítólagos ellenséget és trockistát együttvéve (6,5 százalék). Ami az utóbbiakat illeti, egyiküket sem marasztalták el más vétség miatt, mint hogy kapcsolatot tartottak fenn gyanúsnak tekintett elemekkel, vagy hogy valamikor ellenzékiek voltak, és nem buzgólkodtak ezt követően az ellenzéki vélemények kritikájában. Még az állítólagos „osztályidegen és ellenséges" kapcsolataikat eltitkolók száma is kisebb (21,8 százalék) volt, mint azoké, akiket „politikai megbízhatatlanság" vagy a "Párt érdekeinek elárulása" címén zártak ki (27,9

százalék). A szmolenszki kizártak 55,2 százaléka hivatalnok volt, és 11,4 százalék 1922 előtt lépett be a pártba.[79] Régi párttagoknak nagy esélyük volt fontos pozíciókat elfoglalni a párthierarchiában, ahol a szenioritás alapelv volt a vezető tisztségek betöltésénél.[80] Elszórt adatok azt mutatják, hogy a helyzet más területeken is hasonló volt: Asztrahányban a tisztogatás során kizártak több mint 77 százaléka „sikkasztó, pártfegyelem ellen vétő és erkölcsileg züllött emel", Irkutszkban pedig 9 százalékuk pártfunkcionárius volt.[81] Az egész országban körülbelül hatvanezer megbízhatatlan aktivista és tizenötezer „erkölcsileg züllött" személy volt a 215 ezer kizárt párttag között, amely szám körülbelül 120 ezer hivatalnokot és 25 ezer veterán tagot foglalt magában, szemben 14 ezer „ellenséggel" és „trockistával" – a *Kirov*-gyilkosságot követő „ellenforradalmi dalokat és anekdotákat terjesztők" elleni akció több mint kétszer annyi „ellenséges elemre" sújtott le, mint a pártbeli tisztogatás.[82]

1936 elejére bizonytalanná vált, ki is fenyegeti a rezsimet, amikor hivatalosan bejelentették, hogy a párt megtisztult, és a társadalom egészében is csak egy jelentéktelen és reménytelenül elszigetelődött kisebbség tekinthető ellenségesnek.[83] A régi problémák mindazonáltal fennmaradtak. Jelentős ellenállás mutatkozott a Sztahanov-kampánnyal szemben, amely időnként az élmunkások és minta kolhoznyikok elleni erőszakban nyilvánult meg.[84] Annal ellenére, hogy szavakban támogatták a kampány céljait, sok műszaki káder és gazdasági vezető mindent megtett akadályozása érdekében, s jóllehet, mesterkedéseiket kezdetben elnézték, miután Moszkva elégedetlennek mutatkozott, a párthivatalnokok késznek mutatkoztak egy látványos, bár szélsőséges büntetőakcióra.[85] Jelentős direktívák végrehajtását sem bizonyult könnyebben biztosítani a korábbi állapotokhoz képest: hivatalosan is be kellett ismerni, hogy a Párt Ellenőrző Bizottsága (az a szerv, amelynek elvileg a 17. kongresszus határozatainak gyakorlati alkalmazásáról kellett volna gondoskodnia) nem volt hatékony, és hogy munkáját sikeresen akadályozták a területi vezetőségek.[86] A területi, sőt még a helyi testületek is folytatták azt a gyakorlatot, hogy menesszék a Központi Bizottság által kijelölt vezetőket, és elmulasztottak eleget tenni kötelezettségüknek, hogy tevékenységükről Moszkvának jelentést tegyenek.[87]

A rezsimnek a valódi „ellenségek" kilétét illető bizonytalansága tükröződik az olyan személyekkel kapcsolatos központi bizottsági utasításokban is, akiket a tisztogatás befejező szakaszában kellett kizárni, mivel az idevonatkozó dokumentumok azt hangsúlyozták, hogy a fő feladat a passzív tagok kizárása, akik „nem érdemlik meg a kommunista megtisztelő címét".[88] A helyi vezetőségek azonban olyan lendülettel láttak hozzá a nem eléggé lelkes aktivisták kiválogatásához, hogy a Központi Bizottságnak tiltakoznia kellett a túlkapások ellen, amelyek bizonyos területeken a megvizsgált tagok 5–8 százalékának kizárásához vezettek.[89] A Központi Bizottság megkísérelte a kizártak számának limitálását, elítélte a vezető káderek önkényét, és helytelenítette a magas állású hivatalnokok visszaéléseinek és korruptságának eltitkolását, miközben a párthierarchia legalsó rétegeit válogatás nélkül büntetik.[90] Annyira nyilvánvalóvá vált, hogy sok kizárt aktivista a területi és helyi vezetőségek túlbuzgóságának esett áldozatul, akik látványos eredményekkel akarták „éberségüket" demonstrálni, hogy az 1936-os tisztogatás még véget sem ért, amikor a Központi

Bizottság az 1935–36-os időszakban kizártakat fellebbezésre biztatta, és elrendelte ezeknek az ügyeknek a felülvizsgálatát.[91] A múltbeli gyakorlattal éles kontrasztban közölték, hogy a kizárásra még az sem elegendő ok, ha valaki eltitkolta társadalmi származását.[92]

Az új irányvonal nemcsak a pártot érintette, hanem az egész társadalomra vonatkozott: 1936 tavaszán törvényellenesnek nyilvánították, ha valakit kizárólag „idegen" vagy „gyanús" eredete alapján diszkriminálnak vagy bocsátanak el.[93] A hivatalnokok látványos „éberségének" elítélése a rezsim problémáinak szokatlanul őszinte feltárásában kulminált, valamint abban a figyelmeztetésben, amely óvott attól, hogy a törvényeket „akármelyik bürokrata önkénye" váltsa fel.[94] „Bizonyos hivatlanokok sajátos módon értelmezik a Pártnak mint a szovjet állam vezető erejének jelentőségét: számukra minden megengedett – a pártapparátus minden. Innen származik a szovjet törvények iránti lenézésük és a magasabb szervek döntéseivel szembeni semmibevevő magatartásuk".[95] Ez az elemzés és a priori gyanús elemekkel kapcsolatos hivatalos gondolkodás felülvizsgálata elválaszthatatlan volt az „ellenség" kilétét és káros cselekedeteinek mibenlétét illető növekvő bizonytalanságtól. Úgy tűnik, a tárgyalt időszak kirakatperének forgatókönyve tapogatózás volt a visszaélések feltárási módjának megtalálására. A vádlottakat, akik a helyi lakosság között gyakorlatilag élet-halál urai voltak egy messzi északi helység adminisztrátoraiként, két orvos megöléséért vonták felelősségre, akik a bennszülöttek védelmére kelve szembeszálltak velük. A hivatalnokok a helyi előkelőségek kis csoportjának jóváhagyásával és a helyi párttitkár védelme alatt jártak el, akit az ügy szerint később kellett volna bíróság elé állítani.[96] Minden arra vall, hogy a tárgyalással precedenst akartak teremteni. Minthogy a bűneset az ország egy távoli vidékén zajlott le, nem tudott róla a közvélemény: sajtóbeli szerepeltetésének nem lehetett más oka, mint az a szándék, hogy felhívják a figyelmet a bűnelkövetők egy veszélyes csoportjára. Ilyen vagy olyan formában, a fő vádak némelyike az év végén "nép ellenségek" elleni vádként bukkant fel. De az „ellenségek" utáni vadászat 1936 tavaszán még nem volt napirenden, és semmi jel nem mutat arra, hogy egyetértés lett volna magas helyeken kilétüket illetően, amikor végre „újrafelfedezték" állítólagos veszélyességüket.

Még ha időnként meg is említették, hogy a hivatalnokok látványos ébersége elterelheti a figyelmet a valóban „ellenséges" elemekről, az utóbbiak ellen 1936 első öt hónapja folyamán semmiféle kampány nem folyt, az apparátust érintő heves kritika pedig a hiányosságokat vagy visszaéléseket soha nem a „felforgató" akcióknak tulajdonította. A „trockisták" elleni támadások hirtelen felújítása 1936 júniusában döntő fordulatot jelzett, annál is inkább, mivel ez akkor történt, amikor a hivatali visszaélések feltárása intenzívebbé vált, és egybeesett egy kísérlettel, hogy a párttagság legalsó rétegeit mozgósítsák az önkényeskedő helyi hatalmasságok ellen.[97] Az új körülmények között mi sem volt egyszerűbb annál, mint a rezsim összes problémáját az 1935–36-os tisztogatásokat átvészelt volt ellenzékiek „felforgató" tevékenységének tulajdonítani és látványos hajtóvadászatot indítani „rejtőző ellenségek" ellen, a Központi Bizottság azon erőfeszítése ellenére, hogy a kampányt „a Párt és az állam vasfegyelme ellen nyíltan vagy titokban vétők, a renegátok, a karrieristák, a haszonlesők (és) az erkölcsileg züllöttek"[98] ellen használja fe. A hivatali

visszaélések és a „trockisták" elleni mozgósítási kampány nyilvánvaló összeegyeztethetetlensége azt jelzi, hogy az „ellenségek" kilétéről és ártó cselekedeteik mibenlétéről még a pártállam legfelsőbb testületeiben is megoszlottak a vélemények.[99]

Az 1936-os augusztusi kirakatpert, amelyet annak ellenére rendeztek meg, hogy fővádlottai hivatalos nyilatkozatok szerint már az éberségi kampány kezdetére elnyerték méltó büntetésüket, lázas sietséggel szervezték meg. A legfontosabb vádlottak előzetes kihallgatásai június közepe körül kezdődtek, és két héttel a vizsgálat befejezése előtt a Központi Bizottság egy körlevelet küldött szét vezető hivatalnokoknak, olyan gyanúsítottakra és vádpontokra hivatkozva, amik nem jelentek aztán meg a per folyamán.[100] Mivel egy vádlott sem töltött be vezető posztot, a legismertebbek 1934 vége óta börtönben voltak, a vádak pedig az állambiztonság és bizonyos vezetők élete elleni homályos összeesküvéseket „fedtek fel", a tárgyalás semmiképpen nem a hivatali visszaélések elleni állami propaganda céljait szolgálta. Mindamellett a fővádlottak valamikor a rezsim magas tisztségeit töltötték be: perük és agyonlövetésük az „ellenséggel" való könyörtelen bánásmód jele volt, tekintet nélkül státuszukra vagy múltbeli érdemeikre; valamint annak jele, hogy az „ellenséges" elemek azonosítása élet és halál ügyévé vált. Az a tény, hogy a pártállam legfelső körei is részt vettek a volt ellenzékieket „ellenségként" megjelölő kampány körüli huzavonában, arra utal, hogy a kampány tétje kezdettől fogva világos volt, és még a vezető tisztségviselők sem érezték magukat biztonságban. Az augusztust követő ellenmanőverek, az éberségi hullám fékezése és az „ellenséggel" kapcsolatos irányvonal újradefiniálása azt jelzik, hogy a kampányt szorgalmazó körök aggodalma megalapozott volt: november végére ismét rendeztek egy kirakatpert, amely átrajzolta a hadjárat célpontjának profilját.[101]

Ezt az ügyet Novoszibirszkben tárgyalták, és jóllehet, a vádlottak némelyike a múltban trockista volt, midannyian egyben egy nyugat-szibériai bánya vezetői és műszaki káderei is voltak. Bár a vádiratban szerepelt a kormányfő és egy területi párttitkár élete elleni összeesküvés, ez a per teljesen különbözött az augusztusitól. Az „összeesküvőket" halálos kimenetelű munkahelyi balesetek előidézésével is vádolták, és nyilvánvaló az eljárás anyagaiból az is, hogy a „népgazdaság tönkretételének" állítólagos szándékától függetlenül is néhányukat csakugyan felelősség terhelte a veszélyes munkakörülményekért. [102] A novoszibirszki tárgyalás üzenete emlékeztetett a távoli északi helység tisztségviselőinek esetére: a tömegek alapvető érdekeit semmibe vevő személyek is megbújnak az apparátusban. Távolról sem lelkesedett mindenki azért, hogy az „ellenségekkel" szembeni hajtóvadászat ilyen irányt vegyen, amit legjobban az mutat, hogy már a per kezdete előtt manőverek indultak annak érdekében, hogy a figyelmet a veszélyes elemek egy másik kategóriájára irányítsák.

Az egyik novoszibirszki vádlott német mérnök volt. Habár november elején vették őrizetbe, nem tettek róla említést egy hét múlva abban a TASSZ-jelentésben, amely német állampolgárok egy csoportjának letartóztatásáról adott hírt, akiket „államellenes tevékenységgel" gyanúsítottak, sem pedig abban a cikkben, amelyik a tárgyalás előestéjén jelent meg „német fasiszták bűnös tevékenységéről a Szovjetunióban"[103]. A cikk tíz Leningrádban és Moszkvában letartóztatott személyt nevezett meg, akiket egy kivételell

röviddel a novoszibirszki mérnök őrizetbe vételét követően tartóztattak le.[104] Pártsejtek szervezésével, fasiszta nézetek terjesztésével, kémkedéssel, szabotázscselekmények és szovjet vezetők elleni terorrista merényletek előkészítésével vádolták őket. Amikor a cikk megjelent, a német nagykövetséget már tájékoztatták a mérnök elleni vádakról és perének időpontjáról:[105] a leningrádi és moszkvai letartóztatásoknak nyilvánvalóan semmi közük nem volt a novoszibirszki ügyhöz. Az utóbbi tárgyalása még meg sem kezdődött, amikor a külügyi népbiztos tájékoztatta a német nagykövetet több moszkvai és leningrádi letartóztatott vallomásáról, akik beismerték a törvényellenes szervezkedésre, kémkedésre és terrorizmusra vonatkozó vádakat.[106] Decemberre hírek keringtek egy közelgő kirakatperről tíz német vádlottal és „határozottan idegengyűlölő tendenciával", s sajtókampány indult a közvélemény megdolgozására több országot érintő náci felforgatásról szóló cikkekkel.[107] A kormányfő megnyugtatta a német nagykövetet, hogy ha a bizonyítottan „súlyos bűnösöket" el is ítélik, a Népbiztosok Tanácsa úgy döntött, hogy az ügyet nem fogják „felnagyítani".[108]

E döntés ellenére körülbelül tíz nap múlva három Leningrádban letartóztatott személyt Moszkvába szállítottak, kitűnő élelmezésük és a velük szemben alkalmazott humánus bánásmód pedig azt jelezte, hogy kirakatper készül ellenük.[109] A vádak, amelyeket kénytelenek voltak beismerni, igazolták a moszkvai pletykákat: fasiszta propaganda terjesztésével és kémkedéssel vádolták őket, különösen pedig azzal, hogy mindezt a német konzul megbízásából tették – amint ezt hivatalosan az utóbbi tudomására is hozták. Bár minden előkészület megtörtént e forgatókönyv lejátszására, a németeket végülis visszaszállították Leningrádba, ahol több mint egy évig tartották őket ítélet nélkül börtönben, míg az ugyanabban a hullámban letartóztatottak legtöbbjét 1937 augusztusára kiutasították az országból.[110] Mindamellett 1937 januárjában sor kerül egy „Nagy Moszkvai Perre", ahol egy német állampolgár is tanúskodott szabotázsról – történetesen őt is a novoszibirszki rendőrség tartóztatta le, a mérnökkel egyidőben.[111] A „külföldről jövő felforgatás" középpontba állítása helyett a tárgyalás a Novoszibirszkben kidolgozott témákra koncentrált. A fővádlottként szereplő, különböző népbiztosságokhoz tartozó vezető tisztségviselőket a „szabotőr" káder szerepébe kényszerítették, akiknek bűnlajstromában az apparátus szokásos vétségei szerepeltek. Azt a vádat is felhozták ellenük, hogy emberéletek tucatjait követelő baleseteket terveltek ki. Habár hazaárulásuk tényét bizonyítani hivatott obskurus akciók nem feltétlenül hatottak meggyőzően, más vádak könnyűszerrel felidézhették a tömegek napi tapasztalatait. A per fő veszélyként korántsem marginális ex-ellenzékieket vagy külföldi kémeket jelölt meg, hanem olyan képet rajzolt a „népellenségről", amelyre nem volt nehéz ráismerni a szovjet mindennapokban.[112]

De semmi jel nem mutatott arra, hogy lehetővé válik egy egységes irányvonal kialakítása az „ellenséggel" kapcsolatban. A kifejezés különböző értelmezéseit egymásnak ellentmondó deklarációk és politikai lépések legitimálták, amelyek mindegyikét a hatóságok kezdeményezték, beleértve a pártállam legfelsőbb testületeit is. A propaganda kirohanásai a „kétkulacsos trockisták" ellen és az „ellenzékiek kiemelt helye a kirakatperek áldozatai között és az „ellenforradalami trockista összeesküvésre" utaló vádak széles teret kínáltak a kampány olyan személyek ellen fordítására, akiket múltjuk vagy személyes

kapcsolataik miatt „ellenségként" lehetett megbélyegezni. Az 1936 eleji intézkedéseket érvénytelenítve az éberségi kampány azon probléma foglyává vált, amelynek megoldását keresték akkor: az adminisztráció ellenőrizhetetlen működésének és hivatalnoki kar önkényének. Az „ellenséges" tevékenységek "újrafelfedezésének" tulajdonítható, hogy a kutatás kaotikus boszorkányüdözéssé fajult, amelynek inkább bűnbakok, mint „hatalmukkal visszaélő nagyurak" estek áldozatul. A dolgok ilyen állását észre kellett hogy vegyék az 1936 eleji irányvonal hívei is. Ennek ellenére semmi jel nem mutat arra, hogy megkísérelték volna felszámolni a hivatalos irányvonal kétértelműségét. Habár az 1936 augusztusi éberségi offenzíva beszüntetésekor elítélték a túlkapásokat,[113] az ellenőrizhetetlen hatalmasságok ellenségei a hivatalos retorika áthangszerelésével és az „ellenség" profiljának átrajzolásával vágtak vissza. Bizonyára nem voltak illúzióik annak lehetőségét illetően, hogy korábbi stratégiájukat ismét az apparátusra lehessen erőltetni, ami igen leleményesnek bizonyult kezdeményezéseik manipulálásában. Emellett az elitnek saját magát a társadalmi érdek letéteményeseként bemutató énképe a hivatalnoki kart arra motiválta, hogy saját visszaéléseit a rendszertől elidegenedett vagy azzal ellenséges elemek működésének tudja be.

Az éberségi kampány manőverei és ellenmanőverei számos ürügyet szolgáltattak hivatalukkal visszaélő tisztviselők, valamint különféle bűnbakok üldözésére és letartóztatására, és olyan taktikák vagy ellenlépés kidolgozására késztettek, amelyek eredete és mozdulatai különböző területek, helységek és adminisztrációk kürölményeitől függtek. A hatóságoknak távolról sem volt világos képük a helyzetről. Az, hogy az 1936 augusztusi kampány helyi áldozatairól felmérés készítését kellett elrendelni,[114] nem látszik jelezni, hogy mértékét és kimenetelét bárki is előre látta volna. Felsőbb szinteken sem voltak könnyebbek vagy koordináltabbak az akciók. Egy hónappal azután hogy a külügyi népbiztos felfedezte a moszkvai és leningrádi német letartóztatottak vállomásait, intézménye leningrádi képviselője képtelen volt közölni a letartóztatottak elleni pontos vádakat.[115] A Külügyi Népbiztosságnak több mint három hónapba telt annak megállípítása, hogy az 1937 januári kirakatperben kihallgatott német tanú valóban német állampolgár, de még ennyi idő sem volt elegendő annak tisztázására, hogy őrizetben áll-e.[116] Nem csoda hát, hogy alacsonyabb szintű tisztségviselők szerint az volt a per tanulsága, hogy szemmel kellet tartani a munkásokat.[117]

Mivel még a legfelső testületek is az „ellenségekkel" kapcsolatos irányvonal manipulálására kényszerültek, és minden intézmény ellentmondásos intézkedések befolyása alatt állt, nem lehetett szó egy gyors büntetőexpedíció beindításáról. Ezt magas helyeken is felismerték: a „Népellenség" képének kidolgozásával egyidőben a Központi Bizottság nevében mozgósították a párttagság legalós rétegeit a helyi hiányosságok és „szabotőrök" leleplezésére.[118] Moszkva hatékony kontrollmechanizmusok létrehozására irányuló erőfeszítéseinek kudarca nem enged arra következtetni, hogy képe lett volna más alapon azonosítani „ellenséges" tetteket és elemeket, mint múltjuk – azaz a legjobb ürügy a tisztogatás manipulására – vagy posztjuk, ami nem adhatott megbízható információt tevékenységüket illetően. A rendőrség is buzgón részt vett az „ellenség" azonosításának módja körüli sakkhúzásokban, és az ő

soraikban is akadtak „felforgatók", különösen az alsóbb rendőri szervekben, amelyek vezetői a helyi elit tagjaiként maguk is gyakran közreműködtek a hatalmi visszaélésekben és ezek eltussolásában.[119] Mindazonáltal ésszerűnek tűnhetett, hogy – mivel az egyszerű párttagok és káderek nem szívesen teszik ki magukat a feljebbvalóik fegyelmező lelkesedése és „ébersége" által jelentett fenyegetésnek – készek lesznek legalább a legkirívóbb „felforgató" esetek leleplezésére, és hogy sok tisztségviselő úgy próbálja majd a „bűnrészesség" vádját elkerülni, hogy maga „leplezi le" tévelygő kollégáit. Ez az elvárás motiválhatta azokat a Központi Bizottság Plénuma által hozott határozatoknak a támogatóit, amelyek minden párttisztségviselő azonnali újraválasztását rendelték el, egészen a területi és köztársasági vezetőségekig terjedően, és nemcsak titkos szavazásról és bármely jelölt megbuktatásának jogával rendelkeztek, hanem felhatalmazták az alsóbb testületeket, sőt az aktivisták vagy káderek közgyűléseit is, hogy elmozdítsanak olyan funkcionáriusokat is, akiknek jelölése a múltban magasabb szervek, akár a Központi Bizottság előjoga volt.[120]

Ez a számítás nem bizonyult teljesen tévesnek: sok helyen készen állt a tagság az „antibolsevik" gyakorlat elítélésére és tisztségviselők leváltására. De az utóbbiak nem késlekedtek ellenakcióikkal, és „leleplezett" társaikat más vezető posztokra mentették át, akadályozták a titkos szavazást vagy meghamisították eredményét, vagy „ellenségnek" nyilvánították illetve megfélemlítették a makacs bírálókat. Bár a mozgósítási kampány értelmi szerzői kezdetben ellenezték az ilyen lépéseket, az egyszerű párttagok radikalizálódása miatt stratégiájuk felülvizsgálatára kényszerültek. A sajtóból eltűnt a kampánnyal való szembeszegülés éber kritikája, amint a társadalmi ellentét nyílt megnyilvánulásai váltak érezhetővé a választói gyűléseken, minden valószínűség szerint főként nagyüzemekben, ahol a tisztségviselők egy szót sem mertek szólni az őket „barbár bürokratáknak" bélyegző bírálók ellen. Jellemző módon a mozgósítás propagátorai azonnal készen álltak visszakozni, amint a kampány felidézte az apparátus és a tömegek nyílt összeütközésének veszélyét, és a kezdeményezését a területi és helyi vezetőségekre hagyták, amelyek pártfogoltjaik többségét át tudták menteni. Talán semmi nem mutatja jobban a pártállamban dúló konfliktus intenzitását és ennek magas tétjét, mint a választási kampány „győzteseinek" kísérlete az „ellenség" szó újradefiniálására, hogy a tisztogatást azok ellen fordíthassák, akik szakítást próbáltak provokálni a párt apparátusa és tömegei között. De ezek a manőverek ellenlépéseket váltottak ki, amelyek abban a „felfedezésben" kulminálódtak, amely szerint fontos tisztségviselők és magas testületek védelmét élvezve, sok „rejtett ellenségnek" sikerült magát újraválasztatnia. Ez ürügy alatt indult új kampány 1937 júniusában, amely a végletekig fokozta az apparátus saját maga ellen folytatott küzdelmének káoszát és brutalitását.[121]

Bár a megelőző hónapok során sem volt hiány letartóztatásokban, és sok tisztségviselőt „lepleztek le" „ellenségként", csak ettől a ponttól vált általánossá a bebörtönzés és kivégeztetés lehetőségével való nyílt zsarolás a pártállamban annak nyomán, hogy a központi Bizottság nevében közvetlenül beavatkoztak területi testületek ügyeibe, amelyeknek vezetőit „ellenséges" intrikák vádjával véglegesen elmozdították, alsóbb szerveikből pedig kizsarolták, hogy soraikban „szabotőröket" leplezzenek le.[122] Jellemzően mutatja a kampány irányítóinak véleményét a rendőrség megbízhatóságáról, hogy még ebben a fázisban is a

pártszervektől, valamint a vezető vállalati vagy közigazgatási testületek legfelső párttestületeitől várták az „ellenségek" felderítését. Bár ez az elrendezés csökkentette annak veszélyét, hogy a tisztogatás nyílt társadalmi konfliktusba csapjon át, egyúttal kizárta a pártgyűlésekből az egyszerű aktivistákat, akiktől a leginkább várható volt a „nagyurak" elleni kritika. Mivel a „szabotőrök leleplezésének" esetleges kudarca a gyárigazgatókat, a közigazgatás vezetőit és a vezető testületek pártszerveinek tagjait egyaránt az „ellenség oltalmazásának" gyanújába keverte, mindenáron kellett néhányat találniuk. De ahelyett, hogy az apparátus saját visszaélései elleni harcát segítették volna, az új helyzettel járó nyilvánvaló veszély arra késztette a tisztségviselőket, hogy a legsebezhetőbbek ellen indítsanak új kampányt: azok ellen, akiket hivataluk vagy kapcsolataik a priori gyanússá tettek az adott körülmények között, és mint általában, azok ellen, akiknek múltja vagy személyes kapcsolataik jó ürügyet szolgáltattak „ellenséges elemmé" nyilvánításukhoz.

Kezdeti habozás után a káderek hozzáláttak kollégáik „leleplezéséhez" mindenfajta valós és vélt vétség alapján. Olyan direktívák nyomása alatt cselekedtek, amelyek egy egyre inkább érthetetlenné váló politikai irányvonal „szabotőrjei" elleni helyi kirakatperek rendezésére szólítottak fel, és olyan légkörben, amelyben szokásossá vált letartóztatással fenyegetni még akkor is, ha olyan feladatok megoldásáról volt szó, amik megoldhatatlannak bizonyultak a múltban.[123] Lehetetlenné vált szemet húnyni a „leleplezés" következményei felett, s egy aktivista meggyőződésében, miszerint a Pártból való „kizárás maga az agyonlövetés",[124] bizonyára sok olyan viharos gyűlés résztvevője osztozott, amelyeken hibákat és elkövetőiket kellett azonosítani. Minthogy a párttagok kollektív felelősségének elve a szabálytalanságokért és a hatalmi visszaélésekért semmiféle érezhető változást nem okozott 1935-ös bevezetése óta, hiábavaló volt elvárni, hogy az ilyen elv alapján folytatott zsarolás pánikszerű önvédelmi akciókon kívül bármi mást eredményezzen. Exponált káderek és „gyanús" múltú emberek leleplezésén kívül sok tisztségviselőnek nyílt lehetősége arra, hogy a vezetése alatt álló hivatalok, vállalatok, kolhozok „tisztogatásával" bizonyítsa „éberségét".[125] Olyan helyzet alakult ki 1937 őszére, amelyben egy helyi rendőrfőnöknek nem akadt jobb érve annak a gyanúnak a cáfolatára, hogy összejátszott „szabotőrökkel", mint az általa letartóztatott 120 „bűnöző és szovjetellenes elem"[126]. Nem csoda, hogy körülbelül ugyanebben az időben a Moszkvai Városi Bíróság valamennyi fellebbezési tanácsának naponta 150 ügyet kellett felülvizsgálnia, és hogy az egyik bíró még azt a kérdést is feltette, vajon nem „ellenséges" manőverek-e az igazságszolgáltatás túlterheltségének okai.[127] Bárkit gyanúba lehetett fogni gyakorlatilag bármi miatt, és jó alkalom nyílott régi adósságok törlesztésére is, minden tekintet nélkül a következményekre és gyakran talán riválisok intrikáit megelőzendő.

A kampány természete elkerülhetetlenné tette, hogy a „leleplezett ellenségek" közt vizonylag nagy számban legyenek tisztségviselők. Mivel fontos tisztségek betöltésénél a pártban a kötelező szenioritás elve érvényesült, a „kárvetők" közt sok veterán párttag volt, akiknek hosszú pályafutása rengeteg ürügyet kínált „kompromittáló" gesztusok vagy kapcsolatok felfedezésére múltjukban, s akiknek pozíciója sebezhetővé tette őket, s gyanúsíthatóvá is a hivatali ballépések, felsőbb szervek ellenőrzésének akadályozása különböző

visszaélések vádjaival, valamint azzal a váddal szemben, hogy részt vesznek az „ellenségekkel szembeni harc" manipulálásában. A tisztogatás során leváltott tisztségviselők közül sokan voltak felelősek az apparátus visszaéléseiért, de semmi ok nincs annak feltételezésére, hogy vádlóik ártatlanabbak lettek volna. Mindössze kevésbé aggályosak vagy sikeresebbek voltak a konjuktúra kihasználásában, bár később ők is áldozatul eshettek előreláthatatlan fordulatoknak. Az áldozatok döntő többsége nem tartozott a hivatali testülethez, és csak annyi közük volt az apparátus vétségeihez, hogy őket szemelték ki „ellenséges elemeknek" olyan nézeteik vagy cselekedeteik alapján, amelyek állítólag ténylegesen eltértek a múltban bármikor a rezsim normáitól, vagy társadalmi hétterük, „leleplezett" vagy „gyanús" rokonaik, barátaik, munkatársaik, ismerőseik miatt, vagy esetleg mert valamelyik hatalmasság buzgón látványos eredményét akarta mutatni az „ellenségekkel" szembeni kemény fellépésnek. Bár nagyon hiányos dokumentációval rendelkezünk ezekről a közrendű áldozatokról, nyomon tudjuk követni az egyszerű polgárok elleni kereszteshadjáratot, mivel adataink vannak egy különösen sebezhető csoportról, a külföldiekről.

Gyakran tartóztattak le és ítéltek el német állampolgárokat különböző vádak alapján, állítólagos „ellenforradalmi" vétségekért is. A szovjet börötnökben őrzött német foglyok száma 1933 ősze után csökkent, és 1935 elejére elérte a 37 főt[128], hogy soha nem legyen ilyen alacsony ezután több mint húsz éven át. Az 1935-ös gyors emelkedésért minden bizonnyal a „Kirov-hullám" volt a felelős: augusztusra több mint hatvan német volt börtönben, és az év vége felé a hatvanhét őrizetesből huszonkilencet politikai okokból vagy „kémkedésért"[129] tartottak őrizetben. A német letartóztatottak száma a következő tavaszra ötvenháromra csökkent, de még mindig huszonhárom „ellenforradalmár" volt köztük.[130] A bebörtönzött németek száma folyamatosan emelkedett: 1936 októberére hatvanan, 1937 januárjára nyolcvannyolcan, áprilisra kilencvenhárman lettek.[131] A német nagykövetség nem győzte nyilvántartani az őrizetben lévőket, mivel – bár erről megegyezés volt – a szovjet hatóságok általában nem értesítették a letartóztatásokról a legközelebbi német konzulátust. Ha egyáltalán érkezett hír a letartóztatásokról, azt általában családtagok vagy ismerősök hozták, és bizonyos időbe telt, amíg megérkeztek, míg politikai menekültek letartóztatásáról az esetek többségében senki nem tudott. Mindamellett az adatokból általános képet lehet alkotni a kampány alakulásáról.

Az 1936 októbere és 1937 májusa közt letartóztatott hetvenhat emberből huszonnyolc az „ellenség" szó novemberi újradefiniálási kísérletének esett áldozatul, tizenötöt pedig februárban vettek őrizetbe,[132] valószínűleg a januári kirakatperre történt reakcióként. Mindnyájukat „kémkedéssel" vagy „ellenforradalmi" tevékenységgel vádolták, mint gyakorlatilag minden 1936 után őrizetbe vett német állampolgárt. A letartóztatások száma február után csökkent (márciusban tíz, áprilisban kilenc, májusban pedig hat)[133] – a párton belüli választások idején szemmel láthatóan csillapult a „külföldi ügynökök" elleni fellépésre buzdító lelkesedés. Okkal feltételezhetjük, hogy az egyszerű szovjet állampolgárok letartóztatása is nagyjából hasonló ütemben folyhatott, mivel júniusban, amikor hirtelen megújult a „rejtőző ellenségek" „felderítése", fordulatra került sor. Legalább tizenkilenc németet tartóztattak le júniusban, majd

százhuszonhetet júliusban és nyolcvanegyet augusztusban. Az esetek egy részében összehangolt akció figyelhető meg: július 29. és augusztus 4. közt körülbelül száznegyvenöt embert vettek őrizetbe az ország különböző részein, sokukat július két utolsó napjának egyikén.[134] Olyan országok állampolgárain kívül, mint Németország vagy Japán, amelyekkel feszült volt a kapcsolat, más országbelieket is nagy számban tartóztattak le, baráti nemzetek állampolgárait is, mint Franciaország, Csehszlovákia vagy Kína.[135] Augusztusra körülbelül száznegyven magyar volt letartóztatásban, és az év végére kiderült, hogy az egyik legnépesebb fogolycsoport a görögöké, több mint hatszáz emberrel.[136]

A látszattal ellentétben a kampány minden felismerhető szabályosság, célpont vagy célkitűzés nélkül zajlott: minden valószínűség szerint a tisztviselők buzgalma motiválta, hogy demonstrálják „éberségüket" a „rejtőző ellenségek" elleni offenzívában. Magas állású tisztségviselők sem tudtak a történetekre magyarázatot adni, annál is inkább, mert a letartóztatottak személyisége, foglalkozása vagy életmódja aligha támasztotta alá „szabotázs", „kémkedés" vagy „terrorizmus" vádját.[137] Az áldozatok közt nagy számban voltak megbecsült szakemberek és teljesen asszimilálódott személyek, akik közül sokan akkor hívták fel magukra a figyelmet, amikor tartózkodási engedélyüket hosszabbították vagy kilépő vízumért folyamodtak.[138] Mindkét nem, minden korcsoport és foglalkozás képviselőit meg lehetett találni a letartóztatottak közt: a nagykövetség adatai szerint a legfiatalabb egy tizennyolc éves iparitanuló volt, a legöregebb pedig egy hetvenkét évnél idősebb kovácsmester.[139]

Semmi nem mutat arra, hogy ezt a kampányt az előrelátóbb tervezés, a világosabb célkitűzések és a legfelső testületek akcióinak jobb koordinálása jellemezte volna, mint bármelyik korábbi kampányt. A tisztségviselők ódzkodása attól, hogy a kampánnyal kapcsolatos bármely lépésért felelősséget vállaljanak, nem azt sugallja, hogy bizonyosak lettek volna abban, hogy az akciók egyhangúlag elhatározott és egységesen végrehajtott politikát képviselnek. Azt állítva, hogy nincs írnoka, aki leveleket írhatna, a Külügyi Népbiztosság novoszibirszki megbízottja például egyedül telefonon volt hajlandó megerősíteni azon letartóztatások hírét, amelyek a német konzul tudomására jutottak.[140] Amikor a letartóztatási hullám okairól kérdezték V. P. Potyemkin első népbiztoshelyettest, nem volt jobb ötlete, mint elmagyarázni, hogy nemcsak németeket tartóztattak le, hanem más országok állampolgárait is.[141] Négy nap múlva a következő verzióval állt elő: a letartóztatások „egy, az összes idegen ellen irányuló általános intézkedés" részei, mivel a rendőrség szerint nem elég kiutasítani a „gyanús elemeket", hanem „rendkívül lényegesnek tartja" ügyeik „legrészletesebb kivizsgálását".[142] Másnap viszont „illetékes igazságügyi szervek" elrendelték tizenkét olyan személy kiutasítását az országból, akiket a megelőző hónapokban tartóztattak le. A csoportban volt egy olyan személy is, akit aligha lehetett egyszerű gyanúsítottnak tekinteni, mivel pontosan egy héttel korábban egy katonai bíróság hatévi kényszermunkára ítélte. E foglyok közül hetet Ukrajnában kellett szabadlábra helyezni, ahol a hatóságok még három héttel azután sem akartak tudni a kiutasítási határozatról, hogy a moszkvai német követség hivatalos úton értesült róla.[143] A legfelső testületek sem látszottak összehangolni lépéseiket, és a központi és helyi szervek közötti összeköttetés alig működött, bár az is lehetséges, hogy a kijevi hatóságokat időben értesítették, s

hogy vonakodásuk a „leleplezett ellenségek" kezelésével kapcsolatos nézeteltéréseket jelzett.

A pártállam legfelső szféráiban uralkodó efféle nézeteltérések jelei sokasodni kezdtek az ősz első heteiben, amikor a hivatalos retorika bizonytalankodni kezdett annak eldöntésében, hogy megerősítse: az újonnan kinevezett káderek érdemesek a bizalomra, és meg kell adni nekik az esélyt annak bizonyítására, hogy képesek javítani a veszélyesen szétzilálódott adminisztráció állapotán; vagy inkább arra figyelmeztessen, hogy az apparátus még mindig tele van „gyanús" elemekkel, és a helyzet javítására felhozott javaslatok valójában „ellenséges" manőverek.[144] Távolról sem lehetett teljes egység az „ellenforradalmárokat" illetően, minthogy alig három héttel a halálbüntetés kimondását és végrehajtását felgyorsító eljárás bevezetése után az államhatalom legfelső szerve szükségesnek látta, hogy a bíráskodó testületek figyelmébe ajánlja a lehetőséget, nemcsak a halálbüntetést (agyonlövetést) választani, hanem hosszú börtönbüntetést is" – huszonöt évig terjedhetően – az elítéltek ezen csoportja számára.[145] Nehéz megállapítani, hogy vajon az igazságszolgáltatás túlbuzgósága az első utasítás alkalmazásában váltotta-e ki a másodikat, vagy számos magas állású tisztségviselő küszöbön álló titkos perei. Mindenesetre, ha a későbbi intézkedéseket az a szándék motiválta, hogy a vádlottak életét megmentsék, akkor ez hiábavalónak bizonyult, minthogy pár héten belül elítélték és kivégezték őket.[146] Különös huzavona zajlott ezekben a hetekben, amikor a legfelső vezetők egy kis része továbbra is mindenütt „ellenségeket" vélt felfedezni, sőt még új kampány elindítását is javasolták velük szemben, mialatt kollégáik – hangsúlyozva, hogy a „kártevőkre" már vereséget mértek, „felfedésük" a továbbiakban a rendőrség feladata kell hogy legyen, nem pedig „leleplezési" kampányoké – minden tőlük telhetőt megtettek a káosz felszámolására.[147]

Bár a vita fő kiváltója a kormányzat fenyegető megbénulása volt, a bűnbakok problémája minden bizonnyal játszott valamilyen szerepet ebben. Áldozattá válásuk a „felforgató" manőverek bizonyítéka lehetett azok szemében, akik a „nagyurak" elleni kemény fellépést támogatták, és az ártatlanul bebörtönzött emberek puszta tömege mindkét tábor számára azt a dilemmát vetette fel, hogyan lehet megnevezni a helyzet kialakulásáért felelősöket, lehet-e orvosolni a helyzetet. A „külföldi ügynökök" esetének kezelése azt sugallja, hogy a kérdés 1937 őszére egyre nagyobb jelentőséget kezdett ölteni. Három héttel azután, hogy kimerítő magyarázatot adott a tömeges letartóztatásokról, Potyemkin ismét zavarba jött, mivel újabb listát nyújtottak be neki arról a körülbelül százhúsz letartóztatásról, amelyről augusztus közepe óta szerzett tudomást a német nagykövetség.[148] Bár megígérte, hogy az ügyet sürgősen megtárgyalja N. I. Jezsov belügyi népbiztossal, több mint egy hónapig láthatóan semmi nem történt. Mindamellett október végén a nagykövetet hivatalosan tájékoztatták, hogy az NKVD "...kifejezetten megígérte, hogy minden letartóztatott német állampolgárt ki fognak utasítani... csoportonként és amilyen gyorsan csak lehetséges..."[149] A döntés nemcsak németeket érintett: az osztrák letartóztatottak kiutasítása körülbelül ugyanebben az időben kezdődött, és a forrásokból kitűnik, hogy más országok állampolgáraira is sor került.[150]

Jellemző módon, a döntést olyan időpontban hozták, és végrehajtását olyankor kezdték meg, amikor semmi jele nem volt annak, hogy a tisztségviselők

ne akarnák „külföldi ellenforradalmárok" leleplezésével demonstrálni éberségüket. Az év végéig a nagykövetség több száz letartóztatásról kapott hírt, és még ha sok meg is előzte a német letartóztatottak szabadon bocsátására tett ígéretet, egy 1938 januári lista huszonöt letartóztatást jelez szeptemberben, minimum hatvanötöt októberben és legkevesebb negyvenkettőt még novemberben is, amikor a kiutasítások végrehajtása csakugyan megkezdődött. Annak ellenére, hogy nagy számú foglyot engedtek szabadon, ötszáz német állampolgárságú őrizetesről tudtak az év végére, akik közül körülbelül négyszáz az 1937-es áldozatok közé tartozott.[151] Bár a kiutasítási akció miatt nehéz követni a letartóztatások irányát 1937 decembere után, az iratok szerint számuk radikálisan csökkent 1938 márciusa után – a havi letartóztatások száma egyjegyű volt, még azokon a listákon is, amelyek osztrákokat is felsoroltat az Anschluss után, illetve csehszlovák állampolgárokat a Müncheni Egyezményt követően.[152] De nemcsak a letartóztatások ritkultak meg 1938 tavasza után. Miután ötvenkilenc német őrizetest utasítottak ki novemberben és nyolcvankilencet 1937 decemberében, az akció lendületesebbé látszott válni: százkét kiutasítás következett 1938 januárjában, nyolcvanhárom februárban, hetvenöt márciusban és nyolcvanhárom áprilisban. Azután hirtelen mindössze huszonhat illetve huszonhárom kiutasítás volt a következő két hónapban, majd tizennégy, tizenkettő és tizenegy júliusban, augusztusban és szeptemberben, hogy azután havi tíz alá csökkenjen és teljesen leálljon 1939 kezdete után.[153]

Az akció méreteinek gyors csökkenése 1938 tavaszán nem annak tulajdonítható, hogy nem volt több őrizetes. A kiutasított foglyok jó része nem szerepelt a nagykövetség listáin, amelyek szerint 1939 októberében négyszáznyolcvannégy embert tartottak fogságban [154] A csökkenésnek az Anschlusshoz sem volt semmi köze: az osztrákok kiutasítása nem ért véget március után, és Moszkvának nem volt kifogása az ellen, hogy ügyeiket a német nagykövetség vegye át.[155] Valószínű, hogy a csökkenést a bűnbakokkal kapcsolatban általában felmerült dilemmákkal és döntésekkel magyarázhatjuk. Ezt az elgondolást az is alátámasztani látszik, hogy amikor újabb akciót indítottak a német őrizetesek kiutasítására az 1939 szeptemberi német–szovjet barátsági egyezményt követően, hamarosan az is elakadt, és a követségi fogolylistán szereplő személyeknek felét sem helyezték szabadlábra, néhány esetben még olyanokat sem, akiket elítéltek és büntetésüket már letöltötték.[156] Míg a szórványos kiutasításokról szóló diplomáciai jegyzékek 1937 novemberéig nem mulasztották el megemlíteni, hogy a letartóztatottakat „kémkedésért" vagy „ellenforradalmi tevékenységért" „ítélték" az ország kényszerű elhagyására, a későbbi dokumentumok csupán „különböző időpontokban letartóztatott" személyek kiutasítását említik, néhány esetben az NKVD Különleges Bizottságának „határozatára" utalva.[157] Senkinek nem voltak illúziói ezen „ellenségek" bűnösségét illetően, még akkor sem, ha a legszerencsétlenebb sorsúak a lehető legrosszabb bánásmódnak voltak kitéve.[158] De nem mutatkozott hajlandóság ártatlanságuk beismerésére sem, a hatóságok pedig arra sem voltak hajlandóak, hogy mellőzzék a kiutasítást azon „szabotőrök" esetében, akiket de facto felmentettek. Ellenkezőleg, ragaszkodtak ahhoz, hogy még a politikai menekülteknek is menniük kell,[159] annak ellenére, hogy veszélyeknek lesznek kitéve. Nyilvánvalóan úgy döntöttek: kellemetlen tanúk nem kapnak lehetőséget

élményeik elmesélésére. A döntés és a kiutasítási hullám gyors kifulladásának egy másik oka a letartóztatottak 1938 nyarára nyilvánvalóvá vált magas halálozási aránya lehetett. A nagykövetség töredékes információi szerint legkevesebb tíz német fogoly pusztult el csak 1937 októbere és 1938 áprilisa közt:[160] igencsak valószínű, hogy a fogolylistákon szereplők jelentős része valójában halott volt.

Amikor a megtizedelt központi bizottság plénuma 1938 januárjában végül-is a leleplezési kampány befejezése mellett döntött, elzárkózott a tisztogatás önmagában való elítélésétől, és csak az „ellenségek" vagy „karrieristák" által elkövetett „túlkapások" bírálatára szorítkozott. Az indokolatlanul kizárt pártaktivisták rehabilitását, valamint a bajkeverők kiszűrését és megbüntetését a Párt területi fegyelmi testületeire bízták, és nem kísérelték meg a tagság mozgósítását bárki „leleplezésére".[161] A tisztogatási kampány legvirulensebb szakasza véget ért. De ha hivatalosan be is ismerték, hogy a rezsim bajainak orvoslására tett kísérletek valahol félresikerültek, a túlkapások elítélését és a rehabilitációs ígéreteket pártonkívüliekre nem terjesztették ki. Az áldozatok túlnyomó többségét képviselő egyszerű állampolgárok felé még jelképes gesztust sem tettek. Igen kevés kivétellel minden letartóztatottat elítéltek valamilyen ürüggyel, a vezető állású „népellenségeket" pedig kivégezték: magasrangú tisztségviselők egy csoportját röviddel a központi bizottsági plénum után lőtték agyon.[162] A rendelkezésünkre álló iratanyag nem teszi lehetővé annak megállapítását, hogy miért bukott el egyik vagy másik hatalmasság. Valós vagy vélt visszaélések, valóban tévelygő vagy ártatlanul megvádolt ismerősök megvédésének kísérlete vagy a párt irányvonalának definiálásáról és újradefiniálásáról folytatott bizánci intrikákban való részvétel éppúgy kiválthatták a bukást, mint az „ellenségek" elleni fellépés kilengései vagy régi ellenségek rosszindulata.

A korábbi országos akciók lefolyásának és következményeinek ismeretében nem volt remélhető, hogy a megalapozatlanul kizárt aktivisták rehabilitálása vagy a „karrieristák" és „felforgató" boszorkányüldözők felkutatása bármelyik korábbi kampánynál szabályozottabb és ellenőrizhetőbb módon megy majd végbe. Annál is inkább, mivel a „leleplezett ellenségek" helyére került, többnyire a párttagság alsó rétegeiből származó új tisztségviselők elkerülhetetlenül a régi apparátus erkölcsét tették magukévá. Nem lehettek egészen ártatlanok a „karrierista" vagy „ellenséges" manőverekben, új lépéseik pedig megalapozottá tették azt a vádat, hogy a felső szervek továbbra is védelmeznek még súlyosan kompromittált káderet is.[163] Az újonnan kinevezett káderek meghatározó tapasztalatainak bizonyosan jelentős része volt abban, hogy rendkívül ügyesen építették ki kliensi köreiket, míg az „ellenséges" praktikák továbbélése a pártállam mechanizmusaiban nem azt mutatta, hogy a rezsim régi problémái eltűntek volna.[164] Jóllehet ezek a körülmények figyelmeztetéseket provokáltak, miszerint az „ellenségek" egyre „ügyesebben álcázzák" magukat és „mély illegalitásba" vonulnak, hogy továbbra is terjesszék a „kispolgári fegyelmezetlenséget, hanyagságot és nemtörődömséget",[165] az adminisztráció közel teljes dezorganizációja lehetetlenné tette a „nagyurak" magatartási formáinak maradványai illetve újjászületése elleni küzdelmet. A leleplezési kampányok olyan pánikot keltettek, amelyben a tisztségviselők senkit nem

mertek javasolni az üres posztok betöltésére, mivel egy később „leleplezett" jelölt kompromittálná őket, attól való félelmükben pedig, hogy a „nép ellenségeit" utánozzák, a műszaki és vállalatvezetési szakemberek nem mertek intézkedéseket hozni a munkások között egyre inkább elharapózó engedetlenség elfojtására.[166] Bizonyos pártszervezetekben a felelős posztok 30 százaléka betöltetlen volt, de az is előfordult, hogy megszünt egy helyi apparátus, és egyszerűen bezárták a körzeti pártközpontot.[167]

Ezek a körülmények magyarázzák meg, miért egy helyreállítási és stabilizációs periódust indított el az 1938 januári plénum, még ha később is „lelepleztek" néhány hírhedt lelkes tisztogatót, és a régi, de talán különösen az új adósságok törlesztése a pártállam csúcsain körülbelül egy évig tovább folyt. Még az utolsó kirakatper is a normalizációs folyamat részét képezte, mivel az üldözendő „ellenség" képének megrajzolása helyett a tisztogatás a posteriori igazolását nyújtotta. Noha a forgatókönyv rávilágított az apparátus néhány tipikus visszaélésére, ebben a tekintetben nem ment olyan messzire (s bizonyos esetekben még addig sem), mint az „ellenséges" cselekedeteket „feltáró" korábbi „leleplezések"[168] – többé nem hirdettek mozgósító kampányt a „nép ellenségeivel" szemben. A fő vádak és tanulságok történelmiek voltak: Három vádlottat a régi rezsim rendőrségének agent provocateur-jeként lepleztek le, a fővádat pedig az új rezsim és annak vezetői elleni összeesküvést jelentő homályos ügyekből alkották meg, amelyek állítólag még a forradalom előtti időkben kezdődtek.[169] A központi bizottság kilenc teljes vagy póttagjával, hat népbiztossal, három területi prättitkárral és két diplomatával a vádlottak között, akik bölcsen tartózkodtak bármilyen akkor éppen divatos törvénysértés – „karrierizmus" és „felforgató" tisztogatás – elkövetésétől, a per kísérlet volt a magasrangú tisztségviselők bukásának megmagyarázására. Mindamellett lehetséges, hogy a korábbi NKVD főnök állítólagos részvétele merényletekben, összeesküvésben és államellenes bűncselekményekben[170] azt a látszatot akarta kelteni, hogy az „ellenséges felforgatás" a rendfenntartó hatóságokat sem kímélte.

Az igazságügyi apparátust és a rendőrséget nyilvánosan bírálták a következő hónapokban a tisztogatás során elkövetett cselekedeteik miatt, az NKVD főnökét leváltották, a rendőrségen belül pedig a „szovjet törvények megsértői" állítólag megkapták „jól megérdemelt büntetésüket", míg az „ellenforradalmi" vétségek esetén lefolytatott eljárásokat a múltbelinél szigorúbban felügyelték, és a káderekkel szemben alkalmazott büntetések lényegesen enyhültek: 1938 novemberére a súlyos munkahelyi balesetet okozó cselekmények még börtönbüntetést sem vontak maguk után.[171] Ahelyett, hogy a munkások élete ellen irányuló összeesküvés miatt marasztalták volna őket el, azt állapították meg az év végére, amikor egy új offenzíva nyert teret, hogy a korábbi „népellenségek" a munkafegyelem lazítására buzdítottak.[172] Már 1937 nyarán egyre gyakoribbá vált, hogy a munkások megtagadták a káderek – potenciális „szabotőrök" – utasításainak végrehajtását, és egyre szaporodtak a munkahelyi hiányzások is. A parasztok pedig arra használták fel az apparátus zűrzavarát, hogy minél kevesebbet dolgozzanak a kolhozban, illegálisan növeljék háztáji földjüket, és hogy minél kevesebb adót és beszolgáltatást fizessenek illetve teljesítsenek. Az 1938 végén meginduló offenzíva távolról sem az apparátus bajai

leküzdése érdekében mozgósította a hivatalnokokat, hanem rend és fegyelem kierőszakolására a munkások és a kolhozparasztok között.[173]

Az év elején még potenciális „ellenségnek" tekintett káderekre tisztázták 1938 őszére, és dicshimunszokat zengtek róluk 1939 elején a 18. pártkongresszuson, ahol azt ajánlották, hogy mindenki figyelmesen és tisztelettel bánjék velük.[174] Mindamellett központi kérdés maradt az, hogyan lehetne hatékony ellenőrző mechanizmusokat találni annak biztosítására, hogy a tisztségviselők tiszteletben tartsák a központi utasításokat. Az apparátus és a tömegek egyaránt szigorú büntetőpolitika szorításában maradtak, de a tisztségviselők leleményessége nem csökkent, ha arról volt szó, hogy a büntetőintézkedéseket a társadalmi hierarchia alsóbb szintjein levők ellen kell irányítani.[175] Ezeknek a körülményeknek szerepük volt nyilván abban, hogy az ötvenes évek elején ismét elkövetkezett egy „ellenségek" elleni kampány, míg a körülötte kibontakozó riválisi manőverek és a „Nagy Tisztogatás" fenyegető tapasztalatai minden bizonnyal hozzájárultak az új polgárháború kirobbanásának meghiúsulásához.[176]

* * *

A terror kaotikus terjedése 1936–38-ban a tömegek ellen széles körben alkalmazott nagymérvű erőszak következménye volt, amely a húszas évek végének válsága nyomán a kormányzás rutinszerű eszközévé vált, valamint elkerülhetetlen velejárója annak, hogy a pártállam képtelennek bizonyult mind saját hivatalnoki kara, mind pedig azon viszonyok ellenőrzésére, amiket ez utóbbi tevékenysége hozott létre a rezsim és a lakosság között. Míg a kényszer a rendszernek a társadalmi integráció érdekében alkalmazott gazdasági és motivációnális eszközeinek hiányosságait volt hivatva pótolni, a fegyelmező- és büntetőintézkedések alkalmazásával egy apparátusra bízták, amely hajlamos volt rájuk hagyatkozni azon az áron is, hogy használatuk mindennapossá válik, és tovább fokozza a pártállam és a tömegek közötti, már amúgy is drámai feszültséget. A feszültség miatt nem maradt alternatívája annak, hogy a hivatalnoki kar széles jogköröket élvezzen a rend fenntartása érdekében, és lehetetlenné vált az apparátustól független ellenőrző testületek felállítása – még párttaggyűlések sem voltak mentesek a társadalmi konfliktus kirobbanásának veszélyétől, ha a közrendű párttagok lehetőséget kaptak panaszaik elmondására. Ördögi kör alakult ki: a féktelen erőszak kiélezte a társadalmi antagoniszmust, amely egyre keményebb intézkedéseket provokált, és fokozta a pártállam elszigetelődését.

A hivatalos retorika alkalmatlan volt a probléma kezelésére, annál is inkább, mivel azon túlmenően, hogy a probléma ideológiailag elfogadhatatlan konfliktust jelzett a rezsim és a lakosság között, ugyanennyire elfogadhatatlan ellentétekre utalt magán a rezsimen belül is. A hivatalnoki kar előszeretete az erőszakos eszközök túlzott alkalmazása iránt mindenképpen összefüggött ezekkel az ellentétekkel, amelyek elsősorban abból fakadtak, hogy a tisztségviselők önkényesen alkalmazták széles jogkörüket, olyannyira, hogy büntető buzgalmuk csak a hatalmi visszaélések általános tendenciájának egyik megnyilvánulási formája volt. Ennek eredményeként a kormányzati mechanizmusok egyre kiszámíthatatlanabb módon működtek, és anélkül, hogy nyíltan kétségbe vonták

volna a rezsim politikáját, minden esélye megvolt annak, hogy az adminisztráció napi működése módosítsa azt. Alternatív programok vagy ellenzéki mozgalmak a helyzet ilyen alakulásában semmiféle szerepet nem játszottak. A hivatalnokok rutinszerűen éltek vissza hatalmukkal, hogy minél több sikert mutathassanak fel, és sokszor aligha volt más választásuk, mivel a tömegek közömbösségével vagy ellenséges érzületével, elégtelen erőforrásokkal és végül, de nem utolsósorban bírálat, elbocsátás vagy büntető intézkedések veszélyével kellett szembenézniük, ha nem tudták legalább az eredmények látszatát nyújtani vagy a kudarcokért okolható bünbakokat megnevezni. Ez a gyakorlat összhangban volt a felsőbb testületek által meghatározott normákkal, beleértve a központot is, amelynek szakszerűtlen vagy ellentmondásos intézkedéseit, bűnbakvadászatát és kétes sikerekről propagált diadaljelentéseit az apparátus tulajdonképpen csak utánozta. Bármilyen őszinték lehettek Moszkva figyelmeztetései a visszaélések és túlkapások ellen, a bennfenteseknek semmi okuk nem volt ezeket túl komolyan venni, amíg kilengéseiket felsőbb helyeken valószínűleg úgy értelmezték, mint a hierarchai tetején elhelyezkedő előjogainak bitorlását.

Az 1930-as évekre olyan paradox helyzet alakult ki, amelyben az egyes tisztségviselők cselekedetei gyakran eltértek a pártállam legfelsőbb testületei által meghatározott irányvonaltól, vagy ellentétben álltak azzal, s mégis összhangban voltak a felsőbb pártszervek általános cselekvési modelljével. A paradoxon szoros kapcsolatban volt a rezsim egymásnak ellentmondó politikai célkitűzéseivel: rend a tömegek között – szabályos és ellenőrizhető apparátusi tevékenység. Míg a rendfenntartáshoz széles jogkörök delegálására volt szükség, amely a visszaélések veszélyét hordozta magában, az ellenőrzés biztosítása feltételezte az apparátus hatalmának korlátozását, ami a népi engedetlenség megerősödésének veszélyével járt. Bármennyire ellentmondásosak voltak a rezsim politikai céljai, a tisztségviselők mindegyiket elfogadhatták, hiszen távolról sem lehettek képesek, hogy belássák összeférhetetlenségüket: az ő szemükben semmiféle ellentét nem volt az elit és a tömegek érdekei és még kevésbé a hivatalnoki kar és a rezsim érdekei között. Minél inkább törekedett az elit a társadalmi harmónia fikciójának fenntartására, annál inkább kényszerült arra hogy mindent és mindenkit, aki azt megzavarni látszott, a rendszertől idegenként vagy a rendszer ellenségeként bélyegezze meg. A pártállamhoz nem tartozókat nem volt nehéz „ellenségként" vagy „osztályidegenként" kezelni. Problematikusabb volt ugyanezt megtenni a tisztségviselőkkel. Annál is inkább, mert e logika szerint a rezsim eredetmítoszaihoz tartozó múltbeli tetteik ellenére még a legfelső tisztségviselők is „ellenségek" lettek, ha cselekedeteik összeütköztek a legfelső testületek éppen érvényben lévő politikai irányvonalával. Minden jel arra utal, hogy az apparátus alsó szintjei nem idegenkedtek ettől a logikától.[177] A „beképzelt nagyurak" ellen mint „jólismert múltbeli érdemekkel rendelkező" hatalmasságok ellen kísérelt támadások pedig magas helyek növekvő gyanakvását mutatták a pártveteránok tevékenységét illetően, míg a lázas erőfeszítések, hogy a kísérletek élét bűnbakok ellen irányítsák, és hogy felújítsák aztán őket, de az eltérítési manőverek kétértelmű ürügyei alatt, a legfelső vezetés cinizmusa mellett azon vonakodását jelezték, hogy kompromittálja az eredetmítoszokat.

Sok tisztviselő keveredett bele különféle intrikákba és vétségekbe a jelentések kozmetikázásától, sikkasztástól, korrupt kollégák fegyelmi akciók előli

rejtegetésétől és adószedésnek álcázott büntető expedícióktól kezdve emberek „leleplezéséig", az igazságszolgáltatással való visszaélésig és a kényelmetlen kritikusok „eltüntetésére"[178] vagy meggyilkolására irányuló tervek megvalósításáig. Mindamellett a brutális bánásmód és a különösen kegyetlen büntetés, amelyet adott esetben el kellett szenvedniük, nemcsak nem volt arányban esetleges bűnösségükkel, de messze meghaladott minden olyan lehetséges büntetést, amelyet igazságszolgáltatás kiszabhat. Figyelembe véve a „konspirálás" vagy „szabotázs" vádjait, amelyekért a „leleplezett ellenségeket" letartóztatták és elítélték, még az apparátusi visszaélésekben legbűnösebb személyeket is ártatlannak tekinthetjük. Korrupt tisztségviselőkből is nagy valószínűséggel válhattak bűnbakok, mivel az áldozatokat gyakran okolták olyan kormányzati eljárások szabálytalanságáért, alacsony hatékonyságáért vagy erőszakos jellegéért, amelyek nyíltan vagy hallgatólagosan szankcionáltak voltak egy időben, csak később ítélték el őket mint „ellenséges manővereket", és nemcsak valamennyi testület működését jellemezték, a legfelsőbbeket is beleértve, hanem ráadásul kiküszöbölhetetlennek is bizonyultak.

A hivatali visszaélések elpusztíthatatlanságuk és általános elterjedtségük miatt nem tekinthetők átmeneti jelenségnek, és az általuk prvokált konfliktusok is többet jelentettek egyszerű centrum – periféria ellentétnél. A pártállam legfelső szerveinek részvétele az „ellenségek" azonosítása körüli menőverekben és ellenmanőverekben azt jelzi, hogy a legmagasabb rangú tisztségviselők is okkal érezhették bizonytalannak helyzetüket az önkényeskedő „nagyurak" elleni vádakkal szemben, és hogy a konfliktusok hierarchikus, intézményi és területi határokon átnyúlva szerteágaztak az apparátus valamennyi szervezetében és helyi szerveiben, mint ahogy mindenütt jelen voltak a hatalmukkal visszaélő tisztségviselők és szövetségeseik is. A tömegek, a hivatalnoki kar és a rezsim közti alapvető érdekközösség fikciója hozzájárult a vélemények nyílt összeütközésének és a politikai programoknak eltűntetéséhez a húszas évek végére, amikor a döntéshozás befolyásolásának folyamata és a pártállam működése a kormányzati mechanizmus színfalak mögötti intrikákkal való befolyásolásává alakult át. [179] A harmincas években ezek az intrikák mindinkább obskurus machinációkká váltak, válsághelyzetekben pedig hektikus manőverek és ellenmanőverek láncreakcióivá fajultak. Az elindított, megakadályozott, újraindított, eltérített és átirányított akciókat a kollektív döntéshozó testületek anonimitásának védelmében tervezték és manipulálták, vagy a hierarchia olyan szintjein, amelyek az akciók és ellenakciók körvonalain kívül nem hagytak más nyomot és hozzáférhető iratanyagoban. Még ha ezek a körvonalak viszonylag könnyen meg is ragadhatók – s valószínű, hogy a kortársak is átláttak valamit az intrikákból, amelyek aztán növelték az „összeesküvésekre" hivatkozó propaganda tételét –, lehetetlennek látszik a főkolomposok, szóvivők és táborok azonosítása. Annál is inkább, mivel a gyakran változó konjuktúra egyre újabb pártfordulásokat váltott ki még a pártállam legfelső szintjén is[180], és nem bátorította kockázatos taktikák értelmi szerzőit nyilvános fellépésre.

Az apparátus visszaéléseit egy hatalmas kormányzati mechanizmus szerveinek kölcsönhatása és a káderek egymás közti véd- és dacszövetsége terjesztette el, bár a rezsim retorikája távolról sem ismerte be, hogy a pártállam maga szervezte a tisztségviselőket csoportokba és klikkekbe, amelyek tagsággal,

védnökökkel és szövetségesekkel rendelkeztek a hierarchia különböző szintjein minden intézményben és helységben. Még ha nem is volt könnyű elhinni a „kémek", „összeesküvők" és „szabotőrök" elleni kirohanásokat,[181] az elit önmagáról alkotott képe semmiképpen nem segítette elő annak felismerését, hogy bármely tisztségviselő részt vehet egy nyíltan soha nem vitatott irányvonal szisztematikus és szervezett obstrukciójában, és hogy az apparátus úgyszólván bármely keresztmetszete földalatti politikai ellenzék módjára viselkedik, amelynek egyetlen programpontja felelős pozíciókat betöltő személyek karrierjének biztosítása. Bármennyire cinikusan építették föl az „ellenségképet", a tisztogatás kijelölt célpontjának tulajdonságai azt sugallták, hogy az olyan fenyegetést jelent, amely aligha értelmezhető a hivatalos retorika konceptuális keretei között. Még azokban a verziókban is, amelyek célja a tisztogatás bűnbakok ellen fordítása volt, az „ellenség" a rendszer iránt a lehető legellenségesebben érző, ravaszul álcázott árulóként jelent meg, aki készen áll a legszörnyűbb bűncselekmények elkövetésére: maga a megtestesült abszolút rossz. A „szabotázst" nemcsak a hivatalos retorikának kellett megtagadnia, hanem maguknak a tisztségviselőknek is, akiknek minden lépése gyanút ébreszthetett, és akiknek az „ellenségek" hajszolása iránti lelkesedése szoros kapcsolatban volt kiszolgáltatott helyzetükkel csakúgy, mint azzal a kényszerrel, hogy kiűzzék a környezetüket megszállva tartó megragadhatatlan gonoszt.[182]

Az „ellenség" puszta léte olyan ellentéteket jelentett a rezsimen belül, amelyek a pártállam hivatalos önképével és a közigazgatás szabályos, ellenőrizhető működésével egyaránt összeegyeztethetetlenek voltak. A „szabotázs" megszüntetésére tett kíséreltek valójában kétségbeesett kísérletek voltak a politika mint olyan felszámolására, abban a formában, amiben az a harmincas évek szovjet gyakorlatává vált. Mindenütt jelenlevők s mégis fellelhetetlenek, az ellentétek közvetítői csakugyan felforgató veszélyforrást képviseltek a rezsim szinte katonai rendszere szempontjából, és a tevékenységükből eredő dezorganizáció és társadalmi konfliktus valóban fenyegették a rendszer hatékonyságát, népszerűségét és stabilitását. Tekintetbe véve a fenálló renddel szembeni teljes ellentétüket és potenciális veszélyességüket, ezek az elemek nem puszta ellenfelek voltak, akiket még jó útra lehetett volna téríteni: kibékíthetetlen ellenségek voltak ők, akiknek békülékeny gesztusai is csalárd ellentámadási szándékot lepleztek.[183] Még a „trockista összeesküvő" figurája is ezt sugallta, aki állítólag ellenzéki nézeteinek megtagadása után is folytatta „felforgató" machinációit és gyilkos bosszúra készült, míg az „ellenség" valóságos figurájának definiálása körüli huzavona, valamint az ennek következtében áldozatul esett emberek és a „leleplezettek" sorsa aligha hagyott kétséget az ilyen manőverek manipulálóinak szándékait illetően, sem pedig arról, hogy ők milyen bánásmódra számítottak ellenfeleiktől.

Az „ellenségekkel szembeni harc" teljes brutalizálódása a káderek meghatározó tapasztalataiban gyökerezett, akiknek többsége a polgárháború idején lépett a pártba,[184] valamint abban, hogy az erőszak általános kormányzati eszközzé vált a kollektivizálás időszakában. Bármilyen őszinte szándékkal is hozták a tisztviselők büntetési buzgóságának fékentartását célzó intézkedéseket 1933 után – meg kellett akadályozni a társadalmi feszültségek elmérgesedését, az apparátus működésének szabályozottá és ellenőrizhetővé tétele pedig egyre

fontosabbá vált, így az intézkedések őszintesége nem kérdőjelezhető meg –, hatásukat az 1935-ös éberségi kampány súlyosan veszélyeztette, az „ellenségek újrafelfedezése" 1936-ban pedig végképp megsemmisítette. Mialatt a „Kirov-hullám" ismét napirendre tűzte a nép között megbúvó „ellenséges" elemekkel szembeni fellépést, a „pártdokumentumok felülvizsgálata" a párton belüli „ellenségekkel" szembeni hajsza kezdetét jelezte[185]. Bár az „ellenforradalmi agitátorok" vagy a „felforgató" pártaktivisták összehasonlíthatatlanul kevesebben voltak a kollektivizálás áldozatainál, a velük szemben alkalmazott bánásmód pedig sokkal enyhébb volt a később szokásosnál, a kampányok az illegális letartóztatások számának megsokszorozására bátorította a tisztségviselőket. A tömegek tiltakoztak az általános bizonytalanság és igazságtalanság ellen, és nem késlekedtek bosszút állni önkényeskedő feljebbvalóikon az 1936 augusztusi éberségi kampány keretében, amikor egy helyi lap olyan, munkások által aláírt petíciót is közölt, amelyben zsarnokoskodó igazgatójuk, egy állítólagos trockista kivégzését kérték.[186] Válasz ez az apparátus rutinszerű erőszakára és egy látens polgárháborús állapot világos megnyilvánulása, ez a bosszúállási szándék elkerülhetetlenül felszínre került a pártállamon belül, amint valóságos polgárháborúvá fajultak rejtett belső ellentétei, és vak kegyetlenség lett belőle, amikor a tisztogatás egy mindenki mindenki ellen folytatott elkeseredett harcává vált.

Talán semmi sem jellemzi jobban a rezsim, a hivatalnoki kar és a tömegek közti kapcsolatot, mint ez a polgárháborús állapot, a belőle fakadó hajlandóság, hogy az atrocitásokat a kormányzat megszokott eszközévé tegyék, valamint az apparátus készsége arra, hogy a társadalom többi részében „ellenségekre" vadásszon. A tömegek számára a rezsim többé-kevésbé konkrét realitásként jelent meg intézmények, munkahelyek vagy káderek képében, akik mind a pártállammal álltak kapcsolatban. A hivatalnoki réteg számára ezzel szemben a rezsim azt az apparátust jelentette, ahová tartoztak. Bár a politikai irányvonal kiszámíthatatlan fordulatai azzal fenyegettek, hogy a rezsimet az éppen esedékes kamány alakítsa, vagy pontosabban az a konjuktúra, amit e kampány a különböző adminisztrációkban, munkahelyeken és helységekben keltett, a hivatalnokoknak módjukban állt manipulálni azokat az egyre zavarosabbá és többértelművé váló terminusokat, amelyekben a konfliktusokat racionalizálták és végigharcolták, még ha semmivel sem volt jobb esélyük, mint egy közönséges állampolgárnak annak megértésére, hogy mi is történik valójában, és még ha nagy valószínűséggel maguk is az áldozatok között végezték. Minthogy a rezsim saját bajai elleni küzdelmét az apparátusra bízta, e küzdelem nemcsak a hivatalnoki réteg túlkapásainak esett áldozatul, de arra is késztette az apparátust, hogy még inkább rutinszerűen folyamodjon a kiírtani kívánt visszaélésekhez. Bár célja az lett volna, hogy a rezsim kormányzó szerveit a saját maguk által előidézett dezorganizáció ellen fordítsa, a „Nagy Tisztogatás" államilag szervezett terrorja csak fokozta a káoszt és a pártállam mechanizmusa működésének kiszámíthatatlanságát, és a társadalmi feszültségek enyhítése illetve a tisztségviselők fegyelmezése helyett a lakosság elleni tömeges erőszakhoz vezetett.

Cáfolva azt, hogy a rezsim totális ellenőrzés alatt tartja a kormányzati mechanizmusokat és a politikai folyamatokat, a terror fellángolása 1936–38-ban a

pártállam képtelenségét mutatta arra, hogy körülhatárolható erőszakos intézkedéseket hajtson végre pontosan meghatározott célpontok ellen. A jelenség aligha meglepő annak fényében, hogy a rezsim szisztematikusan képtelennek bizonyult főbb direktívái egységes és ellenőrizhető végrehajtásának kikényszerítésére, és ez szorosan összefügg a pártállam politikai monopóliumával. Bár a kollektivizálás és az iparosítás biztosította a rezsim politikai monopóliumát, e kampányok olyan helyzetet eredményeztek, amelyet csak azzal az apparátussal lehetett fenntartani, amelynek tevékenysége mind a pártállam működését, mind annak a társadalom többi részével való kapcsolatát egyre ellenőrizhetetlenebbé tette. Ennek eredményeképpen egy különben mindenható rezsim bizonyult meglepően tehetetlennek, amint rendben és szabályozottan próbálta érdekeit képviseltetni az elit útján: elméletileg korlátlan hatalma szétfolyt az azt gyakorló hivatalnoki kar kezében. Az utóbbi azonban semmiképpen sem volt olyan bürokrata testület, amelyben a szaktudás hivatali szellemet és a rezsim intézkedéseit akadályozó csendes vétójogot eredményez.[187] Ellenkezőleg, a hivatalnoki réteg kezelhetetlenségét kodifikált vagy körülhatárolható szakmai normák hiánya okozta. Az a tény, hogy szabad kezet kellett adni az apparátusnak a tömegek közti rendfenntartása, lehetetlenné tette szilárd viselkedési normák bevezetését, hiszen tagjai annál is inkább középkori hatalmasságok módjára viselkedhettek, mivel a politikai irányvonal végső soron éppenséggel inkompetenciájukhoz és a meghatározott szakmai szabályok hiányához igazodott[188].

A hivatali visszaélések folytatódása ellenére felhagytak a széleskörű helyesbítési kampányokkal, a kormányzati szervek tekintélyét pedig megnövelték a harmincas évek végére, amikor kiderült, hogy a tisztogatások gyengítették a rezsim tömegek fölötti kontrollját, és az apparátusnak szorosra kellett zárnia sorait, hogy kemény fegyelmező intézkedéseket léptethessen életbe. A békéltető gesztusokat, mint pl. kizárt párttagok rehabilitálása, az egyszerű állampolgárokra nem terjesztették ki, olyannyira nem, hogy amikor a sajtóban emberek igazságtalan letartóztatásáról és későbbi kiengedéséről írtak, az esetek többségében káderekről volt szó.[189] Bár sok tisztviselőt szigorúan felelősségre vontak, és néhány hatalmasság a bizánci intrikák áldozatául esett a háborút közvetlenül követő évek során, ezt az időszakot a rezsim és az apparátus közti „nagy kiegyezés" kialakulása jellemezte, mely a társadalmi hierarchia legalján állókat sújtó kemény adminisztratív és büntető nyomással párosult.[190] A hivatali visszaélés állandó jelenség maradt, és szerves része az apparátus működésének, amely hatékony védekező mechanizmusokat fejlesztett ki a helyesbítő akciókkal szemben.[191] Nem csoda, hogy a nyolcvanas évek közepén a legfelső testületek szóvivői teljes joggal ismételhették el a régi panaszokat azokról a tisztségviselőkről, akik megszokták, hogy a törvény fölé helyezzék magukat, míg türelmetlen aktivisták a rendszeres párttisztogatások gyakorlatának feleleventését javasolták.[192]

Bár ezek a panaszok és javaslatok olyan időszakban kerültek felszínre, amelyben a hivatali visszaélések legradikálisabb kritikája és a tisztségviselők legnagyobb arányú leváltása zajlott le a harmincas évek óta,[193] a rendszernek a „Nagy Tisztogatás" gyilkos konfliktusai után végbement fejlődése azt mutatja, hogy a katasztrófa tanulságai nem múltak el nyomtalanul. Az elit felismerte, bár

csak hallgatólagosan, hogy a konfliktust kiváltó okok és a konflitusokat formáló tényezők a rezsim működésének velejárói, és de facto intézményesítette a harmincas években kialakult szovjet típusú politikát, dezorganizáló és népszerűtlen vonásai ellenére. Ebből a szempontból a „Nagy Tisztogatás" szörnyű élménye hozzájárult egy lassú és – emberi életekben és értékekben – rendkívül nagy árat követelő civilizációs folyamathoz, amelynek lényege az elit adaptációja egy egyre bonyolultabbá és kezelhetetlenebbé váló társadalmi – politikai viszonyrendszerhez, annak intézményeihez, cselekvő alanyaihoz, mechanizmusaihoz és csoportjaihoz.[194] Talán semmi nem mutatja jobban a harmincas évek óta megtett utat, mint a jelenlegi kísérletek az apparátustól fü ggetlen ellenőrző mechanizmusok bevezetésére. Bár a tanulmány írásának idején ezeket a kísérleteket a hivatalnoki kar a hagyományos obstrukciós módszerek teljes fegyverzetével próbálja visszaverni, szeretnénk remélni, hogy problémáik olyan kor problémái, amely kevéssé fog hasonlítani az általunk vizsgált időszakhoz.

(1988. július–augusztus)

Jegyzetek

1. M. Lewin: La paysannerie et le pouvoir soviétique. Párizs 1966. 193–222.; M. Reiman: Die Geburt des Stalinismus. Frankfurt 1979. 71–117.

2. R. W. Davies: The Socialist Offensive – The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929–1930. London 1980. 177–180.; L. Viola: The Campaign to Eliminate the Kulak as a Class: Winter, 1929–1930. Slavic Review 45:3.

3. M. Lewin: The Making of the Soviet System. New York 1985. 165–188.

4. A. Nove: An Economic History of the USSR. Harmondsworth 1972. 187–209.; S. Fitzpatrick: The Russian Revolution, 1917–1932. Oxford 1984. 119–123.; D. Filtzer: Soviet Workers and Stalinist Industrialization. London 1986., 34–63, 68–112.; H. H. Schröder: Industrialisierung und Parteibürokratie in der Sowjetunion. Berlin 1988. 305–316.; Lewin: id. mű 220–221, 303–304.

5. Schröder: id. mű 200.; G. P. v. d. Berg: Quantitative Aspects of the Stalinist System of Justice and Terror in the Soviet Union. In: F. J. M. Feldbrugge (szerk.): The Distinctiveness of Soviet Law. Dordrecht 1987. 98., 108. A bírósági ítéletek száma 44 százalékkal nőtt 1928 és 1933 között, amikor rekordmennyiségű, 2 320 000 ítéletet hirdettek ki. (P. H. Juviler: Revolutionary Law and Order. New York 1976. 50., 52.) Rendkívül nehéz feladat pontos képet kapni a börtönökben és munkatáborokban fogvatartott emberek létszámáról 1928 után, amikor 230 000 embert tartottak őrizetben. (P. H. Solomon: Soviet Penal Policy, 1917–1934. A Reinterpretation. Slavic Review, 39:2, 202.). A források alapján semmiféle elemzést vagy becslést nem végezhetünk, amely mentes lenne a priori feltételezésektől, és van olyan irányzat, amely szerint nem illendő olyan eredményekhez jutni, amelyek túl alacsonynak tűnhetnek. Ez a tendencia elválaszthatatlan attól a korszak kutatói körében elterjedt nézettől, miszerint a „terror hangsúlyozása bizonyos morális érzékenységről tanúskodik". Véleményem szerint a terror pontos dimenziói nem annyira lényegesek, mint az, hogy a politikacsinálás alapvető eszközévé vált és a társadalmi élet sok szférájába behatolt. Mindamellett nem akarom eltitkolni, hogy szerintem a háború előtti munkatáborokkal kapcsolatos legrealisztikusabb becslések azok, amelyek a létszámot három és fél–ötmillió közé teszik. (N. Jasny: Labor and Output in Soviet Concentration Camps. The Journal of Political Economy. 1951: 5, 405–409.; S. G. Wheatcroft: On Assessing the Size of Forced Concentration Camp Labor in the Soviet Union, 1929–1956. Soviet Studies, 1981:2, 265–295.). Számos meggyőző elemet tartalmaz G. P. v. d. Berg elemzése is, aki többféle

kényszermunka típust különböztet meg, így a táborlakók számát valamivel alacsonyabbra teszi – két és három millió közé –, a száműzöttek számát pedig hárommillióra becsüli. (The Soviet System of Justice: Figures and Policy. Dordrecht 1985. 115., 124–125., 132–134.).

6. G. T. Rittersporn: Simplifications staliniennes et complications soviétique. Párizs 1988, 273., 305. Hatalmas eltérés van a büntetési statisztikákban szereplő politikai elítéltek száma és az újabb keletű szovjet irodalomban szereplő, a kollektivizálással kapcsolatban letartóztatott „ellenforradalmárok" létszáma között: minden jel arra mutat, hogy az utóbbi kategória törvényen kívüli intézkedések áldozatait jelzi. Sok száműzöttet egyszerűen előztek lakóhelyéről. Sok olyan száműzött, akit távoli helyre hurcoltak, nem élte túl a deportálást.

7. Viola: id. mű 507.; Davies: id. mű 232–237.; Lewin: id. mű 127–128.

8. Ugolovnyi kodeks (UK). Moszkva 1937, 136–137.

9. G. N. Safronov (szerk.): Szpravocsnik po zakonodatelsztvu dlja szudebno-prokurszkih rabotnikov. 3. kötet, Moszkva 1949, 437.; Szocialisztyicseszkaja Jusztyicija (Slu) 1932:20, 1.

10. Rittersporn: id. mű 284–287.

11. Uo. 305–306, 316–317, 319–320.

12. Ld. Juviler: id. mű 51–52., valamint Slu 1934/24, 2-3. old. Sok ítéletet később megváltoztattak.

13. Szmolenszki Archívum, WKP 178, 134 (az ebből az archívumból származó anyagokra ezentúl a WKP, valamint 116/154e iratkódokkal fogok hivatkozni). Az utasítás szerint 800 000 embert „tartottak őrizetben... nem számítva a táborlakókat." Csak a három évnél rövidebb időszakra ítéltekre vonatkozott az amnesztia, a többieket munkatáborba vagy száműzetésbe küldték.

14. Ld. Slu 1933/15. 2., 21., 7.; 1934/2. 8., 10–11., 18., 3. szám 13.; 4. szám 9.; 13. szám 6., 9.; 22. szám 1–2.; 24. szám 2.; 1935/10. sz. 3.; 13. szám 5.; 25. szám 6.; 1936/18. 24. Szocialisztyicseszkaja zakonnoszty/Za szocialisztyicseszkuju zakonnoszty (SZak) 1934/28. 49–50. old.; 4. sz. 35.; 5. sz. 8–9.; 8. sz. 30.; 1935/1, 10.; 2. sz. 58.; 5. sz. 8.; 6. sz. 3–4.

15. L. Viola: The Best Sons of the Fatherland – Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization. Oxford 1987. 123–126.

16. Rittersporn: id. mű 282–283.

17. Slu 1935/18. 9–10.; 33. sz. 9–10.

18. SZak 1936/5. 14.; 12. sz. 4.; Slu 1935/33. 5–8.

19. Slu 1934/13. 9–10.; 31. sz. 25.; 1935/16. 9.; 1936/27. 17.; SZak 1934/1. 35–36. old.; 5. sz. 10.; WKP 184, 16.

20. Slu 1934/13. 9.; Szak 1934/7 36.

21. G. T. Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's: Rehabilitating Society. Studies in Comparative Communism 1986/2. 107–111.

22. Így például gyakorlatilag minden fontos döntést, amit az 1930-as évek első felében hoztak az ipari vagy agrárpolitikáról vagy a párttagság felülvizsgálatáról, oly módon hajtottak végre, hogy a következménynek kevés köze volt a központi vezetés által kitűzött célokhoz. (J. A. Getty: Origins of the Great Purges – The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938. Cambridge 1985, 58–91.; G. T. Rittersporn: Héros du travail et commandants de la production. Recherches, 32/33. köt. Le soldat du travail. Párizs 1978, 249–271. Simplifications... 49–69.).

23. A Külügyminisztérium Politikai Archívuma, Bonn (PA, AA), Geheimakten 1920–1936, Abt. IV Ru Po 2 adh I, Russisch Geheimdokumente 1920–1936, 6. köt. (Vertraulicher Bericht Nr. 91: Egy szakértő jelentése a Mezőgazdasági Népbiztossághoz).

24. Uo. 7. köt. („Vertraulicher Bericht Nr. 95. Kalinyin körlevele; Nr. 100. Kalinyin levele a Politikai Bizottsághoz; Nr. 11. Kalinyin 1924. január 24-i körlevele); Ld. még Kalinyin 1929. február 13-i körlevelét ugyanebben a kötetben.

25. Viola: The Best Sons... 90–101.

26. G. T. Rittersporn: Soviet Officialdom and Political Evolution: Judiciary Apparatus and Penal Policy in the 1930's. Theory and Society 1984/2 220.

27. Sobranyije zakonov i raszporjazsenyij Rabocse-Kresztyanszkovo Pravityelsztva SSSR csaszty. I. (SZ) 1932. 583–584.

28. PA, AA id. hely 2. köt. (Bericht Nr. 13. Menzsinszkij levele; Vertraulicher Bericht Nr. 16. az OGPU berlini kirendeltségének jelentése; Vertraulicher Bericht Nr. 18. Menzsinszkij körlevele a határőrséghez)

29. U.o. 1. köt. (Bob-Bericht; 1927. november 30. Menzsinszkij, 1927. november 18; Bericht 1927. december 31, Jagoda jelentése)

30. Uo. 2. köt. (Vertraulicher Bericht Nr. 11. Menzsinszkij 1928. január 6.)

31. Uo. 3. köt. (Vertraulicher Bericht Nr. 37. Menzsinszkij, 1928. március 13.) 5. köt. (Vertraulicher Bericht Nr. 79. Menzsinszkij, 1928. szeptember 1.).

32. Szak 1934/1 31.

33. Isztorija szovjetszkoj prokuratori v dokumentah. Moszkva 1947. 488–489.; Slu 1934/19. 4.

34. Slu 1934/194–5.; SZ 1935. 139–140.; SZak 1935/5 9.; 6. sz. 3.

35. Rittersporn: Simplifications... 278.

36. Partijnoe sztroityelsztvo (PS) 1934/13. 3.; 16. sz. 48.; 21. sz. 63–64.; 22. sz. 3–4.

37. PA, AA Botschaft Moskau, A2 Innerpolitische Verhaltnisse der Sowjetunion, 7. köt. (A2 Innerpolitische...) (A Kijevi Konzulátus a Nagykövetségnek, 1934. július 7. és október 17.)

38. Uo. Botschaft Moskau, Al 4d Verhaftungen bei Controll Co. (A14d Verhaftungen...) (P. Schönwandt a nagykövetnek, 1933. október 20.)

39. Uo. (táviratok az odesszai konzulátusnak, 1933. november 8. és 11.)

40. Uo. (az odesszai konzulátus a Nagykövetségnek, 1933. november 9. 2. old.)

41. Uo. Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung von Angestellten der Controll Co. m. b. H. in Sowjetrussland (R15 Verhaftung) (a leningrádi főkonzul a Külügyminisztériumnak, 1933. december 26; R. Rohden a Külügyminisztériumnak, 1933. december 31.)

42. Uo. Abt. IV. Russland, R15 Strafverfolgung, Begnadigung (R15 Strafverfolgung...) 4. köt. (Aufzeichnung... 134. február 6.; a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1934. február 6.) Uo., R15 Verhaftung... („Notiz", 1934. február 2.)

43. Uo. Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung... (Kézzel írt feljegyzés egy a Nagykövetségnek 1934. március 8-án írt levél első oldalán); Botschaft Moskau, A14d Verhaftungen... (a Minisztérium távirata a Nagykövetségnek, 1934. március 17.)

44. Uo. Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung... (Vernehmungsprotokoll, 1934. március 14., április 5., 4–19., 1934. április 6. 5–8. 12., 14.)

45. Uo. Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung... (Vernehmungsprotokoll, 1934. április 5., 23–24, 1934. április 6. 11., 15-16.)

46. A kiutasításról szóló magyarázatokkal, valamint annak jeleivel kapcsolatban, hogy szovjet diplomaták sem találták meggyőzőnek a bizonyítékokat, ld. uo. Botschaft Moskau, A14d Verhaftungen... (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1934. február 18.); Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung... (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1934. feburár 16., 19., 26. és 28., valamint a Minisztérium távirata a Nagykövetségnek, 1934. március 1.); annak illusztrálására, hogy még a Főügyészségnek sem voltak illúziói a vádak valódiságát illetően, ld. még Abt. IV. Russland R15 Verhaftung... (Vernehmungsprotokoll, 1934. április 6. 15. old.). Bár az alku egybeesett Dimitrovnak és bolgár vádlott-társainak kiutasításával a lipcsei per nyomán, amelyre egy helyen utalnak is, a szovjetek nem próbálták meg összekapcsolni a két ügyet: magatartásuk arra utal, hogy tudták, minél gyorsabban és diszkrétebben meg kellene szabadulniuk a kellemetlenséget okozó „kémektől".

47. Az ügy körülményei mellett a gyanúba kevert külföldiek etnikai összetétele is cáfolni látszik azt a feltételezést, amely szerint az eredeti szándék az volt, hogy a külföld számára egy németellenes kirakatpert rendezzenek. Négy németet, három osztrákot, egy belgát, egy dánt, egy litvánt és egy görögöt tartóztattak le: legtöbbjük nem illik egy németellenes tárgyalás forgatókönyvébe. A vádak arra utalnak, hogy egy klasszikus, a problémák okaiként „szabotázst" és „külföldi felforgatást" megjelölő tárgyalás forgatókönyvét készítették elő.

48. PA, AA, Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung... (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1934. március 16.)

49. Getty: id. mű 178. Ez a tényező minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy több tízmillió ember változtatott lakhelyet a városok és a vidék között, különösen a kollektivizálási hullám tömeges terrorja idején (Trud v SSSR. Moszkva 1936. 7.)

50. XVII. szjezd VKP (b). Moszkva 1934. 33–35.; KPSZSZ v rezolucijah i resenyijah szjezdov, konferencij i plenumov TsK. 5. köt. Moszkva 1971, 152–153., 160.

51. Ld. pl. L. B. Schapiro: The Communist Party of the Soviet Union. New York 1960, 400–402., 404., 411–413., 429–430.; M. Fainsod: How Russia is Ruled. Cambridge Mass.: 1965. 267., 435.; R. V. Daniels: The Conscience of the Revolution. Cambridge, Mass: 1960. 385.; R. Conquest: The Great Terror. London 1969. 36., 43–60., 236–237.; I. Deutscher: Stalin. New York 1949. 355., 346., 362–363., 383.

52. Getty: id. mű 209–210.; Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's ...112.

53. PA, AA, Botschaft Moskau, A39e (Halb-) Jahresberichte des deutschen Generalkonsulats in Kiew. (1934. július 10. 11. old.)

54. Uo. Abt. IV. Russland, Po 5 Innere Politik, Parlaments- und Parteiwesen, (Po 5 Innere Politik...) 30. köt. (a Leningrádi Főkonzulátus a Nagykövetségnek, 1935. március 24.; a Kijevi Konzulátus a Nagykövetségnek, 1935. május 2.; a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1935. május 13.). A kampány főként Moszkvát, Leningrádot és Kijevet érintette, és több tízezer városlakó elűzését eredményezte. A rendelkezésre álló forrásanyag alapján nem lehet megbízható becsléseket tenni, már csak azért sem, mert az akció egybeesett egy másik hasonlóval, a „határövezetek megtisztításával", amely jóval a „Kirov hullám" után sem ért véget. Bár elsősorban az etnikai kisebbségeket sújtotta, néha a priori megbízható elemeket is eltávolították, mint pl. oroszokat vagy párttagokat. Volt amikor az áttelepítést rendezett módon folytatták le, az evakuáltak pedig államköltségen magukkal vihették ingóságaikat, beleértve jószágaikat is. (Uo. Botschaft Moskau, A2 Innerpolitische..., 8. köt. a Leningrádi Főkonzulátus a Nagykövetségnek, 1935. június 30., július 20. és augusztus 3., 1. old.; 13. köt.: a Vlagyivosztoki Konzulátus a Nagykövetségnek, 1937. szeptember 14.,; Botschaft Moskau A4 Militar- und Marineangelegenheiten: a Leningrádi Főkonzulátus a Nagykövetségnek, 1935. május 28.; Botschaft Moskau, A21 Kiew, Kurze Meldungen: a Kijevi Konzulátus a Nagykövetségnek, 1936. május 27.). A harmincas években Leningrád és Kijev közel estek a határövezethez.

55. Uo. Abt. IV. Russland, Po 5 Innere Politik... (a Leningrádi Főkonzulátus a Nagykövetségnek, 1935. március 12. 2–3. oldal)

56. Getty: id. mű 55., 60–61.

57. WKP 499, 320–321.; WKP 186, 137.

58. PA, AA, Botschaft Moskau, A2 Innerpolitische... 7. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1934. december 10.); 8. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1935. május 25.); WKP 415, 132. old.

59. Slu 1935/18. 10.

60. Uo. 5. sz. 24–25.; 6. sz. 17.

61. WKP 84. 120. old. Nem áll rendelkezésünkre a döntés szövege, amely valószínűleg megismételte az 1933 májusi direktíva szigorításait, amelyek értelmében csak rendőrfőnököknek állt jogában embereket őrizetbe vétetni ügyészi határozat nélkül, amelyet azonban nyolc napon belül be kellett szerezni. Van viszont egy homályos utalás egy 1935 júniusi központi bizottsági és

kormányhatározatra, amely a helyi ügyész határozata nélkül végrehajtott letartóztatásokat törvénytelennek minősítette. (Slu 1936/27, 17.).

62. SZak 1935/6 7. Némelyik ügyben 10 vádlott is szerepelt, a testület „átlagos ügysebessége" pedig kevesebb volt az esetenkénti húsz percnél is.

63. SZak 1935/5. 15.; Slu 1935/18. 8.

64. SZak 1935/5. 9., 13–14.

65. SZ 1934, 465–466.; 1935, 613–614., 674–675.

66. WKP 54, 280–281.

67. Getty: id. mű 70.

68. PA, AA, Abteilung IV: Russland (Kaukasus), Po 5 Innere Politik, Parlaments- und Parteiwesen, (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1935. április 1.); Botschaft Moskau A2c Innere Politik der UdSSR – Verwaltung, Personalien, GPU (a Tbiliszi Főkonzulátus a nagykövetségnek, 1935. május 24.)

69. PS 1935/12. 10.

70. WKP 322, 81. A határozat 'szovjetszkije ucsrezsgyenyija'-t említett, amely az összes kormányzati, igazságszolgáltatási és rendőri szervet, valamint a gazdaságirányítást is magában foglalta.

71. Szerkesztőségi cikk, Pravda (P) 1935. június 8. 1. old.

72. Szerkesztőségi cikk, valamint Itogi Plenuma TsK... P 1935. június 16. 1. és 3. old.

73. „Koje-sto o kommunyisztyicseszkoj morali." P 1935. június 4. 3. old.; PS 1935/14. 45–48.; SZak 1935/7. 4.

74. PS 1935/13. 44–45.

75. Szerkesztőségi cikk, P 1935. június 28.

76. 116/154e 88.

77. Getty: id. mű 58–91.

78. PS 1936/2. 12.

79. Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's... 113–114.

80. KPSS v rezolucijah... 379.

81. Ocserki isztorii asztrahanyszkoj partijnoj organyizacii. Volgograd 1971. 365.; Ocserki isztorii irkutszkoj organyizacii KPSZSZ Irkutszk 1976. 246.

82. Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's... 124–125.

83. Szerkesztőségi cikk, P 1936. március 16. 1. old.; Beszeda Predszedatyelja SNK SSSR t.v. M. Molotova... P 1936. március 24. 2. old.

84. Slu 1936/2. 4.; 8. sz. 4–6.; 14. sz. 3.; SZak 1936/3. 5.; 7. sz. 69–70.

85. Rittersporn: Héros du travail... 267–271.

86. O rabotye upolnomocsennyih KPK. P 1936. március 17. 2. old.; Bolsevik (B) 1936/6. 76–77.

87. PS 1936/20. 37–38., 47.; 22. sz. 48.; Ob otcsonosztyi partorganov. P 1936. november 12. 2. old.

88. KPSZSZ v rezolucijah... 248–249.; WKP 54. sz. 203.

89. PS 1936/7. 51–52.; 9. sz. 55., 57., 59–60.; O hode obmena partdokumentov. P 1936. május 24.

90. G. Riklin: Pokaznaja bdityelnoszty. P 1936. március 6. 3. old.; O bolsevitszkoj bdityelnosztyi. P 1936. március 15. 3. old.; O rabotye partkollegiji KPK... P 1936. március 17.; Szerkesztőségi cikkek, P 1936. március 18. és 23.; Kommunyiszt i szovjetszkij zakon. P. 1936. április 1. 2. old.: O szovjetszkoj morali... P. 1936. május 25. 3. old.: B 1936/7. 12–20.; WKP 191. 1., 18–19.; WKP 385. 158

91. Informacijonnoje szoobscsenyie... P 1936. június 5. 1. old.; B 1936/13. 9.; PS 1936/14. 52–53.; 15. sz. 36.

92. Ob iszkljucsennyih iz partyii... P 1936. június 6. 3. old.; B 1936/13. 12–13.

93. SZ 1936. 473–474.; PS 1936/8. 55.; B 1936/15. 45–48.

94. Szerkesztőségi cikkek, P március 17., 18. és május 30. 1. old.

95. Szerkesztőségi cikk, P 1936. május 9. 1. old.

96. Drama na zimovke. P 1936. május 17–24., és különösen Recs Prokurora SZSZSZ Visinszkova. P 1936. május 23. 3. old.

97. Rittersporn: Rethinking Stalinism. Russian History/Histoire russe. 1984/4. 350.

98. Szerkesztőségi cikkek, P 1936. augusztus 7. és 9. 1. old.; WKP 106. 33. old.

99. Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's... 115.

100. Rittersporn: Simplifications... 105–107.

101. Az ebben az időszakban lefolytatott manőverekről és ellenlépésekről, valamint az „ellenség" szó újradefiniálásának folyamatáról ld. uo. 109–121.

102. Uo. 121–123.

103. PA, AA Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen und spatere Verhaftungen und Ausweisungen (CIVa November–Verhaftungen) 1. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1936. november 12.); Politische Abteilung V. Russland Po 52–2 Strafverfolgungen, 1. köt. (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1936. november 13.); Presztupnaja dejatyelnoszty germanszkih fasisztov v SZSZSZR. P november 18. 4. old.

104. PA, AA, Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Verhaftungsliste, 1. köt. (246456–98 old.); Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen 1. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1936. november 23. 1. old.)

105. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen 1. köt. (Verbalnote. 1936. november 17.)

106. Uo. (Aufzeichnung, valamint a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1936. november 17.)

107. Uo. (Aufzeichnung, 1936. december 11.); P 1936. december 23., 25., 27. és 28., valamint 1937. január 5. és 7.

108. PA, AA, Politische Abteilung V, Russland Po 52-2 Strafverfolgungen 1. köt. (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1936. december 23.)

109. Az 1937 januári kirakatper egyik német résztvevőjével szembeni bánásmódról ld. u. o. 3. köt. (W. Hellmann a Külügyminisztériumnak, 1939. március 31. 15. old.)

110. Uo. (Vernehmungsprotokoll, 1938. május 10., 18–20; 1938. május 17. 5. old.), 2. köt. (Aufzeichnung, 1937. február 25. és augusztus 21.; a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1937. augusztus 23.); Botschaft Moskau, Geheimvorgange (191140–41. old); Politische Abteilung V, Russland Po 58-5, Ausweisungen, 2. köt. (a Külügyminisztérium a Gestaponak 1938. május 5.); Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen 2. köt. (az NKID a Nagykövetségnek, 1937. június 26.).

111. PA, AA, Abteilung Pol. XIII, Moskauer Trotzkistenprocess 1937... (Vernehmungprotokoll. 1940. május 15. 4. old.)

112. Rittersporn: Simplifications... 126–128.

113. Uo. 110–111.

114. WKP 239. 186. old. Bár a Területi Pártbizottságnak ez a körlevele nem említette, hogy az általa kért információt továbbították volna, a válaszadásra hagyott rendkívül rövid idő és az a szabályozott mód, ahogyan a helyi párttitkároknak elvileg a kért adatokat továbbítaniuk kellett, a Központi Bizottság körleveles ankétjaira emlékeztet. (Ld. WKP 354, 324. old.).

115. PA, AA, Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 1. köt. (a Leningrádi Főkonzulátus távirata a Nagykövetségnek, 1936. december 17.)

116. Uo. (Aufzeichnung. 1937. január 29.), 2. köt. (Aufzeichnung. 1937. február 4., 1937. április 9., 1937. május 13. 2. old.)

117. WKP 109, 21. és 36. old.

118. Rittersporn: Simplifications... 125.

119. Getty: id. mű 251., WKP 111, 109., 153–154.; WKP 321, 165., 167.

120. A Plénummal és utóéletével kapcsolatos részletekről ld. Rittersporn: Simplifications... 140–169.

121. A „rejtőzködő ellenségek leleplezésével" és az új offenzíva kibontakozásával kapcsolatban ld. uo. 169–192.

122. Míg a rendelkezésre álló dokumentáció segítségével a kampány lefolyását főként területi és helyi szinten figyelhetjük meg, minden jel arra mutat, hogy alapvetően hasonlóan alakult az a különböző kormányzati szervekben és a hadseregben is.

123. WKP 238, 179., 213., 281–282., 334. old.; WKP 111, 177–179. old.

124. WKP 321, 197. old. Valójában a korszak sok száműzöttjét nem tartóztatták le.

125. WKP 516, 2–9., 13., 22–27., 29., 35–37., 41–45., 47–49., 52–53., 60–61., 63. és 65. old.

126. WKP 322, 64. old.

127. Slu 1937/23. 37–38.

128. 1933 októberében hatvanegy német volt letartóztatásban. PA, AA, Abteilung IV Russland, R15. Strafverfolgung, Begnadigung (R15 Strafverfolgung), 1. köt. 1 (4) (Zusammenstellung... 1933 október és 1935 február vége). Lehetetlen pontosan felmérni a szovjetunióbeli német kolónia létszámát. Sok német Oroszországban született és egész életét vagy annak nagyobb részét ott élte le a régi vagy az új rezsim alatt, mások 1918 után az országban maradt hadifoglyok, szovjet vagy külföldi cégek által alkalmazott szakemberek, stb. voltak. A teljesség igénye nélkül egy dokumentum 1930 végén 11 327 főt említ. (Uo. Botschaft Moskau 1e3, Lage der deutschen Reichsangehörigen... Die Reichsdeutschen in der Sowjetunion, 3–4. old.). Sok munkás és műszaki szakember települt át az országba a gazdasági válság alatt, gyakran családostól, többségük 1931-ben és 1932-ben – számukat öt- és hatezer közé teszik. De sokuk visszatért Németországba, csakúgy, mint a német kolónia számos régi tagja 1930 és 1936 között. Igen sok politikai menekült 1933 után telepedett le a Szovjetunióban, és semmiféle kapcsolatot nem tartott fenn a konzulátusokkal vagy a német kolóniával. (Uo. Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen. 5. köt. A Nagykövetség a Külügyminisztériumhoz. 1938. augusztus 8.; Botschaft Moskau, A2 Innerpolitische... 9. köt. a Novoszibirszki Konzulátus a Nagykövetségnek. 1936. március 18.; Botschaft Moskau, A39e. a Kijevi Német Főkonzulátus (fél)éves jelentése. 1932. január 10. 17–18. old., 1933. január 5. 18–19. old.; Botschaft Moskau, A39f a Novoszibirszki Német Konzulátus fél(éves) jelentése. 1934. december 21. 17. old.; Botschaft Moskau A39a. a Leningrádi Német Főkonzulátus fél(éves) jelentése. 1934. február 20. 4. old., 1934. december 16. 5. 18. old.) 1936. január 15. 4. 18. old. A helyzetet tovább bonyolítja a menekültek és vendégmunkások honosítása: legtöbbjüket a szovjet hatóságok idegenként kezelték, néhány honosított németet pedig kiutasítottak. 1936-ra a Szovjetunióban tartózkodó németek száma körülbelül kilenc- vagy tízezer.

129. Uo. Abteilung IV. Russland, R15 Strafverfolgung, 1. köt (4) (Aufzeichnung, 1935. augusztus 15., Notiz 1935. december 16.). Néhány esetben a szovjet hatóságok kétségbe vonták a foglyok német állampolgárságát.

130. Uo. V. köt. (Zusammenstellung... 1936. április 4.)

131. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen, 2. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1938. augusztus 11. 1. old.); 1936 ősze előtt körülbelül 30 embert tartóztattak le, sokukat el is ítéltek, néhányukat már a harmincas évek elején.

132. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 2. köt. (Liste Nr. 1.). Kilenc olyan személy, akit 1936 novemberében tartóztattak le, és 1937 májusára kiutasítottak, nem szerepel a dokumentumban.

133. Mivel ésszerűnek tűnik a feltételezés, hogy néha több hétbe is beletelt, amíg a letartóztatásokról információt lehetett szerezni, és mert igen kevés kivétellel a foglyokat többnyire nem a letartóztatásukat közvetlenül követő hetekben vagy hónapokban utasították ki, a legtöbb adata, amit itt vagy alább ismertetek, olyan listákról való, amelyeket a hivatkozott dátumok után több hónappal állítottak össze. Uo. Botschaft Moskau, CIVa Haftliste Moskau, 1. köt. (402–444. old.)

134. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2a Verhaftungslisten, 1. köt (Zusammenstellung.... Stand Januar 1938). Mivel sok esetben a letartóztatás dátuma bizonytalan vagy kideríthetetlen, csak azokra az őrizetbevételekre utalok, ahol az őrizetbevétel dátuma pontosan megállapítható.

135. Uo. Botschaft Moskau, A2 Innerpolitische.. 12. köt. (a Vlagyivosztoki Konzulátus a Nagykövetségnek, 1937. május 8.); Botschaft Moskau CIVa November–Verhaftungen. 3. köt. Aufzeichnung. 1937. augusztus 17.; a Kijevi Főkonzulátus a Nagykövetségnek, 1937. szeptember 16.); Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen, 2. köt. (Aufzeichnung. 1937. augusztus 21. 2. old.); 3. köt. (a Novoszibirszki Konzulátus a Nagykövetségnek, 1937. szeptember 12. 1. old.)

136. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 3. köt. (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1937. augusztus 11.); Politische Abteilung V. Russland Pol. 5. Innere Politik, Parlaments- und Parteiwesen. 5. köt. (von Tippelskirch von Welcknek, 1938. január 10.)

137. Úgy tűnik, mindössze két személy vett részt hírszerző műveletekben a több mint ezerszáz személy közül, akiknek letartóztatásáról ilyen vagy olyan módon feljegyzés készült 1936 és 1941 között. (Uo. Abteilung Politik II, Politischer Verschluss, Po. g. Russland, Politische Angelegenheiten. 7. köt.: a Gestapo a Külügyminisztériumnak, 1939. július 27., valamint R. Eimeke a Birodalmi Kancellári Hivatalnak, 1940. március 27.)

138. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen, 2. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1937. augusztus 11. 2. old.); 3. köt. (a Novoszibirszki Konzulátus a Nagykövetségnek. 1937. szeptember 12. 1–2. old.)

139. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2a Verhaftungslisten, 1. köt. (Zusammenstellung... Stand Juli 1938. 6–7. old.)

140. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen. 3. köt. (a Novoszibirszki Konzulátus a Nagykövetségnek, 1937. szeptember 12. 4. old.)

141. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 3. köt. Aufzeichnung. 1937. augusztus 17. 2. old.)

142. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen. 2. köt. (Aufzeichnung. 1937. augusztus 21. 2. old.)

143. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 3. köt. (a Nagykövetség a Leningrádi, Kijevi és Harkovi Konzulátusoknak. 1937. augusztus 24.; a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1937. augusztus 25.; Harkovi Konzulátus a Nagykövetségnek 1937. augusztus 25. és szeptember 3., az NKID összekötő tisztje a Kijevi Főkonzulátusnak. 1937. szeptember 15.; a Kijevi Főkonzulátus a Nagykövetségnek. 1937. szeptember 17.)

144. Rittersporn: Simplifications... 195–197., 216–219.

145. Uo. 193–195.

146. R. Conquest: Inside Stalin's Secret police. London, 1985. 53–54.

147. Rittersporn: Simplifications..., 219–233.

148. PA, AA, Politische Abteilung V. Russland Po 52-8 Deutschrussischer Gefangenaustausch. 1. köt. (Aufzeichnung. 1937. szeptember 12. 3. old.)

149. Uo. (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak. 1937. október 28. 1. old.): Potemkin „... habe inzwischen mit Innenkommissar gesprochen. Innere Behörde hatten formel(l) zugesagt, das *samtliche* verhafteten Reichsdeutschen ausgewiesen werden würden... in Gruppen und so schnell wie möglich... P. versprach wegen Beschleunigung in dauernder Fühlung mit Innenbehörden zu bleiben...". Kiemelés az eredetiben.

150. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen. 4. köt. (az osztrák ügyvivő a Szövetségi Kancellári Hivatalnak. 1937. december 18. és 23.); 5. köt. (a rigai német kirendeltség a Külügyminisztériumnak. 1938. május 16.; Jedlicka a prágai német kirendeltségnek, 1938. május 19.)

151. Uo. Politische Abteilung V, Russland Po 52-2a Verhaftungslisten. 1. köt. (Zusammenstellung... Stand Januar 1938, valamint 246694.)

152. Ld. Uo. Politische Abteilung V, Russland Po 52-2a Verhaftungslisten, 1. köt. (Zusammenstellung... Stand Január 1938., valamint Zusammenstellung... Stand Juli 1938.); Botschaft Moskau R3 Nr. 6c Haftliste Moskau 2. köt. Zusammenstellung... Stand Ende Marz 1939, valamint Zusammenstellung... Stand Marz 1940). Mivel nincsen okunk feltételezni, hogy a Nagykövetség 1938-ban vagy azt követően könnyebben értesülhetett a letartóztatásokról, valószínű, hogy valójában több őrizetbevétel volt: a rendelkezésre álló adatok csak a tendenciát mutatják.

153. Uo. Politische Abteilung V, Russland Po 52-2 Strafverfolgungen. 3. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1940. február 2. 2. old.)

154. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen. 6. köt. (Notiz. 1939. október 14.). Az új őrizetbevételek mellett, amelyek száma a megelőző időszakhoz képest feltűnően alacsony volt, sok a listákon újonnan megjelenő nevet a kiutasítottak jelentettek be. Másrészt korábban nem tudtak a kiutasított foglyok 25–34 százalékának letartóztatásáról, és 1938 augusztusára a nagykövetség arra a következtetésre jutott, hogy a letartóztatások körülbelül egyharmadáról nem volt információja. (Uo. 5. köt. a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak 1938. augusztus 8.; Politische Abteilung V. Russland Po 58-5 Ausweisungen, 1. köt: a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1937. december 21. és 26.).

155. Uo. Botschaft Moskau CIVa November-Verhaftungen. 4. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1938. március 23.); 5. köt. (az NKID a Nagykövetségnek, 1938. június 14.)

156. Azok után, hogy 1939 nagyobb részében szinte teljesen leállt az akció, hét őrizetest utasítottak ki szeptemberben, tizenhetet novemberben és százkilencvenet decemberben. Ezután viszont az akció elveszítette lendületét, annak ellenére, hogy 1940-ben jók voltak a szovjet–német kapcsolatok: januárban harminc kiutasítás volt, utána két hónapig egy sem, majd harmincketto áprilisban, hogy azután ismét egy kiutasítás nélküli időszak következzék, majd 1940 szeptember és 1941 május között további hatvanhat embert utasítottak ki. Amikor a kiutasítások 1941 májusában szemmel láthatóan leálltak, a Nagykövetség listáján még mindig kétszázharminckilenc fogoly szerepelt. (Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen. 3. köt. a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1940. február 2. 2. old., valamint Aufzeichnung. 1941. március 23; Botschaft Moskau R3 Nr. 6c Haftliste Moskau. 2. köt.: Zusammenstellung... Stand Januar 1941, a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1940. június 28., szeptember 25., október 14. és december 12.; Botschaft Moskau R3 Nr. 6b Ausweisungen: Pamjatnaja zapiszka. 1941. január 8., valamint a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1941. január 16., március 1. és 31., április 28. és május 27.) Ez a felmérés kevés kivétellel csak olyan foglyokat sorol fel, akiket 1938 előtt tartóztattak le, és kizárólag szovjet területen, az 1939-es szeptemberi határokon belül.

157. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen. 2., 3. és 4. köt. (az NKID a Nagykövetségnek, 1937. február 25., június 26., december 1., 8., 19., 27., valamint 1938. január 10.) 1939 végére rutinszerűvé vált, hogy rövid listákat küldtek a kiutasításra kijelölt foglyokról.

158. Az őrizetbe vettek kezelése nem mutat egységes eljárásra: volt, akit kegyetlenül megkínoztak, hogy vallomást csikarjanak ki belőle, mások kihallgatásuk során semmilyen panaszt nem említettek, míg bizonyos esetekben a jegyzőkönyvek egyszerűen annyit említettek, hogy a fogoly a „szokásos rossz bánásmódot" szenvedte el. (Ld. uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen. 3. köt: a Kijevi Főkonzulátus a Nagykövetségnek. 1938. január 4.; A. Erkelenz a Nagykövetségnek. 1938. február 25. 1–3. old; Politische Abteilung V. Russland Po 58-5

Ausweisungen. 2. köt: Vernehmungsprotokolle. Helsinki, 1938. január 8., 10., 17.; Fragebogen. 1938. január 28., március 7., 9.)

159. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 58-5 Ausweisungen. 2. köt. (a Gestapo és a Külügyminisztérium közti levelezés. 1938. január 16. és 24.)

160. 1941 januárjára harmincnégy haláleset derült ki, de ésszerűnek látszik a feltételezés, hogy minél később halt meg egy fogoly, annál kevésbé volt valószínű, hogy a Nagykövetség erről tudomást szerezhessen, ezért sok eset ismeretlen maradt. Hozzá kell tenni azt is, hogy a politikai menekültek kivételével azoknak az ítéletét, akiket bíróság elé állítottak, hivatalosan közölték, a Nagykövetséget pedig ebben az időszakban nem informálták német állampolgárok kivégzéséről (Uo. Botschaft Moskau R3 Nr. 6c Haftliste Moskau 2. köt.: Zusammenstellung der in der Haftliste gelösten Affaren. 1938. október 6., 1939. január 10., március 17., 1940. március 3., 1941. január 16.).

161. Rittersporn: Simplifications..., 234–238.

162. R. Conquest: Inside... 59–60.

163. Rittersporn: Soviet Politics in the 1930s... 118–119.

164. Rittersporn: Simplifications... 75., 245.

165. Szerkesztőségi cikk. P 1938. június 13.

166. Rittersporn: Simplifications... 238–239., 295.

167. Ocserki isztorii mordovszkoj organyizacii KPSZSZ. Szaranszk 1967. 274.; V. Verhovszkij: Na IV szjezde Tadzsikisztana. P 1938. június 13. 3. old.

168. Ld. Report of Court Proceedings in the Case of the Anti-Soviet Bloc of Rights and Trotskyites. Moszkva, 1938. 79–81., 102–106., 143–144., 207–208., 223–228., 328–334., 362–363., valamint PS 1934/16 47.; SZ 1935. 765–769.; O vipolnenyii Centroszojuzom posztanovlenyija... P 1936. május 30. 1–2. old.; Szerkesztőségi cikkek. P 1937. március 5. és június 30. 1. old.; I. Grekov: Pokajannyije recsi.. P 1937. április 8. 4. old.; A. Perovszkij: Klubok jescso nye rasputan. P május 31.; B. Levin: Politicseszkaja blizorukoszty... P 1937. június 30. 3. old.; Pokrovityeli i szoobscsnyiki.. P 1937. szeptember 3., 3. old.; A. Alekszandrovszkij: Pod kriliskom viszokih pokrovityelej.. P 1937. szeptember 6. 4. old.; Pokrovityeli... P 1937. szeptember 8.; Szobranyije partaktiva Taskenta. P 1937. szeptember 10., 11. 6. old.; Vlaszty szovjetov 1937/11. 19–20.

169. Report of Court Proceedings... 110–117., 144–147., 314–322., 393–512., 788–789., 798.

170. Uo. 513–608., 797.

171. Rittersporn: Simplifications... 258., 293–294.; Id. Soviet Officialdom... 228–229.

172. I. Zaltsman: Kadri proizvodsztva i trudovaja diszciplina. P 1938. december 25. 2. old.

173. Rittersporn: Simplifications... 295–299.

174. Szerkesztőségi cikkek. P 1938. szeptember 24., október 12., 17., 21., és 23. 1. old.; XVIII Szjezd VKP (b) Moszkva 1938. 78., 106., 408.; J. V. Sztálin: Szocsinenyija, I. köt. (XIV), R. McNeal szerk. Stanford 1967, 377.

175. Rittersporn: Simplifications... 311–322., 328–329.

176. R. Conquest: Power and Policy in the USSR. New York, 1961. 129–153.; Rittersporn: Simplifications... 325–327., 329–331.

177. Alacsonyabb rangú tisztségviselők nyilvánvalóan őszinte kijelentéseit magasrangúak által okozott vélhető szabotázzsal kapcsolatban ld. Slu 1937/8. 11., 16.; WKP 103. 133. old.

178. Ld. T. Gorbunov: Lepelszkoje gyelo valamint Sud nad vinovnyikami bezzakonyii... P 1937. március 9-10. 6. old.; A. Szamojlov: Premirovanyije naiznanku, valamint Proszto vzjatka. P 1937. április 9. és 25. 3. old.; A. Perovszkij: Klubok escse nye raszputan P 1937. május 31. 4. old.; N. Kuzovkin: Burzsoaznonacionaliszticseszkij klubok... P 1937. szeptember 8. 4. old.; M. Kotljarov: Gyela vragov... P 1937. szeptember 28. 2. old.: F. Vinogradov: Karijera Utrupova. P 1938. január 30. 2. old.; XVIII szjezd .... 595.; Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's... 110–111.

179. Az 1928–29-ben lezajlott komplikált politikai manőverek leírását ld. Reiman: id. mű 118–171.

180. Rendkívül kevés megbízható forrásunk van magas beosztású tisztségviselők cselekedeteiről ebben a korszakban, de a rendelkezésre álló információk azt sugallják, hogy könnyen negváltoztatták lojalitásukat válsághelyzetek nyomása alatt. Így például A. Ja. Visinszkij az önkényes büntetési gyakorlat ellenfele és a stabil, egységes eljárási normák bevezetésének propagálója volt mielőtt a „Nagy Moszkvai Perek" egyik főrendezője lett. Lehetséges, hogy nem állt készen arra, hogy részt vegyen az „ellenség" profiljának újrarajzolásában 1936 augusztusa után, mivel helyettese, G. K. Roginszkij volt a vád képviselője a novoszibirszki perben. Visinszkij 1937 januárjában lépett színre ismét, de ez nem akadályozta meg abban, hogy mérsékletre intő felhívást adjon ki három hónap múlva, amikor a párton belüli választások ismét változtattak a helyzeten. Mindamellett sikeresen átvészelte az 1937 júniusi fordulatot, bár egy év múlva ő elnökölt a túlbuzgó tisztogatóktól való „megtisztításnál" az igazságszolgáltatásban, míg Roginszkij börtönbe került. 1937 őszén Sztálin a mindenhol „ellenségeket" sejtők szószólója volt és új mozgósítást javasolt, hogy aztán 1938 februárjára meggondolja magát, amikor még abba is bele kellett mennie, hogy egy meghiúsult kampány induljon a „csalhatatlan személyek antibolsevik kultusza" ellen. (Recs... t. Rokinszkovo. P 1937. november 23. 2. old.; Sto gyelajat Prokuratura... P 1937. május 15. 2. old.: SZak 1938/2. 126–140.; 6. sz. 4–46.; P. H. Solomon: Soviet Criminal Justice and the Great Terror, valamint E. Huskey: Vyshinskii, Krylenko, and the Shaping of Soviet Legal Order. Slavic Review 1987/3–4. 405–406., 414–428.; Conquest: Inside... 90.; Rittersporn: Simplifications... 165., 215–218., 222–227., 240–244.)

181. Bármennyire abszurdnak tűnnek manapság, a „kémkedésre" és „összeesküvésre" utaló vádak nem feltétlenül voltak hihetetlenek a harmincas években, különösen a bennfentesek számára, akik emlékezhettek bizalmas dokumentumokra, mint például az1927-es körlevél, amely elpanaszolta, hogy titkos párt- és kormányutasítások jelentek meg idegen fővárosokban röviddel életbeléptetésük után; a körlevél is külföldre került, sok más dokumentumhoz hasonlóan. Ebben az időben az államtitkok kiszivárogtatását ellenzékieknek tulajdonították, akiknek 1932-es kísérlete, hogy „blokkot" hozzanak létre, szintén ismert lehetett az apparátusban, és hivatkoztak is rá, amikor a „trockista" fenyegetést „újrafelfedezték" 1936-ban. (PA, AA, Geheimakten 1920-1936, Abt. IV. Ru Po 2 adh 1, Russische Geheimdokumente 1920–1936. 1. köt. Vertraulicher Bericht. 1927. december 13. a Főtitkár körlevele 2–3. old., közli: Reiman id. mű 244–245.; A „blokkal" kapcsolatban ld. Getty: id. mű 119–122. old.; Getty: Trotsky in Exile: the Founding of the Fourth International. Soviet Studies 1968/1. 28–29.; P. Broué: Trotsky et le bloc des oppositions de 1932. Cahiers Léon Trotsky 1980/5. 5–37.)

182. A tisztogatások racionalizálására irányuló népi hiedelmek felbukkanásával kapcsolatban ld. Lewin: The Making... 275–276., 310.

183. Ld. G. L. Ulmen: Return of the Foe, valamint G. Schwab: Enemy or Foe: A Conflict of Modern Politics. Telos 1987/72. 185–201.

184. Ld. Schröder: id. mű 68. táblázat

185. Az 1929-es, 1933-as és 1935-ös tisztogatások során elrendelt kizárások okairól ld. Getty: Origins... 47., 54., 83.

186. Rittersporn: Simplifications.... 109. 112–115.

187. A bürokratikus hatalom ilyenfajta értelmezésével kapcsolatban, amelyet jól példáz a régi rendszer adminisztrációja, ld. J. S. Mill: Collected Works XVIII. köt., Toronto, 1977. 307–308.; M. Weber: Wirtschaft und Gesellschaft XI. 11C.

188. Rittersporn: Soviet Officialdom... 229–233.

189. Ld. I. Jarcev: Prokuror-peresztrahovscsik. P 1938. augusztus 2., 2. old.; M. Krilov: Nyebolsevisztszkaja pozicija... P 1938. szeptember 21. 3. old. A hivatalos párttörténet szerint 142 ezer kizártat vettek vissza 1938–39-ben, amely igen magas szám, figyelembe véve, hogy több mint 370 ezer embert zártak ki 1936–38-ban. Valószínű, hogy ebben az adatban szerepel sok olyan személy is, akiket korábban zártak ki, de ekkor rehabilitáltak. (Ld. Isztorija KPSS 5. köt. 1. rész, Moszkva 1970, 21. old.; A. L. Unger: Stalin's Renewal of the Leading Stratum: A Note on the Great Purge. Soviet Studies 1967/1. 326.)

190. V. Dunham: In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction. Cambridge, Mass: 1976. 17–22.; Hahn: id. mű 122-129.; Dunmore: id. mű 149.; Rittersporn: Simplifications... 312–320.

191. N. Lampert: Whistleblowing in the Soviet Union: Complaints and Abuses under State Socialism. London, 1985. 13–60., 108–145.; M. Bornstein: Improving the Soviet Economic Mechanism. Soviet Studies 1985/1, 1–30.; H. Norr: Shchekino: Another Look. Uo. 1986/2. 141–169.

192. M. Mommsen: Hilf mir mein Recht zu finden – Russische Bittschriften von Iwan dem Schrecklichen bis Gorbatschow. Berlin, 1987. 271.

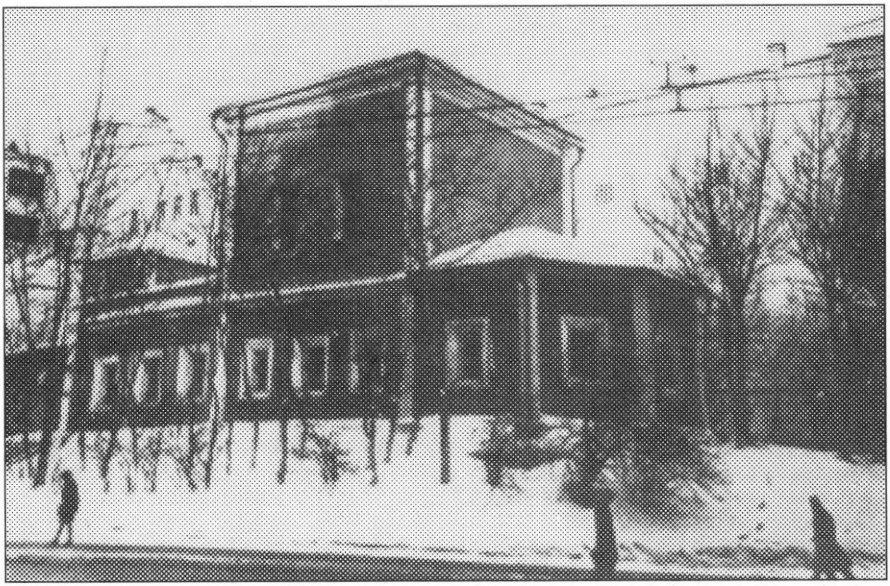
193. J. M. Battle: Uskorenie, Glasnost' and Perestroika: The Pattern of Reform under Gorbachev. Soviet Studies 1988/3. 374–376.; E. Schneider: Austausch der Kader. In: M. Mommsen – H. H. Schröder (szerk.): Gorbatschows Revolution von oben. Frankfurt, 1987. 89–101.

194. Ld. N. Elias: Über den Prozess der Zivilisation. Frankfurt, 1976. 2. köt. 342–369., 409–434*

* Rittersporn Gábor Tamás egyetemi tanulmányait 1967-72 között a JATE magyar-történelem szakán végezte. Azóta Japánban és Franciaországban él. Jelenleg a párizsi Kelet-Európa Kutató Intézet munkatársa.

VI.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

VALERIJ VOLKOV
NYELV ÉS IDEOLÓGIA

Lenin publicisztikájának pragmastilisztikai sajátosságai

Vitatkozni a bolsevik ideológiával manapság talán nem időszerű, ugyanakkor nagyon fontos lenne megérteni, hogy a társadalmi tudatra való ráhatásnak milyen eszközeit használták a bolsevikok, elsősorban vezérük, V. I. Lenin.

V. I. Lenin cikkének „Lev Tolsztoj mint az orosz forradalom tükre"[1] elemzésére a pragmastilisztika módszereit fogjuk használni. A pragmastilisztikai elemzés fő célja a szerző „filológiai személyiségének" újrateremtése a szöveg alapján, ebben az esetben a bolsevik ideológia alapjaihoz tartozó kulcsfogalmak készletének és azok bemutatási módjainak feltárása egy publicisztikai szövegben.

Gondolatmenetünk alapjául azokat a közismert antitéziseket vesszük, amelyek a konceptuális magját képezik (a címben jelzett) lenini cikknek.

Először felidézzük a cikknek ezt a részletét.[2]

„Az ellentmondások Tolsztoj műveiben, nézeteiben, tanításaiban és iskolájában valóban kiáltóak. Egyrészt zseniális művész, aki nemcsak az orosz élet páratlan ábrázolását adta, hanem elsőrendű világirodalmi alkotásokat is. Másrészt földesúr, aki Krisztus megszállottja. Egyrészt rendkívül erőteljes közvetlen és őszinte tiltakozás a társadalmi hazugság és képmutatás ellen, másrészt „tolsztojánus", vagyis elcsigázott, hisztérikus tutyi-mutyi, úgynevezett orosz értelmiségi, aki nyilvánosan verte a mellét így beszél: 'rossz vagyok, utálatos vagyok, de foglalkozom a magam erkölcsi tökéletesítésével, hús többé nem eszem és ezentúl rizskotlettel táplálkozom.' Egyrészt a kapitalista kizsákmányolás könyörtelen kritikája, az állami erőszak, az igazságszolgáltatás és az államigazgatás komédiáinak leleplezése, a gazdaság növekedése, a civilizáció vívmányai, valamint a munkástömegek nyomora, elvadultsága és kínlódása közötti ellentmondások teljes mélységének a feltárása; másrészt a 'ne állj ellen a gonosznak erővel' elv megszállott hirdetése. Egyrészt a legjózanabb realizmus, minden és mindenféle álarc letépése; másrészt a világ egyik legförtelmesebb dolgának, nevezetesen a vallásnak a hirdetése, azaz a törekvés, hogy a hivatalból működő papok helyére erkölcsi meggyőződésből papokat állítson, vagyis a legkifinomultabb, tehát különösen utálatos klerikális ideológia kultiválása."[3]

Mind a négy antitézis plusszal kezdődik. Az erős plusz az olvasóban hasonló erősségű mínusz várását és az annak elfogadására vonatkozó készséget kelti. Az antitézisek legfontosabb pluszait (+) és mínuszait (-) egy táblázatban összegezzük.

„+"	„–"
1. „zseniális **művész**"	1. „**földesúr**, aki Krisztus megszállottja"[4]
2. „erőteljes **tiltakozás** a társadalmi hazugság és képmutatás ellen"	2. „tolsztojánus", vagyis elcsigázott, hisztérikus tutyi-mutyi, úgynevezett orosz **értelmiségi**"
3. „könyörtelen **kritika**"	3. „mániákus hirdetése a **'ne állj ellen erővel a gonosznak'** elvnek"
4. „a legjózanabb **realizmus**"	4. **„a vallás hirdetése"**

Lenin Tolsztoj munkásságának azon odalait hozta ki a pluszokban, amelyek a „régi világ" kritikájával és tagadásával kapcsolatosak. Lenin szerint Tolsztoj ereje a magas művészeti érték mellett a „tiltakozásban", a „kritikában", a „realizmusban", „minden és mindenféle álarc letépésében" van.

A mínuszban van Tolsztoj minden konstruktív és alkotó programja. Elvi fontosságú, hogy mind a vizsgált munkában, mind Tolsztojról írott egyéb cikkeiben Lenin ezt a programot *lényegében* nem kritizálja, hanem megelégszik a kimondottan csak értékelő ítéletekkel és eszmefuttatásokkal. A Lenin által kiemelt mínusz nemcsak Tolsztojnak mint gondolkodónak és közéleti személyiségnek az *objektív* gyöngéit tükrözi, hanem inkább az ő munkásságának *politikai* értékelését, és nem annyira arra irányul, hogy kiderítse, ki is Tolsztoj, hanem arra, hogy a munkáspárt álláspontját hangsúlyozza.

Mivel Lenin Tolsztojról írott munkái – beleértve a vizsgáltat is – nem irodalomtudományi vagy filozófiai tanulmányok, hanem publicisztikához tartoznak, úgy fő feladatuk nem (az objektív) tények kifejtése, hanem a közvéleményre és a társadalmi tudatra gyakorolt hatás. A hatás gyakorlásának legfontosabb eszközei: 1. a *meggyőzés* (mely tényeken, azok elemzésén és korrekt következtetéseken alapul); 2. a *sugalmazás* (amely olyan következtetéseken és értékelésen alapul, amelyek nem a tények korrekt elemzéséből következnek, és érzelmeken keresztüli hatásra irányulnak). A meggyőzés alapvető eredménye a *tudás*, a sugalmazásé pedig a *hit*.

Milyen feladatokat tűzött ki Lenin Tolsztojról írott munkáiban? Meggyőzni kívánt saját álláspontáról vagy inkább sugallni akarta azt? Úgy tűnik, inkább sugalmazni, mint meggyőzni szándékozott. Pontosabban, magabiztosságot sugalmazni a meggyőződés álarca mögött. Lenin sikeres feladatmegoldásának a titka abban áll, hogy következtetései és értékelései nagy pontossággal fejezték ki a proletariátus hétköznapi „forradalmi tudatának" a leglényegesebb összetevőit, elsősorban a következőket: minden „hatalmat birtokló" – beleértve az értelmiséget is – ellenség, amelytől semmi jót nem lehet várni, és amelyet ezért vagy el kell nyomni, vagy meg kell semmisíteni. És Tolsztoj munkásságának Lenin által adott konkrét értékelését annál inkább elfogadták mint föltétlen igazságot, minél pontosabban tükrözte az a proletár olvasó azon elvárását, hogy minden, ami burzsoá, (pontosabban minden, ami a „régi világhoz" tartozik),

ebben az értékelésben elítélendő. A megítélés meggyőző és érvekkel alátámasztot voltának kérdése emellett a háttérbe kerül, ami lehetővé teszi Leninnek, hogy sok esetben csak értékelő jellegű álérvelésre korlátozódva, általában valamennyire is konkrét ellenérvek nélkül boldoguljon.

A „Krisztus megszállottja földesúr"[4] negatív értékelése a „földesúr – kizsákmányoló, ellenség" implikáción és a „megszállott, mániákus" negativ konnotációján alapul. De korrekt dolog-e – politikamentes gondolkodás szempontjából – összevetni a „földesúr" Tolsztojt (az antitézis mínusza) a „művész" Tolsztojjal (az antitézis plusza?) Ha korrekt, akkor próbáljuk ki analógiás alapon, mondjuk így: „Puskin – költő, de tudják, apród", „Lermontov – költő, de sajnos katonatiszt" stb. De vajon tényleg annyira ellenszenves-e Tolsztoj mint „földesúr, aki Krisztus megszállottja", ha ennek a szembeszökő címkének az értelmét feltárjuk? Vajon nem az akaratlan elkövetett társadalmi és erkölcsi vétek gyötrő érzését és könyörület iránti forró vágyát sugározza, mondjuk, az ilyen beismerés: *„Tényleg, mit is akarok? Jót akarok tenni másokkal, azt akarom, hogy az emberek ne fázzanak, ne legyenek éhesek, hogy emberhez illő módon élhessenek.*

Ezt akarom és látom, hogy az általam is alkalmazott erőszak, zsarolás és különböző cselfogások segítségével a dolgozóktól elveszik a számukra legszükségesebbeket is, és mások munkafeleslegét azok a nem dolgozó emberek élvezik, akikhez én is tartozom."[5]

Vajon a sajgó lelkiismeret és a jócselekedet iránti vágy tényleg rászolgál a „megszállottság" elnevezésre? A tolsztoji „megszállottság" mítosz, amely arra szolgál, hogy kizárja a bolsevikok szövetségének lehetőségét a legjobb, legbecsületesebb „földesurakkal", a tolsztoji könyörületesség pedig az, amit az októberi fordulat után a bolsevikoknak sem ártott volna megtanulni.

A másik három értékelés negatív volta is a hétköznapi „forradalmi tudat" mítoszain alapul.

Miért rossz az, hogy „tolsztojánus"? A lenini szöveg logikáját követve azért, mert a tolsztojánus egy „elcsigázott, hisztérikus tutyi-mutyi, ráadásul „értelmiségi". A negatív értékelés azonban a „forradalmi" implikáción alapult, miszerint az „értelmiségi nyámnyila, gyenge, a burzsoázia kiszolgálója". Valójában az ellentét az entellektüelség és a bolsevizmus között a társadalmi haladás mozgatóerőire vonatkozó nézetek polaritásában áll: az entellektüel szemszögéből a haladás alapja a szellem mozgása (a tudomány, a kultúra, az erkölcs fejlődése); bolsevik oldalról nézve pedig a társadalmi–gazdasági tényezők. Hogy az értelmiség az „erőszak világának" erőszakos lerombolását alkatából kifolyólag utasítja el, végső soron okává vált annak, hogy az „értelmiségi" majdnem szitokszóvá lett.

Miért rossz az, hogy „ne állj ellen erővel a gonosznak"? Nem azért talán, hogy ez „megszállott prédikáció"? Ugyanebben a cikkben megtaláljuk a tolsztoji „ne állj ellen a gonosznak" lenini „értelmezését": *„A parasztságnak a kisebb része az, amely valóban harcolt forradalmunkban... és csak egészen kis része kelt fel fegyverrel a kezében ellenségeink kiírtására, a cár talpnyalóinak és földesurak védelmezőinek megsemmisítésére. A parasztság nagyobbik része viszont sírt és imádkozott, kérvényeket írt, „szószólókat" küldött, – teljesen Lev Nyikolajevics Tolsztoj szellemében! És... a többség azoknak az elvtelen szolgalelkű burzsoá*

értelmiségieknek a martaléka volt, akik kadet néven futkostak a trudovik (kispolgári demokraták – a ford. megjegyz.) *gyűléséről Sztolipin előszobájába, kunyeráltak, alkudoztak, békítgettek és ígérték, hogy megbékítenek...*"[6]

Hangsúlyozzuk, Lenin méltatlankodik, hogy a parasztoknak csak egy kis része kelt föl a „cár talpnyalóinak és a földesurak védelmezőinek" *megsemmisítésére*, azokat a burzsoá értelmiségieket pedig, akik *békés* politikai harcot vívnak, „szolgalelkűeknek" nevezi. Miért? Azért, mert ők békítgettek, ígérték, hogy megbékítenek"? Lényegében a tolsztoji „ne állj ellen a gonosznak" közel van ahhoz, amit ma a szociális problémák „parlamenti" megoldási módjának neveznek. Ilyen elképzelés az „ellenség megsemmisítése" bolsevik koncepciójába nem illett bele, és Lenin azért kritizálja Tolsztojt, amiben az gyakorlatilag nem vétkes: a politikától való tartózkodásért és az állítólagos teljes passzivitásért, a „ne állj ellen a gonosznak"-elv miatt. Vajon a teljes tolsztoji publicisztika, a hatalmas felvilágosító és jótékonycélú tevékenység nem a gonosszal való szembeszállás?

Miért rossz a vallás? Azért, mert „a vallás a világ egyik legförtelmesebb dolga". Jegyezzük meg, hogy Lenin tudatosan keveri a „hivatalos egyházat" és a vallást. Az egyház társadalmi intézmény, a vallás pedig a szellemi kultúra jelensége. A vallás propagálása – még ha nem is mindenki által elfogadott formában – a szellemiség propagálását jelenti. Miben áll akkor Lenin szerint Tolsztoj gyengesége? A szellemiség propagálásában? Valószínűleg, hiszen a hivatalos egyházat maga Tolsztoj is gyűlölte, az pedig őt kiközösítette.

Összegezzük az eddigieket. Lenin vádolja a „földesúr" Tolsztojt a „megszállottsággal" mint a jócselekedet iránti vággyal; az „értelmiségi" Tolsztojt az önmaga erkölcsi tökéletesítése iránti igénnyel; az „ellen nem álló" Tolsztojt az erőszakról való lemondással, a harc parlamenti módjainak javára; a próféta Tolsztojt a szellemiség propagandájával (igaz, az a keresztény vallás formájában jelentkezik). Lenin az itt felsoroltakat úgy értelmezi, mint az 1905–1907-es „forradalom fogyatékosságait és gyönge oldalait", ráadásul az ilyen értelmezés ennek a cikknek és mindegyik Tolsztojról írott lenini munka kontextusában logikailag megalapozatlan, kizárólag csak a publicisztikai céltudatosságra és a saját igazának a hatalmas erejű sugalmazására támaszkodik.

Milyen pragmalingvisztikai (retorikai) fogások biztosítják a sugalmazás hatásosságát? Nevezzünk meg néhányat közülük.

Első. A közlés két legfontosabb vélelmének, az igazságosság és megalapozottság vélelmének a mesteri használata. Lenin egy arra vonatkozó megjegyzéssel kezdi a cikket, hogy annak címe (a nagy művész nevének összekapcsolása a foradalommal, amelyet ő nyilván nem értett meg) különösnek és mesterkéltnek tűnhet, majd megemlíti a Tolsztoj 80. szüeltésnapja alkalmából „rengeteg cikket, levelet, tárcát közlő legális orosz sajtó" képmutatását, és ezzel azt a gondolatot sugallja az olvasónak, hogy ennek a cikknek a szerzője kétségtelenül kompetens, őszinte, ellentétben a képmutató „bértollnokokkal", független bármilyen társadalmi kötöttségtől és előítélettől, eredeti és nagy gondolkodó (ami feljogosítja mások leleplezésére), és mindezek eredményeképpen természetes, hogy következtetései és ítéletei feltétel nélküli bizalomra érdemesek.

Második. Az értékelések megfellebbezhetetlensége (amire formálisan jogot ad a szerzőnek a cikk bevezető része), mely létrehoz egy elég meggyőző illúziót, miszerint minden értelmes olvasó egyet kell hogy értsen velük, mivel saját maga önállóan is meg tudja indokolni azokat. De éppen megindokolni nem tudták az olvasók, de az értékelésekben hittek. Hitték, hogy minden egyes földesúr halálos ellenség, hogy bármelyik értelmiségi megvásárolható, gyáva és elvtelen lakáj, hogy a kormánynál békés eszközökkel soha semmit nem lehet elérni és végül, ha az egyház a társadalmi stabilitást védi, akkor vesznie kell a vallásnak is. Hitték, hiszen ez szemmel láthatónak tűnt. Lenin cikkének teljes rejtett mondanivalója arra irányul, hogy fenntartsa a bolsevizmus társadalmi mítoszai igaz voltának illúzióját.

Harmadik. A szöveg legmagasabb fokú emocionális izzása, az értékelő szavak lavinája, feltétlenül dicsérőeké egyrészt, másrészt pedig a sértésig bántóaké. Az értékelő lexika tömegében elvész a nyelven kívüli valóság, megszűnik a problematikusság (vö. fentebbi „miért?" kérdéseinkkel), viszont remekül kihangsúlyozódnak azok a kulcsszavak, amelyeket határozott negatív konnotációt kapnak: a „rossz" a földesúr, Krisztus, tolsztojánus, értelmiségi, „ne állj ellen erővel a gonosznak" tanítása, vallás, pópa, klerikális ideológia. Az emocionális háttér annyira telített, hogy ennek a „rossznak" a bizonyításával senki nem gondol. „Tolsztojánus?" Rossz! Miért? Mert a tolsztojánus az értelmiségi. És így tovább.

Negyedik. Mesterien felépített kompozíció – mind az egész cikkben, mind a négy kulcsfontosságú antitézisben. Először, az antitézis minusza, amely a plusz után következik, a *réma pozíciójába* (új), vagyis az olvasó figyelmének a középpontjába kerül. Másodszor, hála a bók jellegű plusznak az olvasó a negatívval való egyetértésre kész pszichológiai állapotba jut (mivel az emberre jellemző, hogy megfelelő súlyú dicséretek után elfogadja a kritikát, még ha az az abszurdum határát súrolná is). Harmadszor, a mínusz elfogadására ösztönöz az első és a harmadik antitézis rémáinak aforisztikus rövidsége, ami csak erősíti vitathatatlanságukat, annál is inkább, mivel ezt az aforisztikus zárást kiterjedt dicséret előzi meg: az orosz eredetiben az első antitézis plusz része tizenöt szóból áll, a mínusz csak négyből, a harmadikban hasonlóképpen harmincból és ötből. *Negyedszer,* a második és negyedik antitézis mínuszában mesterien használja az irónia és az „antitézis az antitézisben" módszerét: 1. a tolsztojánus agitatív erejű figurája, aki jó étvággyal falja a rizskotlettet, kijelenti: „rossz vagyok, utálatos vagyok..."; 2. „a hivatalból működő papok" és az „erkölcsi meggyőződésből papok" szembeállítása (megjegyezzük, hogy a pejoratív konnotáció ez utóbbi esetében kizárólag csak a pap (pópa) szóval kapcsolatos, hiszen az erkölcsi meggyőződés megléte önmagában nem szolgálhat az elítélés alapjául).

Ötödik. Az antitézisek gyakorlatilag az olvasó számára alig észrevehető logikai inkorrektsége, a fogalmak fölcserélésének fogása: az első antitézisben a „művész" szembeállítódik a „földesúrral", a másodikban a „tiltakozás" a „tolsztojánussal" (mintha „tolsztojánusnak" lenni nem jelentene egy sajátos tiltakozást), a harmadikban a „kritika" és az „igehirdetés" (lényegében a parlamentarizmus propagálása; mintha a parlamentarizmus nem tételezné fel a kritikát), a negyedikben a „realizmus" s megint az „igehirdetés" (ezúttal a vallás propagálása). Egyik antitézis sem alapul logikailag korrekt antonimián. Még

nagyobb inkorrektség van abban, hogy a kulcsfontosságú antitézisek után következő szöveg (egészen a cikk végéig) sehogy sem támasztja alá érvekkel a negatív értékeléseket. Az értékelések bizonyítása helyett Lenin arról beszél, miben *hasonlít* a parasztok viselkedése Tolsztoj pozíciójához. Mondjuk, a parasztok viselkedése nem tetszik Leninnek puhányságuk okán. De hol a bizonyíték arra, hogy az optimális döntés felkelni „fegyverrel a kézben az ellenség megsemmisítésére"? Egyébként Leninnek a szabályos bizonyíték nem okoz gondot: a bolsevikok számára kulcsfontosságú tézist a „tömegek forradalmi harca létrejöttének szükségszerűségéről" úgy tekinti mint valami magától értetődőt. A lehetséges „parlamentáris" alternatívák elemzéséről szó sincs.

A Lenin által elért publicisztikai eredmény – a „forradalmi tudat" egyik sarkalatos mítoszának az óriási erejű sugalmazása, miszerint nem a szellemiség és a béketűrés (vagyis a jó, az irgalmasság, a parlamentarizmus) ment meg, hanem a társadalmi–gazdasági rendszabályok, tehát a forradalmi fordulat és a proletariátus diktatúrája.

Ford.: Budai Julianna

Jegyzetek

1 Lenin a cikket Tolsztoj születésének 80. évfordulóján, 1908-ban írta. Az írás 1917 után minden szovjet diák számára kötelező iskolai olvasmány volt, így ez az alsóbb fokú iskolai végzettségű emberek számára is közismertté vált.

2 Mivel a Magyarországon rendelkezésünkre álló fordítások (Pl. Lenin: Az irodalomról. Szikra, Bp. 1951. 62–67. Fordította Waldapfel József; V. I. Lenin: Lev Nyikolajevics Tolsztojról. Kossuth, 1960. 7–16. A fordító megjelölése nélkül, pontatlanságai megnehezítik a szerző gondolatmenetének nyelvészeti alátámasztását, a Lenin-cikk idézeteit új fordításban közöljük. (A szerk. megjegyzése)

3 V. I. Lenin. O Tolsztom. Izd. 2-e, Izd-vo „Hudozsesztvennaja lityeratura", Moszkva, 1972. 18–19. old.

4 A Lenin szövegében szereplő „pomescsik, jurodsztvujuscsij vo Hrisztye" kifejezést a szerző több változatban használja. A kifejezés magját alkotó jurogyivij melléknév jelentése: aszkéta, szent őrült, megszállott, félkegyelmű, eszelős, balga; az ezzel azonos tövű jurodsztvovaty ige pedig a következőt jelenti: vallásos rajongásba esik, félkegyelmű módjára viselkedik.

5 Lev Tolsztoj művei, 9. Bp., Magyar Helikon, 1967. Tanulmányok, cikkek, vallomások 1859–1909. Mit tegyünk tehát? (ford.: Kulcsár Aurél) 169. old.

6 V. I. Lenin: O Tolsztom. Izd. 2-e, Izd-vo „Hudozsesztvennaja lityeratura", Moszkva, 1972. 21. old.

VII.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

EZERKILENCSZÁZTIZENHÉT

Az orosz intelligencia és a forradalom

Szénási Sándor beszélget Szilágyi Ákossal[1]

Sz. S.: A történetileg kialakult orosz állammal szemben az orosz intelligencia egységes volt: gyűlölte, megvetette, támadta az önkényuralmat, kívánta, sürgette, segítette összeomlását. Szellemileg és erkölcsileg ez az intelligencia készítette elő a forradalmat. Mikor azonban az önkényuralom összeomlik és a forradalom győz, akkor azt látjuk, hogy ugyanez az értelmiség sietve megtagadja saját gyermekét, és a „gyermek", a forradalom legalább ilyen hevesen támad szülője, az értelmiség ellen. Persze, a forradalmak már ilyenek – hálátlanok.

Sz. Á.: Azért ne felejtsd el, hogy 1917-ben két forradalomra került sor, bár helyesebb lenne talán a forradalom permanenciájáról beszélni, arról, hogy a forradalom februárban tör ki, de nem áll meg februárban, helyesebben: nem tud megállni októberig. Mindenesetre a februári forradalmat az értelmiség egésze lelkesen fogadja, sőt a Kerenszkij-kormány, az Ideiglenes Kormány úgy is felfogható, mint az orosz értelmiség első kísérlete az új orosz társadalmi berendezkedés meghatározására. Az Ideiglenes Kormány körül gyülekező értelmiség azonban, legyen szó liberálisokról vagy mensevikekről, az orosz értelmiségnek azt a régi, tétovázó, idealista típusát képviseli, amely mindig is csődöt mondott a gyakorlatban. A cselekvést, a felelősségvállalást, a döntést túlságosan is nagy korlátoltságnak tartotta ahhoz, hogy vállalja. Az orosz értelmiség másik, új formációja a bolsevik pártban jelent meg, bizonyos fokig talán e tehetetlenség, akaratgyöngeség, örökös tétovázás ellenhatásaként is. Ez az értelmiség éppen elszántságával, cselekvő merészségével, akaraterejével tűnik ki, amely a kortársak szemében sokszor súrolja a kalandorság határát. A különbséget a két értelmiségi típus között jól érzékelteti a közismert epizód. Az Ideiglenes Kormány egyik képviselőjének a szovjetek kongresszusán tett kijelentésére, miszerint ma nincs olyan párt Oroszországban, amely vállalná a teljes felelősséget a hatalom birtoklásáért, Lenin felkiált: „Van ilyen párt!" Bergyajev ír arról, hogy a bolsevik forradalom forgatagában új, szokatlan tekintetű emberek tűntek fel Oroszországban, mintha egy új antropológiai típus alakult volna ki, amely már egyáltalán nem hasonlított a régi orosz értelmiségi típusra, eltűntek az arcokról a puha árkok, a jóságos tekintet, a kissé mindig bizonytalan, zavart, szétfolyó vonások. Az új arcok akaraterőt, koncentráltságot fejeztek ki, szigorúak,

1 A beszélgetés eredetileg egy könyv fejezetének készült 1988-ban.

zordak voltak, a tekintet átható – bizonyos fokig egy militarizált értelmiségi típus jött létre.

Sz. S.: Szóval egyszerűen arról lett volna szó, hogy a régi értelmiség nem tudta megtartani a hatalmat és átadta helyét az újnak? Az egyik típus letűnt a történelem színpadáról, a másik fellépett rá, de a színpad, a hatalom maradt?

Sz. Á.: Nem. Az orosz forradalmat nem értelmiségiek csinálták, hanem a nép. Míg az értelmiség „odafönn" Ideiglenes Kormányt alakított, pártokba szerveződött és az Alkotmányozó Gyűlés összehívására készült, addig a nép „odalenn" megteremtette saját hatalmi szerveit, a szovjeteket. A szovjeteket nem a bolsevikok találták ki, de a bolsevikok találták meg, és utóbb sajátították ki. Bergyajev, aki pedig antibolsevista volt, azt írta később, hogy a „liberális, polgári forradalom, amely jogrendet akar, utópia volt, ellentmondásban állt az orosz hagyományokkal és a forradalmi eszmékkel. Oroszországban a forradalom csak szocialista lehetett. A liberális mozgalom az Állami Dumához és a kadetpárthoz kötődött – magyarul: az alkotmányos demokraták pártjához –, ám ezeknek semmi támaszuk nem volt a nép körében, nem voltak mozgósító eszméik... Az oroszok maximalisták és éppen az, ami utópiának tűnik, Oroszországban a leginkább reális." Bergyajev a forradalmat súlyos betegségnek, gyötrelmes műtétnek tartotta, ami mindig a társadalom alkotóerőinek a gyengeségéről tanúskodik, de elkerülhetetlennek és igazságosnak is. A forradalom szörnyű, vad, véres, kultúraellenes, de nem a nép, nem is a bolsevikok „tehetnek róla" szerinte, hanem a régi rezsim reakciós erői és többé-kevésbé az egyre inkább önmagába zárkózó orosz értelmiség.

Sz. S.: Jellemző Bergyajev forradalomképe a bolsevikokkal szembenálló értelmiség egészére? Egyáltalán hogyan jelenik meg a forradalom a kultúra közegében? Észreveszi az értelmiség, hogy mi történik itt? Az októberi forradalom tényéről a korabeli petrográdi lapok mintha tudomást sem vennének. Egy árva szó sincs a Téli Palota, a távirda, a posta elfoglalásáról. Úgy tűnik, mintha a polgári sajtó fel sem mérte volna, hogy mi veszi kezdetét.

Sz. Á.: Elég nagy volt a zűrzavar. Október elején, a kettős hatalom körülményei között időnként már azt sem lehetett tudni, ki van hatalmon, ki megy vagy ki jön: Kornyilov, a németek, a bolsevikok. Az események különösen a hagyományos polgári újságírás számára követhetetlenek voltak. Az ország tele volt fantasztikus rémhírekkel. A bolsevikoknak, mikor hatalomra jutottak, polgári körökben legfeljebb pár hetet adtak. Ennek ellenére – és itt ellent kell mondanom neked – éppen az irodalmi sajtó nagyon érzékenyen reagált a bolsevik fordulatra, s mindjárt az első napoktól kezdve katasztrófaként, a vég eljöveteleként poetizálta:

„Oroszországnak vége", „Oroszország nincs többé", „Nyugodjék békében Oroszország" – hangzik körülöttem – írta Alekszandr Blok a korabeli értelmiségi közhangulatot jellemezve. A kevesek egyike volt, aki az októberi forradalmat hatalmas tisztító viharnak és mélyen orosz ügynek tekintette, és aki tisztában volt vele, hogy az orosz forradalom nem lehet idill, hogy az évszázados viszály „alacsony" és előkelő" származás, „műveltek" és „műveletlenek", értelmiség és nép között nem oldódhat meg vértelenül. De mostantól a sajtó mindazt, ami már a februárt követő hónapokat is jellemezte, a közbiztonság hiánya, az erkölcsök elvadulása, az önbíráskodások, lincselések, kisebb-nagyobb

pogromok a gazdagok ellen, most a bolsevikok számlájára írta. A bolsevikok valóban nem a rendteremtés programjával léptek fel, hanem a forradalom megvédésének és végigvitelének programjával, ami éppen a rendetlenségre vagy inkább rend-nélküliségre épült.

A februári „szabadságszerető" forradalom, ahogy akkoriban emlegették, amelynek győzelme után maga Lenin nevezte Oroszországot a világ legszabadabb országának, nem a szabadság rendjét teremtette meg, hanem a rendetlenség, a káosz szabadságát. Az orosz tradíciónak, az állami rabszolgaságnak, alattvalói gúzsbakötöttségnek a másik oldalon a teljes kötetlenségre, hatalomnélküliségre törekvés felel meg, amit az oroszban a „szvoboda" és a „volja" különbsége érzékeltet. A „szvoboda" megformált, intézményesített szabadság, amely feltételezi a törvényességet, a „volja" pedig tulajdonképpen törvényenkívüliség, *megszabadulás* a kötelékektől: „azt teszem, amit akarok". Nem véletlen, hogy az anarchizmus, a hatalomnélküli társadalmi berendezkedés világnézetének megfogalmazója – orosz volt: Bakunyin. A „szabadság" és „kötetlenség" közti különbséget már Belinszkij, az orosz értelmiség egyik ősatyja is az aggodalom hangján fogalmazta meg: „Oroszországnak jelen állapotában alkotmányt adni annyi – mint tönkretenni Oroszországot. A mi népünk fogalmai szerint a szabadság nem egyéb, mint kötetlenség, a kötetlenség pedig – fékevesztett szabadság. A felszabadított orosz nép nem a parlamentbe venné az útját, hanem a kocsmába, hogy leigya magát, betörje az ablakokat és nemeseket akasszon, akik leberetválják a szakállukat, kétsoros hosszú kabátban és daróckaftánban járnak." Belinszkij szavaitól 1917-et csaknem egy évszázad választotta el, Oroszországban sok minden megváltozott, a nép egy része elindult a parlamentbe, vagy legalábbis a szovjetekbe, de nagyobbik része számára a szabadság változatlanul kötetlenséget, törvénynélküliséget jelentett. Elegendő itt talán arra utalni, milyen nehezen tudták megfékezni a vörösgárdisták 1917 októberében-novemberében a szeszraktárakat feltörő, Pétervár utcáin garázdálkodó katonákat, vagy gondolj a Mahnó-féle anarchista parasztfelkelésre, a túlkapásokra, az önbíráskodásokra. A korabeli polgári és a bolsevikellenes szocialista sajtónak is állandó témája volt ez. Vagyis a forradalom 1917 -ben Oroszországban egyrészt valóban a *szabadságot* jelentette, de másrészt és nagyrészt még mindig a *kötetlenséget*. A bolsevikok akkor még ezt testesítették meg az értelmiség szemében, s valóban érdekes megnézni, hogy mondjuk a forradalmi törvénykezés bevezetése és a törvénynélküliség kötetlensége hogyan függtek össze egymással.

Sz. S.: Arra a forradalmi törvénykezésre gondolsz, amelynek nem törvénykönyv, hanem a „forradalmi lelkiismeret" az egyetlen kritériuma?

Sz. Á.: Pontosan. Szerintem ugyanis ez sem csak a forradalmi helyzetből fakad, amely mégiscsak rendkívüli állapot, és ezért érzem csúsztatásnak, amikor a későbbi sztálini állami terrorral azonosítják, ami egy normális és békés hétköznapjait élő, konszolidált társadalomra szabadul rá – szóval ez a forradalmi törvénykezés is mélyen összefügg az orosz tradícióval, a törvényességnek, a jogrendnek, jogállamiságnak az orosz történelem évszázadai során kialakult, illetve ki nem alakult gyakorlatával és a jogfosztott, politikailag névtelen milliók jogtudatával. A „vértelen forradalomnak" egyre több halottja lett, az emberi élet értéke a mélypontra zuhant, vagy inkább úgy fogalmaznék, hogy láthatóvá vált,

hogy a hagyományos orosz kultúrában mekkora értéke van a személyiségnek, az egyes ember életének. Gorkij nagyon sokat írt erről akkoriban, különösen megrendítő „Az orosz parasztról" című 1922-ben, már Berlinben kiadott brosúrája, amelyben a másik ember élete iránti közöny és az orosz parasztra jellemző gyermekien primitív és könyörtelen szadizmus titkát próbálja megfejteni. Ugyancsak sokat ír erről Bunyin, akinek a korabeli feljegyzéseiből az tűnik ki, hogy a bolsevik hatalom épp azért rettenetes, mert népi hatalom. Érdekes egyébként, hogy az 1917-ben az „orosz népben csalódott" és a bolsevikokban kísérletező fantasztákat vagy elvetemült gazembereket látó értelmiségiek – köztük Gorkij és a második világháború éveiben még maga Bunyin is – rögvest megtérnek a bolsevikokhoz, mihelyt a forradalom az „államépítés", a „rendteremtés", „honmentés" szakaszába lép, és a népi kötetlenséggel az állami kötöttségek egyre totálisabb rendszerét helyezi szembe – megint egyszer a szabadság rendje helyett.

Sz. S.: Hogy jelenik meg mindez a korabeli sajtóban?

Sz. Á.: Mármint abban, ami 1917 októbere után a sajtóból megmaradt. Független, a bolsevikokkal szemben kritikus sajtó ugyanis sokáig létezett még, de sok lapot azonnal betiltottak a bolsevikok. 1917. november 10-én jelent meg az a „Sajtórendelet", amelyben a rendkívüli helyzettel indokolják a sajtószabadság ideiglenes – hangsúlyozottan csak az új hatalom konszolidációjáig tartó – és „abszolút szükséges mértékben" való korlátozását. Hogy ez valóban bizonyos határok között mozgott, azt jól mutatja, hogy a korabeli eszer, vagyis szociálforradalmár és mensevik sajtóban mi minden jelenhetett meg. Hogyan ír például Gorkij a *Novaja zsizny*ben, a magukat „internacionalistáknak" nevező szociáldemokraták lapjában éppen a sajtószabadság korlátozásáról: „Lenint, Trockijt és követőiket teljesen megmérgezte már a hatalom, amiről elegendően tanúskodik az a szégyenteljes mód, ahogyan a sajtószabadsággal, a személyi szabadsággal és mindazon jogokkal bánnak, melyekért a demokrácia harcolt. Miben különbözik az, ahogy Lenin kezeli a sajtószabadságot, attól, ahogy Sztolipin, Pleve és mások kezelték azt...". Nem ritkák a rágalmak, mocskolódások, politikai inszinuációk a korabeli sajtó hasábjain. A jobboldali eszerek lapjában, a *Volja naroda*-ban V. Vjugov „Feketeszázas-bolsevikok és bolsevik-feketeszázasok" címmel ír cikket, amelyben alighanem kissé elragadtatva magát, így ír: „Száz és száz, ezer és ezer zsandár, provokátor, áruló, kém, német ügynök és közönséges csirkefogó egyszeriben vörösbe búját és bolseviknak nevezte magát, megragadta a hatalmat, betelepült a Szmolnijba és most űzi praktikáit, megsemmisítve a szabadságot, elárulva a hazát és helyreállítva a régi rendet... Ebben rejlik a Szmolnij feketeszázas politikájának titka." Nyilvánvaló, hogy ez nem a politikai vélemények ütközésének, nem a szenvedélynek a hangja, hanem az uszításé. Csakhogy akkor létezett még a sajtóügyekben illetékes forradalmi bíróság intézménye, és az ilyen kijelentésekért peres eljárás során, a nyilvánosság előtt kellett számot adni. A leghíresebb eset ebből az időből a mensevik Martov és Sztálin pere. Martov a *Vperjod* című mensevik lapban 1918. március 31-én azt találta írni, hogy a bolsevikokra mindig is jellemzők voltak a kisajátítási akciók, és Sztálint annak idején ki is zárták a pártszervezetből egy ilyen kisajátítási akcióban való részvételéért. A kisajátításon persze itt különböző törvénytelen akciók, például bankrablás értendő. Erre Sztálin

beperelte Martovot. Ezt szabályos peres eljárás követte, amelyben Sztálin magánvádlóként lépett föl, tulajdonképpen rágalmazási perben. A per arra is jó példa, hogyan kerekedik felül a formális szabályokon az adminisztratív önkény. Például nem hajlandók kihallgatni Martov tanúit, aztán már Martovtól is megvonják a szót és kivezetik a tárgyalóteremből. Két nappal később pedig lapját, a *Vperjod*ot is elkobozzák. A törvénytisztelet kétségkívül nem erős oldala a forradalmaknak, ebben az esetben azonban megint látni kell az orosz tradiciót, a múltat és a jövőt is, a törvénytelenségek előrevetülő árnyékát. Martov a pert szellemesen így kommentálta lapjában: „A bolsevikok által kiadott dekrétumban az áll, hogy a forradalmi bíróság rendeltetése a nép ellen irányuló bűncselekmények megítélése. Hogyan kezelhető Sztálin sérelme az egész nép ellen irányuló bűntettként? Ez csak abban az esetben lehetséges, ha úgy vélekedünk, hogy Sztálin maga a nép."

Sz. S.: Sztálin tehát „megnyeri" az első pert, amit ha nem is a régi bolsevikok, mindenesetre régi forradalmárok, egykori elvtársai ellen indít...

Sz. Á.: Méghozzá már ekkor tökéletesen „sztálini stílusban", hiszen, amikor a tárgyalást egy héttel elhalasztják Martov tanúinak meghallgatásáig, akkor Sztálin eléri, hogy a kormányzat rendeletileg eltörölje magát a sajtóügyekben felállított forradalmi bíróságot, és rögtön utána cikk jelenjen meg az Izvesztyijában M. Kahiai, Sztálin egyik barátja tollából „Ellenfelünkkel harcoljunk becsületesen!" címmel.

Sz. S.: Abból, amit mondtál, az derül ki, hogy 1917-ben talán lehetséges volt peres útra terelni a politikai konfliktusokat, de megoldani nem. Egy bíróság, amit egy tollvonással felállítanak és egy másik tollvonással eltörölnek, a törvények, amelyek bármikor megváltoztathatók, ha a hatalmat gyakorlóknak érdekében áll, nem bíróság és nem törvények...

Sz. Á.: Ez igaz, de ezért nem annyira a bolsevikok felelősek, mint inkább maga a forradalmi állapot. A forradalom egy egész történelmi időszakot ölel fel, 1917 és 1921 között a forradalom társadalma alakul ki, sajátos intézményeivel, az akarat, a végcél egzaltálásával. Ezek az intézmények tulajdonképpen nem-intézmények vagy nem eléggé intézmények, mindegyik cseppfolyós halmazállapotban van itt még, bármikor megszüntethető és újjal helyettesíthető.

Sz. S.: A régi rend összeomlott, az új pedig még nem szilárdult meg... De azért az a régi rend elsősorban az állam rendje, egy felülről fenntartott és a társadalmat kívülről összetapasztó rend volt...

Sz. Á.: A cári rendőrállam rendje...

Sz. S.: Igen, és maga a társadalom nem volt szervezett, úgy értem, nem volt egy olyan belső erkölcsi vagy akár gazdasági rendje, amely az államhatalom összeomlása után is fennmaradt volna... és korlátozta volna az új egzaltáltakat.

Sz. Á.: Nem volt civil társadalom, nem épült ki Antonio Gramsci szavával, a „polgári társadalom" erődítményrendszere. Szerinte ezért győzhetett Keleten a forradalom olyan könnyen...

Sz. S.: ... Marx *Tőké*jének ellenében...

Sz. Á.: ... felrúgva a régi ortodox marxista forgatókönyvet. Viszont ugyanezért sokkal nehezebb megtartani a hatalmat vagy – ez már én teszem hozzá – ugyanezért sokkal nagyobb a meghódított politikai hatalom totalizálódásának veszélye, hiszen semmi nem áll ellenében. Hogy visszatérjek a

korabeli peres eljárásokra, arra, hogy mennyire nem csupán a forradalmi állapot egzaltációjával vagy a bolsevikok extremitásával magyarázható a törvények labilitása, mennyire mélyen összefügg az orosz társadalom jogtudatának színvonalával, hadd hozzak még egy példát. 1918 januárjában, amikor még nem nacionalizáltak minden gyárat, és Lenin a fejlődést államkapitalista keretben képzelte el a politikai hatalom monopóliuma alapján, döntőbíróságokat állítottak fel a munkások és a vállalkozók között felmerült vitás kérdések eldöntésére. Ezek a háromtagú bíróságok vizsgálták meg a munkásküldöttségek által előterjesztett kereseteket. Ha a munkásküldöttség nagy nehezen megértette a döntést, rögvest közölték: előre megmondják, gyári elvtársaik felhatalmazása értelmében, hogy ha a döntés nem az ő érdeküket fogja szolgálni, akkor nem vetik alá magukat. Erre nagy nehezen megmagyarázzák nekik, hogy mi a bíróság, hogy a bíróság döntését senki nem határozhatja meg előre és így tovább. Erre, megengesztelődve közlik, hogy rendben van, engedelmeskednek a bíróság döntésének, csakhát az a baj, hogy ők hárman vannak, a gyárban pedig még ötszázan, s azok aligha fognak engedelmeskedni. Hozzá kell ehhez tenni, hogy az ilyen döntőbíróságok nem állami bíróságok voltak: az egyik bírót a munkások, a másikat a vállalkozók, a harmadikat a népbiztosság jelölte ki. Természetes, hogy az ilyen bíróságok nem működtek, ha egyszer az egyik fél csak azt ismerte el *jogosnak*, ami az ő javát szolgálta. A munkások osztálybíróságot akartak, ami viszont nem bíróság.

Sz. S.: Végig az az érzésem, hogy itt nem bírósági tárgyalásokról, peres eljárásról, hanem egyfajta színjátékról van szó, egyfajta látványosságról...

Sz. Á.: Így igaz, de ez a színjáték nem a későbbi „nagy perek", az úgynevezett „kirakatperek" színjátéka. Itt senki nem akar megtéveszteni senkit, nem konstruált vádak alapján folyik a már előre kiszabott halálos ítélet felé haladó per. Itt inkább arról van szó, hogy a forradalmak szeretik a teatralitást, hogy az élet, az utca is színpaddá válik, sőt a színházakba is bevonul az utca, a tömeggyűlések utcája, a tüntető, éneklő, felvonuló utca. Azt szokták mondani, hogy a francia forradalomat római tógákban „játszották végig" hősei. Az októberi forradalmat pedig a nagy francia forradalom szerepeiben és forgatókönyve szerint értelmezték, nemcsak 1917-ben, de még sokáig utána is, hol Lenint, hol Sztálint hasonlítva Robespierre-hez, Trockijt Dantonhoz, a sztálini fordulatot például Thermidorhoz és így tovább. Ennek a történelmi színpadnak valóban az egyik állandó műfaja: a per, a bírósági tárgyalás, mégpedig a szó szoros értelmében színpadi műfaja. Valóságos politikai perre, nyilvános politikai perre 1922-ig nem került sor, mikor is Moszkvában kezdetét veszi az „54-ek pere", amely egyházi személyiségek ellen folyt, és nyáron a nemzetközi tiltakozást kiváltó „eszer per". Ezek a perek már nem nevezhetők teátrálisnak, de még nem is „kirakatperek", nem konstruált perek. 1917 és 1921 között az összeesküvési perek, az ellenforradalmárok, gyakran csak az ellenforradalmár-gyanúsak elítélése és kivégzése nem a nyilvánosság előtt zajlott. Hiszen ekkor a „vörös terrort" törvényesítették. Viszont a nyilvánosság előtt zajló perek mindig politikai színjátékok voltak, így az volt a Martov–Sztálin per vagy az üzemi döntőbíróságok előtt folyó perek is. Nem véletlen, hogy 1917 után valóságos színház-járvány tör ki Oroszországban, színházi stúdiók, drámajátszó szakkörök, félamatőr társulatok lepik el az országot, megjelenik az agitációs színház, a plakát-színház, színházat csinálnak az utcákon, a köztereken, villamosokon,

teherautókon, a forradalom valóságos eseményei, a forradalom színháza és a színházban zajló élet összekeveredik. Petrográdon például 1919-ben megrendezik a Téli Palota elfoglalását a forradalom évfordulóján, amelyben sok ezer vöröskatona vesz részt. De igen gyakran visznek színpadra bírósági tárgyalásokat is. A polgárháború alatt például a Déli fronton színpadra viszik 10 ezer vöröskatona részvételével a *Vrangel perének* tárgyalását. A legérdekesebb ilyen színrevitt tárgyalás címe azonban ez volt: *Lenin a vádlottak padján*, amiről a *Pravda* 1920. április 22-i száma is beszámolt. A vád tanúi a burzsoá, a kulák, a spekuláns, a naplopó munkás, a katonaszökevény, egy butirkai börtönből szabadult mensevik voltak; a védelem tanúi: egy német és egy orosz munkás, egy hadirokkant katona és egy munkásnő. Az éles vita persze Lenin felmentő ítéletével ért véget. Mindenesetre magára a korszakra volt jellemző ez a teatralitás, örökös és nyílt polémia, bizonyos értelemben karneváli kavargás, amikor a kulturális „lent" helyet cserél a kulturális „fent"-tel. Az időszak drámaisága mintha magát az életet tette volna tragédiává és komédiává egyszerre. A *Vesztnyik tyeatra,* színházi lap 1919-es számában azt írja: „A jövendő történésznek azt kell majd látnia, hogy a legvéresebb, legkíméletlenebb forradalom idején egész Oroszország színházat játszott".

Sz. S.: Ennek az Oroszország elnevezésű nagy történelmi színpadnak voltak és vannak állandó szereplői. Ezek egyike a pravoszláv egyház és kissé tágabban a keresztény hit, amely köztudottan átitatta az egész orosz kultúrát, a világi kultúrát is, főképpen az irodalmat...

Sz. Á.: ... sőt, meg merném kockáztatni, hogy az orosz irodalom – nem véletlenül nevezték „szent orosz irodalomnak" – mind szellemében, mind sokat szenvedett mártír-sorsú íróinak, író-prófétáinak a személyében egyfajta világi kereszténység volt, ha tetszik, az állammal összeolvadt pravoszlávia ellenzéke, amely a társadalmat képviselte, a keresztény értékrendnek visszaadta eredeti, evangéliumi értelmét: a szegények és megszomorítottak védelmére, az együttérzésre, jóságra, később pedig a személyes méltóság és szabadság védelmére mozgósított. Nem véletlen, hogy a nagy orosz keresztény írók szükségszerűen szembekerültek a pravoszláv egyházzal...

Sz. S.: ...mert szembekerültek az állammal, márpedig a pravoszláv egyház az állam kezében volt, sohasem a társadalmat képviselte. Épp ezért lenne fontos tudni, milyen szerepet játszott 1917-ben, amikor a köztudottan ateista bolsevikok kerültek hatalomra, és sor került az állam és az egyház szétválasztására...

Sz. Á.: Az egyház természetesen élesen szembenállt a bolsevikokkal. Tyihon pátriárka 1918-ban kiátkozta a bolsevikokat. Csakhogy a pravoszláv egyház hatalmas apparátusa és vagyona, érdekei révén teljesen összeolvadt az önkényuralmi állammal. Így sem arra nem volt alkalmas, hogy hitelesen, a társadalom számára elfogadott intézményként betöltse a keresztény hit védelmezőjének szerepét, sem arra, hogy később – más intézmények hiányában – a társadalom paraszti többségének érdekeit képviselje, egyfajta társadalmi képviseleti szerepet játsszon, vagyis a társadalom felől képviselje a nemzetet. A pravoszláv egyház görcsösen belekapaszkodott saját érdekeibe, előjogaiba, vagyonába. Épp azért, mert légüres tér támadt körülötte 1917-ben, épp azért, mert a társadalom „kereszténysége", akár az értelmiséget nézzük, akár a népi rétegeket, a hivatalos pravoszláv egyházon kívül és vele szemben szerveződött

meg, könnyű volt – Voltaire szavait idézve – „szétzúzni a gyalázatost". Kétségtelen persze, hogy a bolsevikok többségét egyfajta vallásos ateizmus jellemezte, egyfajta újsütetű hit, melynek megszállottja szilárdan „isten nemlétébe" veti hitét, és – véleményem szerint eléggé el nem ítélhető módon – nemcsak az állami elnyomást szolgáló egyházat, hanem magát a keresztény hitet, a keresztény erkölcsi értékrendet, kultúrát is „szét akarta zúzni". Egyfelől ez konkurrens hit és vallás volt, másfelől pedig a keresztény értékrend nyilván szembenállt az erkölcsi kritériumot az osztályérdeknek alárendelő politikai vallással, szemben állt az akaratot egzaltáló bolsevik gyakorlattal, a földi paradicsom megvalósításának álmával, ami nagyon is jellemezte ezeket a „nyers kommunista" kezdeteket. S bár mindez messzire visz, annyit azért megjegyeznék, hogy később a sztálini totalitárius állam kiépülése után, mikor a pravoszláv egyház már saját önző érdekeit sem tudta képviselni, amikor a templomokat ezerszám rombolták le vagy alakították át magtárakká, amikor a főpapok százait és ezreit végezték ki, száműzték, éppen a keresztény hitet szegezte szembe ezzel a pokollal az orosz irodalom, visszatérve az államegyházon kívüli, az állammal szemben ellenzéki orosz kultúra és orosz irodalom ethoszához. Paszternak, Ahmatova, Bulgakov, sőt Mandelstam kereszténysége csak ebben az összefüggésben értelmezhető: a kultúra vallásaként, a társadalom autonómiájának, a személyiség méltóságának erkölcsi bázisaként. Azért kell kiemelnünk ezt, mert Nyugaton a kereszténység már a 19. században sem játszott ilyen szerepet a kultúrában, és mert enékül nem lehet megérteni a 60-as évek végétől kibontakozó orosz vallási reneszánszt a szovjet értelmiség körében, mondjuk Alekszandr Szolzsenyicintől...

Sz. S.: Csingiz Ajtmatov *Vesztőhely* című regényéig és a kereszténység értéke, szerepe körül kirobbant mai vitákig...

Sz. Á.: Igen, persze, ahogy Közép-Kelet-Európában is csaknem mindenütt, a Szovjetunióban is megváltozott a kereszténységnek még hivatalos megítélése is, amiről önmagában az is tanúskodik, hogy a szovjet állam még az egyházzal is dialógusba lépett, már-már mesterségesen élesztve azt fel tetszhalott állapotából. Mert ma az állam szólongatja az egyházat és nem fordítva...

Sz. S.: Visszatérve 1917-re, ha jól értem, amit mondasz, az egyház Oroszországban nemcsak azért tűnt le a történelmi színről, mert a forradalommal szembehelyezkedett, hanem azért is, mert a régi államot és nem a népet képviselte.

Sz. Á.: Igen. Itt vannak a többi, kisebb-nagyobb egyházak vagy felekezetek – 1917 előtt ezek még az államhatalom közelébe sem juthattak, a nem-hivatalos társadalomhoz tartoztak, üldözték vagy szemmel tartották őket, ahogyan az orosz keresztény szektákat is. Így aztán a baptista, az adventista, az evangélikus, a zsidó egyházak és főként a rengeteg szekta nem elhanyagolható szerepet játszik a pravoszláv egyház elleni üldözésekben. A bolsevik ateizmusnak népi töltése van, ami az Orosz Birodalom lakosságának pravoszlávia ellenességéből táplálkozott. Különösen a századfordulón burjánzottak el Oroszország-szerte a szekták, és az állandósult erkölcsi és politikai erjedésben, az államellenes közhangulat megerősödésében nem kis szerepet játszottak. 1915-ben például egy Vitkevics nevű hittérítő arról számol be, hogy nincs olyan hely Oroszországban, ahol ne lenne megtalálható az úgynevezett „hlisztovsztvo", a

„hlisztik" szektája, amelyhez egyidőben Raszputyin is csatlakozott. Ez a szekta egy fordított előjelű aszkézissel akarta legyőzni a testet: orgiáik, ördögűző szertartásaik, az evés-ivás és szexuális tobzódás arra szolgált, hogy a testet a megcsömörlésig jóllakatva, megszabaduljanak igájától. A megtisztulás útja itt a testnek teljes elmerülése a mocsokban. Ismeretes, hogy Raszputyin a cári udvarba kerülése után sem hagyott fel a test e különös, élvezetekkel való agyonsanyargatásával, a lélek e furcs felszabadításával. Szekták azonban Oroszországban szinte mindig léteztek, különösen I. Péter uralkodása, vagyis az egyházszakadás óta. Az óhitűek szektái mindig is az általuk el-nem-ismert vagy sátáni hatalomként megbélyegzett állami és hivatalos egyházi hatalom körén kívül éltek, kivonultak az állam fennhatósága alól, elhagyott vidékeken telepedtek le. Sok ilyen kis közösség mindmáig fennmaradt. De ugyanígy kivonultak és a 20-as évek végéig fennmaradtak a kis tolsztojánus parasztközösségek is.

Sz. S.: De ezek népi mozgalmak voltak. Milyen viszonyban volt a kereszténységgel az értelmiség?

Sz. Á.: A századfordulón kialakult úgynevezett orosz vallásfilozófiai kör szembenállt az egyházzal, nem találta meg, ahogy ők fogalmaztak, a kereszténység igazságát a létező egyházban. Így, bár szembehelyezkedtek a bolsevik forradalommal, nem nagyon álltak ki a pravoszláv egyház mellett. Ugyanakkor e kör képviselői vallási alapon, keresztény alapon fordultak szembe a forradalommal. Ők adták ki 1909-ben a *Vehi* – Mérföldkövek – című nagy vihart kavart cikkgyűjteményt, amelyben már egyértelműen a forradalmi és „államtagadó" értelmiség ellen fordulnak, amely – úgymond – nem tudja, mit csinál, amikor a nép mellé áll, fellázítja a népet. Már ekkor uralkodó hangulat a „barbár", „szörnyű" néptől való megrettenés: „Maradhatott-e ez a maroknyi nyomorék lélek népközeli? – írja M. O. Gersenzon e kötetben megjelent cikkében – Betegek gyülekezete, amelyet saját hazájában légüres tér vesz körül – íme hát, ez az orosz intelligencia... De mivel ilyenek vagyunk, nemcsak nem szabad álmodoznunk a néppel való egybeolvadásról, hanem félnünk kell ettől, jobban kell félnünk, mint a hatalom kivégzéseitől, és áldanunk kell ezt a hatalmat, amely szuronyaival és börtöneivel egyedül tartja távol tőlünk a népharagot." Ugyanez a vallásfilozófus kör – Bergyajev, Szemjon Frank, Gersenzon és mások – jelentetik meg 1918-ban *A mélyből* című újabb cikkgyűjteményüket, melyben az új forradalmat egyenesen „nemzeti csődnek és világraszóló szégyennek" nevezik. A forradalmat szellemileg azért látják katasztrófának, mert Isten helyére az embert állítja, mert a paradicsomot akarja a földön megvalósítani, ami szerintük szükségképpen pokolhoz vezet, mivel a transzcendenciának nincs evilági megfelelője. Ha pedig nincsen, akkor csak „evilág" ellenében, „evilágot" megsemmisítve lehet megvalósítani, ezzel egyszersmind visszavonva eredeti értelmét. Azóta is visszatérő tétele az orosz keresztény gondolkodásnak, hogy a forradalmat követő korszak embertelensége éppen a hit elvesztéséből, Isten tagadásából fakadt. Hozzáteszik esetleg ehhez, hogy sajnos a pravoszláv egyház mint államegyház nem tudta már megvédeni a kereszténységet, a vallásfilozófusok által elindított „orosz reneszánsz" pedig, ahogy akkoriban nevezték, még nem rendelkezett olyan szellemi erővel, hogy a népi hit talajává váljon. Valóban – ez a kereszténység értelmiségi vallás volt és mindmáig az is maradt.

A különös azonban az, hogy nem kevés korabeli értelmiségi éppen a vallásos eszmekörben találta meg a bolsevik forradalom igazolását 1917-ben. Vlagyimir Szolovjov a múlt század legnagyobb orosz vallásos gondolkodója, akinek Bergyajevék köre is sokat köszönhetett, s aki költőként is befolyásolta az orosz szimbolista iskolát, tanításával sokat segített a forradalomnak világmisztériumként való felfogásában, vallásos igazolásában. Szolovjov alkotta meg az *istenember* vallásfilozófiai fogalmát, ő volt az, aki egy optimista eszkatológiát teremtve az embert Isten alkotótársaként fogta fel egy még befejezetlen teremtésben. Innen márcsak egy ugrás hiányzott ahhoz, hogy a forradalmárban azt a teremtő embert pillantsa meg valaki, aki Isten alkotótársaként a teremtésen elvégzi az utolsó simítást. Ha az ember Isten alkotótársa, akkor neki kell befejeznie azt, amit az Úr elkezdett...

Sz. S.: Érdekes, hogy Csingiz Ajtmatov *Vesztőhely*ének is ez az alapgondolata...

Sz. Á.: Igen, a szolovjovi tanítás bizonyos tekintetben mindmáig eleven, jóllehet Szolovjov élete végén megtagadta azt, visszavonta optimizmusát. Szolovjov az emberi aktivitásra apellál, arra, hogy az új Jeruzsálem, a tökéletes létezés végső soron emberi erőfeszítés eredménye kell legyen, és ezen a ponton erősen érintkezik minden „gyakorlatfilozófiával", érintkezett nyilván a marxizmussal is, főként azzal, ahogyan orosz értelmiségi körökben akkor az megjelent, egyfajta megváltásfilozófiaként, üdvtanként, messianisztikusan. Van azonban még egy fontos része Szolovjov szellemi hagyatékának a forradalom vallásos igenlése szempontjából, és ez nem más mint gnoszticizmusa, az a gondolat, hogy a rossz mögött ott van a jó, maga Isten, hogy a jó nagyon gyakran a rossz képében jelenik meg, a rosszat használja fel eszközeként. Vagyis nem az az igazi valóság, amit látsz, amit átélsz, hanem ami a valóság mögött van, ami a látszatok mögött a dolgok lényegét alkotja. Vér folyik, szenvedsz, kivégeznek, megfeszítenek,.. valójában azonban nem ez történik, ahogyan Jézus kereszthalálában sem a szenvedést és halált, hanem a feltámadást kell látnunk, a halál csak előkészület az újjászületésre. Így, mondjuk, a forradalom rossz, véres, mindenütt szenvedést és vért látsz, ám ennek igazi értelme az emberiség megváltása, csak most Jézus helyét a kereszten Oroszország foglalja el, ő váltja meg a világot. Persze, ez nem új gondolat az orosz kultúra történetében, de új az, hogy itt a forradalomban ölt testet. Jellemző, hogy az a Merezskovszkij, akiről ma már általában nagyon keveset tudnak, pedig a 10-es és 20-as években összes művei aranyozott kiadásban jelentek meg a világ szinte minden nyelvén, sőt Bunyin mellett ő volt a Nobel-díj másik orosz várományosa 1917 után, nos, ez a Merezskovszkij 1905-ben, az első orosz forradalom idején le is fordította a szolovjevi gondolatot a politika nyelvére: Isten eszméit, az isteni jóságot, úgy látszik, napjainkban az istentől elrugaszkodott forradalmárok valósítják meg. Ezen mitsem változtat az a körülmény, hogy ugyanaz a Merezskovszkij, aki az 1905-ös forradalmat – Bergyajevék körével szemben – vallásos alapon elfogadja, az 1917-es októberi forradalmat az Antikrisztus eljöveteleként utasítja el. Egyike ez azoknak a metaforáknak, amelyekkel az orosz kultúrában évszázadok óta a tradíciót romboló erőt, a mást, az idegent értelmezik. Köztudott, hogy már I. Pétert Oroszország-szerte Antikrisztusnak tartották. Nyikolaj Bergyajev lakásán szervezett Spirituális Kultúra Szabad Akadémiáján, amely 1918-tól 1922-ig

működött, méghozzá Kamenyev engedélyével, nagyon komolyan megvitatták azt a kérdést, hogy vajon Lenin az Antikrisztus-é avagy sem. Végül is úgy döntöttek, hogy nem az, hanem csupán az Antikrisztus előhirnöke.

Sz. S.: A „történelmi rossz" sátánként való felfogása nemcsak az orosz kultúrára jellemző. Ott van a Faust-legenda...

Sz. Á.: Csakhogy abban Faust szabad elhatározásából köt szerződést az ördöggel. Pontosan tudja, hogy az ördög – az ördög, hogy a rosszal szerződik, és azért teszi ezt, mert a zárt, egyhelyben topogó, meglehet boldog tudásból-tudatlanságból kitörni másként nem lehet. A szabadságot, a végtelen fejlődést választja s ezzel együtt a boldogtalanságot. A sokat emlegetett „fausti" ember, „fausti szellemiség" lényege az, hogy igent mond a rosszra. Bár nem véletlen, hogy a történelmi rossz *dialektikus* megítélése a német kultúrkörben jelenik meg. Goethével, Hegellel, Marx-szal. Minden bizonnyal összefügg-e a viszonylagos német megkésettséggel is, hogy a „fausti" ember a németeknél csak gondolat, eszme, művészi kép, mikor Angliában már javában cselekszik, és nem sokat meditál a gonosszal kötött szerződésen, nincs szüksége arra, hogy dialektikus megoldást találjon a kínzó erkölcsi vagy civilizációs aggályra. Az oroszoknál viszont nem a dialektikus, hanem a *gnosztikus* sátániáda uralkodik, amelyben az ember mint szabadon szerződő fél éppoly kevéssé jelenik meg, mint az a Gonosz, amely rosszra tör, mégis örökké jót mível. Náluk a Sátán lényege, titkos lényege a jó. Ők soha nem a rosszat, hanem mindig a jót igenlik. A rossznak az a dialektikus elfogadása, ami a németekre jellemző, s amely az angolszászokat nem különösebben izgatja, az oroszoknál ismeretlen. Ha megtalálták a Sátánt, akkor az vagy szőröstül-bőröstül az – ami, vagy a lényegi Jó látszata csupán. Figyeld meg, még Bulgakov Woland figurájában is – márpedig annak Sztálin alakja volt az ősképe – a Sátán – a Jó! A Mester pedig egyáltalán nem a gonosszal szerződik, sőt, egyáltalán nem jut eszébe „szerződni"!

Sz. S.: De mit rejt tulajdonképpen ez a Sátán-metafóra, ha nem a Jó fedőneve csupán?

Sz. Á.: A már említett történelmi rosszat, voltaképpen a modernizációt, amely – közhelyeket mondok – elidegenedéssel, eldologiasodással, háborúkkal, nyomorral, kizsákmányolással jár, később pedig – amikor már „finomul a kín" – lelki sivársággal, kiüresedéssel. Mármost Nyugaton a Sátánfigurában igenlik ezt a rosszat, abban a meggyőződésben, hogy az a jóhoz vagy a „legkisebb rosszhoz" vezet – már akinek és már amelyik országnak! – Oroszországban, pedig részben Közép-Kelet–Európában is tagadják ezt a rosszat, ellenséget látnak benne, nem lépnek szövetségre vele. Hogy ne menjünk nagyon messzire, az orosz nemzeti, azt is mondhatnám, szlavofil fundamentalizmus képviselői, köztük kiváló írók – Raszputyin, Belov – mai is rosszért-rossz szatanizmust látnak a rock-zenében, a Sátánt tagadják a nyugati tömegkultúra csábításaiban. Ezt nem én mondom, ők használják a „Sátán" és a „szatanizmus" fogalmát vagy inkább szóképét. De ezt ők nagyon komolyan gondolják.

Mindezt azért érdemes talán itt részletezni, hogy lássuk, milyen kevéssé jelent meg racionális, szakszerű vagy egyszerűen szekularizált politikai ideológiák nyelvén a bolsevik forradalom a korszak értelmiségi tudatában, hogy mennyire át volt itatva ez a tudat mitikus képzetekkel. Ez összefügg az orosz értelmiség már említett „idealizmusával", a szakmai racionalitás és főleg a

politikai racionalitás kialakulatlanságával, de bizony nem lehet alábecsülni ennek szerepét a sztálini politikai mitológia kialakulásában sem.

Sz. S.: Azt hiszem, hogy ezért talán nem annyira az értelmiség, mint inkább az évszázadok alatt kialakult, teljesen soha nem szekularizálódott orosz mentalitás marasztalható el. Végülis a bolsevikoknak is megvolt a maguk politikai mitológiája...

Sz. Á.: Igazad van, nem ok-okozati összefüggés van az értelmiségi mitológiák és a sztálini politikai mitológia között, hanem sokkal inkább egy szerkezeti összefüggés. Az orosz mentalitásnak éppen ezeket a babonás, konzervatív, romantikus elemeit használták föl a politikai mitológiaépítéshez. A bolesevikoknak, s ezt sem szabad elfelejteni, mégiscsak volt egy racionális nyelvük, tudományos elméletük, s amely a nyugat-európai szociáldemokráciához kötötte őket. A 20-as években ez a tradíció, amely egyben a reformista tradíció, amelyben a politika maga is szakmaként ítéltetik meg, meglehetősen erős. A sztálinizmust ennek a tradíciónak a teljes elsorvadása és a másik, mondjuk így, vallásos-mitológikus tradíciónak a felülkerekedése jellemzi... Végtére is Leninből Sztálin alatt lesz olyan szent, akinek bebalzsamozott porhüvelyét éppúgy nem fogja – mert nem foghatja! – az idő múlása, mint az orosz szentekét a marxizmusból Sztálin alatt lesz egyfajta dogmagyűjtemény, kiskátéval, nagykátéval, vagyis egyfajta államvallás, amelynek pápája maga Sztálin... A 20-as években tomboló racionalista fogantatású bolsevik ateizmus épp ellenkezőleg minden szentséget lerombol – magán belül is! –, így például a népszerű ateista propaganda egyik kedvelt eszköze a szóban forgó szentek állítólag nem romló földi porhüvelyének kiásása és a büdösödő tetemek közszemlére bocsátása... Ebben a mai szemmel talán kegyeletsértő, durva fogásban azonban egy egész kulturális periódus beállítottságát kell látnunk, amely mélységesen különbözik a mauzóleum- és piramisépítő, az örökkévalósághoz vonzódó sztálini kultúrától. A vallási mitológikum politikai használata talán épp a vízválasztó. Nézdd meg a 20-as évek szovjet némafilmjeit – csupa kánondöntés, minden szentség megszentségtelenítése anélkül, hogy új mitológiát teremtenének, vagy új szenteket és szentségeket avatnának.

Sz. S.: Van különbség a politikai propaganda karikatúrái, képeskönyve és a vallási mitológia között, nem is erre gondoltam, hanem a bolsevizmuson belüli messianizmusra, amely a „történelmi rossz" marxi gondolatában könnyen ráismerhetett a gnosztikus igazságra. Például Lukács György ismert cikkére, *A bolsevizmus mint erkölcsi problémára* utalnék, amelyben az a dilemma fogalmazódik meg, hogy vajon kiűzhető-e a Sátán Belzebub eszközeivel, vagyis, mondjuk, eljuthatunk-e a szabadság korlátozásának útján a szabadság birodalmába...

Sz. Á.: ... Tessék, megint a Sátán! Tényleg volt a korabeli Európában egy metafizikai bolsevizmus, kiemelkedő nyugati entellektüeleknek egy szűk – többnyire zsidó tradíciójú – köre, mint mondjuk Ernst Bloch vagy éppen Lukács György, akik a „jó célok" és „gonosz eszközök" dilemmáját gnosztikus alapon oldották föl a maguk számára. Ez volt az a messianisztikus bolsevizmus, amelynek zsidó gyökereiről nemrég Tordai Zádor filozófus írt kitűnő tanulmányt. Maguk a bolsevik politikusok viszont komolyan gondolták, hogy a szabadságkorlátozások ideiglenesek és, ami nagyon fontos, hogy mondjuk a

cenzúra, a terror, a halálos ítélet nagyon rossz dolog, és semmiféle cél nem változtatja át őket jó és nemes cselekedetekké, viszont szükségesek, mert a valóságos történelemben mindenki vereséget szenved, aki lemond ezekről az eszközökről, vagy nem elég határozott ezek alkalmazásában.

Sz. S.: Csak az a baj, hogy az is vereséget szenved, igaz, egy másik értelemben, aki alkalmazza őket. Abban az értelemben, hogy olyanná válik maga is, mint a történelem, vagy mint a történelemben bárki más.

Sz. Á.: Igen, ez így van. Legalábbis olyan erkölcsi pengeél ez, amelyen nem lehet tartósan fennmaradni: vagy a „megvertek" oldalára vagy a „győztesek" vagy az „áldozatok" vagy a „zsarnokok" oldalára huppan le az ember. Ha az eltelt hetven év távlatából nézzük a szóban forgó „eszközöket" és a „gonosz történelmet", amelyben a „jók" nem maradhatnak meg...

Sz. S.: ... megmaradhatnak, de csak mint áldozatok, mint alulra kerülők, legyőzöttek...

Sz. Á.: ... jó, akkor nem maradhatnak meg mint „győztesek", mert azért, szerencsére, néha a „gonosz" is alulmarad, szóval, ha a hetven év távlatából nézzük, mondjuk, a bolsevikok által bevezetett sajtócenzurát, a visszaállított halálos ítéletet, amelynek eltörléséért 1917 nyarán még ők harcoltak legszenvedélyesebben, a túszszedés gyakorlatát, a vörös terrort, stb., akkor világossá válik számunkra, hogy végső soron csak azt érték el, hogy midazt, ami a történelemben „rossz", ám szükségképpen van, megszemélyesítették, erkölcsi dimenzióba emelték. Mire gondolok? Köztudott, hogy napjainkban a világban 55 millió ember hal éhen... Nyilvánvaló, hogy ez egyáltalán nem csupán valamilyen természeti katasztrófa, hogy ebben a fennálló gazdasági világrend enyhén szólva ludas, ugyanakkor, ha Etiópiában éhínség kezdődik , akkor azt tüstént a „marxista kormány" számlájára írják. Vagyis az a történelmi változás, amely látszólag mindent, a gazdaságot, a természetet, az emberi sorsokat egyetlen, tudatosan, sőt „tudományosan" cselekvő pártnak a kezébe tette le, csak azt eredményezhette, hogy mostantól mindaz a rossz, ami a létező történelmi világban velejárója volt és maradt a „fejlődésnek" nevezett folyamatnak, most mint a „bolsevikok bűne" elevenedett meg. Ráadásul, hogy ezt a látszatot elkerüljék, állandóan el kellett leplezniük a „természetes rosszat", üldözniük kellett a rossz tudatát, jóvá kellett hamisítaniuk a rosszat, és ebből származtak a legrosszabb dolgok, egyebek között a totális terror, amely már nem ezt vagy azt az osztályt, réteget, hanem az egész társadalmat, sőt a valóságot, még a természetet is sújtotta.

Sz. S.: Cseberből-vederbe.

Sz. Á.: Nem, inkább egyikbe se – mellé. De éppen azt akarom mondani, hogy azt, ami volt, nem szabad kizárólag a kimenetel, a végkifejlet szempontjából megítélni. Amit a bolsevikok 1917-ben képviseltek, az még nagyon sokféle kimenetel lehetőségét rejtette magában. Éppen ezért nem mellékes az, hogy egyáltalán nem kívánták gnosztikus alapon „titkos jóként" feltüntetni a „látszólagos rosszat", hogy megőrizték az erkölcsi mértéket, ha nem is ettől tették függővé politikai cselekedeteiket, azt, hogy megtesznek-e valamit vagy nem tesznek meg. Az első években ők valóban azt képzelték, hogy mindez csak szükséges átmenet, hogy csak még egy utolsó ugrás kell, és az „előtörténetből" máris a „történelemben" teremnek, ahol persze a jó célok és jó eszközök már

harmóniában lesznek. Szerintem nem mindegy, hogy Lunacsarszkij a cenzúra bevezetését védelmezve így ír: „aki azt mondja: 'félre ezekkel a szólásszabadságot követelő előítéletekkel, a mi kommunista rendünknek az irodalom állami irányítása felel meg, a cenzúra nem az átmeneti korszak szörnyű vonása, hanem a konszolidált, társadalmasított szocialista élet velejárója' –, aki olyan következtetést von le, hogy a kritikának afféle sajátos feljelentéssé kell válnia, vagy primitív forradalmi kaptafára kell húznia az irodalmi műveket, azt a kommunista felszín alatt csak meg kell kaparni egy kicsit, és egy *gyerzsimordát* találunk, aki ha egy csepp hatalomhoz jutott, azt hiszi, önkényeskedhet, henceghet, s főképpen egzecíroztathat és tilthat." Ez még a forradalmi kultúra hangja, egy egész világ választja el a totalitárius kultúrától, melyben a cenzúrát többé már nem is nevezik cenzúrának. Bekövetkezett az „orwelli" fordulat: a Hadügyminisztériumból Békeügyi Minisztérium, a cenzúrából Irodalmi Főigazgatóság lett! Persze, hogy ez bekövetkezhetett, abban nem vétlen Lunacsarszkij és a „lenini gárda" sem, hiszen például a most idézett dörgedelemben fel sem merül, hogy ki vagy mi és mi módon fogja megakadályozni az „önkényeskedést", ki vagy mi fog határt szabni a „gyerzsimordák" hatalmának. Mert szavak és dörgedelmek, a cenzúra bevezetésének „helyes" ideológiai értelmezése – aligha. A gyakorlatban ezt csak a „központ" vagyis az egyre centralizáltabb hatalmi struktúra „csúcsa" tehette meg, hiszen sem „ellenzék", sem a helyi társadalom autonómiája nem létezett, s ettől a pillanattól kezdve minden attól függ, ki van a csúcson. Persze, 1917-ből nézve ez is másodrendű körülménynek látszott, a túlcentralizált, diktátori hatalom átmeneti kényszerűségnek...

Sz. S.: Lunacsarszkij most idézett szavai mindenesetre arra utalnak, hogy – hacsak nem valami sajátos önszuggesztióról van itt szó – voltak olyanok, akik a szabadságmegvonásokat a „konszolidált szocialista élet velejárójaként" ünnepelték.

Sz. Á.: De még mennyire! S hozzá kell tenni, hogy ebben is az az értelmiség járt élen, akinek metafizikai hajlama Hegelt messze túlszárnyalva alakított át minden rosszat lényegileg jóvá, vagy valamiféle árrá, amit ezért vagy azért a haladásért fizetni kell, homályban hagyva, hogy ki fizetteti ezt és kikkel. Legnagyszerűbben ezt a típust és – ma már tudjuk – az átmeneti korszakban lappangó kétértelműséget Ehrenburg ragadta meg *Julio Jurenito* című regényében, amely Berlinben jelent meg 1922-ben, méghozzá Nyikolaj Buharin – Ehrenburg egykori gimnáziumi barátja és elvtársa – előszavával.

Sz. S.: Talán idézzünk belőle, ha kéznél van a könyv.

Sz. Á.: Igen... Ehrenburg az éppen letartóztatásban lévő Mester, Julio Jurenito szájába adja a szabadság eltörlését ünneplő irónikus tirádát, ami mellesleg nagyon emlékeztet Jevgenyij Zamjatyin *Mi* című antiutópiájának az iróniájára: „Ami a szabadságot illeti, ez elvont, s hozzá napjainkban rendkívül káros fogalom. Önök megsemmisítik a „szabadságot„ és én ezért szívből üdvözlöm önöket. Önök az emberiség felszabadítói, mert nagyszerű, nem aranyból, hanem vasból való, jó erős és alaposan megszervezett igát raknak a nyakába." És amikor a Mestert kihallgató értelmiségi csekista felháborodik szavain, a Mester így folytatja: „Kedves elvtársam, egyáltalában nem kételkedem abban, hogy egyszer majd eljő a szabadság birodalma (persze, talán csak akkor, ha majd az

utolsó embert is kiírtották bolygónkon). Most azonban éppen a nyílt kényszer birodalmába lépünk, ahol az erőszak nem leplezi magát az angol lord aljas, édeskés álarcával. Könyörgöm, ne díszítsék ibolyával a botot! Nagy és bonyolult az önök küldetése, úgy hozzászoktatni az embert a kalodához, hogy édesanyja gyengéd ölelésének érezze. Igazán nem szükséges óvatosan, lopakodva nekilátni, a kalodát a hátunk mögött rejtegetve. Nem bizony, meg kell alkotni az új rabszolgasághoz illő új pátoszt!" Ez ugyanaz a megsemmisítő irónia, ami Zamjatyin Mi című antiutópiáját is áthatja. Úgy látszik azonban, hogy a bolsevik vezetés nem vette magára ezt az iróniát: Leninnek kedves olvasmánya volt a *Julio Jurenito*, sőt még meg is védte Ehrenburgot a sajtóban a könyv ellen folyó „hadikommunista" kampánnyal szemben. Ki érezte akkor magát találva? Voltaképpen mindenki, aki a „hadikommunizmus" szörnyűségeit megideologizálta és a NEP-ben nem az utópiával való szakítást, hanem a kapitalizmus visszatérését látta. Gondolok például P. Sz. Kogan professzorral, aki szinte szó szerint, csak éppen minden irónia nélkül megismétli a Mester szavait: „A forradalomnak hosszú időre el kell felejtenie, mi volt a célja, az eszközök érdekében; száműznie kell a szabadság, álmát, hogy ne gyöngítse meg a fegyelmet. Pompás iga, nem bearanyozott, hanem vasból való, megbízható és szervezett iga – ez az az új, amit a forradalom egyelőre hozott: arany-iga helyett – vasjárom. Aki nem érti meg, hogy ez az egyetlen út a felszabadulás felé, az egyáltalán nem ért semmi abból, ami történt."

Sz. S: Térjünk talán ebből a gnosztikus labirintusból, amelyben minden éppen önmaga ellenkezőjét jelenti, a forradalom vallásos értelmezésének eszmeköréhez. Szerintem itt a forradalmat nem egyszerűen keresztény alapon, hanem orosz-keresztény, tehát nemzeti alapon magasztalják fel. Gondolok a Messiás-Oroszország gondolatra...

Sz. Á.: Igen, ez nagyon fontos kiegészítés. Sőt, a bolsevik forradalom nemzeti jellegét még a forradalmat vallásos alapon megtagadó értelmiség is hangsúlyozza, például Bergyajev. A legerősebben azonban a bolsevikokhoz csatlakozó baloldali eszerek körében jelentkezik ez a nemzeti-vallásos gondolat. R. Petkevics – Gorkij *Időszerűtlen feljegyzései*nek egyik értelmiségi olvasója – ezt veti Gorkij szemére levelében, melyet Gorkij elszörnyedve idéz: „Az ön vitája a bolsevizmussal mélységes tévedés, ön az újjászületni készülő nemzeti szellem ellen hadakozik. A bolsevizmusban az orosz szellem sajátossága, eredetisége fejeződik ki. A társadalmi küzdelemnek minden nemzet a maga sajátos, egyedi, csak rá jellemző eszközeit és módszereit teremti meg. A franciák, olaszok – anarcho-szindikalisták, az angolok leginkább a trade-unionizmusra hajlanak, a németek kaszárnya-szociáldemokráciája pedig a lehető legjobban fejezi ki tehetségtelenségüket. Nos, mi nagy íróink jövendölésének – olyanokénak, mint Tolsztoj, Dosztojevszkij – megfelelően Messiás-nép vagyunk, amelynek az a küldetése, hogy a többi nép előtt járjon. Éppen a mi szellemünk fogja kiszabadítani a világot a történelem béklyóiból." Ennek a főleg paraszti érdekeket tükröző eszer pártnak a baloldala, tudjuk, részt vett a szovjet kormányban is egy ideig. Megvolt a maguk értelmiségi vonzáskörе, amely sajátos módon nem annyira a parasztírókból és parasztideológusokból került ki, mint inkább a régi értelmiség olyan képviselőiből, mint Ivanov Razumnyik, Andrej Belij, Alekszandr Blok, Alekszej Remizov, Jevgenyij Zamjatyin, Olga Fors, de azért Szergej Jeszenyin és

Nyikolaj Kljujev is ehhez a körhöz tartozik. Ők hozzák létre az úgynevezett „szkíta"-ideológiát, *Szkíták* címmel antológiát is megjelentetnek, amelyet áthat ez a messianisztikus orosz érzület. A hangsúly itt Oroszország barbárságára, kulturálatalanságára helyeződik, amely úgy jelenik meg, mint romlatlanság, az orosz nép történelmi fiatalsága, vad, barbár életereje, a Nyugatot béklyózó és elpuhító civilizációs szokások hiánya. A barbár Oroszország mutat példát a civilizált, s már életerejét vesztett, kihunyó, halott Nyugatnak. Jeszenyin Európa „hullabűzéről" beszél. A forradalom „szkíta" értelmezésben Nyugat-ellenes orosz népi mozgalom, amelynek vallásos pátosza van. Miután az önkényuralmi állam és a pravoszláv állam összeomlott, maradt a harmadik „elem" – a népiség, és most ebben testesül meg az orosz szellem. Ivanov Razumnyik, a csoport fő ideológusa hangsúlyozza, hogy a forradalom „marxista héja" alatt „igazi orosz" tartalom rejtezik. Náluk kap ideológiai értelmet a paraszti rétegekre ekkoriban jellemző szembeállítása „bolsevikoknak" és „kommunistáknak". A „bolsevik" nem „kommunista", a „bolsevik" – a mieink, a „kommunisták" – idegenek, az egyik jó, a másik rossz. Nyilvánvaló, hogy ennek a megkülönböztetésnek a titka a szavakban van: a „bolsevik" – orosz szó, a „bolse" – többet, többséget jelent, ami így akadálytalanul szívja magába a népi többség, az ország, az oroszok jelentését. A „kommunista" szóban viszont valami gyanús idegenség van, „külföldi szó", ami így inkább az ellenség, a benyomuló, nemzetietlen „erők" képzetét ébresztette fel a parasztszívekben. Borisz Pilnyak, aki egy időben maga is merített a „szkíta forrásból", *Meztelen év* című 1920-ban írt regényében a kuruzsló Jegor apó előadásában így jelenik meg a szkíta ideológia: „Élt Oroszország a tatárok alatt – tatár iga volt. Élt Oroszország a németek alatt – német iga volt. Oroszországnak megvan a magához való esze. A németnek is van esze, de bolondságra használja: klozettre meg ilyesmire." – Itt egy pillanatra kénytelen vagyok megállni. Érdekes, hogy ennek a klozett-motívumnak mint az átkos, úri, külföldi, nem-orosz civilizáció jelképének mekkora élete van az orosz költészetben, s mindig valami rosszat jelent. Gondolok Majakovszkij „fűtött klozettet" megvető soraira, de főként Jeszenyin *Csirkefogók országa* című poémájára, amelyben Csekisztov, az oroszokat mint vadembereket megvető zsidó komisszár így leckézteti meg az orosz Zamaraskint: „Ha-ha! Nem, Zamaraskin! / Én Weimárnak vagyok polgára / És nem úgy jöttem én ide, mint zsidó / Hanem mint hülyék idomára / Vadakat szelídíteni tudó, / Bizony szitkozódom s akár ezer évig / Foglak még átkozni titeket / Mert nekem... / Mert nekem klozettre kéne menni / És Oroszországban klozettok nincsenek. / Furcsa s tréfás nép a tied! / Koldus nép, ki istennek hitből / Épít székesegyházakat / Eh, én már rég árnyékszékeket / Csináltam volna mindből."

Sz. S.: Templom kontra klozett, orosz kontra zsidó... ennek azért kissé „feketeszázas" íze van. Egyébként, azt hiszem, nagyon jellemző Kelet-Európa és Közép-Kelet-Európa minden – ma így mondanánk – fundamentalista ideológiájára ez a „vagy-vagy", a magaskultúrának és a civilizációnak a szembeállítása, mintha a templomok építése feltétlenül kizárná az illemhelyek építését, mintha a szellemi-lelki gazdagság feltételezné a testi nyomort és a hétköznapi környezet szegénységét. Vagy templomot építünk vagy illemhelyeket: az „orosz lélek" természetesen a templomok mellett áll, a Nyugatot megtestesítő, „zsidó lélek" – ezzel is alantasságát tárva fel – nem átall az illemhelyek mellett

állást foglalni. Tartok tőle, hogy ez a „történelmi vita" mindmáig nem veszítette el aktualitását. Moszkvai tapasztalataimra gondolok...

Sz. Á.: ... amit a magam részéről csak megerősíthetek. Bizony, ha nem is a templomépítő orosz nép ellen, de mint afféle „előkelő idegen" magam is gyakran átkozódtam az utcai illemhelyek hiánya és állapota miatt...

Sz. S.: Olvasom, hogy a „glasznoszty" e téren is új fejezetet nyitott az orosz modernizáció történetében: a WC-helyzet nyilvános viták tárgya lett, itt-ott már be is vezették az illemhelyek bérbe adását, mint nálunk, ugyanakkor a polgárok zúgolódnak a belépti díjak ellen...

Sz. Á.: Tényleg túl magasak. Pedig, ha a népsűrűségre gondolsz, az illemhely-bérlet akkor is aranybánya lenne, ha mérsékelnék a belépti díjat...

Sz. S.: Még egy adalék ehhez a WC-tematikához...

Sz. Á.: Úgy látszik, kimeríthetetlen...

Sz. S.: ... biztosan emlékszel Leninnek arra a beszédére, amelyben éppen a NEP-re való áttéréskor úgy csillantja meg a csábosabb távoli jövőképet, hogy ha majd a forradalom világméretekben győzött, és nem lesz többé szükség piacra, pénzre, akkor az aranyból a világ néhány fővárosában illemhelyeket fognak emelni...

Sz. Á.: Ez legalább szellemes. Ha jól emlékszem, Lenin még hozzá is teszi, hogy ez lenne az arany „legigazságosabb", tanulságosan szemléltető felhasználásának módja. Mindenesetre nem azt mondja, hogy addig ne is építsünk illemhelyeket. De maga a hasonlat, azt hiszem, tényleg nagyon „orosz", mint szónoki fogás arról tanúskodik, hogy az orosz hallgatóság tudatában az illemhely valami megvetendőt, alantasat jelent, hiszen ezzel fokozzák le az arany értékét.

Sz. S: Holott egy dolog az arany civilizációja és más dolog az illemhelyek civilizáltsága.

Sz. Á.: És hogy, ha már elkezdtük, legyen kerek ez a kis kitérő, egy mondat még az illemhelyeknek a sztálini kultúrában elfoglalt helyéről...

Sz. S.: Gondolom, nem túl épületes helyéről...

Sz. Á.: Annyira nem, hogy az illemhely az építészet számára tabutémává válik és száműzendő lesz a látványvilágból, amelyben csak a szép, a fennkölt maradhat meg. Így például a Trubnaja téren, Moszkvában volt egy nyilvános illemhely, amelyről 1935-ben az építészek lapja méltatlankodva írta – idézem: „Az az építmény, amelyet itt felállítottak, nemcsak durva, hanem torz és tehetségtelen is. Valahová oldalt, persze fel lehetne állítani a wécét is, de minek így elcsúfítani a sugárutat és a teret. Az építésben minden apróságnak a szép, a pezsdítő, a magasztos felé kell közelebb vinnie minket."

Sz. S.: Idézet bezárva...

Sz. Á.: Igen, mindez kissé komolytalanul hangzik, pedig az az igazság, hogy egy ország civilizációs színvonalának szinte egzakt mutatója illemhelyeinek állapota, és e tekintetben például mi, magyarok is keményen tartjuk „közbülső" helyünket a történelmi „Kelet" és a történelmi „Nyugat" között – Európában. Néha Nyugaton, néha Üzbegisztánban érzed magad Magyarországon, ha betérsz egy utcai vagy éttermi wécébe...

Sz. S.: Komp-ország...

Sz. Á: Hát igen, de térjünk vissza még a Pilnyak-idézetre, a „bolsevik" és a „kommunista" sajátos megkülönböztetésére a népi tudatban: Jegor apó így

folytatja prédikációját: „Mondom a gyűlésen: nincs semmiféle internacijonálé hanem orosz népforradalom van, felkelés, és semmi más. Sztyepan Razin példájára. – Hát Karl Marxov?" – kérdezik. – Német, mondom, hát bizonyára bolond. – „Hát Lenin?" – Lenin, mondom, a muzsikok közül való, boslevik, ti meg, úgy látszik, komenisták vagytok. Az a kötelességetek, mondom, hogy hirdessétek a megszabadulást az iga alól! A föld a muzsikoké! A kupeceknek – mars! A földesuraknak – mars, parasztnyúzók! Az alkotmányozó gyűlésnek – mars, gyöjjön a szovjet, a tanács, gyöjjön mindenki az egész világról, aki csak akar, és döntsenek együtt a szabad ég alatt. A teának – mars, a kávénak – mars, kumiszt! Hogy legyen hit és igazság. A főváros – Moszkva. Mindenki abban hisz, amiben akar, lehet az egy fatuskó is. A komenistáknak pedig – azoknak is mars! – , a bolsevikok, mondom, nélkülük is boldogulnak. No, hát erre rám sütötték, a diszciplinát, oszt bedugtak a dutyiba." Eddig az idézet.

Sz. S.: Arany szavak...

Sz. Á.: Igen, ebben minden benne van, ha karikaturisztikus formában is, bár Pilnyak számára ez inkább a forradalom „igazi", „népi" tartalmának naiv feltárulkozása. Szerintem azonban sokkal inkább raffinált értelmiségi „népiesség" ez. Mert a forradalom százmilliós paraszttengerében ilyen érzések, hangulatok, indulatok, kitörések ugyan léteztek, de nem ideológiává fogalmazott formában. Még a Mahnó-féle anarchizmus is értelmiségi formát ad ennek az ösztönös paraszti érzületnek, fokozatosan antibolsevista mederbe terelve azt. Pilnyak 1924-ben ezt írja magáról: „én – nem vagyok kommunista, és ezért nem látom be, hogy kommunistának kellene lennem és kommunista módon kellene írnom – belátom, hogy a kommunista hatalom Oroszországban nem a kommunisták akaratából jött létre, hanem Oroszország történelmi sorsából következett... beismerem, hogy az OKP sorsa számomra kevésbé fontos, mint Oroszország sorsa, az OKP számomra csupán egy láncszeme Oroszország történelmének". Érdemes felfigyelni rá, hogy Pilnyak itt végig nem kommunistaként határozza meg magát. Azt nem mondja, hogy nem bolsevik! Pontosan ugyanígy tesz Jeszenyin is, mikor 1917-ben meghatározza alapállását. „Anyám Oroszország / Én – bolsevik vagyok." Világos, hogy ez – irodalmi példáknál maradva – élesen szembenáll Majakovszkij sokat hangoztatott „kommunistaságával". Nem véletlenül nevezik magukat 1917 után a futuristák „komfut"-oknak, azaz „kommunista-futuristáknak" és mondjuk, nem „bolsevik–futuristáknak", ahogy az *Erről* című poémában Majakovszkij nem véletlenül jellemzi magát „medve-kommunistaként". A fogalomhasználatban mutatkozó hasadás a forradalom táborán, sőt a bolsevikok táborán belül is jelentkező és egyre szélesedő hasadásra utal, amely majd meghasonlássá válik. Nem véletlen, hogy ezt a szkíta romantikát mint a szlavofilizmus utolsó képződményét éppen a bolsevik forradalom legeurópaibb és internacionalista képviselői támadják legerőteljesebben – Trockij, Lunacsarszkij, Buharin. Ez érthető, hiszen éppen a bolsevikok, élükön Leninnel világforradalomban gondolkodtak, mégpedig nem Oroszországnak az egész világra kiterjesztett forradalmában, hanem az egész világ forradalmára, amely véletlenül éppen Oroszországban kezdődött el. Ha a szkíta ideológia eljutott hozzájuk, miszerint „a bolsevizmus – népi forradalom – a kommunizmus ellen, a vas ellen, Európa ellen", nyilván égnek állt a hajuk. Persze, akkor még a forradalom nem izolálódott „egy országban". És itt, azt

hiszem, feltétlenül utalni kell egy lappangó kettősségre, amely már a bolsevizmus politikai tradíciójában megvan. A romantikus tradíció és a – nevezzük talán így – realista tradíció, vagy az irracionális és racionális politizálás kettősségére gondolok. 1917 és 1920 között lényegében mindenki a romantikus tradíciót követi és ez nem is lehet másként: a forradalom valóban akarati aktus, ugrás a létben, amely a lehetetlent nem ismerő szubjektum bátorságától, keménységétől, teremtőerejétől teszi függővé a valóságot. Ez az időszak egyben az internacionalizmus időszaka, akkor is, ha a „szkíta" értelmiség már ekkor nemzeti forradalomként próbálja a maga számára elfogadhatóvá tenni az októberi forradalmat. 1921-től azonban meghasonlás következik be. Új tradíció körvonalai alakulnak ki, amely a realista, racionális, reformista politizálást jelenti, ez azonban még mindig internacionalista. Itt válik szét az internacionalista bolsevizmus egy romantikus, Trockij nevével fémjelezhető és egy realista, Lenin nevével fémjelezhető szárnyra. Mindkét szárny élesen szemben áll a nemzeti bolsevizmussal. Csakhogy a nemzeti bolsevizmus is megkettőződik egy romantikus és egy realista szárnyra: Sztálin egyre inkább a romantikus szárnyat képviseli, Buharin pedig a realistát. A vízválasztó mindkét esetben a modernizációhoz való viszony, azaz a modernizáció „nyugatias" vagy „keleties" útjának választása. Sztálin, aligha tudatosan, voltaképpen összekapcsolja Trockij forradalmi romantikáját a szkíta szlavofilséggel és a szó szerinti „nemzeti bolsevizmust" hirdető, emigrációból érkező „szmenovehisták" (magyarul: pálfordulók) nemzeti romantikájával, és szakít mind a lenini racionális, realista forradalmi nemzetköziséggel, mind a buharini racionális, realista nemzeti gondolkodással. Buharintól az „egy országban felépíthető szocializmus" gondolatát veszi át, Trockijtól a heroikus-militarisztikus állami diktatúra romantikáját. S nagyon sokatmondó, hogy nemcsak a zsidó – magát orosznak tartó – Trockijt vádolja szüntelenül nemzetietlenséggel a grúz Sztálin, hanem a színorosz Buharint is, az „orosz parasztság reménységét", aki ugyanis éppen a romantikusan feldíszített és a „nyugatias modernizáció" útjában álló nemzeti karaktervonásokat – tunyaság, szolgaiság, oblomovizmus, jeszenyinizmus – ostorozta. Éppen ő, Buharin, tehát a „nemzeti" bolsevizmus képviselője támadja leghevesebben 1925-ben a jeszenyinizmust, s ennek kapcsán a régi, barbár, elmaradott Oroszország szkíta és nem-szkíta romantikáját.

Sz. S.: Ma mintha megint a realista nemzeti szárny kerekedne felül...

Sz. Á.: Igen, és ez ma is a „nyugati" modernizáció áthasonítását, a Nyugat felé nyitást jelenti, míg ma is megvan ennek a romantikus nemzeti ellenzéke, a már említett orosz „fundamentalizmus", bizonyítva, hogy akár államnacionalista, sztálinista, akár államellenes formát ölt, távolról sem ért véget a szkítaság Nyugat-ellenes forradalmi romantikájával. Legyünk azonban pontosak, Pilnyak, Blok vagy Ivanov-Razumnyik szkíta vízióin kívül létezett a narodnyik-mozgalomnak tudományos elmélete, a „harmadik út" elmélet. Olyan kiváló közgazdászok voltak ennek a képviselői, mint Nyikolaj Kondratyev és Alekszej Csajanov, akik később az egyik első sztálini koncepciós pernek estek áldozatául. Nemrégiben rehabilitálták őket. Csajanov egyébként szépíró is volt, felfogását tudományos-fantasztikus, utópisztikus művekben is kifejtette. 1920-ban jelent meg híres kis könyve, az *Alekszej testvér utazása a parasztutópia országába*, amelyben először fordult elő az 1984-es évszám, Csajanov ugyanis

1984-re teszi az orosz parasztdemokrácia megszületését. Csajanov számára a szocializmus, legalábbis annak marxi változata csupán nyugati antitézise a nyugati kapitalizmusnak, tehát nem lehet orosz út. Csajanov is – mint a 30-as években sok magyar „népi" író – a „szövetkezeti szocializmust" hirdeti a „szövetkezeti" eszmét egyébként Lenin is jobbára az eszerektől veszi át, mégpedig sajátos, orosz formában: szerinte le kell rombolni a nagyvárosokat, vissza kell térni a megtartó földhöz, a régi Oroszországra oly jellemző kozmikus életérzéshez és kozmikus teljességhez. Mai szemmel Csajanov a „zöld" ideológia egyik előfutára volt, egyébként kiváló agrárszakember és nemcsak utópiaépítő. Műveit a világ számos nyelvére lefordították.

Sz. S.: Érdekes, hogy Kelet-Európa sokat emlegetett megkésettsége, lemaradása Nyugat-Európához képest szellemileg gyakran éppen fordítva van.

Sz. Á.: Igen, mert a megkésettség nemcsak azt jelenti, hogy Nyugat-Európa mögé szorulunk, hanem azt is, hogy látjuk azt a fejlődést, ami ránk vár, saját jövőnkkel szembesülünk a Nyugat jelenében és ez a jelen sokak számára nagyon kevéssé rokonszenves. A 10-es, 20-as években ez nem az a Nyugat, amihez a mi szemünk szokott hozzá a 60-as években, a „fogyasztói kapitalizmus", hanem az első ipari forradalom vigasztalan, sivár Európája, ahol munkanélküliség, éhbér, női munka, nyomornegyedek vannak. A „harmadik út" elméletei és utópiái tehát erre válaszolnak, ezt akarják elkerülni. Minden romanticizmusuk mellett egy „posztkapitalista" civilizációt céloznak meg. A paradox valóban az, hogy ami szellemileg Kelet-Európában a 10-es, 20-as és 30-as években megszületett, az gyakorlatilag még Nyugat-Európában is csak most kezd megvalósulni, többek között éppen a „zöldek" mozgalmában. Vannak azonban ennél furcsább és ijesztőbb eszme-csuszamlások, eszme-torlódások is.

Sz. S.: Mire gondolsz?

Sz. Á.: A forradalom antiszemita értelmezésére, amely a „szkítáktól" szerencsére idegen maradt. Az orosz értelmiségi tradícióhoz éppoly szervesen hozzátartozott az antiszemitizmus megvetése, amilyen szervesen tartozott hozzá a cári önkényuralomhoz az antiszemitizmus kultiválása, a felülről szervezett pogromok, melyek azidő szerint Oroszországban voltak a legkiterjedtebbek és legvéresebbek. Ezzel az antiszemitizmussal, érthető módon, át volt itatva a széles paraszti rétegek tudata. Oroszországban a zsidóság nem felekezet, hanem nemzetiség mégpedig jogfosztott nemzetiség volt, amelynek még az országon belüli szabad mozgását is megakadályozták, így aztán nem meglepő, hogy a zsidók egyenjogúsítását is zászlajára tűző forradalmat az orosz zsidóság túlnyomó többsége örömmel fogadta. Ugyancsak nem meglepő, hogy már a századfordulótól kezdve lélekszámukhoz képest jóval nagyobb arányban vettek részt a forradalmi mozgalmakban, ezek vezető testületeiben, többségükben az eszer és a mensevik párt soraiban, de a bolsevik vezérkarban is szép számmal voltak. Ezért fogalmazódhat meg az az orosz forradalom után, az 1919-es Tanácsköztársaság bukása után Magyarországon és ezzel egyidejűleg Németországban is terjesztett vád, hogy a forradalom nem egyéb, mint „zsidó összeesküvés", a bolsevizmus pedig „zsidóhatalom", amit a radikalizálódó, aktivista jobboldal, a protofasizmus képvisel. Ugyanarról a forradalomról és hatalomról, amelyet a „szkíták" a legmélyebben orosz nemzeti ügyként ünnepelnek, a „feketeszázas" értelmiség olyan „kiválóságai", mint V. Vlagyimirov

azt állítják, hogy Oroszország 1917 után a „szó szoros értelmében" Judeává változott át, a judaizmus legyőzte az orosz népet. A protofasiszta Szojuz Russzkava Naroda – azaz az Orosz Népi Szövetség – egyik vezetője, Markov szerint 1917-ben a „zsidók lerohanták Oroszországot". Ez a Markov később átállt a nácikhoz, egy másik emigránssal, G. Bosztunyiccsal együtt, aki szerint a zsidóság nem más mint szatanizmus, amely világkormánnyal rendelkezik. Bosztunyics később SS tábornokként szolgálta Hitlert a „szabadkőművesek" elleni propagandahadjáratban. A náci fasizmus olyan ideológiai alapmotívumai, mint a „judeo-bolsevizmus" vagy a „szabadkőműves összeesküvés", nem beszélve már a szintén orosz eredetű hirhedt *Cion bölcseinek jegyzőkönyveiről*, először az orosz feketeszázas ideológiában jelennek meg.

Sz. S.: Azt akarod mondani, hogy a nácizmus orosz forrásból fakad?

Sz. Á.: Azt azért nem, a nemzeti szocializmusnak megvoltak a maga sajátságos német forrásai, bár merített mindenhonnan. Itt inkább megint a kulturális paradoxon érdekes, az, hogy Oroszországban szellemileg nagyon korán megjelenik a fasiszta ideológia, ami majd természetesen épül be – részben a „feketeszázas" orosz emigránsok személyén keresztül – a náci ideológiába. De sajnos, bizonyos elemei ennek a feketeszázas fasiszta ideológiának új életre kelnek majd a kései sztálinizmusban, gondolok itt az úgynevezett „kozmopolita" kampányra és az „orvos-perre". Mindenesetre 1917-ben az antiszemitizmus ellen éppen a bolsevikok lépnek fel a leghatározottabban, és – ellentétben a fehér gárdával – nemhogy nem „használják ki" a paraszti tudatban lappangó idegengyűlöletet, zsidóellenességet, de meglehetősen szigorú büntetéseket kapnak azok a vöröskatonák, akik esetenként pogromokban vettek részt. Mert az is az igazsághoz tartozik, hogy a polgárháborús káoszban, amikor az emberi élet különben is elértéktelenedik, napirenden vannak a zsidóellenes pogromok, és a náci holocaustot megelőzően éppen Oroszországban következik be a legnagyobb arányú zsidómészárlás a polgárháború esztendeiben. Nem csoda, ha az orosz zsidóság ezek után nem fehérpárti, hanem vöröspárti lesz.

Sz. S.: Mennyire volt tényleges befolyása ennek a „feketeszázas" agitációnak a tömegekre?

Sz. Á.: Először is nem szabad elfelejteni, hogy a múltban a feketeszázasoknak eléggé szervezett mozgalma volt, az Orosz Népi Szövetségnek rengeteg tagja volt, és Puriskevics, a feketeszázak politikai vezetője maga is készült az Ideiglenes Kormány megdöntésére. Véleményem szerint, a bolsevik forradalom bukása esetén teljesen reális volt egy fasiszta típusú hatalomátvételnek és fejlődésnek a veszélye. Sz. V. Zubatov, a moszkvai rendőrség néhai főnöke, Bismarck hódolója már a múlt század kilencvenes éveiben kísérletet tett rendőrhatóságilag szervezett és ellenőrzött szakszervezetek létrehozására, hogy a munkásmozgolódásokat leszerelje (érdekes módon már ekkor is a zsidó munkások szervezkedésével szemben). Ugyancsak rendőrileg akarta kényszeríteni a gyárosokat, hogy bizonyos esetekben engedjenek a munkásköveteléseknek. Ez a kísérlet végülis megbukott, a monarchia természetesen Oroszországban sem volt kész egy jobboldali tömegmozgalom kialakítására és mederben tartására, egészen más erőkre támaszkodott. Ezek nélkül az előzmények nélkül nem nagyon lehetne megérteni az 1917 utáni antiszemita vicc-dömpinget, azt a hirhedt „aranyköpést" például, mely szerint „a

tea Viszockijé, a cukor Brodszkijé, Oroszország Trockijé". Viszockij és Brodszkij a kor ismert kereskedelmi cégeinek tulajdonosai voltak, ami viszont Trockijt illeti, ő a Vörös Hadsereg parancsnoka volt. Valójában nem sok kötötte össze a zsidósággal, s bár származását sohasem tagadta meg, a „zsidókérdés" számára nem érzelmi, hanem politikai probléma volt. Bár a fehér propaganda mindent elkövetett Trockij lejáratására a harcoló vörös csapatok előtt: a plakátokon ő volt az a kancsukát tartó, horgas ujjú, púpos judeai rém, aki harcba hajszolja a szegény orosz parasztokat – később, a náci propagandaplakátokon találkozunk majd a zsidó-bolsevistának ezzel az akkor már univerzális jelképével, a parasztok azonban éppen Trockijról nem hitték el, hogy zsidó. A forradalom sudár, jósvádájú, bőrkabátos szónoka, a páncélvonaton száguldozó főparancsnok, aki az eszményi katona szerepét játszotta el hallgatósága előtt, aki dícsért és büntetett, s akit azokban az években valóban egészen különös dicsfény övezett, mindenre emlékeztetett, csak arra a képre nem, ami a „zsidóságról" a paraszti tudatban élt. Az egyik polgárháborús anekdota szerint vöröskatonák beszélgetnek a lövészárokban üldögélve: Te, azt mondja az egyik, ez a Trockij, aszongyák, zsidó, meg aztán Bronstejn az igazi neve. Mire a társa lehurrogja: ha még Leninről mondtad volna, azt elhinném, hanem hogy Trockij egy tambovi parasztnak a fia, azt a földimtől tudom.

Sz. S.: Mindenesetre ez „téma" volt mindkét oldalon.

Sz. Á.: Annyira az, hogy mikor például Mihail Kalinyin 1917-ben agitálni ment egy munkásgyűlésre, olyan hangok hallatszottak, hogy majd akkor támogatjuk a bolsevikokat, ha megszabadultak a zsidóktól.

Sz. S.: Hát erre azt válaszolhatta volna, hogy a *Bund*ot, vagyis a zsidó szociáldemokrata frakciót már régesrég kizárták.

Sz. Á.: Sőt, ahogy azt már Sztálin 1907-ben kiemelte, megszabadultak a „mensevik" frakciótól is. Hadd emlékeztessek Sztálinnak az OSZDMP londoni kongresszusáról írt beszámolójára: „A statisztika kimutatta, hogy a mensevik frakció többségét zsidók alkotják... ezzel szemben a bolsevik frakció nagy többségében orosz... Ezzel kapcsolatban a bolsevikok közül valaki (azt hiszem, Alexinszkij elvtárs) tréfálkozva megjegyezte, hogy a mensevikek – zsidó frakció, a bolsevikok „színorosz" frakció, tehát nem ártana, ha mi bolsevikok a pártban pogromot rendeznénk."

Sz. S.: Ez volt Sztálin hírhedt „fekete humora"...

Sz. Á.: Igen, Sztálinnak a tréfái is dúrvák, gorombák voltak. De most nem erről van szó, hanem arról, hogy egyidejűleg állnak fönn az orosz politikai mitológiában ezek a tételek vagy inkább metaforák: a bolsevikhatalom – ősi, orosz hatalom és a bolsevikhatalom – idegen hatalom vagy zsidóhatalom; a forradalomban az Antikrisztus, Sátán testesült meg, és ezzel egyidejűleg a forradalomban Jézus Krisztus jött el az orosz néphez...

Sz. S.: Ilyen is volt?

Sz. Á.: Természetesen. A már sokat emlegetett „szkíták" egyike, Alekszandr Blok leghíresebb forradalmi poémája, a *Tizenketten* valóságos sokkot váltott ki annak idején azzal, hogy a végén a tizenkét vörösgárdista élén maga Jézus Krisztus lépeget. Bár ezt a motívumot nagyon sokféleképpen értelmezték, nem Blok költői fantáziájának szüleménye, hanem a forradalom vallásos elfogadásának egyik állandó eleme. Az akkoriban az antropozófus Rudolph

Steiner mozgalmához kötődő Andrej Belij, aki a forradalomban a világ megváltoztatásának hatalmas teurgikus eszközét látta, mindjárt az októberi fordulat másnapján *Krisztus feltámadott* címmel jelenteti meg a forradalmat köszöntő költeményét. A világmisztériummá vált forradalomban a megfeszítés kínja és a feltámadás boldogsága feltételezi egymást. Ugyanennek a gondolatnak világi megfogalmazását adja egyik 1917-es cikkében Borisz Kusnyer, aki később a futuristákhoz csatlakozott, mikor a forradalmat *Tavaszi katasztrófaként* jellemzi. Borisz Paszternak lírájában is kozmikus eseményként, a természet érzéki felszabadulásaként jelenik meg a forradalom: „az emberekkel együtt tüntettek, szónokoltak az utak, a fák, a csillagok". Ez a húsvéti eszmekör, a megfeszíttetés és feltámadás kettőssége különösen jellemző a szimbolistákra, hiszen a szimbolizmus mindig is a világ kettősségéből indult ki, a felszíni világ mögött van egy tiszta, igazi, lényegi és örök világ. Talán Valerij Brjuszov az egyetlen kivétel, ő mindig is egy kereszténységellenes, „újpogány" civilizáció eljövetelét várta-jósolta, és a forradalomban ennek beköszöntét látta – 1920-ban belépett a bolsevik pártba, és az akkori irodalmi cenzurahivatal, a LITO első elnöke lett. Persze, a húsvéti eszmekör, az ehhez kapcsolódó passió, sőt az ehhez kapcsolódó Messiás-várás az orosz kereszténységben mindig is a legfőbb helyen állt. A legnagyobb keresztény ünnep itt a húsvét, míg a nyugati kereszténységnél a karácsony, vagyis Krisztus megszületése. Makszimilián Volosin a századelő legendás költője, Andrej Belij barátja is ebben a szenvedésben látja a forradalom értelmét: a keresztény Oroszország mintegy magára veszi a világ keresztjét, és az egész világ előtt járva, Európa saját sorsát láthatja előre benne. Szenvedni kell és meghalni, hogy új életre kelhessünk, vagyis minél rosszabb, annál jobb. Maga a bolsevizmus Volosin számára a hagyományos Oroszország megnyilvánulása, ő írja le az azóta is sokat idézett sorokat – sajnos, csak nyersfordításban tudom idézni –: „Mi változott? Jelvények, címerek ? / A forgószél az utakon ugyanaz: / A komisszárokban – az önkényuralom lehellete csap meg / S forradalmak robbanásait látod a cárokban."

Sz. S.: A forradalom mint világmisztérium, szatanizmus, jézusi kereszt – írók, költők, filozófusok metaforái, víziói ezek. Végtére is természetes, ha egy író nem a profi politikus vagy a tudós történész módján közelíti a történelmet, ha látomásai, sejtései vannak, ha prófetizál, fenyeget...

Sz. Á.: Ez csak általánosságban igaz. Az a politikai mitológia, helyesebben szólva a politikának az a mitológizálása, amely ezekben a költői látomásokban előttünk kirajzolódott, valójában nem irodalmi, hanem politikai súllyal rendelkezett. A racionális politizálásnak sem nyelvezete, sem intézményei, sem eszközrendszere, sem mentalitása nem alakult ki Oroszországban, az orosz szociáldemokrácia és a szovjetek vagy tágabban a marxizmus racionalizmusa túlságosan kevésnek bizonyult, hogy áttörje ezt. Vagyis a politika mitologizálása egyáltalán nem áll meg az irodalomban, és nem állt meg a forradalom győzelmének kapujában, hanem áthatotta a tényleges politikai gyakorlatot, nyelvezetet, ideológiát is, áthatotta a legszélesebb társadalmi tudatot, hisz jórészt ennek a tudatnak felel meg. Bizonyos fokig itt a politika lépett a vallás helyére, a forradalom, a nemzet, az emberiség – korszakonként váltakozva – lépett Isten helyébe, és a történelem szereplői egyszerre voltak sátánfiak és angyalok. A mitológia képlékeny, minden átvihető saját ellentétébe, az értékelések nem

képezhetik nyilvános és racionális vita tárgyát. A sejtés, a gomolygó tömeghangulat, a hit, a vélekedés, a látomások szintjén hagyott és szintjére leszorított politika nagy mértékben elősegítette a sztálini mitológia – politikai mitológia – kiépülését és hatékonyságát.

Sz. S.: Azért a modern politikában ezt a mitologizálást szinte mindenütt meg lehet találni. Nemcsak a náci mitológiára gondolok...

Sz. Á.: ... a náci politikai mitológia, sőt mitologikus vagy mitologizáló politikai intézmények jelentették talán a legkövetkezetesebb kísérletet a politikai racionalitás felszámolására, ami egyébként mindig a politikai demokrácia felszámolását jelenti...

Sz. S.: Igen, de a ellenségkép szinte mindenütt mitologizált a világon. Gondolok például a 70-es évek végi neokonzervatív vagy fundamentalista mitológiákra, amelyekben megint meglehetősen gyakran fordul elő a „sátán" képe, hol Reagan nevezi a Szovjetuniót a „Gonosz birodalmának", hol – mondjuk – Khomeini az Egyesült Államokat és így tovább.

Sz. Á.: Az iszlám forradalom és politikai berendezkedés nem csinál titkot belőle, hogy a politika a vallása vagy megfordítva: a vallás a politikája, tehát természetesen viszi át a vallásos képzeteket a politika világára. De már Reagannél a politikai mitológia egyszerűen egyike az alkalmazott eszközöknek, propagandafogás, amely nem itatja át az amerikai politikai életet, még Reagan politikai nyelvezetét sem, és főként nem keríti pragmatikus és nagyon is célirányos politikáját a mitológia hatalmába. Mindent mondhatunk róla, de hogy a nyelv, egy sajátos nyelvi mitológia vagy vízió tartja hatalmában, azt hiszem, nem. Jellemző , milyen könnyen vált meg az utóbbi években ettől a mitológiától. Amerikában és Nyugaton inkább a politikának az „elüzletiesedése" fenyeget, abban az értelemben, hogy eszméket, személyeket, pártokat mint árukat kell érvényesíteni a piacon. Általában véve is a hagyományos pártrendszerű, képviseleti demokrácia kiüresedett, egyre nagyobb a szkepszis vele szemben, ez is magyarázza a '70-es évek mitologizálási kísérletét. Ez azonban egészen más tőről fakad, mint a politika sztálini vagy hitleri mitologizálása. Sajnos, mindmáig hiányzik ennek tudományos leírása, elemzése. Annyira hiányzik, hogy mi magunk is gyakran beleesünk a mitologizálás csapdájába, amikor szenvedélyes antisztálinizmusunk egyfajta „istentagadásként" fejeződik ki: a Sztálin nincs – „Isten halott" – valóságos sokkot, tömeges megrázkódtatást váltott ki a szovjet társadalomban. S ha ma sokan a Sztálin = Sátán, az sztálinizmus = satanizmus formulát használják politikai ítéletük és erkölcsi felháborodásuk kifejezésére, akkor bizony nem léptek túl a mitologizáló politikán, magán a sztálinizmuson sem, ami nemcsak struktúrát, de mentalitást, észjárást is jelent, és mélyen beleágyazódik a kelet-európai politikai fejlődés hagyományaiba.

VIII.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

KÉRDÉS-E A SZOVJET KÉRDÉS?

– az AETAS körkérdése –

Szerkesztőségünk 1990 őszén fordult közel harminc Oroszország vagy a Szovjetunió történelmével, kultúrájával foglalkozó tudóshoz, publicistához és gyakorló politikushoz választ kérve a következő három kérdésre:

1. A Szovjetunió jövőbeni alakulása – mint azt már történelmünk során többször is tapasztalhatták – nem közömbös térségünk népei számára. Arra kérjük, hogy vázolja fel az Ön által lehetségesnek tartott fejlődési irányt (vagy irányokat), amely (amelyek) a Szovjetunió, mint birodalom és a benne élő népek előtt állnak.

2. A jelenlegi realitásokat figyelembe véve szüksége van-e Magyarországnak (vagy Közép-Európának) a nyugatétól eltérő, különutas „keleti politikára", és ha igen, milyen mértékben.

3. Vannak, akik hazánban, az elmúlt két évben politikai nyilvánosságot kapott szovjetellenességet kizárólag az elmúlt negyven év természetes, múlandó következményének tekintik, míg mások ezekben a jelenségekben az orosz kultúra egésze előítéletes elutasításának veszélyét is felfedezik. Önnek mi a véleménye erről?

A beérkezett válaszok száma igen csekély, szemben az 1990/1–2-es számunknak, „Nemzet és nemzetiség" című körkérdésével. Úgy tűnik, ez önmagában válasz az általunk a címben feltett kérdésre. Mindazonáltal úgy gondoljuk, a bennünket válaszadással megtisztelők gondolatait mindenképpen érdemes olvasóinkkal megismertetni.

Horn Gyula

Örök „szabály", hogy történész ne bocsátkozzék futurológiai feladatok megoldásába, mert neki kell tudni igazán, hogy a történelem mily gazdag fejlődési variációkban. Ezt a szabályt azonban korábban egyszer már magam is megszegtem, amikor 1987-ben részletesebb választ adtam az Önök első kérdéséhez hasonlatos problémafelvetésre. (A válasz később napvilágot látott az Eszmélet c. folyóirat 1. számában.) Úgy tűnik, hogy azok az alternatívák, amelyeket akkor felvázoltam, igazolódni látszanak. Sőt, ma még élesebben rajzolódnak ki, jóllehet még egyáltalán nem dőlt el, hogy mely fejlődési lehetőség, mely fejlődési variáns kerekedik felül. 1987 óta az „elnöki diktatúra", vagyis egy parlamentáris tekintélyuralmi megoldás felé tolódott el a belső fejlődés. Ebben az összefüggésben korábban nem hangsúlyoztam kellőképpen, hogy a nyugati politikai elitek, a nagy multinacionális társaságok és

pénzcsoportok éppen egy ilyen irányú elmozdulást fognak minden erővel támogatni. Az persze korábban is nyilvánvaló volt, hogy egy valóságos demokratizálás, a tömegdemokrácia, azaz az önkormányzati intézmények kiépülése nemcsak a szovjet bürokrácia érdekeivel nem esik egybe, de nyugati partnereik sem támogatnának ilyen fejlődési variációt. A nyugati vezető tőkés csoportok és uralmi elitek a szovjet piac gazdasági felosztásában, az olcsó, igénytelen és védtelen munkaerő létében érdekeltek, s olyan politikai megoldást keresnek, amely nem megy túl egy parlamentáris, elitista hatalomgyakorlás keretein. A latin-amerikai és kelet-európai „modellekben" gondolkodnak.

Úgy vélem, hogy a Szovjetunióban egy nyugati típusú polgári demokrácia és piacgazdaság „bevezetése" nem lehetséges, mert történelmi feltételei nerm adottak. A szocializmus „bevezetése" felülről, mint tudjuk, Sztálin személyi diktatúrájává, a szocializmus szomorú karikatúrájává degenerálódott, egy olyan „államszocializmus" emelkedett fel, amely éppen napjainkban omlik össze. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a piacgazdaság bevezethető lenne. Nagyon naivnak vagy reménytelenül dilettánsnak kell ahhoz lenni, hogy valaki egyszerűen a forradalmárok, a kommunisták stb. rovására írja, hogy a Szovjetunióban nem jött létre egy nyugati típusú piacgazdaság. Ezek az új-vulgarizálók az okot cserélik fel az okozattal, s nem gondolkodnak el azon a tényen, hogy vajon miért nem jött létre egy nyugati típusú piacgazdaság a megelőző évszázadokban. Az igazság az, hogy ma sem sokkal kedvezőbbek a feltételek egy nyugati típusú piacgazdaság kiépüléséhez, mint 70–80 évvel ezelőtt. A következő előfeltételek hiányoznak: demokratikus nemzeti burzsoázia, tagolt civil társadalom, az óriásira növekedett állami tulajdon privatizálásához szükséges tőke, a „szabad piac" bevezetésével járó nehézségeket elviselni hajlandó lakosság stb. Csupán egyetlen lehetőség kínál demokratikus kiutat: ha az állami tulajdon privatizálását átengedik maguknak a dolgozóknak. Ez azonban nem áll érdekében az állami és gazdasági bürokráciának, hogy a pártbürokrácia privilegizált csoportjairól ne is beszéljünk. A szovjet bürokrácia maga akar az új tőkés osztály lenni...

A Szovjetunió felbomlásával kapcsolatban is számos szimplifikációval találkozhatunk. Az igazi kérdés nézetem szerint az, hogy az új államszövetség, amely döntően gazdasági okok miatt elkerülhetetlenül létrejön, milyen formát ölt majd. Ma úgy látom, hogy a politikai függetlenség sok tekintetben valóban létrejön (pl. a balti köztársaságok), de ez nem fogja kizárni a szoros gazdasági integrációt. Vagy ha igen, az tragédiával fenyegeti az izolálódó nemzeteket...

Nekünk, magyaroknak is meg kellene végre értenünk, hogy nemcsak a birodalmi „internacionalizmus" bukott meg, de megbukott a kisnemzeti messianizmus is. Minél később értjük ezt meg, annál nehezebb helyzetbe hozza az értelmiség a nemzetet, a népet, amelyre pedig permanensen hivatkozik. A kelet-európai kisnemzeti messianizmus sajátosan értelmiségi eredetű jelenség, amely valamikor a 19. században keletkezett (Ld. erről részletesebben Niederhauser Emil számos írását). Nos, nemcsak a dogmatikus kommunisták operáltak sokáig 19. századi (és erősen) vulgarizált tételekkel, hanem a sajátosan értelmiségi nacionalisták is. A mi magyar kelet-európai nyomorúságunk fejeződik ki abban, hogy gőgösen viszonyulunk a tőlünk keletebbre élő nemzetekhez, mégha világtörténelmi jelentőségű kultúrával is rendelkeznek, mint pl. az oroszok, s szánalmasan szervilis a Nyugathoz való viszonyunk. A mai helyzetben

ezen kell változtatni magának a kormányzati politikának is, amely – mondjuk ki – bántóan érzelmi és dilettáns: nem alkalmas az európai „stílus" követésére.

Egyébként Magyarországnak nincs szüksége semmilyen modellre, hiszen a magyarság történelmi és földrajzi értelemben is egyszeri és megismételhetetlen helyzetben van. A Kelet és a Nyugat közötti közvetítő szerepre vállalkozhat, csak ez hozhat számára előnyöket. Európában éppen „keleti" kapcsolataink miatt lehet értékünk. Enélkül Európának legfeljebb lichthofként, „cselédszobaként" van szüksége Magyarországra. Vagyis Magyarország esélye az, hogy kihasználja a Szovjetunióhoz fűződő hagyományos gazdasági és politikai kapcsolatait. (A szovjetektől érkező nyersanyagot máshonnan csak drágábban kaphatjuk meg.) Sokan még azt is elfelejtik, hogy pl. az olajvezeték vagy a gázvezeték nem Hamburg felől, hanem Orenburg felől vezet Magyarországra. Cserébe a szovjeteknek a nyugati kapcsolatok kiépítésében segíthetnénk, pl. olcsóbban felkészíthetnénk „kádereiket" az európai piacra stb., stb. Ezzel helyi értékünk megnövekedne. Lichthofból, mondjuk, előszobává léphetnénk elő. S ez nem lenne kevés... De az ember nem lehet túl optimista. Elég csak az orosz nyelvoktatás oktalan kipusztítására gondolni. Emlékeztet ez a pszichózis a megelőző korszak ellenkező előjelű oktalan erőszakosságára... Meg kell értenünk: az orosz nép (de az ukránok sem hiszik másképpen) nem gondolja azt, hogy „adósunk" lenne. Ellenkezőleg, a többség úgy véli, hogy Magyarországnak kellene – minden szenvedése ellenére is – „vezekelnie", hiszen a fasiszta Németország oldalán Magyarország támadt a Szovjetunióra és nem fordítva. Mi bármit mondhatunk, ezen a hangsúlyon nem tudunk változtatni, mert az oroszok számára még hosszú-hosszú ideig a háborúban elszenvedett 25 milliós veszteség a másik oldalon állók minden szenvedését „leértékeli". S itt nem számíthatunk sem az amerikaiak, sem az angolok, sem a franciák megértésére. Ehhez vagy alkalmazkodunk, vagy „ráfizetünk". Az igazság ugyanis nem nemzeti jellegű... csak a legendáriumban.

Tehát nincsen külön nyugati és külön keleti politika, hanem van egy világgazdasági rendszer, s abból kell kiindulni. A mi helyünk egyfajta közvetítésben van, de nem szolgaságban.

A fentiekből kiderül, hogy én a tapasztalható szovjet- és oroszellenességet Magyarországon 1956 ellenére sem varrnám a Kádár-rendszer nyakába. Sokan tudatában vannak ama ténynek, hogy Magyarországnak a Szovjetunióval való gazdasági kapcsolatai sok szempontból rendkívül előnyösek voltak. Enélkül a 60-as évek gazdasági fellendülése elképzelhetetlen lett volna; s e kapcsolatok – józan mérlegelés esetén – megőrzendők, bár minőségüket tekintve átalakítandók. A szovjet- és oroszellenesség forrásait a magam részéről korábbra, tehát a Horthy-rendszer és a II. világháború időszakára teszem (hogy most 1848-49-et ne említsem, bár jelentőségével tisztában vagyok). Kétségtelen, hogy a lakosságnak csak egy részében élnek ezek az érzelmek (többség vagy kisebbség, ki tudja?), ami valószínűleg elválaszthatatlan egyfajta önigazolástól, amely hajlamos „megideologizálni", hogy Magyarország a II. világháborúban a nácik oldalán harcolt a Szovjetunió ellen. Erre nem lenne szabad ma már mentséget keresni. Végül az orosz kultúra magyarországi megismertetésének és propagandájának 1945 utáni primitivizmusa és agresszivitása is nyilvánvalóan nagyban hozzájárult ehhez az „örökséghez". A mai kormánypolitika, az állami szinten is

fel-felbukkanó gyűlöletkeltés ezt a „hagyományt" egy kultúra- és demokráciaellenes, a nemzet számára végső soron önpusztító politika és propaganda részévé emeli. Nekünk itt, Európa közepén a realitásérzékünk és a szociális problémák iránti érzékenységünk finomításával lenne több esélyünk a „túlélésre".

Niederhauser Emil

Nem vagyok politológus, csak történész, ezért nem szívesen írok eljövendő fejleményekről. Az egykori orosz gyarmatbirodalom együtt-tartása az októberi forradalom után nem ment könnyen. A balti államok vonatkozásában két évtizednyi epizódra nem is sikerült, az ukránok és grúzok vonatkozásában is nehezen ment, a közép-ázsiaiak esetében több éves átmeneti szakaszra volt szükség. A Szovjetunió hivatalos megalakításának időpontjára (1922. december 30.) a gyarmatbirodalom megtartása már nagyjából befejeződött, a baltiak kivételével. Ez utóbbiakat 1940-41 folyamán a szovjet-német együttműködés során kényszerítették be a Szovjetunió kötelékébe. A nemzeti elégedetlenség az utóbbi évtizedekben állandóan megvolt, időnként felszínre is került, de erről a külvilág nemigen értesülhetett. Mindegyik nemzetnek voltak olyan eseményei, személyiségei, amelyek és akik összhangba voltak hozhatók az orosz birodalmi érdekekkel, s a nemzeti érzés ezek kultuszában elégülhetett ki. Hogy csak az ukrán példát említsük, az 1654-es újraegyesülés Oroszországgal, Hmelnyickij alakja, Sevcsenko és Ivan Franko irodalmi tevékenysége belefért a szovjet hazafiságba.

Az utóbbi években a felülről diktált együttműködés és kölcsönös szeretet meg bizalom eltűnt, a nemzeti érdekek az előtérbe kerültek. A nemzeti szuverenitást Kirgizia kivételével mindegyik köztársaság már kimondta. A fejlődésnek két lehetséges útját látom. Az egyik a hatalmi fellépéssel, katonai erővel a teljes visszarendeződés, az eddigi struktúra fenntartása további erőszakkal. Ez a kevésbé valószínű. A másik a most nyilvánosságra került konföderációs elképzelés megvalósulása. Ez azonban valószínűleg csak átmenet lesz egy még lazább együttműködéshez, amilyen a brit nemzetközösség. A balti három állam azonban valószínűleg már a konföderációból is kimarad.

2. Azt hiszem, a jelen európai folyamatok közepette nincs szükség külön keleti politikára, mert ez csak az elmúlt évtizedek kényszer-barátságának lenne a folytatása. Magyarországnak minden európai országgal jó viszonyra kell törekednie, de elsősorban a szomszédaival. Ez az „elsősorban" viszont nem jelent valamiféle prioritást, csupán a most meglévő kapcsolatok lényeges javítását.

3. A mai szovjetellenesség kétségtelenül elsősorban az elmúlt negyven év egyenlőtlen helyzetéből adódik. Erre nem is érdemes több szót vesztegetni. Legfeljebb arra, hogy ez a szovjetellenesség sokszor már túloz, és ez politikai szempontból káros.

Más kérdés az orosz kultúra egészének, illetve Oroszországnak a kérdése. Ahogy a valóságban is volt, Oroszország a magyar közvéleményben azonos a Szovjetunióval, és ennek minden negatívuma Oroszországra is átsugárzik. A balti államok vagy Ukrajna önállósulási törekvései a magyar közvéleményben láthatólag rokonszenvet ébresztenek. Érvényes ez elvben a kaukázusontúli vagy a

közép-ázsiai köztársaságok vonatkozásában is, oroszellenességük miatt, de ezek távoliaknak tűnnek, ezért nem keltenek különösebb emóciókat.

És megint más kérdés az orosz kultúra problémája. A múlt század óta különösen az orosz irodalom széles visszhangot keltett nálunk, valamivel kevésbé a zene is. (Ezen az elmúlt évtizedek csak rontani tudtak.) De ugyanakkor mindig megvolt a távolságtartás azon az alapon, hogy az orosz kultúra más, idegen, nehezen megérthető. Jelentőségét persze valójában senki sem tagadta 1945 előtt sem. A magyar közvélemény amúgyis mindig nyugat felé fordult (az utóbbi negyven évben is!), a kevesek, akik keletre is hajlandóak voltak nézni,•Közép- és Délkelet-Európát figyelték inkább, csak nagyon kevesen voltak a kifejezetten az oroszok iránt érdeklődők, 1945 előtt talán többen is, mint 1945 után. Azt hiszem, az orosz kultúra tényleges értékei kellőképpen bemutatva, nem felnagyítva, továbbra is számíthatnak az érdeklődésre. A budapesti egyetemen nemrég Szvák Gyula vezetésével megalakult Russzisztikai Intézet is ezt mutatja.

A kultúrával nem lesz baj. Oroszország megítélését talán már kevéssé árnyékolja be az 1849-es intervenció emléke (a múlt században ez még komoly tényező volt!), sokkal inkább az elmúlt évtizedek és a már említett óhatatlan azonosítás a Szovjetunióval. Oroszország pánszláv rokonszenvei sem hatnak előnyösen az ország megítélésére. Ezek azonban remélhetőleg az elkövetkező demokratikus időszakban nem befolyásolják érdemlegesen az orosz kultúra fogadtatását és megítélését.

Pető Iván

1. Ha mai, dominánsan politikusi „minőségemben" nyilatkozom, azzal kezdem, hogy akárhogyan alakul is a Szovjetunió népeinek sorsa, csak a demokrácia teremthet lehetőséget boldogulásunkhoz.

Természetesen „magánemberi" és történészi „minőségemben" is így gondolom, hiszem. (Nem vállalnék politikai szerepet, ha különböző „minőségeimben" nem ugyanazt képviselhetném!) Civilként azonban már az első mondatom is az lenne, amit most a második bekezdésben írok le: fogalmam sincs, mi vár a Szovjetunió népeire. Persze abban biztos vagyok, hogy a Szovjetunió mint birodalom végnapjait éli, s nem kell hozzá nagy merészség, hogy megjósoljam: elemeire fog szétesni. Hogy mikor, azt nem tudom, hiszen, ha a WC falamra kitett POLITBJUROCK KRSZSZ című 1984. februári állapotot mutató tacepaót nézem (Csernyenko országlása idejéből), és az azóta bekövetkezett változásokra gondolok, akkor igen rövid távot becsülök. Ha viszont a konszolidált nyugati világ érdekeire, a birodalom szétesése nyomán várható bizonytalanságok miatti aggodalmaikra, valamint a szokásos csodákra gondolok (hogy ti. ami nem életképes az is mennyi ideig tud ellentmondani a természet törvényeinek), akkor nyilván hosszabb idővel számolok.

A birodalom sorsánál jobban foglalkoztat azonban népeinek jövője. Ha a közép-európai un. szatelita országok népei úgy ébrednek a csoda másnapján, ahogyan (amikor kitűnt, hogy a demokrácia vagy a függetlenség nem csodaszer), akkor mi lesz a mai Szovjetunió népeivel, országaival, a szabadság másnapján?

Mi is megszenvedjük a leválást a Szovjetunióról, a szétesett KGST-ről, de mi lesz a birodalomba betagolt gazdaságokkal? És persze mi lesz a kisebbségi gondokkal? Ma már az átlagos újságolvasó is tudja: a többség döntése, követeléseinek érvényesülése egyáltalán nem garantálja a kisebbség jogait. Isten mentsen, hogy én a birodalomban lássam a moldovai oroszok vagy törökök, az azerbajdzsáni örmények, grúziai kisebbségek, a baltikumi oroszok vagy az iszlám köztársaságok nem mohamedánjai jogainak garanciáját! Csak jelezni akarom nem-tudásom és nem-bizakodásom elemeit, okait.

És mi lesz, ha a belsőnek nevezhető gondokon túl a függetlenné váló országok egyrésze kiszámítható konfliktusokba kerül külső hatalmakkal, a Baltikumban kiújul a lengyel–litván–ukrán viszály, ha agresszív iszlám fundamentalista emírségek jönnek létre keleten, ha sikerül a „két Románia" egyesítése és egy új, a mai viszonyait továbbhordozó középbirodalom jelenik meg Kelet-Európában stb., stb?

Ha a fenntebbi sorok sápítozása után korrekt, száraz választ is adok a kérdésre, az csak annak szól, hogy illik formálisan is eleget tenni a felkérésnek.

Tehát a lehetségesnek látott fejlődési irányok:

a.) (Ami nem valószínű, de kívánatos:) győz az igazság; a függetlenedni akaró országok leválásával megszűnik a birodalom; a kisebbségi jogok érvényesítésével az önálló államiságra nem képes szórványnépek boldogan, barátságban élnek az államalkotó többséggel; a függetlenség mámorában úszó új köztársaságok népei boldogan viselik az Európához (Távol-Kelethez) való fölzárkózás idejére rájuk zúduló gazdasági megpróbáltatásokat.

b.) (Ami valószínű, de nem kívánatos:) kiszámíthatatlan, konfliktusokkal terhes államok sokasága jön létre.

c.) (Ami nem kívánatos, nem valószínű, de lehetséges:) némi változással, de lényegét tekintve minden marad úgy, ahogy van, legalábbis még egy ideig.

Nyilván néhány év múlva majd elmondhatjuk, amit Márai Sándor írt Naplójába 1950-ben: „Minden elkövetkezett, egészen más feltételek mellett, mint ahogy elképzeltem, s a végén mégis egészen úgy. S ez éppen olyan valószínűtlen a maga valóságában, mint amilyen valószínűtlen volt az elképzelés:"

2.) Külön útra nincs szükség, de hangsúlybeli különbségekre igen. Mert mit jelentene a külön út? Vagy azt, ami az elmúlt 40 évben volt, vagy valami finnlandizálást? Egyik sem aktuális. Vagy valamilyen sérelmi politikát? Ettől is mentsen meg az Isten! Normális kapcsolatok kellenek, figyelve a Szovjetunió érzékenységére, s számolva azzal, hogy a viszony rosszabbodása alapjában véve nekünk lenne tragikus. Mindezt össze kéne (és talán lehetne is) egyeztetni a függetlenedő népekkel fenntartott külön kapcsolattal, egyensúlyozva a birodalmi érzékenység és az önállósodási ambíciók közötti pengeélen.

3.) A szovjetellenességet nem tekintem egyszerűen szovjetellenességnek, tehát a birodalmi, ráadásul ideológiát is Magyarországra kényszerítő birodalmi évtizedek következményének. Azokról talán nem érdemes szólni, akik minden „idegent" ellenségesen figyelnek, a „Nyugati szennyet" éppúgy, mint a „sárga veszedelmet". De arra már érdemes emlékeztetni, hogy a Kádár-korszak évtizedeiben, különösen a Brezsnyev-korszaktól milyen volt a közhangulat (a teljes magyar társadalmi hierarchiát egyöntetűen jellemzően): félni kell a szovjettől (az oroszoktól), de röhögni is kell bumfordiságukon. Ez az attitűd nem

múlt el, csak átalakult! (Félni kell, mert elzárja az olajcsapot, lecsapja a villanyórát, stb.)

Talán pontosabb lenne a kérdés, ha nem az orosz kultúra előítéletes elutasítása iránt érdeklődne, hanem az orosz ember szovjettel való azonosítása, lenézése iránt. (Hisz a leckét mindenki tudja: Csehov, Tolsztoj, Bulgakov, Tarkovszkij, stb., stb.) És itt érdemes felemlegetni egy furcsaságot: a birodalmi jelenlét látványos és szomorú következményei mellett a perifériákon (Baltikum, Kaukázus, egyes ázsiai részek) a gazdasági mozgástér jóval nagyobb volt az elmúlt évtizedekben, mint az orosz részeken. Magyarul: a szovjet birodalom ugyan „nemzeti tartalmát" tekintve leginkább orosz volt, de ennek következményei legkevésbé sem azt jelentették, hogy az orosz nép valamiféle privilégiumokat élvezett volna. Sőt! Míg a nemzeti kultúrákban mindig is volt, lehetett birodalomellenes (értve ezen a birodalom ideológiáját is természetesen), addig az orosz kultúra vált leginkább azonossá a szovjettel.

Tragikus lenne, ha a mainál erősebbé válna a szovjet azonosítása az orosszal, ha a magyar közvélemény e nagy múltú és jövőjű kultúrát leírná, ha nem számolna azzal, hogy az orosz nép nagy (lélekszámban és lélekben is), és ráadásul jelen marad térségünkben.

Surján László

Megítélésem szerint a Szovjetunió szövetségi jellegének jelenlegi fönntartása hosszú távon nem valósulhat meg. Olyan különböző kultúrájú és hagyományú népek birodalmi együttéléséről van szó, amely hosszú ideig nem tartható fenn. A kényszerű együttélés, az elszenvedett sok sérelem elleni tiltakozásképpen túlzott, a külső megfigyelő szemével indokolatlannak tűnő indulati reakciókra lehet számítani. Könnyen feltételezhető, hogy a felszabaduló indulatok irracionális lépésekhez vezetnek, és a nemzetiségek, tagköztársaságok között még a mindkét félnek egyértelműen kedvező együttműködési formák is szétzilálódnak. A sok nemzetiséget magában foglaló Osztrák–Magyar Monarchia szétesése is részben emiatt következett be, nem adta meg az egyes nemzetiségeknek a szabad, önálló fejlődés lehetőségét. A birodalmon belül Magyarország területén a magyar népesség csak a legnagyobb kisebbség volt. A magyarság létszáma nem érte el az ország lakosságának felét.

A Szovjetunió, amely sokunk számára egységes országként jelent meg iskolai tanulmányainkban, ugyancsak hasonló helyzetben van. A Szovjetunió keretein belül a határozott önállósulási törekvések jelei már most egyértelműen észlelhetők. Ez a tendencia a jövőben feltehetően erősödni fog, és egyre lazul majd a központi kormányzattal való kapcsolat. A jelek szerint a tagköztársaságok majd mindegyike úgy érzi, hogy önállóan eredményesebben és hatékonyabban tudna élni, fejlődni, érdekeit érvényesíteni és a szükséges reformokat végrehajtani. Valószínű, hogy ha a kiválási folyamat valahol megindul, akkor az gyorsan tovább fog terjedni a többi tagköztársaságban is. A függetlenedési törekvések helyenként túlzottak lesznek, és ott is megpróbálkoznak az önállósággal, ahol ennek a feltételei több szempontból hiányoznak.

A térség tehát hosszú ideig a destabilizáció állapotában lesz, és ilyenkor akár jobb- akár baloldali szélsőségek könnyen színre léphetnek. Könnyen elképzelhető, hogy a kialakuló rendezetlen körülmények között, a fokozódó gazdasági nehézségek, a csökkenő életszínvonal, a növekvő ellátási hiányok hatására valamelyik tagköztársaság újra a központi irányítás felé fordul, sőt esetleg befolyását megpróbálja más tagköztársaságokra is kiterjeszteni. Megítélésem szerint azonban ez a következő évtizedben nem járhat sikerrel.

2. Magyarország baráti, jószomszédi politikát akar kialakítani a szomszédos országokkal, a keleti és a nyugati hatalmakkal egyaránt. Ehhez jó feltételeket teremt, ha a katonai célú nemzetközi szervezetek, a NATO és a Varsói Szerződés befolyása egyre csökken. Az eddigi kicsit féloldalas külpolitika kiegyensúlyozása érdekében a közeljövőben elsősorban nyugati kapcsolatainkat kell bővíteni, ez azonban nem jelentheti a Szovjetunióval fennálló kapcsolatok háttérbe szorítását. Magyarországnak keleti politikára földrajzi helyzetéből adódóan is szüksége van. Nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió közelsége számunkra gazdasági és politikai értelemben meghatározó szempont. Egyértelműen érdekünk, hogy a hozzánk közeleső tagköztársaságokkal kereskedelmi kapcsolatainkat fenntartsuk, s amennyiben ez a közös előnyök kihasználásával lehetővé válik, tovább bővítsük. E tekintetben is elsődleges érdekünk, hogy az előző pontban említett destabilizációs folyamatok ne következzenek be s amennyiben ez mégis megtörténne, az ebből származó feszültségeket minél kisebbre csökkentsük.

Meggyőződésem, hogy a destabilizációs folyamat elkerülése a Szovjetunió népeinek is alapvető érdeke. Emiatt örömmel üdvözlöm, hogy a Szovjetunióban kialakult és várhatóan fokozódó, éhinséggel fenyegető élelmiszerhiány csökkentésére Nyugat-Európa és az Egyesül Államok segélyprogramot indít. Ezek állami része ugyan a jelek szerint kereskedelmi jellegű, de különösen fontos, hogy a lakossági adakozás is nagymértékben megindult. Ez ugyanis az együttérzés és a szimpátia egyik fontos megnyilvánulása. Mindez egyébként azt is jelzi, hogy a Nyugat ugyanolyan élénk figyelemmel kíséri a Szovjetunió sorsát, mint mi. S bár e kérdésben érdekeink kifejezettebbek, mint az övék, a mi keleti politikánk feltehetően nem fog lényegesen eltérni a Nyugatétól.

3. Katasztrofális hiba lenne, ha a Szovjetunió területén élő népek és kultúrájuk elleni előítéletek jelennének meg Magyarországon. A klasszikus orosz kultúra a magyar és az egész világ szellemi életének egyik nagy kincse. Az erről való lemondás minket szegényítene. Az, hogy tapasztalható szovjetellenesség az országban, az utóbbi évtizedek eseményei alapján természetesnek tekinthető. Minden népnek, illetve államhatalomnak, amelyik elnyomja szomszédait, számolnia kell ilyen ellenérzésekkel. A természetes állapot visszaállása után azonban ez nem tarthat hosszú ideig. Az érzelmek mesterséges felszítása pedig veszélyes s mindenki számára hátrányos.

Ugyanakkor nagyon kívánatosnak tartanék olyan lépéseket a Szovjetunió részéről, amelyek a múltban elkövetett hibákat elismerik, és azok korrekciójára is lépéseket tesznek. A Szovjetunió jelenlegi gazdasági helyzetében ennek gyakorlati következményeit nehéz megbecsülni. A magam részéről a korrekt, az egyenjogúság alapján kilakítandó, megbízható kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok kialakítását nagyra tudnám értékelni.

Vajda Mihály

1. Néhány éve még a világ két szuperhatalmának egyike, ma egy felbomlóban lévő, legalapvetőbb problémáira semmiféle igazi választ nem találó, agonizáló kolosszus. Hogy előbb-utóbb megoldhatatlan problémák jelentkeznek majd és a rendszer s vele a Birodalom bomlásnak indul, ezt már jórégen tudtuk, különösen mi, aki e birodalom perifériáján éltünk, s egyrészről közvetlenül, hogy úgy mondjam a bőrünkön tapasztaltuk a rendszer diszfunkcionális voltát, másrészről volt kitekintésünk Nyugat felé, adva volt számunkra valamifajta összehasonlítási alap. Azt azonban, hogy a felbomlás ilyen hamar bekövetkezik még pár évvel ezelőtt sem gondolta volna senki. Oroszország tragédiája pontosan abban rejlik, ami a bolsevikok teremtette rendszer legitimációját adta, hogy ugyanis a kommunista rendszernek sikerült a régi orosz hagyományoknak megfelelő felülről építkező társadalmi struktúrát és birodalmi kereteket, a *velikaja Rusz*-t hetven éven át fenntartani, miközben az orosz birodalomból bizonyos vonatkozásokban – de itt nagyon hangsúlyozni kell, hogy csak bizonyos vonatkozásokban – modern országot faragott: az un. „technikai civilizációt" úgy ahogy sikerült meghonosítania. Azért mondottam, hogy ez a tragédiája, mert a mai állapot alapvető jellemzői a következők: 1. A Szovjetunió, az Orosz Birodalom egyes nemzetei arra törekszenek, hogy akármilyen megkésve is, de létrehozzák a maguk nemzetállamait, mint olyan keretet, amelyen belül egy *valóságos és mindenoldalú* modernizáció talán végrehajtható lenne (hogy a közép-ázsiai nemzetek esetleg nem ezt, hanem, ha szabad ilyet mondani, ennek éppen az ellenkezőjét, iszlám fundamentalista köztársaságok létrehozását akarják, ez ebből a szempontból nem különösebben lényeges); azaz jelen van a birodalom teljes felbomlasztására irányuló tendencia. 2. A – mint mondottam, bizonyos vonatkozásokban – modern gazdaság viszont a birodalom keretei között szerveződött meg. Ha a birodalom 1917-ben szétesett volna, egyes részei minden különösebb nehézség nélkül elindulhattak volna a maguk – bizonyára igen különböző – útján. E hatalmas térség különböző országait ugyanis nem gazdasági (termelési), hanem politikai erők tartották össze. S a politikai egzigenciák elmúltával a birodalom helyén kialakult országok minden további nélkül elválhattak volna egymástól, hogy azután kialakítsanak saját, már elkülönült nemzetgazdaságaik között valamifajta normális piaci együttműködést. Ma a Szovjetunió gazdaságilag egy egység, ez azonban működni csakis úgy volt képes, hogy az erőskezű diktatúra összetartotta az egészet. Az erőskezű diktatúra azonban nem tette lehetővé még a technikai modernizáció továbbhaladását sem: csak a hadiipart és annak hátterét volt képes fejleszteni, ezt is csak egy bizonyos határig; egy idő után az össztársadalmi infrastruktúra és a munkaerő mint háttér olyannyira elmaradottá vált, hogy minden további fejlődést lehetetlenné tett.

A nemzetállamokra való széthullás minden további modernizáció elemi feltétele (persze Oroszország esetében még ez a nemzetállam is olyan óriási és olyannyira heterogén etnikailag, szociálisan, kulturálisan, hogy igen kétségesnek tűnik: alkalmas kerete-e a modernizációnak). De ha nem sikerül megtalálni annak a módját, hogy a széthullás ne zilálja szét totálisan a már amúgyis meglehetősen szétzilálódott gazdaságot, akkor ez olyan katasztrófákat eredményezhet, amelynek társadalmi-politikai konzekvenciái nemcsak a volt Szovjetunió kü-

lönböző köztársaságaira nézve, hanem egész Európára, sőt az egész világra nézve katasztrofálisak lehetnek.

Három lehetőséget látok:

a. Széthullás egymással gyakorlatilag kooperálni képtelen nemzetállamokra, az említett katasztrofális következményekkel. Ezeket nem óhajtom itt vázolni. Ki látja előre a történelmet?

b. Valamilyen diktatúra (katonai, nacionalista tömegmozgalomra épülő fasiszta típusú, a jelennel való totális elégedetlenségre épülő neosztalinista, illetve ezek kombinációja) ideig-óráig összetartja a Szovjetuniót, de őszintén szólva nem hiszem, hogy egy ilyen *új rend* (a szó mindkét értelmében) képes lenne gazdasági fejlesztésre. Az egyre fokozódó lemaradás pedig a centrifugális tendenciák feléledéséhez vezetne.

c. A csoda: A köztársaságok függetlenedése, de készségük egy olyan együttműködésre, amely tudomásul veszi a gazdasági realitásokat, és azokból kiindulva indítja el a nemzetgazdaságokat a maguk egyéni útján.

2. Nem tudom, hogy az un. „harmadik út" valaha is járható lett volna. De az elgondolásnak volt értelme: olyan módon modernizálni, hogy a parasztságnak ne kelljen a gyökértelenné válás kerserves útját megjárnia. Ezzel Magyarország és a fejlettebb közép-európai országok biztosan, de valószínűleg a fejletlenebbek is elkéstek: a hagyományos parasztságot a kommunista diktatúra megsemmisítette. Így a harmadik útra vonatkozó elképzelések szerintem teljesen talajtalanná váltak, egy a saját helyét megtalálni képtelen értelmiségi réteg retrográd-nosztalgikus álmai. Nincs más út a számunkra, mint a Nyugaté, bármilyen keserves legyen is az. Ennek alternatívája csak a totális balkanizáció. Adja isten, hogy ne az következzék be.

3. Szerintem nálunk alig van oroszellenesség. Ebben a tekintetben az ország meglepően éretten viselkedik: mennek, hát isten velük, reméljük, hogy sikerül majd nekik is elindulniok egy maguk választotta, de az eddiginél termékenyebb úton. Nem látom, hogy befolyásos rétegeknek vagy személyeknek bármi bajuk lenne az oroszokkal vagy az orosz kultúrával, amennyiben nem akarják az utóbbit ránkerőltetni. Hogy mit hoz a jövő, azt persze nem tudni. Ha az orosz menekültek tízezerszám vagy százezerszám fogják elözönleni az országot, nem fogjuk szeretni őket, annyi biztos. De ha nem ez fog történni, akkor szerintem még az orosz kultúra nagyságának és jelentőségének elismerése is bekövetkezhet. Talán lassan még oroszul is megtanulunk.

IX.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

KÖVÉR LAJOS

ÉRVEK, ÉRZELMEK, INDULATOK

A francia forradalom a modern francia történettudományban

Jóllehet, a francia forradalom 200. évfordulója s ennek előjátéka nem volt, nem lehetett mentes az olykor már-már öncélúvá vált ideológiai boxmérkőzéstől sem, a bicentenáriumi rendezvénysorozat záróakkordja a tudományokra, a forradalom tudósaira hivatkozva talál a nemzeti egyetértés számára egy közös nevezőt, a XX. századvégi Európa felé pedig egy kollektív üzenet perspektívájának lehetőségét. Kétségtelen: e névsorban ugyanúgy helyet követelhetne magának a terrorra uszító és az orvostudomány, valamint a fizika iránt szenvedélyesen érdeklődő Marat, mint a terror, a forradalom leendő áldozatai; Bailly, a csillagász, Lavoisier, a modern kémia megalapítója, vagy mint Carnot, a győzelem szervezője, aki a matematika rejtelmeiben mélyedt el.[1] Az igazi elismerés azonban a forradalom entellektüeljeinek jutott. Ennek az évfordulónak a tolerancia emberei voltak a hősei: Condorcet, „az utolsó enciklopédista", Monge, Gérgoire abbé...

Nagy valószínűséggel a francia forradalom történéseinek nyomdokain fogalmazódott meg először – egyfajta progresszió illetve regresszió párhuzamában – a „baloldaliság" és a „jobboldaliság" olyan sokszor vitatható és úton-útfélen használt fogalomköre. A forradalom ezzel mintegy megjelölte leendő történetírásának távlatait. A folyamat egységét és teljességét hirdető liberális, republikánus, szocialista tradíció az érem egyik, míg 1789 és 1793 szembeállítása vagy netán mindkettő tagadása az érem másik oldala. A dilemma egyidős a forradalommal, a megválaszolandó kérdés pedig, hogy tudniillik 1793/94 jakobinus diktatúrája megmenti vagy megsemmisíti az 1789-es alapelveket, bizonyos szempontból a mindenkori szakmai, ideológiai konfrontációk alfája és omegája. Két évszázad távlatából azonban korántsem csökkent, hanem éppenséggel nőtt az említett kérdésben rejlő válaszadás tétje.

A forradalom eleddig vitathatatlanul legnagyobb hatású, alapvetésében marxista, társadalomtörténeti interpretációját Georges Lefebvre írta meg. Ő az eseményeket az arisztokrácia, a polgárság, a városi tömegek és a parasztság forradalmára különítette el rámutatva: a végső ok a polgárság fejlődése. Ebben a vonatkozásban például a „grand peur", a parasztmozgalom – bár célkitűzései természetesen nem azonosíthatók a polgárság törekvéseivel – valahol mégiscsak a burzsoázia hatalomhoz vezető útját egyengette.[2]

A „konzervatívok" ellenben a társadalmi gazdasági tényezőkkel szemben inkább politikai és ideológiai jelenségek boncolgatására összpontosítottak. A

polémia során mindenkor azt feszegetik, hogy valójában „mibe", pontosabban „mennyibe" került ez a forradalom. A megközelítés egyúttal a megérte-e meditáció hordozója, miközben érzékelteti: 1793 és 1794 hősei többek között egy Gulag prototípus konstruktőrei; a forradalom természeténél fogva terrorista!

E rövid írásnak – tisztes historiográfiai áttekintés híján – természetesen nem lehet célja a fent vázolt nézetkülönbségek részletezése, elemzése.[3] Ám szabadjon felhívni a figyelmet – a honi bicentenáriumon túlmenően – néhány, szakmai szempontból bizonnyal jelentős szellemi teljesítményre.

A forradalom történetírásában oly erős marxista vonulatnak napjainkban Michel Vovelle az egyik legjelentősebb képviselője. Albert Soboul 1982-ben bekövetkezett halála óta ő a Paris–I. egyetem Francia Forradalom Története Intézet vezetője. 1985-ben, az Éditions sociales gondozásában jelent meg egyik legjelentősebb, témájában úttörő munkája La mentalité révolutionnaire (Forradalmi mentalitás) címen.

Való igaz, hogy a városi és a falusi tömegmozgalmak vizsgálatakor már Georges Lefebvre figyelmeztetett a népi mentalitás jellegzetes vonásaira. A marxista Vovelle számára sem vitás, hogy a bekövetkezett társadalmi, gazdasági változás szükségképp maga után vonja az emberek átalakulását, megváltozását. Elemzésének horizontjába az öntudatra ébredés és a fatalizmus inspirálta totalitárius törekvés így egyaránt belefér. Létezik-e hát egyáltalán a forradalmi mentalitás mint új jelenség, vagy csupán a múltbéli örökség jónéhány koncentrált gesztusa köszön vissza 1789–1799 között? Vovelle abból indul ki, hogy minden korszak és minden társadalom újból és újból feldolgozza múltjának szellemi és kulturális hagyatékát. Így a forradalmi mentalitás részben a primitív lázadás múltbeli örökségéből (egyenlőségi törekvések, erőszak, félelem, stb.), részben pedig az adott történelmi pillanat vonzásában születő vagy újjászülető alkotóelemekből táplálkozik. Gondoljunk például Saint-Just híres ventôse-i javaslatainak lendületes propagandájára!)A „nincstelenek a föld hatalmasságai"... „A boldogság új eszme Európában"...) Tömegekre aspirál, erejét a kollektív cselekvés spontaneitásából meríti és közben új értékeket alkot, új világ megteremtési igényével lép fel. Mögötte ott az egyik főszereplő, a történelmi lehetőségeiben tiszavirág életű „homo novus", a sans-culotte, a szélsőségek embere. Ő egyszemélyben terrorista és otthon ülő békés ember. Lelke mélyén idegengyűlölő s egy történelmi szituációból építkező felsőbbség érzés Párizs-tudatával éli meg – többnyire a létminimum mezsgyéjén – mindennapjait. A sans-colutte járatlan a politikában, primitív, manipulálható ember, így könnyen áthatja az ellenforradalmi összeesküvés állandó sugallatának veszélyén nyugvó rettegés tudata. Ez éberré, terroristává, kegyetlenné teszi, ám a forradalmi lendület lassulásakor tanácstalanul elhagyja az utcát és fásultan haza ballag, pedig tegnap még harcos elkötelezettje volt a közvetlen demokrácia szellemében megalkotandó új világnak. Íme a sans-culotte mentalitás jellemzői.[4]

A jakobinusoknak e vonatkozásban nincs túl sok választási lehetőségük; vállalják tehát egy újszerű társas ösztön megteremtésének kockázatos kísérletét. Így az ünnepek a propaganda eszközévé válnak, tartalmilag a forradalom menetéhez, fordulataihoz szinkronizáltatnak.[5] Közben alaposan átrendeződnek a mindennapok keretei: lehetséges a válás, az örökség egyenlő elosztása, új a naptár, a mértékegységek, miközben az infláció és a hiány egyfajta nagyonis

életbevágó valószínűségszámításra sarkallja a társadalom különböző rétegeit. Végül ott a dekrisztianizáció, amely le akarja rombolni a kereszténységet és helyébe olyan új vallási képeket, új isteneket és hősöket állít, mint például az „Ész istennő"-jének vagy a „Szabadság mártírjai"-nak tisztelete.[6] Mindezek tagadása , a múlt kizárólagosságából táplálkozó attitűdök, a forradalom elutasítása viszont a belső és külső emigráció létében testesül meg, s ebben a szuperosztásban immár a népi ellenforradalmár alakja válhat kulcsfigurává.[7]

A kérdésre, mely így hangzik: meg lehet-e változtatni az embereket röpke tíz év leforgása alatt, Michel Vovelle mindenekelőtt azzal válaszol, hogy a forradalom történetében szakavatott, biztos kézzel úgy találja meg a mentalitások rendkívül sokszínű változatait, hogy közben kikerüli az állandó sémák konglomerátumában, valamint az öncélú „longue dorée"-ben rejlő buktatókat. Kikerülni, mert mindenkor az adott társadalmi struktúrára, társadalomtörténetre koncentrál, hogy aztán „jutalmul" meglelje az individuális és a kollektív, a mentális és a kultúra közötti összefüggéseket.

A bicentenárium egyik szakmai nagyvállalkozása az Éditions de la Découverte kiadó jóvoltából 1988-ban Franciaország állapota a foradalom alatt 1789–1799 (L'état de la France pendant la Révolution 1789–1799) címen látott napvilágot. Michel Vovelle vezetésével 95 történész dolgozott e vaskos, tulajdonképpen szócikkek összefüggő láncolatából felépülő köteten.

Előljáróban íme a „házasodási láz" szócikk vázlatos kivonata, mely arra hivatott, hogy bemutassa: hogyan, milyen mozaikdarabokból építendő fel a mindennapok rendkívül színes tablója. Eszerint XVI. Lajos uralkodása alatt (1774–1792) Franciaországban évente átlag 230 000 házasság köttetett. Az 1778-as esztendő minimuma 211 000, az 1780-as maximum ehhez képest 257 000, míg 1793-ban 327 000, 1794-ben pedig 325 000 házasságot regisztráltak. Mivel magyarázható ez az ugrásszerű növekedés? Egyrészt a propaganda már 1789-től a házasság intézményének fontosságára hívta fel az állampolgárok figyelmét, 1792 augusztusa után pedig éppenséggel a család intézményét tekintette a fiatal köztársaság a patriotizmus elemi iskolájának. A 21. életévüket betöltött fiatalok szülői engedély nélkül házasodhattak. Az egyházi esküvő nem tiltott ugyan, de a hangsúly, a lényeg, a polgári eljárás, mely nyolc nappal a házasságot megelőzően írt elő bejelentési kötelezettséget. Másrészt a házasság egyfajta kibúvási lehetőség a katonai szolgálat teljesítése alól, hisz a konvent 1793-as népfelkelési rendelete a 18–25 év közötti nőtlen, özvegy, gyermektelen fiatalemberek rétegét célozta meg.[8]

Index, világtörténeti kronológia, térképvázlatok, ábrák sokfélesége segíti az olvasó tájékozódását, aki valójában nem egy új forradalomtörténetet, nem egy kisenciklopédiát, de nem is tíz év mindennapjainak felszínes leírását veszi kézbe. Sokkal inkább jól koordinált csapatmunka eredménye ad árnyalt képet a szegények és a gazdagok, a városiak és a falusiak, a forradalom és a vele szembeszegülők világáról bemutatva: hogyan élnek, hogyan halnak, vagy éppenséggel hogyan szeretnek az emberek. A színpadon a forradalom, nélkülözhetetlen díszletéül pedig ott az anyagi civilizáció, az új szociabilitás; intézmények, társadalom, demográfia, kultúra, stb.

Franciaország 1789–1799 között eltelt tíz évének dinamikáját az alábbi tagolásban vázolja fel a kötet. I. Összefüggések, elsősorban a forradalom előtti

Európa illetve forradalom előtti világpolitikai, gazdasági és ideológia képletére koncentrál, az atlanti forradalom politikatörténeti fogalmának tükrében többek között éppen az egyik legilletékesebb, Jacques Godechot írásai révén.[9] II. Életvitel; a mindennapok karakterisztikus jegyeit nyomozza – születés, gyermekkor, családi élet, munka, ábrándképek és szenvedélyek, kedvtelések, szabadidő vidéki és városi keresztmetszetében. III. Ők és mi; e fejezet a politikai élet jellegzetes vonásait térképezi fel. Egyesek tétovázását, mások bizonyosság keresését húsz politikai portré segítségével érzékelteti a kötet, miközben átfogó képet kap az olvasó a polgári Franciaország megtervezésének folyamatáról, az intézmények, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás problémáiról, valamint az állam és az egyház viszonyának, a liberalizmus és az etatizmus lehetőségeinek dilemmáiról. A vidék Franciaországávan a IV. fejezet foglalkozik, míg az V. Tények és viták együttesében mérlegeli a forradalmat.

E kötet – amint ezt tagolása is jelzi – nem valamiféle új interpertáció igényével szerkesztetett. „Mindössze" a dominanciájában marxista, alapjaiban viszont feltétlenül baloldali szellemiség tradíciójához kötődő, főként társadalomtörténeti konklúziók olyan összegzéséről van szó, melyek szakmai színvonalát többek között Maurice Agulhon, Jean-Paul Bertaud, Jacques Dupaquier, Claude Mazauric, Immanuel Wallerstein és a múlt évben elhunyt „doyen", Jacques Godechot garantálják. Vovelle tehát a baloldali tradíció és a szakmai tekintély bástyái mögött, – a sobouli hagyományokon nyugvó társadalomtörténeti interpertáció érvrendszerének bázisáról kiindulva –, védi a forradalmat, védi a Pierre Chaunu által „legsötétebbnek" nevezett évtizedet, mely mellékesen már a kezdet következményeiben is progresszív kihívást intézett az akkori világhoz. Végtére Franciaorzság számára ez az évtized olyan „mozgalom" volt, melyben valahol mégiscak a társadalmi feltételrendszerben rejlő konfliktusok hatásmechanizmusa és ezek perspektívái mozgatták a történelem kerekét.[10]

Több mint ezer oldalas reprezentatív kötettel jelentkezett a marxistákkal vitázó és az alapjaiban hagyományos társadalomtörténeti interpretáción nyugvó konklúziókat elutasító, ellenfelei által „revizionistának" nevezett tábor. A François Furet és Mona Ozouf szerkesztette, 1988-ban a Flammarion gondozásában, A francia forradalom kritikai szótára (Dictionnaire critique de la Révolution française) címet viselő munka nem csupán a bicentenáriumi dömping egyik legszebb küllemű kiadványa. François Furet és Mona Ozouf kérdőjelek és evidenciák lehetőségének jegyében – Vovelle-hez hasonlóan – számvetést készít az elmúlt negyedszázad távlatában.[11]

A szótár célkitűzése kettős: egyrészt a meglévő ismeretek további bővítését, elmélyítését célozza, másrészt kiemeli azokat a kérdésköröket, melyek mind a mai napig nyitott viták magvát képezik. A szótár kritikai szótár, mert a kü lönböző nézetek historiográfiai bemutatásán túlmenően a Forradalom története kapcsán leginkább vitás problémákat boncolgatja, ezáltal pedig önmagával szemben is kritikaivá válik, mivel állást foglal, miközben állásfoglalásaiban azoknak az eszméknek és politikai koncepcióknak bemutatásávra koncentrál, melyek genezise a forradalomban keresendő. Elveti a lezártnak tűnő interpetációk igazságát, mely a szerkesztők szerint dogmatizmust eredményeztek, és egyfajta leltárt készítve kísérletet tesz számos korábbi, főleg társadalomtörténeti szempontokat követő „igazság" átértékelésére vagy elvetésére.[12]

Míg tehát a marxista, marxizáló társadalomtörténeti megközelítés a forradalmat a polgárság egyetemesen érvényesülő, kapitalizmust eredményező törekvéseinek sikeréből származtatja, addig a „revizionisták" a felvilágosodás szellemiségén felnőtt nemesi–polgári elit politikai és ideológiai fellépésnek dominanciájára hivatkoznak. Következésképpen a problémák gyökere nem a nemesség és a polgárság osztályszempontok által determinált ellentétében, hanem egy új, alapjaiban földtulajdonos elit hatalmához vezető út kiépítésében keresendő. Ezért hamis minden olyan leegyszerűsített forradalommodell, mely szerint a burzsoázia vezetésével – a parasztság és a városi tömegek hathatós támogatása mellett – Franciaország 1789-cel kezdődően simán áttért volna a tőkés termelési módra.[13]

Végtére a paraszti kötelezettségek növekedése elsősorban nem a múltbeli terhek kizárólagos feléledéséhez, hanem a vidék kapitalizálódásához kötendő folyamatokkal magyarázandó. A földek és vele a földesúri jogok egy része ugyanis – a XVIII. század második felében kiváltképp növekvő intenzitással – polgári kézbe kerül, a polgár pedig racionalizáltan használta ki földesúri jogait. A „grand peur" e vonatkozásban legalább annyira antikapitalista, mint amennyire antifeudális. Az egy másik kérdés, hogy a kastély, évszázados, reflexszerűvé vált beidegződések tradíciójában egyenlőre még a konkretizálható ellenségkép kizárólagos megtestesítője maradt, s ezért kellett elsők között pusztulnia.[14]

A relatíve elmaradott gazdasági fejlettségi szint ugyanakkor eleven gátja annak, hogy a hanyatló ancien régime társadalmát puszta osztályszempontok alapján lehessen vizsgálni. A polgárság 1789-ben, csakúgy mint 1791-ben egyfajta általa ideálisnak tartott társadalmi harmóniában gondolkodott. Igaz, a rövidesen bekövetkező események sodrában szüksége lesz például a sans-culotte-ok támogatására. Furet szerint lassan, megkésve jön rá arra, hogy a polgári-népi szövetség helyett tulajdont védő, konzervatív politikát kell folytatni, méghozzá a nemességgel szövetségben.[15]

Az 1791-ben ideológiai és aktuálpolitikai okokból nemesellenes politikát követő girondiak 1792 őszén döbbennek rá erre a súlyos igazságra. Brissot ekkor már a forradalom három szakaszát különítette el. Véleménye az, hogy az első két szakasz, a despotizmus, illetve a monarchia elleni harc bevégeztetett. A harmadik fázis, a széthullás megakadályozása, az anarchia szétzúzása azonban még hátra van. Csakhogy a Hegypárt népi egységre törekvő programja az arisztokráciaellenes, republikánus nemzetfogalom demagógiájában meglovagolja a tömegmozgalom tehetetlenségi nyomatékát, esztelenségig fokozva a nemesellenes politikát, hogy aztán 1794 terorrjával próbálja átlépni azt a szakadékot, társadalmi holtpontot, mely a robespierre-isták bukásához vezetett.[16] Az erény államának kísérlete mégiscsak megbukott a szegények és gazdagok ellentétén. Bármilyen furcsa, a végeredmény, a konklúzió e téren szinte semmiben nem különbözik a marxista Soboul értékelésétől, mely így hangzik: „a II. év rendszerének bukását nem csupán a burzsoázia és a sans culotte-ok, a Forradalmi Kormány és a népi mozgalom közötti antagonizmusok okozták, hanem a párizsi sans-culotte réteg belső ellentmondásai is."[17]

A kritikai szótár elutasítja azt az álláspontot, hogy a terrort elsősorban a belső és külső ellenség általi fenyegetettség illetve a nemzeti védelem elsőbbsége tette szükségessé. Végtére ez mindössze annyit tesz: kritika nélkül elfogadjuk a

kortárs robespierre-isták hangoztatta legitimációt. Furet már jóval korábban rámutatott arra, hogy ez, a körülmények determinizmusán nyugvó marxista felfogás egy sematikus társadalmi forradalomképet eredményezett, mely csupán csak arra képes, hogy az arisztokrácia és a harmadik rend osztályharcának kalodájában elemezze és értékelje az eseményeket. Eszerint a polgárság – a parasztság és a városi tömegek érdemi segítségével – megdönti a feudalizmust, miközben táptalajává válik minden olyan leninista értelmezésnek, mely az osztályharc szocialista távlatainak igazolására szolgálhat. Albert Mathiez például 1917 eufóriájában írta le három évvel később: a jakobinizmus és a boslevizmus ikrek, két azonos tőből sarjadt, egypárti rendszeren nyugvó osztálydiktatúra. Igenám, de a hasonlat sugallta leegyszerűsítésből következő szakmai kérdőjeleken túlmenően ott a nagy kérdés: a körülmények okai vagy netán ürügyei a diktatúrának.[18]

Az osztályharcelmélettel szembeszegezett elitlemélet értelmében a XVIII. századi Franciaországban immár nem a rendi hovatartozás, hanem a vagyoni tehetőség dominált. A szalonok, a páholyok világából a nemesség és a polgárság közös támadást indított az ancien régime ellen. Míg azonban a marxisták a forradalom majdani eredményeinek a nemesi és polgári osztálybélyegek által meghatározott ellentéteire helyezik a hangsúlyt, addig az elitelmélet hívei – számolva a változó politikai közegből adódó fluktuációval is – arra figyelmeztetnek: a nemes és a polgár együtt tervezte meg az új társadalmat. Ám paraszti, plebejusi mozgalmak, háborúba torkolló külpolitikai feltételrendszerek keresztezték az elképzelt liberális és alkotmányos állam megteremtésének útját. Ezért következett be a „dérapage", a „megcsúszás" tragédiája, mely főként az első köztársaság kikiáltását követően – hamis döntések sorozatában – diktatúrát, terrort eredményezett.[19]

Azt már Georges Lefebvre megírta, hogy az arisztokrácia 1788 őszéig a polgársággal karöltve harcolt az udvar ellen. Ennek az ambivalens polgár–nemes együttműködésnek a kudarcát ő elsődlegesen azzal magyarázza, hogy a párizsi parlament döntése, melynek értelmében a rendi gyűlést az 1614-es alapokon kell összehívni, az arisztokrácia kizárólagosságra törekvő győzelme volt, s ez felbőszítette a burzsoáziát. A frontvonalak aztán az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben kiteljesedő polgári ellentámadás nyomán rendeződtek. Ekkor már – a történések folyamatában – az arisztokrácia az udvar, a polgárság meg a néptömegek felé orientálódott.[20] Nem vitás az sem, hogy az arisztokraták és a polgárok életvitele, mentalitása egymásnak szöges ellentétei. A polgár összefogott, kemény céltudatos munkával tervezi az új világot, míg a XVIII. századi francia arisztokrata öntelt, frivol, arrogáns, tunya és tétlen ember hírében áll. E külsődleges jegyek ingerlik ugyan a polgárt, de ez önmagában még nem indok a szakításra.[21]

Csakhogy a „dérapage" s nem ad megnyugató magyarázatot a kiváltságosok és a harmadik rend egyre ádázabb küzdelmére. Furet augusztus 4. éjszakája mögött elsősorban a nemzeti egység megtestesülését látja. Sőt, Quinet alapján – a haladás kontinuitásában – arra utal: augusztus 4-e éjszakáján mindössze azoknak a történéseknek a szentesítése történt meg, amelyek már korábban, 1789 előtt, forradalom nélkül elvégeztettek.[22] Ám átsiklik azon, hogy augusztus 4-e éjszakáján nemcsak az egység, hanem az arisztokrata összeeskü-

véstől való félelem pszichózisa is jelen volt, amit az emigráció és Koblenz igazol. Nem véletlen, hogy a harmadik rend úgy vált „valami"-vé, úgy szervezte nemzetté önmagát, hogy a másik két rendet könyörtelenül kitaszította a nemzetből, igaz a „kitaszítottak" nem pályáztak efféle szuverén nemzettagság babérjaira.

A kritikai szótár formája eredeti; nem lexikon, nem enciklopédia és – címével ellentétben – valójában nem is szótár, hisz közel száz kérdéskör limitjével éppenséggel azt az elaprózottságot kerüli ki, mely a szótárak „műfaji" sajátossága. Hosszú cikkelyek, valóságos esszék fűzére ez a könyv, mely öt nagy fejezetre tagolódik: események, szereplők, teremtés, eszmék, értelmezők és történészek. Íme néhány név a nemzetközi szerzőgárdából, s ez önmagában is egyfajta szakmai garancia: Keith M. Baker, David D. Bien, Alan Forrest, Patrice Higonnet, Pierre Nora, Philippe Raynand, Denis Richet... Igen jó névmutató és tematikus index segíti az eligazodást, melyek révén a figyelmes olvasó az esszészerű szócikkek mögött felfedezheti azokat az összefüggéseket is, amelyek a forradalom belső dinamikáját hivatottak bemutatni – társadalomtörténet konzekvens mellőzésével! A munka ugyanakkor túlnő egy puszta forradalomtörténet keretein, hisz kísérletet tesz mindazoknak a szakmai eredményeknek a felölelésére, melyeket egy alapjaiban historiográfiai szempontokat is magáénak valló megközelítésnek vállalnia kell még akkor is, ha Mathiez, Lefebvre vagy Soboul marxista megközelítésének elutasításában szakmai érvek és emocionális megnyilvánulások egyaránt jelen vannak. Így azután többek között arra sarkallja az olvasót, hogy – a kétszáz év távlatában – áttekintse a francia demokrácia korántsem töretlen fejlődésvonalát.

Sajnálatos tény viszont, hogy a fentebb érzékeltetett polémiák igazán nincsenek jelen a magyar szellemi életben, hisz a bicentenárium előtt – honi könyvkiadásunk – Albert Soboul Franciaországban már 1982-ben megjelent forradalomtörténeti szintézisének harmadik átdolgozott kiadásával tisztelgett. Az ő neve mindenképpen ismerősen cseng a magyar olvasó előtt. A francia forradalom történetéről szóló szintézis 1948-as első és 1962-es második kiadása – alig egy évvel megjelenése után – már lefordíttatott, de a király peréről szóló dokumentumkötet-összeállítás, Saint-Just beszédeinek és beszámolóinak magyar nyelvű kiadása szintén elválaszthatatlan a nevétől. Az külön kiemelendő, hogy a párizsi népmozgalomról szóló nagydoktori értekezése, mely a Forradalmi Kormány és a sans-culotte világ ellentmondásait – hatalmas tényanyag birtokában – vaslogikával, rendkívül meggyőzően elemzi, 1983 óta magyarul is olvasható.[23] Nyugodtan le lehet írni: Soboul nálunk uralja a terepet, és ez persze semmit nem von, nem vonhat le színvonalas marxista interpretációjának értékeiből, erényeiből, csakhát ezáltal a magyar olvasó a terrorkritikára épülő, és a forradalmat jónéhány vonatkozásban megkérdőjelező irányzat szakmai eredményeiről érdemben vajmi keveset tudhat meg.

Pedig Soboul még életében védekező pozícióba kényszerült a marxista interpretációt főleg személyén keresztül kritizálók támadásaival szemben kézenfekvő, hogy nem forradalomtörténeti szintézisében, hanem 1981-ben egy külön tanulmánykötetben vette fel a kesztyűt. A Comprendre la Révolution. Problèmes politiques de la Révolution française 1789–1797 (Megérteni a forradalmat. A francia forradalom politikai problémái 1789–1797 címében jelzi:

válasz Furet 1978-ban megjelent Penser la Révolution française (Gondolkodni a forradalomról) kötetére. Soboul mottója félreérthetetlen. „Il ne suffit pas de penser la Révolution. Encore faut-il la comprendre." („Nem elég gondolkodni a forradalomról. Meg is kell érteni azt.) A tét számára, aki történetírásában a bizonytalan képzeteket, az elhamarkodottnak tűnő állításokat mindenkor talán túlzottan is igyekezett elkerülni, óriási: az életmű. Ezért aztán érthető, ha az elmúlt negyedszázad kutatásainak keresztmetszetében kísérli meg a válaszadást.

Míg Furet a forradalom heterogén jellegéből adódó önellentmondásokat és az átalakulás hosszú folyamatát helyezi előtérbe, addig Soboul éppenséggel arról ír, hogy a forradalom csak rövid időn belül játszódhat le, mivel a polgári átalakulás, mint totális jelenség, mint történelmi evolúció átfogó folyamatok koncentrált eredménye. Számára a megértés garanciája a társadalmi feltételekben, az osztályharcban rejlik. Elemzései során ő mindig abból, a számára megkérdőjelezhetetlen „igazság"-ból indult ki, melynek értelmében a forradalmat a francia polgárság vezette. „Lehet még pontosítani, hogy a burzsoázia melyik csoportja, továbbá, hogy kik profitáltak abból – írja. A XVIII. században a polgárság nem alkotott egységes osztály. Számos rétegük integrálódott az ancien régime gazdasági és társadalmi struktúrájába. Mások ellenben a termelésnek eredeti formáit jelenítették meg; kiteljesedésüket viszont a feudális társadalmi sturktúra gátolta: így hát a forradalom élére álltak, hogy hasznot húzzanak abból."[24]

Furet ellenben meggyőző lendülettel arról ír, hogy a forradalom – a politikai körülmények gyors és állandó változása következtében – igazi fluktuációk sorozatában ragadható meg. A folyamat kiindulópontjául értelemszerűen ott az ancien régime, egy olyan világ, „amelyben az intézményesült monarchia mind az arisztokratikus, mind a demokratikus rendszert lerázta nyakáról": Furet szerint ilyen vonatkozásban „Bonaparte beteljesítette XIV. Lajos álmát. Az ancien régime és a forradalom egyesíti erőit annak érdekében, hogy Franciaországot megfossza a szabadság ízétől s érzésétől."[25]

Annak, hogy Furet dinamizmusával szemben Soboul kétsételenül a fáradtabb fél benyomását kelti az olvasóban, legalább két oka van. Az egyik ok, a külsőség jegye, a stílus. Míg Furet – Tocqueville, Michelet, Quinet nyomdokain – adott esetben nem riad vissza a sajnos sokszor jogtalanul tudománytalannak bélyegzett szépírói stílusfordulatoktól sem, addig Soboul megmarad a tudomány szabatos, száraz, kissé színtelen nyelvhasználata mellett. A másik ok egyfajta szakmai „deffenzíva". A szóban forgó, 17 tanulmányból összeálló kötet értekezéseinek ugyanis több, mint a fele az 1950/60-as évek terméke, ami önmagában azt a képzetet kelti, mintha kifulladóban lennének a sobouli társadalomtörténeti interpretáció tartalékai.

Mindezek alapján persze hiba lenne azt gondolni, hogy Soboul történetírása kimerülne holmiféle merev marxista leegyszerűsítések sorozatában. Tegyük hozzá rögtön: történetírásának maradandó erényeit teljességében nem is annyira forradalomtörténeti szintézise mutatja. Ő igazából a „párizsi sans-culotte-ok embere",[26] aki tisztában van azzal, hogy a radikális patrióták és a sans-culotte-ok illetve a Forradalmi Kormány képviselte osztályérdekek valójában összeegyeztethetetlenek. Mathiez szimplifikációjával ellentétben, aki szerint ventôse 8-án az új forradalom programját megfogalmazó Saint-Justöt

„éppen azok nem értették meg és nem követték, akiknek helyzetén javítani akart...",[27] Soboul – a párizsi nép közhangulatáról készült rendőri jelentések kásahegyét áttanulmányozva – vilgásoan látja a politikai válság okait és annak mélységét. Ezért „a ventôse-i rendeleteket le kell szállítanunk valóságos jelentőségükre: nem szabad bennük többet látnunk a radikális propaganda ellensúlyozására szánt taktikai manővernél" – írja már említett nagydoktori értekezésében.[28]

Soboul terrorpárti történetírásának mindenesetre van jónéhány nehezen ledönthető igazsága. Vegyük például a Gironde és a Hegypárt viszonyát. Jacqueline Chaumié 1975 decemberében a Sorbonne-on Girondiak és hegypártiak címen megrendezett konferencián elhangzott előadásában többek között arról szólt, hogy a girondiak és a Hegypárt képviselőinek szociális eredete nagyjából azonos és végeredményben – bár a girondiak átlagéletkora 10 évvel kevesebb, mint a jakobinusoké – valahol mégiscsak egyazon forradalmár generáció tagjai. Miért lesznek akkor egymás ádáz ellenségei? A földrajzi eredet különbözőségének, a szegény és gazdag külvilág környezeti hatásainak, a kulturális háttér, stb. másságának árnyalt elemzése szabatos válasz a feltett kérdésre.[29]

Soboul, aki a mindenkori osztályérdekek meghatározó voltára helyezi a fő hangsúlyt, e vonatkozásban arra figyelmeztet, hogy a kortárs neoliberális történetírás – Michelet alapján –„átvett bizonyos historiográfiai tradíciót. 'A girondiak, akik a XVIII. század erőteljes hatása alatt éltek – írja F. Furet – D. Richet A Francia forradalom című művében (1965) –, a szabadság mohó kívánatát, az élevezetek, az optimizmus és az élet iránti vágyakat képviselik. Ők a forradalmi megrázkódtatásból mindenekelőtt a társadalmi hierarchiák merevségének feloldását, a tehetség számára fenntartott komoly lehetőséget, a szó hatalmának erkölcsi erejét tarották meg. Ez az, ami emlékünknek az örökifjúság, az örök, felelőtlen és csábító színeit kölcsönzi.' De ebből a felelőtlenségből adódóan a társadalmi gyökereket nem elemzik. Holott épp ezért került kivételezett helyzetbe a forradalmi út helyett a kompromisszumok útja. Azoknak, akik visszautasítják az irányított gazdaság, a társadalmi demokrácia és a II. év terrorjának felvállalását, ezek történelmi jelzéseit a mai harcokban, a girondiak mitosza még mindig alibiként és még mindig forradalmi biztosítékként szolgált".[30]

E lezáratlan és egyelőre lezárhatatlannak tűnő polémiában persze újabb és újabb érveket, no meg újabb és újabb ellenérveket lehetne csatasorba állítani. Ám ez vajmi keveset változtatna azon a tényen, hogy a 200. évfordulón a hegypárti Soboul marxista társadalomtörténeti interpertációjának magyar nyelvre lefordított riválissal kellett szembenéznie.

Igaz, Vadász Sándor könyve e vonatkozásában szolgál némi információval. Az Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789–1799 (Gondolat, 1989.) már címében mutatja: nem hagyományos szerkesztésű forradalomtörténeti szintézis megírására vállalkozott a szerző. Valójában lazán összefüggő tanulmányok fűzére ez a könyv, mely adott esetben a különböző nézetek ütköztetését is igyekszik felvállani úgy, hogy eszmék és mindennapok, politikai pályaképek, portrék és különböző mentalitások jegyében keresi az 1789–1799 közötti Franciaországot. Kölön erénye, hogy jól súlypontozott áttekintést ad A francia forradalom történetírásának fejlődéséről, kár viszont,

hogy a Viták tüzében nem nyúl elég mélyen vissza a historiográfiai gyökerekhez. A másik könyv, amit honi bicentenáriumunkon feltétlenül meg kell említeni. Hahner Péter úttörő vállalkozása szellemi életünkben, A nagy francia forradalom kisenciklopédiája, mely a Minerva gondozásában jelent meg 1989-ben. E kisenciklopédia hasznos voltához kétség nem férhet. Minőségi mutatója, hogy valóban teljesíti nem is könnyen megvalósítható célkitűzését: korszerű, pontos, tömör és félreérthetetlen információkat nyújt mindazoknak, aki a nagy francia forradalom történései iránt érdeklődnek. Végezetül írjuk le, mert ez sem lehet mellékes szempont: akár Vadász Sándor, akár Hahner Péter könyvét forgatjuk ezen az évfordulón, két olyan szép kiállítású könyvet vesz kezébe az Olvasó, melyeknek valós történelmi értékeit a kétszáz évvel ezelőtt meginduló és nagy francia forradalom címszóval ismertté váló események még sokáig szavatolni fognak – kiváltképp napjaink Európájának eme szegletében.

Jegyzetek

1. GUEDJ, Denis: La Révolutin des savants, Paris, Gallimard, 1988.
2. LEFEBVRE, Georges: La Révolution française, Paris, P. U. F., 1957. 107–145.; 637–638. l.
3. Lásd: HAHNER Péter: A nagy francia forradalom, a polgárság és a kapitalizmus, Világtörténet, 1987/4. 47–74. l.; VADÁSZ Sándor: A francia forradalom a vádlottak pajdán? uo. 3–46. l. Uő.: Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789–1799, Bp. 1989. 9–85. l.
4. VOVELLE, Michel: La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la Révolution française, Paris, Editions sociales, 1985. 109–123. l.
5. Uo. 143–156. l.
6. Uo. 169–186. l.
7. Uo. 247–261. l.
8. VOVELLE: Michel (szerk.): L'état de la France pendant la Révolution 1789–1799, Paris, Éditions de la Découverte, 1988. 68–70. l.
9. Francia részről az „atlanti forradalom" szellemi atyja a közelmúltban elhunyt Jacques Godechot, aki az 1950-es évek derekán kifejtette: 1770–1848 Atlantikum-szerte a forradalmak kora, s e sorban foglal el kiemelkedő helyet a francia forradalom. V.ö.: GODECHOT, Jacques: Les Révolutions (1770–1799), Paris, P. U. F. 1963. ill. VOVELLE, Michel: In mamoriam Jacques Godechot, Annales Historiques de la Révolution française, továbbiakban A. H. R. F. 1989/277. 169–170. l.
10. VOVELLE, Michel (szerk.): i. m. 543–547. l.
11. Éppen negyedszázada jelent meg a Soboul nevével fémjelzett marxista történetírást keményen bíráló Furet, F.–Richet, D. szintézis. (FURET, François–RICHET, Denis: La Révolution Française, 2. vol. Paris, Hachette, 1965–1966.)
12. FURET, François–OZOUF, Mona: Dictonnaire critique de la Révolution française, Paris, Flammarion, 1988. 10–13. l.
13. Uo. 727–730. l.
14. Uo. 105–111. l. Az antikapitalizmusra már Georges LEFEBVRE is utalt: i. m. 138 l.
15. FURET, François–OZOUF, Mona: i. m. 680–681. l.
16. Uo. 382. l.

17. SOBOUL, Albert: Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793–1794, Bp. 1983. 431. l.

18. FURET, François–OZOUF, Mona: i. m. 988–991. l.

19. Uo. 156–169.; 646–651. l.

20. LEFEBVRE, Georges: i. m. 112. l.

21. FURET, François–OZOUF, Mona: i. m. 639–640. l.

22. Uo. 126–132. l. v. ö.: QUINET, Edgar: A forradalom I. Bp. 1875. 107–111. l.

23. Albert SOBOUL már idézett munkája Kis János fordításában 1983-ban jelent meg Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793–1794 címen. Az értekezés teljes szövege eredetileg Les Sans-Culottes parisiens en l'an II. Historie politique et sociale des sections de Paris, 2 juin 1793–9 thermidor an II. La Roche-sur Yon, H. Potier, (A párizsi sans culotte-ok a II. évben. A párizsi szekciók politikai és társadalmi története, 1793. június 2.–II. év thermidor 9.) címen adatott ki 1958-ban. Az értekezés első és harmadik részének rövidített szövege, melynek alapján a magyar kiadás is készült, először 1962-ben látott napvilágot Mouvement populaire et gouvernement révolutionnire en l'an II. (1793–1794) azaz Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban a II. évben (1793–1794) címen.

24. SOBOUL, Albert: Classes et luttes de classes sous la Révolution In: SOBOUl, Albernt (szerk.): Comprendre de le Pévolution, Paris, Maspero, 1981. 29–30. l.

25. FURET, François–OZOUF, Mona: i. m. 636. l. v. ö.: FURET, François: Penser la Révolution française, Paris, Gallimard, 1978. 151. l.

26. GODECHOT, Jacques: Soboul tel que je l'ai connu, A. H. R. F. 1982/250. 545–546. l.

27. METHIZ, Albert: A francia forradalom, Bp. 1957, 472. l. v.ö.: uő: La vie chére et le mouvement social sous la Terreur II. Paris, Payot, 1973. 246. l.

29. CHAUMIÉ; Jacqueline: Les Girondins, In: SOBOUL, Albert (szerk.): Actes du Colloque Girondins et Montagnards, Paris, Société des Études Robespierristes, 1980. 26–29. l.

30. SOBOUL, Albert: Girondins et Montagnards, In: uo. 18. l.

SZTÁLINI TERROR – AMERIKAI SZEMMEL

J. Arch Getty:

A nagy tisztogatások eredete

(Origins of the Great Purges Cambridge University Press: 1988.)

A történettudomány örökös problémája, hogy hozzászólhatnak-e alkotó módon egy témához olyanok, akik származásuk vagy lakóhelyük miatt nem tartozhatnak az adott terület legalaposabb ismerői közé. Minek nagyobb a jelentősége: a bennszülött kutató anyanyelvi szintű nyelvtudásának, gyermekkortól fogva megszerzett ismereteinek, élményeinek vagy a kívülálló másféle nézőpontjának, előítéletmentességének.

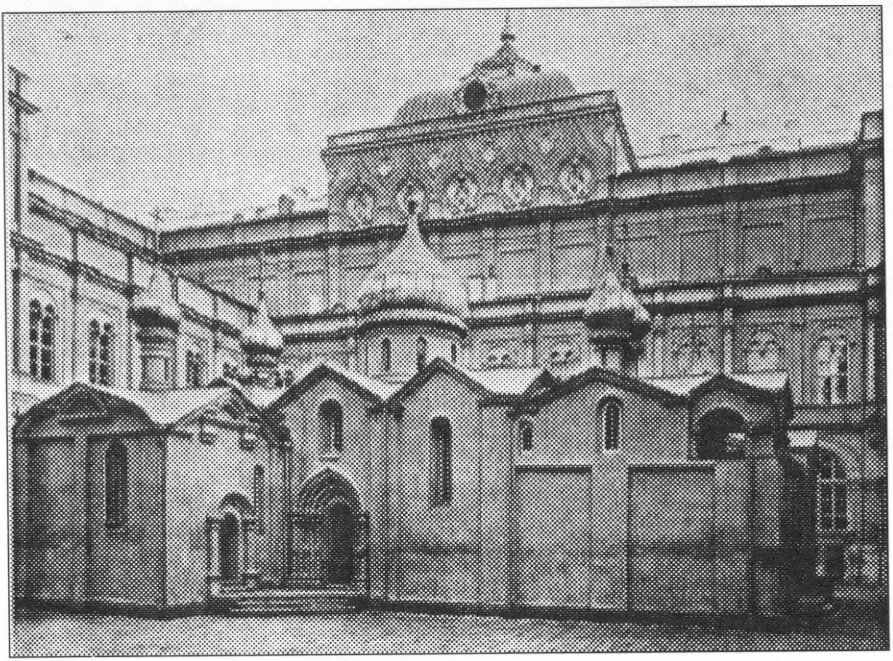
A sztálini terror problematikájához Közép-Európában, de talán még Nyugat–Európában is nagyon nehéz előítéletmentesen, elfogulatlan és racionális vizsgálódások alapján hozzászólni. Sokan ezt lehetetlennek ítélik, mondván, hogy egy alapvetően irracionális kort, irracionális magatartást nem is szabad racionális módszerekkel magyarázni.

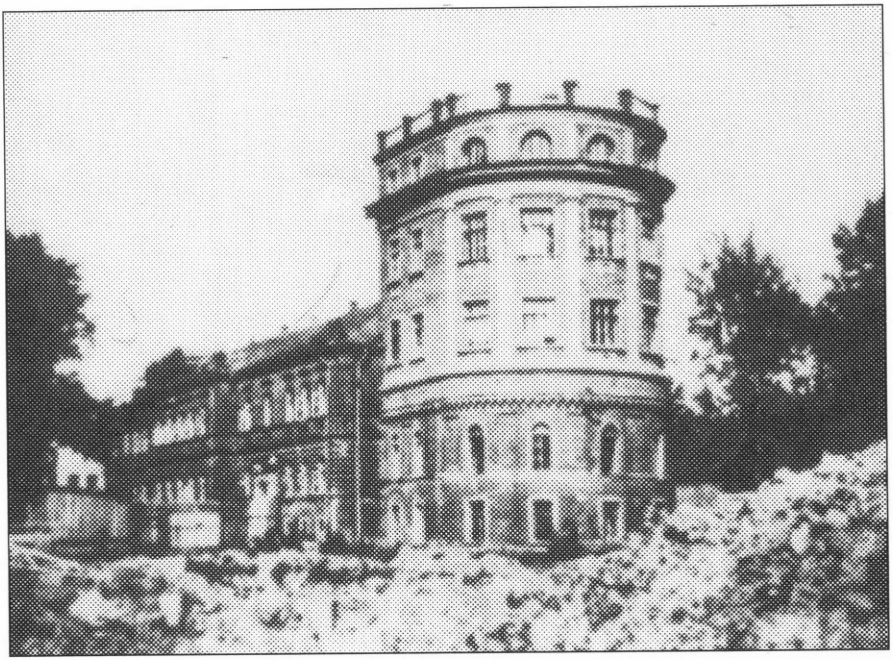
Arch J. Getty amerikai kutató. Véleménye szerint a sztálini terror problémája ma sincsen tisztázva, s ennek egyik fő oka a téma érzelmi túlfűtöttsége. A Szovjetunióról szóló történetírásban nincsen hagyománya a felelősségteljes forráskritikának. Sokan névtelenül publikált, szamizdat műveket elsődleges forrásként kezelnek. Az emigráns emlékiratok, a meghurcoltak vagy a disszidált egykori főnökök vallomásai pedig nem történelmi források: márpedig a korszak történetének eddigi feldolgozásai jórészt ezekre épülnek. Az emigránsok általában részrehajlók, sok esetben felnagyítják saját szerepüket, vagy utólag próbálják igazolni önmagukat. A szerzők pedig a legtöbb esetben másodvonalbeli emberek, kivéve talán Trockijt, aki azonban mexikói emigrációjában nyilván kívül maradt az események fő vonalán. Szolzsenyicin Nobel-díjas gyönyörű GULAG-regénye pedig kiváló irodalmi mű, de történelmi forrásértéke már kétséges, az ő számára ugyanis nincs különbség a terror okai között: minden rossz oka végsősoron az orosz lélek elfojtása. A legjobbnak Getty még Roj Medvegyev: Ítéljen a történelem című művét tartja, de Medvegyev sem vett részt a legfontosabb eseményekben. Getty tehát gyökeresen új hozzáállást hirdet: itt az ideje, hogy a korszak feldolgozását forrásokra alapozva, racionális megfontolások alapján végezzük el. Getty hisz abban, hogy a szovjet történelemnek ebben a brutális korszakában is alapvetően racionális törvények uralkodtak, mégha ezek kimenetele szörnyű népírtás is lett.

Getty csak az elégtelen, de azért használható forrásbázisra hajlandó támaszkodni, ezen belül is főként a németek által megszerzett és Nyugaton publikált szmolenszki archívumra. Maga is elismeri, hogy következtetései ezáltal hiányosak vagy nem elég megalapozottak lehetnek, de ez még mindig jobb, mint az érzelmileg túlfűtött és történészi szempontból megbízhatatlan memoárirodalom. A sztálini korszak racionális megértését – ha ez egyáltalán lehetséges – az alapfogalmak tisztázásával kell kezdeni, megszabadítva azokat a későbbi értelmezésektől, az utólag ráerőltetett jelentésektől.

A legfontosabb tisztázandó fogalom természetesen a címben is említett tisztogatás (csisztka), amelyet utólag mindenki hajlamos a sztálini korszak rémtetteivel azonosítani. Eredetileg azonban a szónak nem ilyen véres volt a jelentése: csak a pártból való kizárásokat értették alatta, amelyek a harmincas évek közepe előtt nem feltétlenül vontak maguk után bármiféle megtorlást. Időről-időre ismétlődtek és alapvető szerepük volt

X.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

abban, hogy a párt működőképessége úgyahogy fennmaradt. A sztálini bolsevik párt ugyanis nem valamiféle – totalitariánus államhoz illő – jól szervezett és engedelmes bürokratikus gépezet volt, hanem kusza, ellenőrizhetetlen módon kapcsolódó, fegyelmezetlen alapszervezetek összessége, amelyek saját tagjaik nyilvántartását sem tudták megfelelően elvégezni. A tagnyilvántartásokban kaotikus állapotok uralkodtak, a meghalt párttagok tagkönyveit némely esetben rokonok örökölték. A tisztogatások kezdetben ezeket az állapotokat voltak hivatva megszüntetni, ennek megfelelően a kizárások többségét 1933 előtt nem politikai okokkal indokolták, hanem olyasfajta vádakkal, mint részegeskedés (volt olyan hely, ahol a kizárások 37%-át indokolták ezzel!), karrierizmus vagy passzivitás. Fordulópontnak az 1933-as tisztogatás tekinthető, ahol már a politikai indokok domináltak. A vezetés ennek megfelelően ki is fejezte aggodalmát a baloldali túlkapások veszélye miatt, és ez a figyelmeztetés feltehetően őszinte szándékú volt, amit az is mutat, hogy első ízben ekkor írták elő a pártonkívüliek kötelező részvételét a meghallgatásokon. Mindenesetre a cél most sem a régi bolsevik gárda kiirtása volt: a statisztikák szerint a kizártak többsége 1929-ben vagy még később lépett be a pártba. A legnépesebb kategória a passzivitásért kizárt egyszerű párttagoké, bár a tisztogatás eredetileg inkább a középkáderekre volt hivatva lesújtani. Ekkor derült fény teljes egészében a már említett nyilvántartásbeli káoszra: Rudzutak KB-tag szerint 10 körzetben (rajon) összesen 56 ezer 500 „holt lelket" találtak. A baljós felismerések nyomán döntést hoztak egy „hitelesítési kampány" (proverka) elindításáról, a tagfelvétel egyidejű befagyasztása mellett. A Malenkov és Jezsov irányításával megkezdett akció eredetileg nem politikai célzatú volt, csupán az áttekinthetetlen helyzetet akarta orvosolni, „bolsevik rendet kell tartani" jelszóval. Maga Sztálin sem mutatkozott ebben a kérdésben keményvonalasnak vagy kérlelhetetlennek, inkább liberálisan és engedékenyen viselkedett, különösen a körzeti párttitkárok ügyeiben. Az 1935 májusában elindított hitelesítési akció tehát még nem tekinthető boszorkányüldözésnek: valós problémákat tárt fel, de megbuktatta a helyi szinten megnyilvánuló bürokratikus tehetetlenség. Ezt felismerve a KB egy második tisztogatási kampányt rendelt el, amelyet 1935 telére végre is hajtottak. Ezt a második tisztogatási kampányt eredetileg a tagnyilvántartási dokumentumok felülvizsgálatának szánták, valójában azonban az elégedetlenség levezetésének eszköze lett, a hiányosságok és a bürokrácia elleni kritika fórumává vált. A kizárások aránya országosan átlagban körülbelül 9% volt, indokként általában nem ideológiai természetű kifogásokat említettek, hanem italozást vagy korrupciót. Egy vád azonban soha nem volt elég indok a kizáráshoz, kérdés természetesen, hogy azért-e, mert egy vád alapján még nem lehetett valakit a pártból eltávolítani, vagy inkább azért, mert ha egyszer valakit bűnössé nyilvánítottak, akkor minden létező vádat felhoztak ellene. A hozzáférhető iratanyag alapján el kell vetni azt az állítást, hogy a kizárások 1935-ben főként a régi bolsevik gárda eltávolítását célozták. A szmolenszki körzetben például a kizárások nagyobb része az újsütetű párttagokat sújtotta.

Jezsov szerint az akció erősítette a pártfegyelmet, de alapvetően nem volt sikeres. A kudarcot főként azzal indokolták, hogy az alapszervezetek még nem értették meg a fegyelem állandó fokozásának szükségességét, éberségük még nem áll a kívánatos szinten. A később oly félelmetessé vált éberségi kampány azonban itt még nem a bűnbakkeresést jelentette, csupán a párttagnyilvántartások rendbehozásának szükségességét. Így a hitelesítési kampány társműveleteként elrendelt 1936-os tagkönyvcsere sem az éberség fokozását szolgálta, amit az is mutat, hogy a kizárások aránya itt 1–2% volt.

Az 1933–36-os éberségi és tisztogatási kampányok tehát nem tekinthetők a sztálini korszak hisztérikus terrorja meg-

nyilvánulásainak. Alapvetően a párt zűrzavaros és tehetetlen politikai hálózatának áttekinthetőbbé tételét szolgálták, amelyhez a Központi Bizottság az egyszerű párttagokat hívta szövetségesül. Miután az 1933–36 közötti kampányok nem értek célt, a pártvezetés radikálisabb változásokat követelt.

A helyzetet tovább súlyosbította a Kirov-gyilkosság, amelyet sokan a nagy tisztogatások ürügyének tekintenek, amelyet Sztálin ördögi intrikával agyalt ki népszerű és liberális ellenfelének eltávolítására. Getty minden részletében vitatja ezt a képet. Ha Kirov Sztálin ellenfele lett volna, akkor nehéz lenne megmagyarázni, miként válhatott belőle leningrádi párttitkár. Az sem bizonyítható, hogy Kirov és Zsdanov szövetségesek voltak, és Kirov meggyilkolása valódi elégedetlenséget tükrözött. Lehet, hogy a rendőrség valóban benne volt a merényletben, de ez még nem feltétlenül jelenti Sztálin személyes részvételét is.

A Kirov-gyilkosság a jelek szerint váratlanul érte a vezetést, amely nem használta ki a merényletet közvetlenül követő felzúdulási hullámot. A megtorlás nagyrészt vaktában történt, a gyilkosság nyomán bevezetett rendkívüli intézkedések pedig az adott helyzetben nem minősíthetők szokatlannak. A véletlenszerű megtorló akciók 1935 nyarára meg is szűntek, a tömegterror pedig 1936 közepén tört ki. Emellett Sztálinnak a merényletben való részvételére utaló anyagok jórészt megbízhatatlanok vagy másodkézből valók, nagyobb részük a hidegháború időszakából származik. Magát a Sztálin részvételére utaló vádat először Alekszander Orlov, Nyugatra emigrált volt KGB-tiszt írta le 1953-ban, de olyan személyek, mint Trockij, Hruscsov vagy a neves szovjetológus, Ulam soha nem adtak hitelt ennek a vádnak. Az ügyet végülis 1936-ban, 18 hónappal a merénylet után újították fel. Az ekkor kezdődött időszak, a „Jezsovscsina" volt a valódi tömegterror időszaka. Maga Jezsov Zsdanovval együtt a bürokrácia ellenfele volt, bár vele ellentétben nem sokra becsülte az oktatás szerepét, viselkedését pedig hangsúlyozottan a polgárháborús időkre emlékeztető puritán szokások jellemezték. 1936 közepét követően azonban a fő ellenség már nem a bürokrata pártkáder lett, hanem a trockista. 1936 júliusában keltezték azt a belső használatra szánt központi bizottsági körlevelet, amely szerint a régi ellenzék a termelési sikerek miatt politikailag reménytelen helyzetbe került, ezért fő eszköze ezentúl a terror lesz. Jezsov pedig meghirdette e jelszót: „A jelen körülmények között minden bolseviktól elválaszthatatlan kell hogy legyen az a képesség, hogy felfedje a párt ellenségeit, bármilyen ügyesen is álcázzák magukat." Bár az ellenségkép megrajzolása kétségkívül a hisztériakeltés eszköze volt, meg kell jegyezni, hogy Trockijnak valószínűleg tényleg volt ellenzéki szervezete a Szovjetunióban, amellyel összeköttetésben állt útján levelezett. A belpolitikai helyzetet pedig még drámaibbá tette az, hogy 1936. szeptember 23-án robbanás történt a szibériai Kemerovo bányában, másodízben kilenc hónap alatt. Három nap múlva Jagoda, az NKVD addigi vezetője hírközlési népbiztos, Jezsov pedig az NKVD elnöke lett. A szokásos magyarázat szerint Jagoda bukását az okozta, hogy nem lett volna hajlandó Buharin vallatására, Sztálin fő célja pedig a liberális pártellenzék likvidálása volt. Ennek ellentmondani látszik az, hogy semmi jele nem volt egy esetleges pártellenzék létének. A teljes igazságot valószínűleg soha nem fogjuk megtudni. Sztálin feltehetően maga is habozott, határozatlan volt. Ettől a ponttól kezdve azonban már egyre csökken a racionális megfontolások szerepe, a politikai erőszak saját logikája szerint folyt tovább. A válság az 1937-es évben tetőzött, amikor több radikális áramlat találkozása hozta létre a nagyarányú politikai felfordulást.

Az újabb, minden eddiginél véresebb tisztogatások sorát a Központi Bizottság 1937 februári plénuma nyitotta meg. Itt vádolták meg Buharint és Rikovot, Zsdanov pedig bírálta a párton belüli demokratizmus hiányát. Sztálin csatlakozott Zsdanov kritikájához, egyszersmind óvott a trockisták elleni mértéktelen

megtorlástól. A fő téma tehát nem az ellenség, hanem az apparátusban uralkodó zűrzavar, bürokrácia és hatalmi visszaélések voltak. Ugyanakkor azt is bejelentették, hogy a párt immár nem óhajt közvetlenül foglalkozni a gazdaság ügyeivel, hanem a jövőben a káderképzésre koncentrál. A plénum erős hatást gyakorolt az egyszerű párttagok tömegeire, napirenden voltak a kritikus felszólalások, több helyi vezetőt leváltottak. A plénum nyomán elszabadultak a kedélyek, helyi szinten az addig jobbára visszafojtott kritika most egyszerre zúdult a pártvezetésre, ami Sztálint is megzavarta.

Az 1937 közepétől uralkodó teljes felfordulás tehát két korábbi radikális irányzat találkozásának eredménye volt: Zsdanov megújulási kampányáé, amely alapvetően a pártbürokrácia ellen irányult, és Jezsov ellenségvadászatáé. Az antibürokratikus populizmus és a rendőrségi terror találkozása olyan örvényt teremtett, amelyben bürokraták és egyszerű polgárok milliói süllyedtek el. A Jezsovscsináról szóló adatok a korábbiaknál is hiányosabbak, így Getty csak körvonalak felrajzolására vállalkozik. A terror főként a korábbi ellenzékieket és a gazdasági szakembereket sújtotta. Trockij szerint 1937 végére minden körzeti párttitkárt elmozdítottak. A felmentések és szabadonbocsátások száma kevés volt, mert senki nem szeretett volna gyengekezűnek mutatkozni. A „károkozás" vádja formálisan sok esetben igaz volt, mert a hiánygazdaság körülményei közt minden gazdasági vezető rákényszerült a spekulációra, a törvénytelen adásvételi ügyletekre. A Jezsovscsina nyíltan feltárta a pártközpont és a helyi pártszervek közti feszültséget és hatalmas pusztítást végzett a pártvezetők soraiban. Ezt időnként maguk a pártvezetők is súlyosbították. Egyikük nyíltan beismerte: „Minél több embert próbáltunk meg kizárni a pártból. Ezzel egyetlen célunk volt: legyen minél több elkeseredett ember, aki aztán a mi szövetségesünk lesz." Ugyanakkor nem igaz az a vád, hogy a fő cél a régi bolsevik vezérek likvidálása volt. Abból a 127 bolsevik vezetőből, akik még az októberi forradalom alatt léptek a párt szolgálatába, a Jezsovscsina 38-ra sújtott le. Ezekben az esetekben is a bukás oka inkább az volt, hogy a régi bolsevikok nagy valószínűséggel töltöttek be vezető pozíciókat, ami a tisztogatás jó célpontjaivá tette őket. A gazdasági szakértők és a helyi szintű apparátusi tagok tömeges likvidálása azt mutatja, hogy a Jezsovscsinát az 1929-32-es „kulturális forradalom" készítette elő.

A Jezsovscsina terrorja ugyanakkor egyenetlen és koordinálatlan volt. Egyik nap valakit vezető pozícióba neveztek ki, majd másnap letartóztatták. Akinek sikerült elköltöznie, az sokszor háborítatlanul élhetett új lakóhelyén. Moszkva bírálta a káoszt és a szervezetlenséget, ugyanakkor változatlanul az ellenségek elleni harcra buzdított és nem próbálta megállítani azt a terrort, amelyet nem maga idézett elő. Sztálin főként arra ügyelt, hogy az NKVD-kultusz ne terjedjen el túlságosan. Közéleti szereplésében több alkalommal látványosan mellőzte e rendőrséget és az NKVD-t, míg végül 1938 májusában Jezsovot a víziszállítás népbiztosává nevezték ki. Nyilvánosan utoljára 1939. január 22-én látták. A fordulópont az 1938 januári központi bizottsági plénum volt. A sajtó már korábban is támadta a „hamis éberséget", a „szívtelen, bürokratikus hozzáállást." Sztálin a tömeges tisztogatások leállítását úgy hajtotta végre, hogy eközben az NKVD tekintélyének megőrzésére törekedett. Amikor Berija vette át a vezetést, szabadon engedték azokat, akik még nem írták alá vallomásukat. Berija emberei kerültek Jezsov embereinek helyére, a börtönökben azonnal észrevehetően javult a bánásmód. Sztálin mindazonáltal az 1933-36-os tisztogatásokat nem ítélte el, ellentétben Zsdanovval, aki szerint a tisztogatás maga rossz gondolat, amit a későbbiekben töröltek is a párt alapszabályai közül. A Jezsovscsina viszont Zsdanov szerint sikeres volt.

A tisztogatások legfontosabb kiváltó oka tehát Getty szerint az antibürokratikus kampány és az ellenségekkel kapcsolatos hisztéria szerencsétlen találkozása volt

1937-ben. Mi volt azonban a létrehozója annak a bürokratikus apparátusnak, amelyet a meg-megújuló antibürokratikus kampányok sem tudtak megfegyelmezni? A válasz a Szovjetunió általános állapotában rejlik. Az ország elmaradott helyzete, a rossz szállítási, hírközlési és művelődési lehetőségek, nem utolsósorban pedig a képzett káderek szinte teljes hiánya miatt az országban csak olyan nagyfokú hatalommegosztással járó struktúrát lehetett létrehozni, ahol a helyi főnökök befolyása csak nehezen korlátozható. A párttitkárokból szükségszerűen autokratákat kellett csinálni, akiket sem a központ, sem a párttagság nem tudott hatékonyan kordában tartani. A központ ezen állandó kampányok meghirdetésével próbált segíteni, mígnem a pártdemokráciát követelő kampány és az éberség egyesítése azt a kevés fegyelmet is elpusztította, ami addig még létezett a pártban. A döntések végrehajtása termé-szetesen a kampány után sem vált könnyebbé. „Sztálin, csakúgy mint 30 évvel később Mao számára könnyebbnek bizonyult elindítani kampányokat, mint ellenőrzés alatt tartani őket." – írja a szerző.

Getty művének fő témája tehát a pártapparátuson belül megnyilvánuló centrum – periféria ellentét kifejeződése a nagy tisztogatások során. Természetesen más ellentétek is jelentős hatást gyakoroltak a harmincas évek szovjet belpolitikájára, így a régi bolsevikok és az új bolsevikok közti ellentét, a szakemberek és a pártaktivisták közti ellentét, stb. Mindezen ellentétek közül azonban Getty szerint a pártapparátuson belüli centrum–periféria viszály volt a leginkább meghatározó a harmincas évek alapvetően politikai természetű válságának kialakulásában. Az állandó párton belüli kü zdelmek és a kaotikus állapotban levő tagnyilvántartás élesen ellentmond annak a képnek, amely szerint a harmincas évek Szovjetuniójában monolitikus, totalitárius diktatúra uralkodott volna, ahol az állandó tisztogatások fő célja a tapasztalt, liberálisabb érzelmű régi bolsevik gárda kiirtása volt Sztálin ördögi ravaszsággal kieszelt gyilkos tervei alapján. Még az a megállapítás sem látszik helyénvalónak, amely szerint a sztálini idők Szovjetuniója „nem hatékony totalitarianizmus" volt. Getty szerint hiányzott a „diktatúrát a totalitarianizmustól elválasztó technikai és technológiai szaktudás." A rendszer szenvedett a bürokratizmus hátrányaitól, anélkül, hogy részesült volna a hatékony bürokrácia előnyeiből. Helyi szinten a közigazgatás a népies parasztkultúra jegyeit viselte magán, amely ügyetlenül és gyakran félszívvel próbált hatékony hivatali apparátussá átalakulni.

Ez a rosszul működő, szervezetlen bürokrácia már magában is politikai konfliktus forrása lett, főként azért, mert a helyi szintű pártapparátus tagjai rákényszerültek a központtal szembeni titkolózásra. Hiszen minél kevesebbet tudtak tevékenységükről a központokban és Moszkvában, annál nehezebbé vált ellenőrzésük is. A hierarchikus láncon végigmenve a központi intézkedések is jelentősen eltorzultak, eredeti szándékaikat a helyi apparátusok tagjai saját érdekeiknek megfelelően vagy felnagyították vagy semmibe vették. A zűrzavar nemcsak helyi szinten volt jelen, hanem a párt legfelső régióiban is. Sztálin szárnysegédei különböző politikai irányzatokat reprezentáltak, maga Sztálin pedig gyakran ingadozott, határozatlan volt. A legpozitívabb személy ebben a körben Getty szerint Zsdanov volt, aki mindig a propaganda és a nevelés fontosságát hangsúlyozta a fegyelmezéssel és a büntetésekkel szemben, de akinek végül nem sikerült a pártot elvonnia a gazdaság irányításától és tisztán propagandisztikus, ideológiai szervezetté nyilvánítania azt. A Kelet-Európában Sztálin hűséges „kultúraelhárítójaként" hírhedtté vált Zsdanov tehát Gettynél más szemszögből nézve a pártvezetés legliberálisabb, helyenként Sztálinnak is ellentmondó (például a tagkönyvcserék kérdésében) tagjaként jelenik meg.

Részleteiben tehát Getty interpretációjában hamisnak bizonyult a sztálini Szovjetunióról hagyományosan kialakított kép, így az általános vélemény is felülvizsgálatra szorul.

A hagyományos megközelítés szerint az 1933-39-es időszak valójában egyetlen folyamatos, véres tisztogatás volt, amelyhez ürügyül főként az 1934 decemberi Kirov-gyilkosságot használták fel, fő célja pedig a megfélemlítés mellett a régi bolsevik gárda kiirtása volt. Ezt a megközelítést a rendelkezésre álló bizonyítékok nem támasztják alá. Az 1936-ig tartó, kevésbé véres tisztogatást nem lehet a Jezsovscsinával összemosni, amelynek kezdetére a korábbi, elsősorban nem ideológiai indíttatású tisztogatási hullám csaknem teljesen kifulladt. A két – Zsdanov, illetve Jezsov – neveivel fémjelezhető – tisztogatási kampány egymástól függetlenül zajlott, csúcs- és mélypontjaik a Jezsovscsina előtt nem estek egybe. Míg az első célja a pártbürokrácia, a helyi szintű visszaélések elleni küzdelem volt, a másik az ellenségek – főként persze szerencsétlen bűnbakok – felderítését célozta. A Jezsovscsina véres időszaka valójában a két kampány konvergálása volt. A korszakot többféleképpen is lehet periodizálni, de semmiképpen nem bizonyítható egy nagyszabású, véres sztálini terv az 1933-39 közti események mögött. A terror olyan méretű volt, hogy Sztálin fizikailag sem lett volna képes minden egyes lépés irányítására. Ellenkezőleg, minden jel arra mutat, hogy Sztálin korlátlannak látszó hatalmát valójában meg kellett hogy ossza közvetlen munkatársaival, akik maguk is különböző irányzatok képviselői voltak, saját véleménnyel, saját kliensekkel és saját programmal. A hivatalos beszédek ünnepélyes frázisai mögött is rivalizálások nyomait lehet felfedezni, Sztálin gyakori következetlenségei pedig nem keltik egy vaskezű, mindenkor határozott vezető benyomását. Így például 1934-ben a párt tizenhetedik kongresszusán védelmébe vette azt az elméletet, amely szerint az osztályharc éleződik az osztálynélküli társadalom építése során, majd ugyanebben a beszédében kijelentette, hogy az ellenség teljesen demoralizálódott és totális vereséget szenvedett, így tulajdonképpen nincs is ki ellen harcolni. Getty a szovjetológia egy primitívebb fokának tekinti azt, amikor Sztálin ördögi személyiségéből és irracionális személyi kultuszából próbálták levezetni a harmincas évek Szovjetuniójának minden hibáját és torzulását. Ahogyan a nácizmust sem lehet megérteni pusztán Hitler személyisége alapján, ugyanúgy a sztálinizmust sem lehet megérteni egyedül Sztálin tanulmányozásával.

Ahogyan Trockij megállapította, „Sztálin a bürokrácia megszemélyesítője", nem Sztálin hozta létre a bürokráciát, sokkal inkább maga volt a bürokrácia kreatúrája. Lehetséges, hogy Sztálin maga sem kedvelte különösebben az őt körülvevő irracionális személyi kultuszt. Vannak arra utaló jelek, hogy néhol maga is megpróbálta korlátozni saját személyének istenítését, így például megtiltotta annak a mesekönyvnek a kiadását, amely az ő csodálatos gyermekkoráról szólt. Végsősoron azonban lényegtelen, hogy Sztálinnak tetszett-e a saját személyét övező kultusz, semmit nem tehetett ellene, mert az a rendszer lényegéhez tartozott. Sztálin személyes beavatkozása a nagy tisztogatások időszaka során három ponton volt valóban lényeges: 1936 elején, amikor elrendelte a Kirov-gyilkosság újbóli kivizsgálását; 1936 novemberében, amikor elítélte Pjatakovot; és 1937 júniusában, amikor szabad kezet adott Jezsovnak a tisztogatásokhoz. Sztálin személyes intrikája mint az események fő mozgatóereje tehát rendkívül valószínűtlen, az pedig voltaképpen másodrendű kérdés, hogy az események konkrét alakulásában kisebb vagy nagyobb szerepet játszott.

Végül azzal a megállapítással száll vitába Getty, amely szerint a tisztogatások a forradalom halálát jelentették. Valójában a kampányok során nagyon sok antibürokratikus felbuzdulás, forradalmi lendület és puritanizmus volt. A kampány során gyakran hivatkoztak az új, úgynevezett „sztálini" alkotmányra is, amely köztudottan papíron a világ legdemokratikusabb alkotmánya volt. A demokratikus rendelkezések Getty szerint főként arra vezethetők vissza, hogy a Németországgal szemben azidőtájt nyugati szövetséget

kereső Sztálin így akarta megnyerni Franciaország és Anglia tetszését. Ezt az alkotmányt mindenesetre a harmincas évek közepén-végén még nagyon sokan vették komolyan. A valódi megmerevedés a háború alatt és az után következett be, amikor a népbiztosságokból minisztériumok lettek, a „nyakkendősöket" megvető Sztálinból pedig generalisszimusz.

Getty műve merész, újszerű munka, amelyet sok kritika ért, elsősorban racionalitásra törekvése, érzelemmentessége miatt, amely egyben a könyv fő erénye is. A moralizáló, egyes embereket sátáninak kikiáltó történetírás mindenképpen olyan fázisa a történettudománynak, amelyet idővel meg kell haladni. A kérdés jellege folytán ez hamarabb sikerülhet egy olyan szerzőnek, aki az idő- és térbeli távolság, a személyes érintettség hiánya miatt eleve objektív látásmóddal rendelkezik. Közép-Európa közvéleménye még mindig nem emésztette meg a sztálini korszak számára csak nemrégiben napvilágra került szörnyűségeit, az emigráns tudósok pedig ritkán tűnnek ki objektivitásukkal. A hazai kutatókra vár az a feladat, hogy a közvélemény nyomásától és saját tapasztalataiktól nem befolyásoltan alkossanak Gettyéhez hasonlóan tárgyilagos, előítéletmentes műveket.

Náfrádi Zoltán

A „MIHÁLY ARKANGYAL" LÉGIÓ

Armin Heinen:

Die Legion „Erzengel Michael" in Rumanies. Soziale Bewegung und politische Organisation.

München, Oldenburg: 1986.

A dolgozat a Friedrich Ebert Alapítvány anyagi támogatásával készült el, mely lehetővé tette a szerzőnek, hogy a nyolcvanas évek elején hosszabb tanulmányutat tehessen Romániában.

A dolgozat bevezetésében részletesen indokolja témaválasztását: A polgári haladásba vetett hit krízise a 19. század végétől, mindenek előtt az első világháború és az októberi forradalom, annak minden hatása, az élet militarizálódása, az új szociális rétegek mobilizálódása és végül a megfélemlített polgárság irracionális védekezése egy oly kort nyitnak meg, amelyben a fasiszta mozgalmak egész Európában elterjednek. E fasizmusok jellemzői az egyes országokban nagyon különbözőek, gondoljunk csak Olasz- és Németországra, Magyarországra és Romániára, de Angliára, Bulgáriára, Görögországra vagy a skandináv országokra is. Miért oly feltűnőek a különbségek? Erre a kérdésre csak összehasonlító elemzések adhatnak választ. És éppen ez hiányzik még a német- és olaszországi fasizmusok esetében is, nem szólva a délkelet-európai térségről! A délkelet-európai fasizmusok létezéséről sokáig tudomást sem vett a nyugati történettudomány, úgyhogy a kutatás csak az utóbbi években fordult feléjük. Ezen fasizmusok még mindig fehér foltot jelentenek a fasizmus történetének kutatásában. Ennek oka kevésbé a nyelvi nehézségekre vezethető vissza, sokkal inkább a keleti tömb szocialista országainak levéltár–politikájára. A kutató valóban fordulhatna kedvezőbb munkaterületek felé, ha nem várhatnánk lényeges új eredményeket a téma kutatásától.

Mindazon pártok közül, melyeket a tudományos irodalom fasiszta pártoknak tekint, Szálasi nyilaskeresztesei és a romániai „Mihály Arkangyal" Légió a legjelentősebbek, bizonyítja ezt e pártoknak ez országok népességéhez képest magas taglétszáma. A két világháború közti időszakban csak kevés jobboldali párt rendelkezett akkora politikai befolyással e térségben, mint éppen a Légió.

Már csak ezért is furcsa a tudományos érdektelenség, mellyel e témát eddig kezelték. A nyugati kutatás csupán néhány fejezetet, rövid fogalmazásokat szentelt a légió történetének, s csupán egy müncheni doktori disszertáció tárgyalja a témát mintegy száz oldalnyi terjedelemben. Meglepő, hogy nemcsak a részletes, teljes területre kiterjedő feldolgozások hiányzanak, hanem az egyes részterületek vizsgálata is.

A szerző bírálja az eddig megjelent nyugati kutatásokat hiányosságaik miatt, a romániai kortárs történetírásról pedig megállapítja, hogy ideológiai okokból nem foglalkozott a témával. A Romániai Kommunista Párt megalakulásának 45. évfordulója kapcsán Ceausescu kifejtette a KP hivatalos álláspontját a fasizmusról: a légió „a hitlerizmus ügynöke", mely a monopolista polgársággal együttműködve a román nép érdekeivel ellentétben, annak ellenére, kiszolgáltatta az országot a német uralomnak.

A bevezető második részében kitér a szerző a munkát lehetővé tevő illetve megnehezítő források kérdésére. A román levéltárak nyugati történészeknek nem nyújtanak kutatási lehetőséget, hiányoznak a korabeli források, visszaemlékezések és naplók.

A szerző nagy meglepetésére ennek ellenére sokkal több adatot talált a légió

történetére vonatkozólag, mint remélte. Külön kiemeli a Román Akadémiai Könyvtár jelentőségét, ahol nyugati történészként is hozzájuthatott minden újsághoz, folyóirathoz, könyvhöz és pamflethez, melyek Romániában jelentek meg.

Forrásértékűek azok a visszaemlékezések, levelezések és feljegyzések is, melyek a légió azon 300 vezető tagjától származnak, akik 1941 és 1945 között német száműzetésben éltek, s melyek Bonnban és Koblenzben megtalálhatóak.

A román jobboldaliak nemzeti szocialista elemekkel való kapcsolata szintén német források alapján kutatható. (Koblenz Országos Levéltár és a müncheni Újkori Történelem Intézete).

A háború végén nyugatra menekült korábbi légióparancsnokok már az ötvenes években jelentős publicisztikai tevékenységet fejtettek ki, korábbi írásaikat megjelentették, s memoárjaikban, visszaemlékezéseikben megpróbálták hajdani cselekedeteiket igazolni.

A szerző nagy súlyt fektet arra a tényre, hogy a légió nemcsak egy politikai szervezet volt, hanem egy széles szociális mozgalom hangadója is. Mint politikai szervezet formálta és befolyásolta a légió a mozgalmat, ám nem volt azonos azzal, elvált tőle, amikor 1938-ban a gondok és az elégedetlenség legális kifejezésére már nem volt lehetőség.

Eugen Weber a légió szimpatizánsainak félelmeit és reményeit a párttal és annak ideológiájával azonosnak tekinti, szerzőnk szerint tévesen. De a történelmi realitásnak szerinte éppoly kevéssé felel meg, ha az ember csupán a politikai vezető réteg kijelentéseit és tevékenységét vizsgálja, s ennek alapján azt a következtetést vonja le, hogy az a román politikai élettől idegen volt. A légió története beleágyazódik a „fasizmus időszakába", de nem pusztán „Hitler ügynöke" volt, hanem saját, független gyökerekkel rendelkezett, amelyeknek sikereit köszönhette.

Melyek voltak a fellendülés okai? A bevezetés végén a szerző a következő téziseket állítja fel:

A 30-as évek szociális és politikai krízise olyan régebbi strukturális ellentmondásokon alapult, melyeket az első világháború után a reformok útján megvalósuló megújulásba vetett hit és a mielőbbi gazdasági fellendülésben való reménykedés csupán eltakart, s nem orvosolt.

A román fejedelemségek története a késő középkortól kezdve a periférikus léthelyzet története volt. Míg nyugaton a társadalmi szerkezet liberalizálása és differenciálása gazdasági előrelépést hozott, addig Románia gazdasága nyersanyagok és agrártermékek előállítására korlátozódott. A 19. század társadalmi rendjéből csak kevesek profitáltak; a parasztok quasi feudális függésben éltek, s alig tudták a legszükségesebbeket megtermelni. A változások szükségessége nyilvánvaló volt, de csak az első világháború teremtette meg az e változásokhoz szükséges előfeltételeket. Bár az agrárreform radikálisabb és mélyrehatóbb volt, mint bármelyik más balkáni országban, gazdasági kísérőprogram híján a gazdasági válság az új parasztgazdaságok létét is fenyegette. Hogy Románia elmaradott ország, ez a Nyugattal való kapcsolat során állandóan beigazolódott, s ennek egyik oka az oktatás elégtelenségében rejlett. Az oktatást tudatosan támogatták, s a lakosság ki is használta ennek lehetőségeit, de az egyoldalú fejlődés határai hamarosan jelentkeztek: a főiskolák nem tudtak lépést tartani a növekvő igényekkel, illetve a friss diplomásokat a román gazdaság nem tudta alkalmazni.

Akárcsak a mezőgazdaságra és az oktatásra, a román iparra is Romániának a nyugati központokhoz viszonyított periférikus helyzete nyomta rá bélyegét. Csak a masszív protekcionalista védelem és állami intervenciók tettek lehetővé bizonyos fejlődést. A társadalom magas árat fizetett ezért, míg előnyei a széles néprétegek számára jelentéktelenek maradtak. Egyre inkább úgy tűnt, hogy az állam egy kicsiny, felemelkedő társadalmi csoport érdekeit szolgálja csupán.

A román parasztok az 1918-as agrár- és választási reformok révén teljes jogú állampolgárrá váltak. Nem voltak azonban olyan politikai hagyományok, melyekhez Románia parlamenti demokráciája kapcsolódhatott volna;, hiányoztak ehhez a Nyugat szociálstrukturális előfeltételei is. Ha a tömegek demokratizálódása részleges maradt, mert hiányoztak a feltételek a tudatosság terén, mindez érvényes volt a politikai vezetés széles rétegeire is. A régi magatartásformák még továbbéltek és összeütközésbe kerültek az új érdekekkel.

A 19. századi román nacionalizmus a nemzeti állam kiteljesedését tűzte ki célul. S mert a tapasztalat azt mutatta, hogy Románia egy kis, jelentéktelen ország, csupán a nagyhatalmak játékszere, kompenzációként az országon belüli nemzeti kisebbségek ellen fordult. Jóllehet, 1918–19-ben teljesültek a területi követelések, a 30-as évek gazdasági és szociális depressziójában a nyugtalanság s bizalmatlanság egyéb elemei kerültek előtérbe.

Románia szerkezeti válsága nem vezetett szükségszerűen a fasizmushoz. A húszas években különböző és sokszínű megoldási javaslatok léteztek, amelyek mind a válságból való kiutat keresték. A román társadalom ellentmondásaira a legélesebben a 30-as évek válságában derült fény, s ez ellenállást, frusztrációt eredményezett, amelyet nem utolsó sorban a légió juttatott kifejezésre. Míg a baloldal lehetőséget sem kapott, mert minden kormányzat ellene vetette be hatalmi eszközeit, addig a politikai vezetés a légióval szemben nem tudott egységes álláspontra helyezkedni. A román parlamentarizmus személyes és pártpolitikai ellentétei tovább erősítették a király pozícióját, aki 1938. február 10-én megragadva a kínálkozó lehetőséget, magához ragadta az irányítást. Az ő legitimációja a légiós tömegmozgalom szétesését jelentette.

Nem is belső hatalmi változásoknak köszönhető, hogy a légió később ismét politikai jelentőségre tett szert. Ez egyedül a német nemzeti szocialisták katonai hódításaira vezethető vissza. Mindez befolyásolta a légió belső szerkezetét is. 1938 előtt és után jól érezhető a különbség mind a légió szociális összetételében, mind politikai tartalmában. A király leköszönésével, 1940 külpolitikai körülményei között csak egy olyan kormányzati forma jöhetett számításba, amely a német érdekeknek is megfelelt. Ez volt a légió nagy lehetősége. Sem Antonescu mint a légión kívüli politikai erők reprezentánsa, sem Horia Sima, a légió parancsnoka nem volt kompromisszumra hajlandó. A közös ellenség ideiglenesen sem hozta őket össze, ehelyett mindketten a nemzeti szocialista Németország támogatására számítottak. Hitler számára nem a támogató országok ideológiai egysége, hanem azok katonai és gazdasági megbízhatósága volt a döntő. Antonescu ki tudta használni ezt, és amikor a légiósok felkelése 1941 januárjában megadta neki a beavatkozás lehetőségét, a veszélyes konkurrens erőt felszámolta.

E rövid összefoglalásból is kitűnik, hogy a szerző számára a légió kialakulása, tömegmozgalommá szélesedése az igazán fontos kérdés; ezt részletesen tárgyalja, míg az 1938 után történteket egyetlen fejezetben foglalja össze. Megbízható források hiányában nem tárgyalja a légió belső felépítését, szerkezetét sem. A szerző szerint a kutató egyetlen lehetősége az, hogy kívülről közelítse meg a témát; bemutatva a légiót társadalmi, történelmi múltjával együtt, bemutatva politikai tevékenységét, a hatalom régi elitjéhez, illetve a fasizmushoz és nemzeti szocializmushoz fűződő kapcsolatait.

Összességében Armin Heinen gondos, nagyon részletes, jól szerkesztett munkát készített, mely a szerző saját kutatásaira, forrásokra támaszkodva, előítéletektől mentesen tárgyalja a légió történetét, különös hangsúlyt helyezve kialakulásának körülményeire, tömegmozgalommá válásának történelmi hátterére és politikai okaira. A monográfiát térképek, részletes statisztikai táblázatok s nagyon részletes bibliográfia egészíti ki.

Kuti Ágnes

AZ ELŐÍTÉLETEK NÉLKÜLI EMBERTŐL A TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI EMBERIG

William McCagg Jr.

A History of Habsburg Jews, 1670–1918.

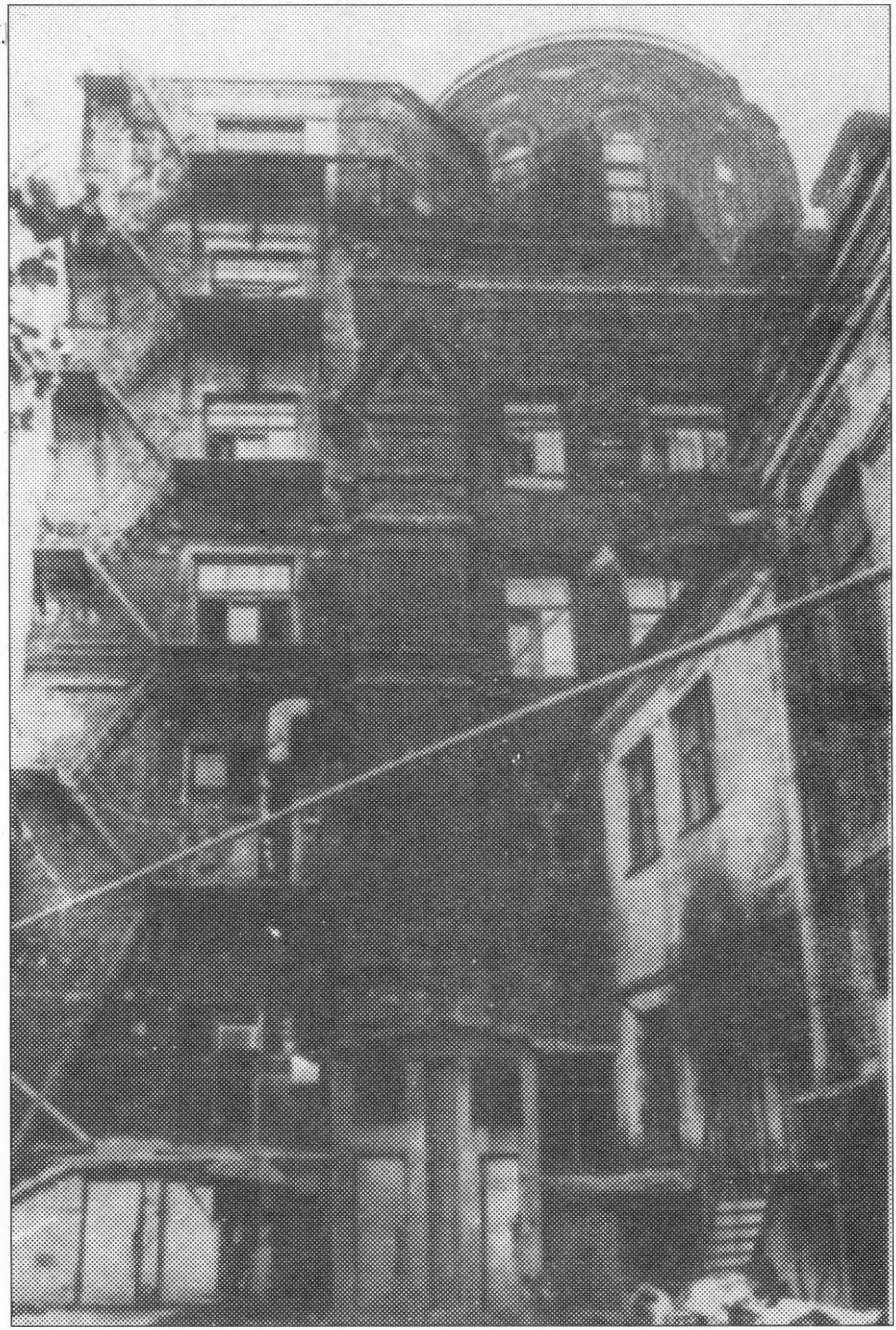
Indiana University Press: 1989.

Általánosan elfogadott megállapítás az, hogy a közép-kelet-európai régió polgárosodásában a zsidóság alapvető szerepet játszott. Szintén evidenciaként számontartott az a nézet, miszerint ez a polgárosodás felemás maradt, nem fordult át egy jól integrált polgári társadalom kialakulásába. S ezek a társadalmak mennyire ismerték el a zsidóság katalizátor szerepét? Úgy tűnhet, erre a kérdésre Auschwitz adta meg a példátlanul tragikus és brutális választ. Ellentmondásos közhelyekkel viaskodik tehát a történész, ha a mérleg megvonásával, a domináns tendenciák meghatározásával próbálkozik. Az igazi kutatót azonban éppen a bonyolult, áttekinthetetlennek tűnő feladatok vonzzák, s nem a kész szentenciákat kínáló, egyszerű problémák.

Így van ezzel William O. McCagg, a korábban megjelent Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary című könyv jeles szerzője is. McCagget megigézi a Habsburg-birodalom ősvadonszerű, „polifonikus" szerkezete, s a differenciáltságnak, a többértelműségnek ez a tisztelete megóvja őt a „veszternizáló" sémák erőltetésétől. Így például már a bevezetőben leszögezi: leegyszerűsítőnek tartja azt a Marx és Sombart által kialakított képet, amely a zsidóságot mindig a modernitás letéteményeseként, a burzsoá jelleg etalonjaként láttatja. McCagg elveti a „Közép-Kelet-Európában a zsidó-polgári" sztereotípiát, s ehelyett a polgárosodás folyamatára összpontosít, amely során a zsidóságnak először a saját (igaz, a keresztény környezettől eltérő jellegű, struktúrájú!) tradicionális társadalmának kötelékeiből kell kibontakoznia. Ennek megfelelően nem sokat bíbelődik az asszimiláció ismérveivel, a „ki a zsidó?", „ki a magyar, osztrák, stb....?" típusú skolasztikus klasszifikációkkal sem. Gyümölcsözőbbnek tartja az etnikumváltás ellentmondásainak szituációnként, a vonzások és választások erőterében történő elemzését. Ezek a megközelítések azonban csak ízelítőt jelentenek abból a virtuóz eszköztárból, amelyet a szerző felvonultat. Kifinomult arányérzékkel váltogatja a gazdaság-, politika-, kultúr- és köznaptörténeti részelemzéseket, és nem maradnak el az előző könyvéből már megismert portrék sem, amelyekkel egy-egy példaértékűnek ítélt, kiemelkedő életúton keresztül az egyén fölötti mechanizmusokat „individualizálni" igyekszik. McCagg erőssége – a fentieknek köszönhetően – azok a „középszintű teóriák", amelyekkel egy-egy szűkebb régió vagy terület adott korszakbeli fejlődését magyarázni igyekszik (például a Trieszt vagy Bukovina zsidóságáról adott elemzés). Kiváló áttekintő készséggel csoportosítja, rendszerezi a tényeket, és jó érzékkel jelöli ki a fő tendenciákat.

Van azonban egy rendkívül súlyos kérdés, amelyet ő sem kerülhet ki, s amely a küzelmúltbeli, a történelemben eddig példátlan borzalmak keltette sokk folytán történelmi korokon átívelőnek tűnhet. A kérdés így hangzik: mi az egyenlege a közép-kelet-európai zsidóság asszimiliációval egybekötött polgárosodásának – a zsidók, illetve a nemzsidók számára? S ha az egyenleg zsidó oldalról negatív – márpedig Auschwitz perspektívájából nézve feltétlenül az –, akkor miért volt helytelen az általuk választott stratégia? Volt-e alternatíva, s ha igen, akkor micsoda?

XI.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

Az ennyire általános, tértől és időtől függetlenül feltett kérdések szinte csábítanak arra, hogy valamiféle Nagy Elméletet próbáljunk kreálni az örök zsidó sorsról vagy a tűzáldozat jelentéséről stb. McCagg azonban mindenáron ellent akar állni a történelmietlenség kísértésének, s ezért elemzései mindig a történészi itt és most szellemében készültek. Kérdésfeltevései és végkövetkeztetései azonban absztraktak, és a logikai (s nem történeti) szemléletmód antinomikus jellege miatt ellentmondásosak is. Pontosabban: egész egyszerűen következetlenek, hiszen szerzőnk nem dilemmákat iskolázottan prezentálni tudó történetfilozófus, hanem empirikus társadalomkutató, aki a kikerülhetetlen nagy kérdések bűvöletében idegen terepre tévedt... Nem csigázzuk tovább az olvasó kíváncsiságát, hiszen a legtöbb tanulsággal az kecsegtet, ha konkrétan végigkísérjük, hogyan korrigálják McCagg elmélyült részanalízisei elnagyolt hipotéziseit, illetve hogyan maradnak időnként alul azokkal szemben.

Ami az 1848-ig terjedő időszakot illeti, a historikus teljesítménye egyértelműen pozitív, mint ahogy az a zsidóság és a befogadó társadalom fejlődésének egyenlege is – jóllehet, a fellendülés strukturálisan felemás, félperiférális jellege már ekkor is felsejlett. Nemcsak a megkésettség miatt (Mária Terézia volt az utolsó európai uralkodó, aki ellenreformátori dühében kiűzte a zsidókat!), hanem azért is, mert az emancipáció visszavehetősége már a múlt század elején megmutatkozott: Ferenc császár a II. József által megadott jogegyenlőség állapotából a zsidóságot a megtűrtségbe vetette vissza. Még inkább jellemző, hogy Ferenc eközben továbbra is bőkezűen osztogatta a kereskedési jogokat és a nemességeket közöttük. Mindkettő arra utal, hogy a Habsburg-zsidóság polgárosodása nem egyszerűen alulról jövő, hanem felülről indukált folyamatként indult. A zsidók nem a termelő tőkét, hanem – az udvar és az arisztokrácia „házi zsidóiként" – a kereskedelmi tőkét képviselték, és ebben nagy szerepe volt – a 30 éves háborúhoz hasonlóan – a napóleoni háborúkban betöltött hadiszállító szerepkörnek. Miközben a keresztény középrétegek tönkrementek a hadjáratok során, a zsidó gabonakereskedők, bankárok előretörtek. Mindez azonban éppen hogy nem az antiszemitizmust szította, hiszen ez az idegen betolakodók ellen győztesen megvívott háborúhoz való hozzájárulásnak volt a jutalma. Mellékhatásként megnőtt a nemzetek fölötti, denacionalizált Habsburg-birodalom iránti „sovinizmus" is (minő paradoxon!), s ahol a megkövetelt lojalitás nem nemzetállami, hanem birodalmi, ott a zsidóság is nehezebben minősíthető nemzetidegennek. A megfoghatatlan identitásokhoz történő asszimilációt – újabb fonákság – éppen az segítette, hogy etalonja az arisztokrácia volt, amely fokozatosabban, de biztonságosabban is fogadta be a zsidókat, mint például a német uralkodó osztály. Ott ugyanis a bürokráciához kellett hasonulni, ami jóval „jogállamibb" és egyértelműbb, de egyben ellentmondást nem tűrőbb is. A zsidó nagypolgárság beolvadása a Habsburg-arisztokráciába azonban perszonális kapcsolatokon keresztül (például beházasodás) történt, s az informális nexusoknak éppen a Bibó István által később olyannyira kárhoztatott tisztázatlansága, „elkentsége" borította jótékony félhomályba mindazt, ami napvilágnál talán csak az antiszemitizmus apropójául szolgált volna. Éppen ebben a joviálisan slampos miliőben tanulta ki az udvari értelmiség, hogy hogyan játssza ki Ferenc császár cenzorait (éppen az utóbbiak ösztönözték a zsidóság nyelvi németesedését is, az érthetetlen és ekképp gyanús héber rovására!). A kimondatlanság, a képes beszéd eluralkodása pedig kedvezett a szublimált-metaforikus látásmódnak, és így a hatóságok elől elrejthető mondanivalójú művészetek (zene, színház) felvirágzásának.

Hallatlanul és a további 70 évre kihatóan felerősítették az asszimilációs hajlandóságot az 1848-as bécsi forradalom eseményei. Itt ugyanis, eltérően a birodalom más városaitól, nem voltak zsidóellenes pogromok. Ennek oka azonban nem a főváros lakóinak különleges filoszemitizmusa volt, hanem egyszerűen az, hogy a

zsidók nem voltak felismerhetőek: nem gettóban, nem koncentrált településszerkezetben éltek, s modern polgári ruhát viseltek, nem pedig a nemzetiségi jegyeket leleplező kaftánt stb. Kiderült tehát, hogy válsághelyzetekben a környezethez való teljes hasonulás veszélycsökkentő tényező. A pogromhajlandóság ellen hatott az is, hogy a forradalom vezetői között voltak zsidó értelmiségiek (már itt találkozhatunk azzal a bibliai Ézsau és Jákob történetére emlékeztető jelenséggel, hogy a zsidók beszélnek voltaképpen a keresztények nevében, illetve helyettük is).

A legintenzívebb assszimilációval azonban Magyarországon találkozunk. Itt Bécs közelsége – Galíciával összevetve – segítette a polgárosodást, és a jobb terepismeret miatt a németesítő iskoláztatást is sokkal taktikusabban hajtották végre, mint a lengyel zsidók között. McCagg véleménye szerint 1848 után a nyelvi beolvadás már a magyarosodást jelentette, nem kis részben azért, mert a forradalomban a rendies szemléletű német polgárok több helyütt pogromokat szerveztek, így a zsidók a magyarokat támogatták. Ezzel a magyar zsidók már nemcsak a héber vagy a jiddis nyelvű zsidó identitástól is disszimilálódtak, hanem a némettől, a zsidó felvilágosodástól (Haszkalah) is. (Ezért később a vékonyka magyar cionista mozgalom nyelve eleinte a német volt.) McCagg megállapítása szerint 1848 előtt a polgárosodás a zsidók számráa a represszív keresztény világból való menekülést jelentette, utána viszont a saját problémáik elkeveredését a keresztényekével, mégpedig úgy, hogy – Ausztriában kb. 1860-tól kezdve – felerősítették és eltúlozták mindazt, amit a keresztény középosztály tett. Az 1860-as évek elején ugyanis nagyarányú fellendülés következett be, amelyről aztán csak az 1873-as tőzsdekrach bizonyította be visszamenőleg, hogy csupán homokra épült. (A századvégi magyar boom nem tőzsdézésre, hanem – kivételesen! – a jórészt szintén zsidó termelőtőke valós produkciójára alapozódott, s nem krach, hanem a háború vetett véget neki. Ebben a folyamatban átmenetileg a zsidóság nemcsak a keresztény foglalkozásokba tört be, hanem – eredetileg a nemzsidóktól átvett, majd továbbformált – mintákat is kínált: a prosperitáson fellelkesült pszeudo-arisztokratizmust, esztétikai eszképizmust. (Nem csoda, hogy ebben a világban Freud az álmok elemzésének szentelte életét.) Az ehhez járuló, túl merész üzleti spekulációkat 1873-ban a tőzsde elavult szerkezete már nem bírta el. Megjelent végül a Lajtán innen is az a vendég, amely eddig elkerülte e tájakat: a modern antiszemitizmus. Ebben nemcsak a konkurrenciaharcban alul maradt „törzsökös" rétegek irigysége játszott szerepet. Ausztria volt az egyetlen komoly európai hatalom, amely nem gyarmatosított, s mégis a harmadik világ mozgalmait megelőlegező, a nemzetek feletti, dinasztikus impériumot gyarmati rabtartóként elutasító nacionalizmusok éledtek fel a századfordulón. Az ausztriai németek nem egyesülhettek Németországgal, közben a nemzetiségek mint „német" uralkodó nemzetet támadták őket. Így a nemzetiségek a németeket, azok pedig a zsidókat „kannibalizálták" – szól McCagg elemzése. Erősítette ezt a folyamatot a nemzetközi zsidóságnak a berlini kongresszuson elért „sikere" is. Az 1866-os román alkotmány 7. szakasza ugyanis a zsidóknak nem adott választójogot. A berlini kongresszus azzal a feltétellel szentesítette a Románia függetlenségét elismerő 1878-as san-stefanói békét, hogy az alkotmányból törlik ezt a diszkriminatív passzust.

A zsidóság helyzete így egyre romlott, a kihívás hatására azonban a zsidóság feladta az informális érdekérvényesítést, és végre politikailag nyíltan megszerveződött – igaz, fragmentáltan, túl sok kis irányzatra szétaprózódva, melyeknek szinte mindegyike kimerült egy gravaminális anti-antiszemitizmusban, miközben a cionizmus még szülővárosában, Bécsben is népszerűtlen maradt. A szociáldemokraták pedig – szociális reformjai miatt – még támogatták is az antiszemita Lueger polgármestert.

McCagg szerint azonban a zsidók maguk is közreműködtek abban, hogy a Monarchiában a zsidóság krízisbe jutott

1918-ban. A szekularizáció ugyanis más népeknél a nemzeti reneszánszt jelentette, a zsidóknál azonban előbb a vallási csoporttá párolódást, majd a teljes identitásvesztést – igaz, ezzel nem is nagyon lógtak ki „Kákániából", a tulajdonság nélküli ember világából. Mivel azonban nem volt önálló államiságra törekedő politikájuk, más alternatíva nem lehetett. Egyike a kevés és meglepően korai kivételeknek a Sabbataj Cvit követő Frank „protocionista" mozgalmának jelentkezése a 18. század második felében. Elődjéhez hasonlóan Frank is új-Messiás volt, aki a zsidóság visszatérését hirdette Palesztinában – és egyben a judaizmusból való kitérést is, hiszen ha eljött a Megváltó, többé nincs értelme zsidónak lenni! Bármennyire kedvelt is volt azonban Frank a felsőbb körökben – a szabadkőművesek elődjének tartják! –, mozgalma tömegtámogatást nem kapott, a nemzetközi politikai elit struktúrája pedig akkor még túl szegmentáris volt ahhoz, hogy „irredentájához" támogatókat szerezzen.

Az osztrák és magyar zsidóság által választott útnál McCagg perspektívikusabbnak tartja azt, amelyet a galíciaiak jártak be. Az impérium e távoli területe alig-alig polgárosult, nemigen modernizálódott, s a zsidók is kevésbé asszimilálódtak – azaz, soha nem is voltak „mézeshetek", s így a zsidóságot nem érte készületlenül, amikor a gazdanép benyújtotta a „válópert". A galíciai zsidók ellenálltak a németesedésnek, a modern iskolarendszer kiépülésének, mivel a hatóságok a tanárokkal szedették be az adókat; a lengyel nemesség ellenszenvezett beolvadásukkal, amelyet különben a haszid ideológiától erősített zsidó nemzetiségi öntudat is ellenzett. Később pedig hiába lengyelesedtek, mert a lengyel nemesek – eltérően a magyaroktól – saját maguk harcoltak ki engedményeket Ferenc Józseftől – állítja McCagg –, s így megerősödve, nem szorultak rá arra, hogy a számukra rivális, nagyszámú zsidóság szövetségét keressék. Nemcsak a lengyelek körében volt elterjedt azonban az antiszemitizmus, hanem a többi galíciai nemzetiségnél is. Így nem csoda, hogy a galíciai szocialisták – nem úgy, mint magyar kollégáik – komolyan foglalkoztak a zsidókérdéssel, a procionizmus, illetve az autonomista „galutcionizmus" pedig még az ortodoxok körében is elterjedt! A galíciai zsidók soha nem érezték elárultnak, hátbadöföttnek magukat, hiszen mindig elölről kapták a pofonokat. Amikor pedig válságba kerültek – s ez egy elmaradottabb területen mindig letagadhatatlanabb, cselekvésre serkentőbb –, inkább emigráltak, s így radikális gyógyírt találtak bajaikra.

Röviden összefoglalva ez McCagg látlelete az elmúlt közel 250 évről. Minden ízében kiegyensúlyozottnak, aránytévesztés nélkülinek látszik – ha 1918 perspektívájából nézzük. A zsidóság történetét azonban senki sem lehet képes nem 1939–45 perspektívájából nézni elsősorban, s ebbe a lencsébe tekintve McCagg előtt is összezavarodik a horizont. Már a galíciaiak kontra Ausztria–Magyarország összevetésből is érezhetjük: ördögi paradoxonokat, feloldhatatlan dilemmákat érzékel, amikor arról ír, hogy a zsidók által stimulált modernizáció utólag hogyan kattan csapdaként rájuk, s hogyan alakul ki az a történeti szituáció, melyben minél rosszabb, annál jobb nekik, és megfordítva. Hiába ismétli el többször is: a zsidóság nem tehetett mást, minthogy megragadja a polgárosodás, a civilizációs fejlődés kínálta előnyöket, s minden egyéb spekuláció történelmietlen visszavetítés. Nincs hát értelme az „öngyilkos" asszimilációt okolni a későbbi tragédiákért, a Holocaust különben sem az áldozat lelkét terheli, hanem (kell-e bizonygatni?) a tettesét, Hitlerét. Mégis időről időre öntagadásról, önfeladásról beszél McCagg a nemzeti reneszánsz, az autonóm etnikumként megszerveződés elutasításáról szólva. Sőt, a bécsi forradalomról még azt a kijelentést is megkockáztatja, hogy itt kezdődött el a monarchiabeli zsidóság veszélyérzetének vészes csökkenése, mivel a „pogrommentességből" mítoszt csináltak, s ez az egész birodalomban elterjedt!

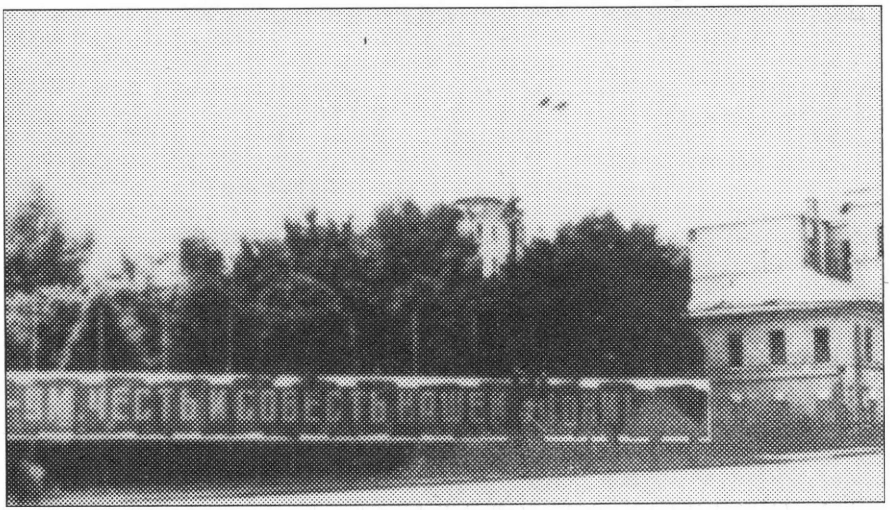
Valóban: az ember és a történész, e két különböző szerep diszkrepanciába került Auschwitz árnyékában. A történésznek inkább kell figyelnie a hosszú távú trendekre, a konszolidált fejlődés periódusára, s nem abszolutizálhatja a kataklizmákat. A jelenkorban élő, jóérzésű olvasó azonban cinikusnak érezheti azt a summázatot miszerint ha eltekintünk az 1939–45 közötti mínuszoktól, akkor például az osztrák vagy a magyar zsidóság pályafutása amúgy, máskülönben sikeresnek mondható... Aki viszont extrapolálja azt az ugyancsak támadhatatlan tételt, hogy egy idegen származású, ráadásul formálisan megszerveződni sem akaró elit válságok idején nem képes megvédeni magát, s így bukása csak idő kérdése (hisz válságok mindig vannak), az figyelmen kívül hagy egy trivialitást, mégpedig azt, hogy az emberek maximum a gyermekeik karrierjét veszik számításba, s ha az felemelkedést ígér, nem utasítják vissza azért, mert az évszázados zsidó sors tanúsága szerint déd- vagy ükunokájuk majd úgyis megfizeti azt az árat, amelyet a zsidóság történetében a túlzott sikerességért újra meg újra meg kell fizetni. (Egyben ez magyarázza azt is, hogy miért az alacsonyabb státuszúak vonzódnak mindig jobban a cionizmushoz, vagyis azok, akiknek rosszabbul megy otthon.) Úgy tűnik tehát, hogy a történelemből itt leginkább csak Hegel keserűen sztoikus tanulságát vonhatjuk le, vagyis azt, hogy nem tanulunk belőle semmit...*

Balog Iván

* A könyv magyarul 1991 őszén jelenik meg a Cserépfalvi Könyvkiadó gondozásában.

XII.

Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

AZ EGYHÁZ KÁLVÁRIÁJA OROSZORSZÁGBAN

Kötetünk képeiről

1935. május 15-én a Szovjetunióban meghirdették a „vallásellenes harc" 5 éves tervét (Bezbozsnaja pjatyiletka), amely 1937.(!) május 1-re az összes templom megsemmisítését, sőt, Isten mint fogalom végleges kiiktatását tűzte ki célul. A „terv" csak legalizálta azt a rombolás- és gyilkosságsorozatot, ami az egyházat sújtotta az októberi fordulat után. A *„Kresztnij puty cerkvi v Rosszii"* (Az egyház kálváriája Oroszországban) című kiadvány adatai szerint (Possev–Vergal, 1988.) 1917 előtt Oroszországban 4 teológiai akadémia, 58 szeminárium, 1250 kolostor, 55173 templom és 25000 kápolna, 4200 katolikus templom, 25000 mecset, 6000 zsinagóga és több mint 4000 imaház volt. Már 1917-ben néhány hónap leforgása alatt – közel sem teljes adatok szerint – 94 templomot és 26 kolostort záratott be a bolsevik hatalom. A legtöbb moszkvai kolostorból kiköltöztették a szerzeteseket. A *Novo-Szpasszkij* kolostorban koncentrációs tábor létesült, *Szpaszo-Andvonyijevszkij*ben lakásokat alakítottak ki, a *Sztrasztnoj*ba a Katonai Népbiztosság, a Kremlbe található *Csudov*ba a „Kommunyiszt" nevű szövetkezet költözött. 1921-ben további 722 kolostor kapujára került lakat, 1926-ban pedig már csak 2 teológiai oktatási intézmény működött (az egyik Moszkvában, a másik Leningrádban, összesen 10, illetve 20 hallgatóval).

A „sikeres" *Bozbozsnaja pjatyiletka* után (1938-ban) a húszas években még istentiszteletekre használt templomok 95%-át zárták be. Ám amit bezárnak vagy elvesznek, azt előbb vagy utóbb ki is lehet nyittatni, vissza is lehet követelni, és ennek csak a „végső megoldással" (a teljes megsemmisítéssel) lehet elejét venni. Egyébként is a 30-as évek elejének nagy „városrekonstrukciós" terveibe, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége fővárosáról és a Komintern központjáról kialakított bolsevik elképzelésekben sehogyan sem illettek az aranykupolák, melyek évszázadokon keresztül meghatározták Moszkva sziluettjét. A hatalom szemszögéből a gazdasági szempontok sem voltak elhanyagolhatóak. 1930-ban Moszkva közigazgatási határain belül a harangozást betiltó határozat után beolvasztották a harangokat, a templomkupolák „valódi aranybányává" váltak. (Csak a *Megváltó Krisztus* templom kupolájából 422 kg aranyat nyertek.)

A felrobbantott és elhordott templomok és kolostorok helyére jobb esetben Gropius-féle épületek, legtöbbször azonban mégcsak nem is szocreál stílusban épült dobozházak, vakolatlan iskolaépületek kerültek. Egyes templomokat a felismerhetetlenségig átalakítottak, ami után inkább emlékeztettek egy New York-i tűzlépcsős bérkaszárnyára, mint Isten házára. Arra is van példa, hogy a templomból krematóriumot alakítottak ki. A legtöbb mai napig üresen hagyott, a pártot és az eszmét dicsőítő óriási transzparensekkel eltakart moszkvai telek helyén szintén templom vagy kápolna állt. De ennél is elgondolkodtatóbb az a

cinizmus, ahogyan a felrobbantott templomok tövében vagy az altemplomban tervszerűen és következetesen nyilvános toaletteket létesítettek.

A közölt képek önmagukért beszélnek. A rajtuk látható építmények már nincsenek meg. A lehetőségek szerint hasonló szögből lefényképezett új Moszkva képei hűen mutatják a „sikeres munka" gyümölcseit.

A fotók sorsa sem mindennapi. *Sz. Zvonarjov* (álnév, igazi neve számunkra ismeretlen) szorgos gyűjtőmunka, szigorúan titkos archívumok, az októberi fordulat előtt hivatalosan megjelent, majd indexre tett albumok áttanulmányozása, terepbejárás és helyszínazonosító tevékenység után szamizdatban jelentette meg 1800 oldalas művét. A régi Moszkvát ábrázoló képek többségének lelőhelye egy közéleti tevékenységet folytató moszkvai kereskedő (N. A. Najgyenov) 4 kötetes, majd később további 8 kötettel bővített *„Moszkva. Szobori, monasztiri i cerkvi"* című albuma és M. I. Alekszandrovszkij: *Isztoricseszkij ukzatyel moszkovszkih cerkvej* (Moszkva, 1917-ben lezárt, de 1942-ig folyamatosan kiegészítésekkel bővített) című kézirata. (Megtalálható: Goszudarsztvennij Isztoricseszkij Muzej, fond 465. jed. hr. 6.)

A Zvonarjov-féle album nagy nehézségek árán jutott ki Nyugatra, ahol A. Szolzsenyicin közreműködésével több kaidó is megjelentette különböző kiadásokban, pl.: *Razrusennije i oszkvernyjonnije hrami.* Possev–Verlag, Frankfurt / Main. 1980.; *Szorok szorokov.* M., 1985. Ymca–Press, Paris, 1988. stb. Ez utóbbi tekinthető a legteljesebbnek, 2160 illusztrációt és többszáz tételből álló annotált bibliográfiát tartalmaz. A közölt képek többségét és a róluk szóló információt is innen vettük.

A moszkvai templomok számának alakulása

	1917		1985					
	működő		működő		bezárt		lerombolt	
	templom	kápolna	templom	kápolna	templom	kápolna	templom	kápolna
Ortodox	756	74	54	2	332	14	383	60
más vallású	81	3	13	2	21	1	51	0
Összesen	846	77	67	4	353	15	434	60

Forrás: Szorok Szrokov. t. 1. Kreml i monasztiri. Ymca–Press, Paris, 1988. 8. (A közzétett táblázat az eredeti egyszerűsített változata – a szerk. megjegyzése)

A közölt képek jegyzéke:

I. *Felső kép.* Az 1365-ben alapított *Csudov kolostor* és a hozzá tartozó négy templom egyikének (Szent Alekszij) dél-nyugati irányból készült képe. A kolostort és a templomokat 1928-ra elbontották.

Alsó kép. A lebontott *Csudov kolostor* helyén 1928–1932 között épült hivatali épület. Jelenleg a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa székel benne.

II. *Felső kép.* Az 1812-es napoleoni háború emlékére épített *Megváltó Krisztus* temploma (építész: K. A. Ton). A 103,5 m magas és tízezer hívő befogadására is alkalmas templom freskóit a kor legkiválóbb festői készítették: Verescsagin, Makovszkij, Szurikov és mások. A képen jobb oldalt a *Szentséges Szűzanya Dicséretének* temploma látható (XVII. sz.).

Alsó kép. 1931-ben készült fénykép. A *Megváltó Krisztus* templomot bezárták és kifosztották, a *Szentséges Szűzanyag dicséretének* templomát lebontották.

III. *Felső kép.* A *Megváltó Krisztus* templomot 1932-ben Lázár Kaganovics utasítására felrobbantották. Napjainkig tartja magát az a legenda, miszerint *Kaganovics* nyomta meg a robbantószerkezet gombját, miközben ezt mondta: *„Most megcibáljuk Oroszország-anyácska szoknyáját!"* Valójában a robbantást *G. I. Zsevalkin* – munkásból lett mérnök – hajtotta végre azután, hogy két robbantómestert kivégeztek, mert megtagadták a parancsot. A carrarai márványból készült oltárt annak elpusztítása előtt az amerikaiak akarták megvásárolni, de tervük meghiúsult. A templom márványát a közeli *Kropotkinszkaja* metróállomás, a labradoritot a *Moszkva Szálló* építéséhez használták fel.

Alsó kép. A *Megváltó Krisztus* templom helyén 1958–1962 között épült „Moszkva" uszoda. Eredetileg a felrobbantott templomok helyére a *Szovjetek palotáját* akarták felépíteni. A 480(!) méter magasra tervezett épület tetején Lenin szobra állt volna, melynek kinyújtott kezére helikopter-leszállóhelyet álmodott *B. Iofan* építész. 1941-re csak a 20 méter mély alapozógödröt ásták ki, és a hatemelet magasságú, rozsdamentes acélból készült tartógerendákat állították fel. A háború alatt az építkezés szünetelt. Utána a munka folytatódott, de az alapozást technikailag nem tudták megoldani, és ekkor döntöttek az uszoda megépítése mellett. A képen a nyitott uszoda mögött az úgynevezett *Kormányház* látszik, melyben a Komintern számos vezető funkcionáriusa is lakott. (Vö. Ju. Trifonov: Ház a rakparton c. regényével)

IV. *Felső kép.* Az 1862-ben alapított *Mindenszentek kolostora* délről. Két templom és egy kápolna tartozott hozzá.

Alsó kép. Hasonló szögből készült felvétel az 1922-ben bezárt kolsotorról. Egyik templomát és a harangtornyot 1934-ben rombolták le. A kolostor temetőjének helyére – ahová még 1934-ben is temettek – a „Sarló és kalapács" nevű üzem új épületei kerültek.

V. *Felső kép.* Az 1654-ben épült *Sztrasztnoj kolostor.* 1917-ben három templom és hét oltár volt benne. Ennek a kolostornak a falait firkálták össze trágár feliratokkal és versekkel a fiatal imazsiniszták, mely esemény nagy publicitást kapott a korabeli sajtóban.

Alsó kép. Az 1937-ben lerombolt *Sztrasztnoj kolostor* helyének mai képe. Az üres tér sokáig proletár ünnepségek és újévi mulatságok színtere volt. Az üres térre 1950-ben helyezték át Puskin szobrát. 1961-ben a volt kolostor keleti felében építették fel a nemzetközi filmfesztiváloknak helyet adó Rosszija mozit.

VI. *Felső kép. Keresztelő Szent János Születésének* szentelt templom észak-keletről. 1741-ben építtette egy gazdag gyáriparos.

Alsó kép. Ugyanarról a templomról készült fénykép. A húszas években óvoda, később iroda működött benne. Egy ideig lakóház, majd 1970-től az OSZSZSZK Lakásgazdálkodási Minisztériumának *Orgkommunenergo* nevű hivatala székel benne.

VII. *Felső kép.* Az 1709–1730 között épült *Jézus Mennybemenetelének* temploma észak-nyugatról.

Alsó kép. A templomot 1930-ban lerombolták. A mai állapotot tükröző képen a bal oldalon látható falrészlet és a kép jobb oldalán lévő háromemeletes épület adja meg a tájékozódási pontokat.

VIII. *Felső kép.* A „moszkvai" barokk legszebb épülete, a *Nagyboldogasszony* templom (1699). Távolabb a *Szentháromság* templom. A fénykép dél-nyugati irányból készült.

Alsó kép. A mai állapotot tükröző kép. A templomokat 1935–1936-ban bontották le. Tájékozódási pontul szolgál a kép közepén lévő egyemeletes, fehérvakolatú ház.

IX. *Felső kép. Szent Péter és Szent Pál* temploma. A fénykép 1882-ben készült.

Alsó kép. A templomot a harmincas években emeletráépítéssel, a negyvenes években hozzáépítésekkel a felismerhetetlenségig átalakították. Éveken keresztül az NDK kereskedelmi kirendeltsége volt benne. A fénykép 1979-ben készült.

X. *Felső kép.* Moszkva legrégebbi, 1328-ban téglából épült Urunk *Színeváltozása* temploma. 1933-ban bontották le. A fénykép 1883-ban készült.

Alsó kép. A Moszkva környéki *Morfino* faluban található *Bogojavlenszkij kolostorhoz* tartozó gyermekmenhely és a szinte felismerhetetlen *Bánatenyhítő Szűzanyának* szentelt kettőstemplom. 1945 után itt működött az MGB (NKGB elődszervezet) Tudományos Kutatóintézete, A. Szolzsenyicin: Az első körben (V kruge pervom) című regényének színtere. (Magyarországon *A pokol tornácán* címmel jelent meg 1990-ben.)

XI. A felismerhetetlenségig átalakított *Egyházmegyei ház* a hozzá tartozó templommal. (Csak a kupola azonosítható.) Felbecsülhetetlen értékű könyvtárát mint papírhulladékot értékesítették, majd a belőle nyert papírra politikai plakátokat nyomtak.

XII. *Felső kép.* A XVII. században épült *Szent Miklós* templom (Arbat városrészben). A lerombolt templom helyén a mai napig kerítéssel elzárt üres telek van.

Alsó kép. A Volhonka utca sarkán lévő üres telken a *Sztreleckij Szent Miklós* temploma állt. A képen hiányosan látható transzparens teljes szövege: *A párt – korunk esze, becsülete és lelkiismerete.*

Tóth Szergej

Kötetünk szerzői

Balog Iván	**szociológus, Szeged**
Kövér Lajos	**történész, Szeged**
Kuti Ágnes	**egyetemi hallgató, Szeged**
Löffler Tibor	**politológus, Szeged**
Náfrádi Zoltán	**banktisztviselő, Szeged**
Rittersporn Gábor Tamás	**történész, Párizs**
Szénási Sándor	**publicista, Budapest**
Szilágyi Ákos	**esztéta, Budapest**
Tóth Szergej	**nyelvész, Szeged**
Vajda Zoltán	**egyetemi hallgató, Szeged**
Valerij Volkov	**nyelvész, Ungvár**
Zilahi Tibor	**középiskolai tanár, Gyula**

CONTENTS

Studies

Szergej Tóth: Soviet Imperial Language: The Grammar of Totalitarianism 5

Tibor Löffler: A New Babel is Being Erected
Bolshevism and Social Democracy: Contribution to the History of Szocializmus 1934–38 40

Tibor Zilahi: The Balkan Precedents of the Soviet-Yugoslavian Conflict 64

Over the Borders

The Debate of the Russian Review on Soviet Studies 87

Gábor Tamás Rittersporn: State Organized Terror and the Disorganization of the Soviet State 106

Valerij Volkov: The Pragmastylistic Characteristics of V. I. Lenin's publicism in "Lev Tolstoy as the Mirror of the Russian Revolution"..... 147

Discussion

Nineteen Seventeen
Russian Intellectuals and the Revolution. Sándor Szénási interviews Ákos Szilágyi 153

Is the Soviet issue an issue?
– AETAS question – 177

Gyula Horn 177

Emil Niederhauser 180

Iván Pető 181

László Surján 183

Mihály Vajda 185

Perspective

Lajos Kövér: Arguments, Emotions, Attitudes in the Interpretation of the French Revolution 187

Reviews

Stalin's terror from an American point if view
(Getty, J. A.: Origins of the Great Purges)
Zoltán Náfrádi 198

The "Michael Archangel" legion
(Heinen, Arnim: Die Legion „Erzengel Michael" in Rumanien Soziale Bewegung und politische Organisation)
Ágnes Kuti 205

From the man without prejudices to the man without features
(McCagg, Wiliam: A History of Habsburg Jews, 1670–1918)
Iván Balog 208

Of our illustrations. The Tribulations of the church in Russia 213

About the authors 217

Az AETAS történettudományi folyóirat. Kiadója: Az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A szerkesztőség szervezetileg önálló. A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat. A szerkesztőség a társadalomtudományok más ágai elől sem zárkózik el. A lapban megjelent írások közlésénél kizárólag szakmai szempontok érvényesülnek. Kéziratokat a szerkesztőség nem őriz meg és nem küld vissza.

* * *

Az AETAS nem rendelkezik állandó anyagi forrással. Megjelenését alapítványi támogatás teszi lehetővé. A lapra ezért hosszú távú előfizetést nem tudunk elfogadni. Az AETAS több vagy akár egy száma is előjegyezhető – írásban vagy telefonon – a szerkesztőség címén. Az előjegyzett számokat postai utánvéttel juttatjuk el a megrendelő címére.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter könyvesbolt, V. ker. Városház u. 1., Studium könyvesbolt, Váci utca 22., Eötvös könyvesbolt, Kecskeméti u. 2., Országos Széchenyi Könyvtár könyvárusa, Budavári Palota F. ép. Aula; MTA Történettudományi Intézet Könyvtára, Uri u. 53., Könyves Kávézó, Mikszáth tér 2. és az utcai könyvárusoknál

Szeged: Radnóti könyvesbolt, Tisza Lajos krt. 34., JATE–Gondolat könyvesbolt, Dugonics tér 11–12., Móra könyvesbolt, Kárász u. 5. és utcai könyvárusoknál.

Debrecen: Egyetemi könyvárus KLTE főépület fszt. Egyetem tér 1.

Pécs: Kolofon antikvárium, Sallai u. 12.

* * *

A szerkesztőség címe:
6720 Szeged, Dugonics tér 12.
Telefon: 62/12-140

Szerkesztőségi titkár: Hovorka Beáta

Szerkesztőségi órák: szerdánként 13–16 óráig.

40,– Ft

Az „ellenség" megnevezésére szolgáló első szavak egyike ugyanis a kaer. Az a kontrevoljucionyer (ellenforradalmár) rövidítésére használt két betű: a k és az r összeolvasásából keletkezett. Ezzel illették a kadétokat, a szocialistákat (a mensevikeket éppúgy, mint az eszereket), az anarchistákat. A vregyityeli – mint a gazdasági bajok okozói – csak akkor lépnek színre, amikor a „tényleges ellenség" egyszerűen elfogyott. A kör tágul, a jelentés homályosodik. A „feketézők", az emigránsok a forradalom ellenségei lettek (vragi revoljucii), hogy majd a forradalmi hév csillapodtával – természetesen újabb jelentéstágulás mellett – a nép ellenségeinek (vragi naroda) minősüljenek. Ebbe a kategóriába már besorolhatók voltak a parasztoktól kezdve a genetikusokon, filateristákon (!) keresztül az orvosokig nagyon sokan. Ennek a kifejezésnek a jelentésköre sokkal tágabb, mint a ropespierre-i nép ellenségeinek vagy akár a lenini – formailag azonos – kifejezésnek, mely alattt egy időben „csak" a makacs parasztokat kellett érteni. A vrag előtagot tartalmazó szókapcsolat politikai életrevalóságát bizonyítja az, hogy megjelent a peresztrojka ellensége (vrag peresztrojki) is.

A fenti példák alapján jól nyomonkövethető az, hogy a konkrét felől az általános irányába tartó mozgás, a szemantikailag egyre homályosabb értelmezhetetlenség óriási, politikailag kiaknázható előnyöket rejt magában.

(Tóth Szergej: A szovjet birodalmi nyelv című tanulmányát az 5–40. oldalon olvashatják.)